

İKTİSAT

Dergisi

Sayı: 366 - 367 Nisan - Mayıs 1997 Fiyatı: 400.000.-TL

KAPİTALİZM ve AZGELİŞMİŞLİK KALKINMA İKTİSADININ SONU MU?

Bill ADAMS
Seda E. AKAY
Hacer ANSAL
Neşecan BALKAN
İ. Melih BAŞ
İlker BIÇAKCI
Ayşe BUĞRA
Fuat ERCAN
Melih ERSOY
Haldun GÜLALP
Tamer İŞGÜDEN
Çağlar KEYDER
Mübeccel KIRAY
Hayri KOZANOĞLU
Hatice KURTULUŞ
Mustafa PİRİLİ
Sungur SAVRAN
Nesrin SUNGUR
Gülay G. ŞENESEN
Tarık ŞENGÜL
Saffet M. TURA
Mehmet TÜRKAY
Nurhan YENTÜRK
I. WALLERSTEIN

133 YIL

T.C. ZİRAAT BANKASI

Ziraat'sız bir Türkiye düşünülemez

Televizyonunuza taşındık!

Akbank'tan teknolojik devrim:

AKvizyon

• Akvizyon, bankacılık işlemlerini evinizdeki ya da işyerinizdeki televizyon aracılığıyla "görerek" yapmanızı sağlar
• Her Akhesap sahibi, sadece 500 bin lira aylık hizmet kirası ödeyerek decoder ve uzaktan kumandaya sahip olabilir.
• Depozito yok! Akbank yaptığınız işlemlerden hiçbir komisyon ve masraf almaz.
• Dilediğiniz Akbank şubesine başvurduğunuzda Akvizyon decoder ve uzaktan kumandası adresinize gönderilir.

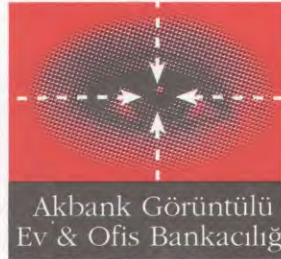
• Akbank'ın gönderdiği decoder'ı televizyonunuza bağladığınızda, televizyon ekranı, AkMatik ekranına dönüşür.
• Akvizyon'un bankacılık hizmetlerinden, sadece sahibi değil, Akkart Extra'sı olan herkes yararlanabilir.
• Decoder ve uzaktan kumandayı dilediğiniz zaman Akbank'a iade edebilirsiniz.

Siz de, Akbank'a gelin; Görüntülü Ev & Ofis Bankacılığı'yla mutlaka tanışın.
Geleceği içeri alın!

AKBANK

Güveninizin Eseri

"Görüntülü Ev & Ofis Bankacılığı" şimdilik, Ankara, İstanbul ve İzmir'de!
Ayrıntılı bilgi için Akbank şubelerine danışabilir ya da Müşteri Hizmet Merkezi (0212) 282 44 44'ü arayabilirsiniz.
İşlemlerle ilgili limit ve çalışma saatleri, kullanım kılavuzunda belirtilmiştir.

Akhesap ve Akkart Extra'sı olan herkesin Akvizyon ile yapabileceği başlıca işlemler:

- Repo yapabilirsiniz.
- Yatırım fonu alıp satabilirsiniz.
- Hazine bonusu alabilirsiniz.
- Devlet tahvili alabilirsiniz.
- Döviz alıp satabilirsiniz.
- VDMK alabilirsiniz.
- Havale gönderebilirsiniz.
- Senetlerinizi ödeyebilirsiniz.
- Virman yapabilirsiniz.
- Vadeli, vadesiz TL ve döviz hesaplarınızın bakiyesini görebilirsiniz.
- Vadesiz hesap hareketlerini görüntüleyebilirsiniz.
- Kredi kartı borcunuzu ve limitinizi takip edebilirsiniz.
- Kredi kartı borcunuzu ödeyebilirsiniz.
- Yatırım portföyünüzü takip edebilirsiniz.
- Talimatlı ödemelerinizin tutarlarını ve ödeme tarihlerini görebilirsiniz.
- Akbank döviz kurlarını öğrenebilirsiniz.
- Kredi hesaplarınızı görüntüleyebilirsiniz.

Dökme LPG'de bir dünya standardı

OTELLERDE

KONUTLARDA

SİTELERDE

iPRAGAZ Dökme LPG... Küçük büyük
tüm sanayi tesisleri, otel, motel, villa,
apartman ve sitelerin merkezi
enerji ihtiyaçları için mükemmel bir çözüm...
Her kapasitedeki enerji gereksinimiz için,
iPRAGAZ, tesis kurma aşamasından
satış sonrasına uzanan hizmetiyle
her an yanınızda.
Rahat ve huzuru seçenler,
çevre dostu
iPRAGAZ Dökme LPG'yi
tercih ederler.

Kalkınma iktisadı ve kalkınma sosyolojisi ve bu alt disiplinlerin işaret ettiği sosyal gerçeklik bir süredir ekonomi ve sosyolojinin gündemini belirliyor. Tartışma, kalkınma yazının özellikle de kalkınma iktisadının iflas edip, etmediğine ilişkin BİLAR'ın geçen ders döneminde düzenlenen seminer derslere gösterilen ilgi ve yapılan tartışmalar, bu konunun derinleştirilerek tartışmaya açılması yönünde bir düşüncenin varlığına neden oldu. Geniş katılımlı bir panel yapılmasının anlamlı olacağını düşündük. İFMC, H.BÖLL Vakfı ve BİLAR'ın katkıları ile düzenlediğimiz panel ile kalkınma sorunun farklı boyutlarını ele alan yazı ve söyleşiler, BİLAR seminerlerine sunulan metinler *İktisat*' in elinizdeki sayısının içeriğini oluşturdu.

Özel sayı, fiilen birbiriyle ilişkili beş bölümden oluşuyor. Derginin ilk bölümünü sorunun ele alarak tartışıldığı panel oluşturuyor.

Kapitalizm ve Azgelişmişlik Kalkınma İktisadının Sonu mu? başlıklı panel toplantıya Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, Hal-

dun Gülp, Mehmet Türkay, Mustafa Pirili ve Sungur Savran katıldı. Toplantıya yazı kurulundan Fuat Ercan arkadaşımız yorumlarıyla birlikte başkanlık yaptı ve elinizdeki bu sayının editörlüğünü üstlendi.

Özel sayının ikinci bölümü, kalkınma ya da gelişme kavramının farklı disiplinler açısından ne anlama geldiği yönündeki sorgulamaları içeren söyleşileri içeriyor. Sosyoloji (Prof. Dr. Mübeccel B. Kiray), iktisat (Prof. Dr. Fikret Şenses, Prof. Dr. Tamer İşgüden ve Doç. Dr. Fikret Başkaya) psikoloji (Saffet Murat Tura) açısından sorunu ele aldığımız bu söyleşilerde Mehmet Türkay ve Hatice Kurtuluş'un yardımlarına başvurduk. Kendilerine katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Derginin üçüncü bölümünü, kalkınma ya da gelişme sorununu farklı boyutlarıyla ele alan çalışmalar oluşturuyor. Gelişme ya da kalkınma açısından yaşanan süreç ve pratikleri ele alarak inceleyen yazılar dördüncü bölümün içeriğini oluşturuyor. Bu bölümde özellikle son yıllarda üzerinde çokça tartışılan G. Kore ve Meksika deneyimini inceleyen çalışmaları bulacaksınız.

Derginin son bölümünde ise bir disiplin olarak kalkınma iktisadı ya da gelişme sosyolojisi yerine direkt olarak kalkınma ya da gelişme kavramına ilişkin sürdürülen eleştirel çalışmalardan örnekler vermeye çalıştık. Nasıl bir sanayileşme, gelişme sürecinde kadın ve çevre sorununu ele alan çalışmaları içeren bu bölümü ve dergiyi I. Wallerstein'den yapılan bir çeviri ile bitiriyoruz.

Bir sonraki sayıda buluşmak üzere.

iktisat'dan

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları

Cemiyeti yayın organıdır.

İktisat Dergisi, aylık olarak yayımlanır.

Kurucuları:

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umur.

Sahibi: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti adına Yönetim Kurulu Başkanı Alpay Biber

Yayın Koordinatörü:

Teoman Gülsever.

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:

Hikmet Akçiçek.

Yayın Kurulu:

Yasemin Öztürk, Osman Zeki Çetinkaya, Fuat Ercan, Gündüz Fındıkçıoğlu, Tahir Mutlu, Aylin Soydan, İlker Aktükün, Kuşvet Lordoğlu, Teoman Gülsever.

Özel Sayı Editörü:

Fuat Ercan.

Danışma Kurulu:

Doç Dr. Kaya Ardiç, Prof. Dr. Nihat Falay, Prof. Dr. Merih İpek, Prof. Dr. Eser Karakaş, Prof. Dr. Murat Özyüksel.

Yayın Kurulu Sekreteri:

Deniz Diblen.

Vinyetler:

Semih Poroy.

Reklam Koordinatörü:

Deniz Turhan.

Yönetim Yeri:

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6

80090 Taksim/İSTANBUL

Tel: (0212) 25050 34 - 250 16 42

Fax: (0212) 235 73 49

Baskı ve Dağıtım:

Dünya Süper Veb Ofset A.Ş.

Abone Koşulları: Yıllık: 4 milyon TL.

Altı aylık: 2 milyon TL. **Üye, Öğrenci, Arş.-**

Gör. ve Öğretim Üyesi: (Yıllık) 3 milyon

TL. **Yurtdışı:** 45\$

Abone Hesap No:

İş Bankası Taksim - 544077

Akbank Taksim - 7097

Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağ-

lamaz; görüşler yazarlarına aittir.

Yayınlamak amacıyla gönderilen yazıların iki nüsha olarak mümkünse bilgisayar dis-

ketiyle birlikte ulaştırılmasını rica ederiz.

İÇİNDEKİLER

- 3** Kapitalizm ve Azgelişmişlik: Kalkınma İktisadının Sonu mu?
A. Buğra □ F. Ercan □ H. Gülalp
C. Keyder □ M. Pirili
S. Savran □ M. Türkay

- 29** Konjonktürel Bir Kavram Olarak "Müdahale" ve Gelişme İktisadı
M. Türkay

- 36** Sosyolojik Açıdan Gelişme Kavramının İrdelenmesi
M. B. Kuray

- 48** Gelişme İktisadının Sorunları
T. İşgüden

- 51** İktisat Açısından Gelişme Kavramı ve Eğitim
F. Şenses

- 53** Gelişme ve Psikiyatri
S.M. Tura

- 55** Finansal Serbestlik ve Makroekonomik Dengeler Üzerindeki Etkiler
N. Yentürk

- 65** Azgelişmişlik ve Dış Borç Sorunu
N. Balkan

- 70** Kalkınma Kuramlarında Kentler
M. Esoy - T. Şengül

- 79** Yerli Silah Sanayinin Kurulmasının Sanayi Yapısı Üzerindeki Etkileri
G.G. Şenesen

- 80** Gelişme Sürecinde Kadın
İ. Bıçakcı

- 86** G. Kore'de Gelişme Politikaları
N. Sungur

- 90** G.Kore'nin Ekonomik Gelişme Süreci
S. E. Akay

- 96** Meksika'da Kriz ve Gelişmeler
H. Kozanoğlu

- 103** Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi
H. Ansal

- 106** İnsan ve Biyo - Merkezli Gelişme Kavramının İnşası
F. Ercan

- 114** Ekodizgeye Odaklanmış Ekotoplumcu Gelişme
M. Baş

- 116** Sürdürülebilir Kalkınma ve Kalkınma Teorisinin Yeşermesi
Bill Adams

- 124** "Gelişme"nin Dinamiği Kadınlar Gelişme Yazınının Üvey Çocuğu mu?
H. Kurtuluş

- 126** Hangi Modernitenin Sonu?
I. Wallerstein

Panel

Kapitalizm ve Azgelişmişlik: Kalkınma İktisadının Sonu mu?

8 Mart 1997'de İFMC, BİLAR ve H.BÖLL Vakfı'nın katkılarıyla Petrol-İş'in Konferans salonunda gerçekleşen panelin başkanlığını Fuat Ercan yapmıştır. Panele katılımcı olarak Ayşe Buğra (B.Ü), Prof. Dr. Çağlar Keyder (B.Ü), Haldun Güllalp (B.Ü), Mehmet Türkay (M.Ü), Mustafa Pirilli (M.Ü) ve Sungur Savran katılmıştır.

Başkan: Sevgili konuklar ve panelistler pazar gününü-zü ayırarak panele katıldığınız için teşekkür ederim. Panele ilişkin bir kaç noktayı açıklamak istiyorum. **Kapitalizm ve Azgelişme** başlığı altında BİLAR'da sürdürdüğümüz on haftalık tartışma süresince katılımcı arkadaşlarla birlikte sorunu farklı yönleriyle ele almaya çalıştık. Sürdürdüğümüz tartışmaları daha da geliştirmek için bir yuvarlak masa toplantısının yapılmasının oldukça anlamlı olacağını düşündük. Bu yöndeki düşüncemi İFMC anlamlı buldu ve, yapılan yuvarlak masa toplantısını **İktisat** dergisinde yayımlayabileceklerini belirtti. Bu aşamada, yuvarlak masa toplantısı düşüncesinden vazgeçerek daha geniş katılımlı bir panel hazırlamanın daha anlamlı olacağını düşündüm. **H.BÖLL Vakfı ve Petrol-İş'in** de işin bir ucundan tutması ile bu toplantıyı sonunda gerçekleştirebiliyoruz. Katkıları için teşekkürler.

Panelimizin başlığı **Kapitalizm ve Azgelişmişlik: Kalkınma İktisadının Sonu mu?** aslında son zamanlarda varolan düşünsel çabaların içine düştüğü çıkmazı ele verir nitelikte. Bundan 11 yıl önce yine İFMC'nin **İktisat Dergisi** için düzenlediği bir yuvarlak masa toplantısında Kalkınma İktisadının Sonu mu? (*) sorusu tartışılmıştı. **Kalkınma iktisadının** kurucularından H.Singer ve P.Streeten ve sevgili Ayşe Buğra hocamızın katıldığı bu toplantıda, **kalkınma iktisadının** niçin başarısız olduğu yönünde bir dizi açıklama yapılmıştı. Hiç kuşkusuz bu açıklamalardan en önemlisi, kal-

kınma iktisadının çevre ülkeleri için uyguladığı standartlaşmış açıklama biçimlerinin yetersiz olduğu yönündeydi.

Aradan 11 yıl geçti. Geçen bu süre içinde sadece kalkınma iktisadı değil hemen her şeyin sonu ilan edilir oldu. Tarih, kapitalizmin, işçi sınıfının ve dahası Üçüncü Dünya'nın sonunun geldiği yönündeki açıklamalar, içinde yaşadığımız dünyayı anlama ve açıklama çabalarımızın iyice zorlaşmasına yol açtı. Özellikle her şeyin sonunun geldiğini ilan etme yönündeki yaklaşımlar/analizler biz geliştirmekte ya da azgelişmekte olan ülke toplumlarını ya da ekonomilerini araştırma nesnesi yapan kalkınma yazının da sonunun geldiği yönünde açıklamaların yapılmasına neden oldu. Bu anlamda azgelişmiş ya da gelişmekte olan ekonomileri anlama çabalarının ürünü olan kalkınma yazının yanı sıra bu tür analizlere karşı geliştirilen eleştirel ele alış olarak azgelişmişlik yazınında sonunun geldiği ilan edildi. Üçüncü Dünyanın sonunun ilan edilmesi ile birlikte emperyalizm ve uluslararası eşitsiz ilişkiler gibi kavramlarda kullanılmaz oldu. Kısaca toplumsal değişimin hızı ile karşılaştırıldığında, değişimi anlamaya yönelik çabaların çok daha hızlı değiştiğini söylememiz gerekir. Tüm bu değişim süreci içinde, benim gibi 1970'lerin sonları ile 1980'lerin ortalarında düşünsel açıdan bir şeyleri anlamaya çalışanların düşünsel gelişiminde önemli ölçüde etkili olan sevgili panelistlerin, bizler için geliştirdikleri kavramlar ve düşünsel pratiklerin ne

kadar değiştiği, nelerin değiştiği yönündeki açıklamaları oldukça anlamlı olacak.

Konuşma sırası alfabetik sıraya göre yapılacaktır. İki turdan oluşan konuşmanın ilk turu 15 dakikalık konuşmayı içermekte, ilk turdan sonra bir ara verdikten sonra sevgili konukların yorum ve eleştirilerini, sorularını alacağız. İkinci tur 10 dakika üzerinden cevapları içerecektir.

İlk sözü sevgili Ayşe Buğra hocama veriyorum. Buyrun hocam.

Ayşe Buğra- Gelişme iktisadı bugün ne durumda? Bu konuda anlamlı birşeyler söyleyebilmek için iki farklı alana, iki farklı alan arasındaki ilişkiye bakmak gerekir diye düşünüyorum. Bu alanlardan ilki, kuramsal nitelikli ve gelişme iktisadının, gelişme kuramları ve politikalarıyla

(*) Adı geçen Yuvarlak Masa 'İktisat Dergisi'nin Eylül-Ekim 1986 tarihli 262.263. sayısında yayımlanmıştır.

standart iktisat düşüncesi içindeki yeriyle ilgili. İkinci alan ise tarihsel nitelikli ve uluslararası ilişkilerin tarihsel gelişmesiyle, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yılların tarihsel gelişmeleriyle ilgili. Dediğim gibi, bu iki alan arasındaki ilişkinin niteliğine bakarak, gelişme iktisadının bugünkü durumu hakkında anlamlı birşeyler söylemek mümkün olabilir sanıyorum. Takdir edeceğimiz gibi, bu tür bir tartışmayı onbeş dakikaya sığdırmak pek kolay değil. Onun için ben, konuyu derinlemesine tartışmaya çalışmak yerine, önemli bulduğum bazı noktaların altını çizmekle yetineceğim.

Gelişme iktisadının standart iktisat kuramı içindeki yeriyle ilgili olarak sorulması gereken ilk soru şu sanıyorum: Ayrı bir alan, ayrı bir alt disiplin olarak gelişme iktisadı neden gerekli? İktisat içinde, zaten, gelişme iktisadının ele aldığı konuları incelememize yetecek kuramları bulamıyor muyuz? Bence gelişme iktisadı üç sebepten ötürü gerekli ve bu üç sebep alt disiplinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkıp gelişmesini açıklayan sebepler.

Gelişme iktisadı, herşeyden önce, gelişme üzerine çalışabilmek için gerekli. Formülasyon bir totoloji gibi görünebilir, ama değil. Değil çünkü standart iktisat kuramı statik kaynak dağılımı sorunlarıyla ilgilenir ve değişme dinamiklerini ele almamıza yardım edebilecek kuramlar ve yöntemler açısından pek yararlı değildir-hiç yararlı değildir.

İkinci olarak, standart iktisat kuramı, bütün toplumlara aynı davranışsal ve kurumsal varsayımlar temelinde yaklaşır. Oysa farklı toplumlarda, özellikle azgelişmiş veya gelişmekte olan toplumlarda, ekonominin işleyişini belirleyen davranış özellikleri ve kurumsal yapılar önemli farklılıklar gösterirler. Bu farklılıkları ele alabilmemize yardımcı olduğu için gelişme iktisadı gereklidir.

Üçüncüsü, azgelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme ve gelişme, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın işleyişiyle, kendi kendine, otomatik olarak gerçekleşebilecek birşey değildir. En azından gelişmeye yol açabilecek davranış özelliklerinin ve kurumsal yapıların oluşturulabilmesi için, piyasa dışı bir iradeye, bilinçli devlet müdahalesine ihtiyaç vardır. Gelişme iktisadı, bu nitelikli müdahalelerin hangi ortamda ve hangi konjonktürde ne olup ne olmaması gerektiğinden söz eden bir alan olarak gereklidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, hem siyasetçilerin hem de iktisatçıların önemli bir kısmı ekonomik gelişmeyle ilgili bu üç gözleme büyük ölçüde katıldıkları ve iktisat kuramının bu alanlardaki yetersizliğini büyük ölçüde kabul ettikleri için, ortam gelişme iktisadının gelişmesine çok uygun bir

ortamdı. Bu ortam, tarihsel olarak, komünist blokun önemi ve soğuk savaş gerçekliği kazanmış olan eski sömürgelerin, genelde azgelişmiş ülkelerin komünist sistemin çekiciliğine kapılmalarını önlemek ve "hür dünyada" kalmalarını sağlamak için, uluslararası düzeyde gelişme konusuna önem veriliyor, bu alandaki pratik ve entellektüel faaliyetlerin hem de araştırma faaliyetlerinin finansmanı için önemli fonlar ayrılmıyordu.

Gelişmeyle ilgili, azgelişmiş ülkelerin sorunlarıyla ilgili pratik ve entellektüel faaliyetlerin önemli olduğuna duyulan inanç, 1970'lerin sonuna doğru zayıflamaya başladı. 1980'lerde ise, iktisat disiplinin bütün içinde gelişme iktisadının yeri iyice sarıldı. Artık gelişme iktisadının öldüğü, bittiği, yok olduğu yolundaki fikirler iyice revaçtaydı. Bu fikirler de, standart iktisat düşüncesi içindeki gelişmelerle tam bir uyum içindeydi. Kuramsal planda, 1970'lerin sonuna doğru girilen dönem, Keynesyen yaklaşımların gözden düştüğü, neo-klasik iktisadın, teknik açıdan giderek daha büyük bir sofistikasyon kazanan ve matematiksel yöntemlerin gelişmesiyle güçlenen neo-klasik iktisadın disipline hemen hemen kayıtsız şartsız hakim olduğu bir dönemdi. Tabii kuramsal düzeyde karşımıza çıkan bu gelişmeler, gelişmiş Batı toplumları ve ekonomilerindeki bazı tarihsel gelişmelerle yakından ilgili. Burada bu gelişmelerden söz edemeyeceğim. Ama gelişme iktisadının gözden düşmesine tekabül eden bazı tarihsel gelişmelerin altını çizmek istiyorum. Özellikle dünya ekonomisinde yer alan iki gelişmenin, gelişme iktisadının gözden düşmesinde çok önemli rol oynadıklarını düşünüyorum. Bu iki tarihsel olaydan bir tanesi, Doğu Asya'da olup bitenler, literatüre Doğu Asya Mucizesi diye geçen şey.

Burada şöyle bir şey görüyoruz: "Bazı Doğu Asya ülkeleri ki, bunların içinde Güney Kore ve Tayvan özellikle önemli, gerçekten çok önemli bir ekonomik başarı sergiliyorlar. Ekonomik performansları sahiden çok başarılı ve bu başarı sadece uluslararası rekabet alanında ya da büyümede bir başarı değil. Gelir bölüşümünde de önemli düzelmeler görülüyor ve bu bölgede, Doğu Asya'da, gelir bölüşümünün pek çok az gelişmiş ülkede olduğundan daha düzgün olduğunu görebiliyoruz.

Şimdi bu, bazı iktisatçıların tarafından, piyasaya dayalı, serbest piyasaya dayalı ve ihracata yönelik bir modelin başarısı olarak yorumlanıyor ve bize şöyle deniyor: Öyle davranışsal farklılıklar, kurumsal farklılıklarla falan uğraşmayı bırakın. Bakın standart iktisat kuramının önerileri ciddiye alınır ve bu öneriler doğrultusunda stratejiler saptanırsa, bunun arkasından gelişme geliyor. Öyle fazla müdahaleye falan da gerek yok, işte piyasaya dayalı dışa açık büyüme modelleri iyi sonuç veriyor. Dolayısıyla, bu gelişme iktisadı denen alanın gerekli olduğuna delil olarak gösterdiğiniz unsurlar pek o kadar sağlam şeyler değil."

Bu birinci tarihsel gelişme.

İkinci olarak, belki zaman içerisinde biraz daha ileride, komünist ülkelere gelen haberler ortaya çıkıyor ve yavaş yavaş görülüyor ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve daha öncesinde komünizmden beklenen büyük ekonomik başarılar, büyük sanayi başarıları gerçekleşmiyor. Ekonomik olarak çok sorunlu bir yapı var orada.

Bu yapı neden sorunlaydı, neden değildi, bunu bilmiyoruz ve ben bunu katien, "böyle olmak zorundaydı, bunlar merkezi planlamaya ve kamu mülkiyetine dayanan rejimlerin yol açtığı kaçınılmaz başarısızlıklardır" diye yorumlamak istemiyorum, bu eğilimde değilim. Yani bu Allah'ın emri değildi, ama ortada bir başarısızlık da vardı, ekonomik performans iyi değildi.

Bu performansın iyi olmaması, iyi olmamasının iyice görülmeye başlaması ve nihayet Sovyet sisteminin çöküşüne kadar giden olaylar zinciri, daha oraya gelmeden önce, daha tam çöküşe gelmeden önce, iktisat içinde piyasa modelinin ve serbest piyasa modeline dayanan standart iktisat kuramının fekalade kendine güven kazanmasına yol açtı. Yol açtı ve gene aynı şey söylendi: "Bakın olmuyor işte, bir tane sağlam sistem var: Piyasa sistemi. Siz bunun kurallarını standart iktisat teorisinin söylediği gibi uygularsanız bu iş olur. Başka alternatif arayışları gördüğünüz gibi, iyi sonuç vermiyor."

Şimdi bu durumda, bu veriler birleşince, ortaya "gelişim iktisadı da zaten çok gerekli değildir, olsa da olur, olmasa da" sonucu çıkıyor.

1980'lerde bu şekilde "gelişim iktisadı var mıdır, yok mudur?" sorunlarıyla yaşıyoruz. Gelişim iktisatçıları da, disiplinleri içinde biraz itilip kakılan akademisyenler haline geliyorlar.

Fakat, 1990'dan itibaren, yani içinde bulunduğumuz 10 yılın başından itibaren, hava değişiyor, havanın değiştiği de çok açık bir şekilde görülüyor. Yayınlardan görülüyor, araştırmalardan görülüyor, araştırma fonlarından görülüyor, farklı ekonomi bölümlerinin aradığı iktisatçı tiplerinden görülüyor. Gelişim iktisadı son derece canlı.

Bu neden? Bu canlanma nereden geliyor?

Bu canlanma, gene sözünü ettiğim iki olayla yakından ilgili. Tabii başka sebepleri de olabilir, bunlar da tartışılabilir, ama bu sözünü ettiğim Uzak Asya başarısının bir, komünist blokun, komünist ekonomilerin çöküşünün iki, gelişim iktisadındaki canlanmada oynadıkları rol çok önemli.

Bu nasıl oluyor?

Bu alanlarda yapılan araştırmalar arttıkça, bu iki bölgede de gözlemlenen durumun pek öyle ilk bakışta görüldüğü gibi bir şey olmadığı ortaya çıkıyor.

Mesela, Uzak Asya mucizesi denen şeyin, çok ciddi bir devlet müdahalesine dayanan, devletin son derece kapsamlı müdahalesine dayanan ve hiç de Batı'daki, Batı piyasa ekonomilerindeki kurumlara benzemeyen bir kurumlar bütünü içeren bir model olduğu ortaya çıkıyor. Tabii bu da gelişim iktisadı için son derece enteresan bir şey.

Bu, kurumları gündeme getiriyor, kültürü gündeme getiriyor ve bunlar, bütün iktisatçılardan daha çok, gelişim iktisatçıların kendilerini rahat hissettikleri alanlar. Canlanmanın nedenlerinden biri bu. İkincisi ise Sovyet blokunun, çöküşünden sonra yaşanan olaylar zinciri.

Şimdi, Sovyetler Birliği ve Sovyet sistemi çökünce, sosyal bilimcilerin bir kısmı şunu bekliyorlar: "İşte, merkezi planlama gitti, bürokratlar gitti, şimdi piyasa gelecek ve orada piyasa ekonomileri yerleşecek."

Ama, hemen birkaç yıl içinde, işin hiç de böyle olmadığı ortaya çıkıyor. Piyasanın öyle kendiliğinden oluşan, kendiliğinden ortaya çıkan, devletin geri çekilmesiyle gelip, devlet müdahalesinin, merkezi planlamanın yerini dolduran

bir şey olmadığı gayet güzel görüntüyor, 1989'daki devrimi izleyen şey, büyük bir karmaşa oluyor, kurumsal karmaşa oluyor ve kurumların yokluğundan kaynaklanan ekonomik sorunlar oluyor. Çok büyük bir ekonomik durgunluk oluyor. Bu durgunluğun işsizlik, gelirlerdeki düşüş, sanayiinin çökmesi gibi çok ciddi sonuçları oluyor ve sosyal bilimciler oturup düşünüyorlar: "Demek ki, bu piyasa böyle kendiliğinden ortaya çıkan bir şey değil, kurumları düşünmek zorundayız, kültürü düşünmek zorundayız, insan alışkanlıklarını düşünmek zorundayız ve bilinçli müdahalenin zemini oluşturmak zorundayız..." Bu da, tabii, gelişim iktisadını oldukça önemli bir biçimde güçlendiriyor.

Gelişim iktisadında bugün görülen canlanmanın nedenleri büyük ölçüde bunlar. Standart iktisat içindeki gelişmelere çok fazla girmeyeceğim. Ama, orada da bunu destekleyen bazı şeyler var. Mesela, son yıllarda önemli ilerlemeler kaydeden yeni kurumsal iktisatla gelişim iktisadı arasında önemli bir diyalog var. Bu da tabii gelişim iktisadının güçlenmesine yardım eden bir şey, ama bundan söz edecek vakit yok.

Bugün gelişim iktisadı canlı, yaşıyor ve gayet dinamik bir görünüş arz ediyor dedim. Fakat, tabii 1940'larda, 1950'lerde, 1960'larda olduğundan farklı, kurumlar da farklı, yaklaşımlar da farklı ve öyle olmak zorunda.

Neden öyle olmak zorunda?

Bence, dünyanın içinde bulunduğu durumla, dünyanın bugünkü durumuyla ilgili olarak farklı olmak zorunda. Ben de, bu durumun bazı özelliklerini sıralayarak bitirmek istiyorum.

Gelişim iktisadının dikkate alması gereken bu özellikler nedir? Dedğim gibi, hiçbirinin üstünde durmayacağım, sadece söyleyip bırakacağım.

Bunlardan birincisi, herhalde en önemlilerinden biri, şu: Artık soğuk savaş döneminde yaşamıyoruz, soğuk savaş bitti. Soğuk savaş bitti ve soğuk savaş ortamında görmeye alıştığımız türden bloklararası çekişmelerin yerini, belki de merkezlessiz bir dünya aldı. Yani, büyük kapitalist güçler arasındaki ilişki eskisi gibi değil, Amerika artık kayıtsız şartsız dünya ekonomisinin lideri konumunda değil, merkezinde değil. Hatta merkezin doğuya doğru, Japonya'ya doğru kaydığı söylenebilir.

Merkez gerçekten Japonya'ya kayıyor mu, Japonya dünya ekonomisinin lideri konumunda bir ülke haline gelirmiş mi, bunu bilmiyoruz. Gelebilir diyenler var, gelmesi gerekir diyenler var, gelemez diyenler var. Merkezlessiz bir dünya siyasalından, dünya kapitalist sisteminden de söz etmek mümkün ve tabii bu, az gelişmiş ülkeler açısından oldukça önemli.

Bu merkezlessiz dünyada, küreselleşme olgusu son derece önemli bir olgu, son derece ciddiye alınması gereken bir olgu.

Son teknolojik gelişmeler, özellikle enformasyon teknolojisindeki gelişmeler sonucu, artık dünya ülkeleri arasındaki ilişkiler son derece yoğun. Bu ilişkilerden kopmak, dünya sisteminden kopmak, bir zamanlar dışa bağımlılık teorilerinde öne sürüldüğü gibi dünya sistemi dışında kalkınma stratejileri düşünmek biraz zor görünüyor.

Bununla birlikte, küreselleşme içinde belirli bir modelin, belirli bir piyasa modelinin her yerde aynı biçimde uygulanmasının söz konusu olduğunu zannetmiyorum. Ama

küreselleşme gerçeğini ve bu gerçeğin sermaye akımlarını nasıl etkilediğini mutlaka dikkate almak gerekiyor.

İdeolojik ortamdaki değişimleri de son derece önemli buluyorum. İdeolojik ortama baktığımız zaman ne görüyoruz?

Bir yandan piyasa sistemine sonsuz bir güven duyulduğunu görüyoruz. Ekonomik liberalizmin çok güçlendiğini görüyoruz. Ama piyasa ideolojisi ve piyasa kurumları güçlendikçe, buna karşı toplumsal tepkilerin oluştuğunu da görüyoruz. Bu tepkiler, eskisi gibi fikirlere dayanan, sınıfsal temeli olan akımlar değil, din ve ırk temelinde gelişen hareketler. Bu da, içinde yaşadığımız dönemin son derece önemli bir özelliği.

Dünya ekonomisindeki bu yeni gelişmeler, bir yandan küreselleşme gerçeği, bir yandan din ve ırk temelinde gelişen sosyal hareketler, birlikte, gelişme iktisatçılarının araştırma ünitesi veya inceleme birimi, olarak almaya alışık oldukları ulus devleti hem yukarıdan hem de aşağıdan sarsıyor, ulus devletin sınırlarını zorluyorlar. Bu gelişmeleri ve onların bu yündeki etkilerini, beğensek de beğenmesek de gözdü edemeyiz. Bu da, haliyle, gelişme iktisadının geleceksel yaklaşımlarını sorgulamasını, geliştirmesini ve değıştirmesini gerektiren bir şey.

Bütün söylediklerim açılması ve derinlemesine tartışılması gereken şeyler. Üstelik gelişme iktisadının dünü ve bugüne üzerine daha söylenecek çok şey var. Ama benim konuşmamı burada kesmem uygun olur sanıyorum. Çok teşekkür ederim.

Başkan- Teşekkür ederim.

Şimdi sözü hocamız Çağlar Keyder'e veriyorum.

Çağlar Keyder- Efendim, bence gelişme iktisadı hiçbir zaman yoktu, şimdi hiç yok. En temel olarak zaten sosyal bilimlerin arasında bu yapay çizgilerin olmaması gerektiğini ben hep düşündüm.

Gelişme iktisadı yaptıklarını söyleyenler, aslında bir yerde hem iktisatçı olup hem de bu çizgilerin olmamasını savunanlardı, biraz yutturmaca yapıyorlardı.

İktisat ilminin başlarına bakarsanız zaten, böyle sınırların olmadığını görüyorsunuz: gerek merkantilistler, gerek klasikler, gerek daha sonra özellikle ulusal ekonomi ile uğraşmaya çalışan, mesela Frederick List. Gelişme iktisadının kendi çizgisini Anglo-Sakson neoklasik senteze değil de, daha çok merkantilistlere ve Frederick List'e bağlamasının da en önemli nedeni buydu. Çünkü, bu insanlar devlet olayını ciddiye alıyorlardı.

Zaten gelişme iktisadını düşünürseniz, ayırt edici özelliği büyümeyle uğraşması değil: Klasik iktisatçılar da büyümeyle uğraşıyorlardı. Kurumların, veyahut da gerçekliğin tam kapitalist olmaması, tam piyasa mekanizmasına göre işlememesi de değil; çünkü bununla da uğraşan gerek Adam Smith'den önce, gerek Adam Smith'le olan bir şey. En önemli fark devlet olayıydı; yani kurumların arasında devleti ciddiye almak olayıydı.

Yani, şöyle diyebiliriz: Neoklasik iktisatçıların devleti ciddiye almadıkları bir dönemde devletin hâlâ önemli olduğunu söyleyenler, kendilerini gelişme iktisatçısı olarak ayırt ettiler.

Tabii, bu çerçevede gelişme iktisadının şu anda nerede olduğunu düşünersek, buna en iyi yaklaşım bir tarih hikâyesi anlatarak olabilir.

Çünkü şöyle bir şey var: Gelişme iktisatçılığının ciddiye alındığı dönem, Ayşe'nin de söylediği gibi, ulusal ekonomilerin ciddiye alındığı dönemdi; yani, aşağı yukarı 1945-1980 arası diyelim. Ondan önce ciddiye alınmıyordu, şimdi de bence çok ciddiye alınmıyor, bir iktisat disiplini olarak; çünkü dünyadaki hegemonik yapı artık her şeyin sadece piyasayla güdüldüğünü söylüyor ve bunda bir gerçeklik payı var.

Hikâye şu; 19'ncü yüzyılda bir Anglo-Sakson liberalizmi çerçevesinde gelişen bir iktisat var; bunun gerçekçiliği de bir İngiliz hegemonyası, ulusal devletlerin henüz tam olarak gelişmediği bir dönem. Devletlerin ulusal ekonomi üzerine çok fazla etkisi, çok fazla kontrolü olmayan bir dönem. İngiltere, gerek donanmasıyla, gerekse ideolojik hâkimiyetiyle ortaya çıkan bir kapitalist pazarı herkese dayatıyor.

Bu dayatmanın ille kötü bir şey olduğunu söylemek istemiyorum. Çünkü, bu dayatma da belirli bir ekonomik büyüme modeli aynı zamanda. Bu ekonomik büyüme modeli, mesela bizim burada olduğumuz coğrafyada, belirli tür sektörlerin gelişmesi, belirli coğrafi ayırışmalar, örneğin liman şehirlerinde çok önemli bir ekonomik canlanma, onların giderek sanayi üretimine doğru kaymaları, bunların odaklaştığı bir ekonomik büyümenin giderek yayılması, yaygınlaşması gibi.

Bu ekonomik büyüme ille ulusal ekonomik büyümeden daha kötüdür demek durumunda değiliz. Eskiden hepimiz onu söyledik ama, ulusal ekonomik büyümeden ağzımız yandı. Onun için, şimdi yeniden bakmamız lazım eskiden olan şeylere. Fakat bunu söyleyebiliriz: Bu 19'ncü yüzyıldaki olay; yani, İngiliz hegemonyası altında oluşan dünya ekonomisi bu tür bir büyümeyi ilk defa ortaya çıkardığı için, aynı zamanda, o zamana kadar oluşagelmış bir takım toplumsal yapıları, toplumsal düzenleri altüst etme potansiyeline sahipti. Yani, yeni birtakım kırılmalar ortaya çıkarıyor. Yeni birtakım heyelanlar, yeni birtakım fay çizgileri; bunların bazıları etnik, bazıları daha farklı. Bu cemaatlerin (köy toplulukları olabilir, daha düzenli ve de nispeten öngörülebilir şekilde yaşayan ufak şehirler olabilir) yavaş yavaş ticarileşmesi ve bu ticarileşmenin ortaya çıkardığı gelir dağılımındaki farklılıklar, yeni kutuplaşmalar toplumsal reaksiyonlara neden oluyor. Bu, ilginç bir nokta; çünkü geçmişteki bu olaya bakarak aslında bugün olan şeyi de anlamamız mümkün sanıyorum.

Fakat, bu ortaya çıkan yeni kırılmalar, çelişkiler, tepkiler sonunda, hepimizin bildiği gibi 19'ncü yüzyılın sonunda hiç önüne geçilemeyen, geçilemeyecek kadar kudretli gözüken bir milliyetçilik dalgası ortaya çıkarıyor. Bu milliyetçilik dalgası, Birinci Dünya Savaşı'nda sonra epey yaygın bir şekilde ulusal devletlerin kuruluşuna doğru, Avrupa'nın dışında; Yani Batı'nın dışındaki ülkeleri de tesiri altına alıyor.

Şimdi, biliyorsunuz, Birinci Dünya Harbi'nden sonra çok karmaşık bir dönem var. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar. Bu karmaşık dönemde sözünü ettiğimiz milliyetçilik dalgaları daha bir olgunlaşarak, sonunda, İkinci Dünya Harbi'nde, artık dünyanın yeni hegomonik yapısında, yani Amerika Birleşik Devletleri'nin devraldığı yapısında kabul edilir bir gerçeklik olarak ortaya çıkıyor. Bundan sonra, milliyetçilik sadece bir tepkisel, toplumsal bir hareket değil; aynı zamanda, yeni oluşmuş olan ulusal devletlerin iktisadi

politikalarını, modernleşme projelerini, siyasetlerini belirleyen bir ana prensip oluyor. Özellikle iktisadi politika düzeyinde bu belirlenme şu anlama geliyor: Yeni kurulan devletler kendi iktisatlarını kendileri kontrol ederler, icabında planlarlar; ticari akımları, sermaye akımlarını denetleyerek kendi iktisatlarının belirli şekillerde oluşmasını sağlarlar. İşte, "gelişme iktisadı" dediğimiz olayın da ortaya çıkışı tam bununla aynı dönemde olmuştur; yani, ulusal devletler kendi ekonomilerini nasıl gütsünler sorusuna bir cevap olarak.

Biliyorsunuz, bu ulusalcılık ideolojisiyle beraber ortaya çıkan modernleştirici proje yahut ekonomiyi büyütücü proje esasında önemli bir açmazı içeriyor. O açmaz da şu: Bu milliyetçilikler, hatırlayacaksınız bir tepki olarak ortaya çıkmışlardı ve bu tepki esasında içeride olup-bitenleri, içerideki altüstlüğü dışardaki birtakım faktörleri suçlayarak anlamaya çalışıyordu: Yani, dışarıdan gelen bir batılılaşma, dışarıdan gelen bir modernleşme ivmesi, dışarıdan gelen ve bizim düzenimizi bozan birtakım olaylar.

Dolayısıyla, milliyetçiliğin çok önemli bir tepkisel yanı vardı; fakat, aynı zamanda -biraz önce anlattığım-bir büyütme, modernleştirici, çağdaş asri medeniyet düzeyine getirci bir misyonu da vardı. Bu ikisi arasında başından beri bir açmaz vardı. Çünkü, birincisi, sanki biz aslımıza rücu edersek daha başarılı oluruz diyordu; ikincisi, biz, Batı'yı daha iyi taklit edersek, daha çok teknoloji alırsak daha başarılı oluruz diyordu. İşte, ulusal devletlerin, bence, 1945'le 1980 arasında başarılı olmalarının en önemli nedeni, bu iki kutbu, bu açmazı dengede tutabilme. Bu dengede tutma da, -şu anda üzerinde durmayacağım ama- dünyadaki hegemonik iktisadi yapının belirli şekillerde şekillenmesi, belirli kuramlar çerçevesinde ortaya çıkmasından dolayı mümkündü; yani, hepinizin bildiği Bretton Woods, IMF, Dünya Bankası ve saire gibi kurumsal yapılar. Yani, İngiltere'nin donanmasıyla empoze ettiği; "açılın, serbest ticarete kendinizi açın, serbest sermaye akımlarına kendinizi açın" türü bir olayın tam tersi bir hegamonik yapı.

Yine girmeyeceğim nedenlerden dolayı, 1970'lerin sonunda bu yapı çöküyor. İç nedenler var, dış nedenler var. Ama, bu iç nedenler ve dış nedenler sonunda öyle bir duruma getiriyor ki olayı, yukarıda sözünü ettiğim açmazı bir arada tutan ulus-devletin siyasi konumu çok sallanmaya başlıyor. Yani, bir yandan aslımıza rücu edelim türü bir otantisite peşinde koşan (ki milliyetçilik ideolojisinin çok önemli entegral bir parçası), bir yandan da modernleştirici kapitalist gelişmeyi sağlayıcı ulusal-devlet, bu iki misyonu birden tutamamaya başlıyor. Çünkü, içerideki gelişmeler artık, o daha önceden ortaya çıkmış olan altüst-etme olayını daha farklı bir bağlamda, fakat yine güçlü bir şekilde zorlamaya başlamış.

Peki, 1970'lerin sonundan bu güne ne oldu?

Bunu çeşitli şekillerde dile getiriyoruz: Bir küreselleşme formülü etrafından özellikle dile getiriyoruz. Fakat, bence daha çok vurgulanması gereken başka bir konu var. O da şu: 1945-1980 arası, sadece gelişme iktisatçılarının değil, herkesin kabul ettiği, devletin önemli bir kurum olarak öncül alındığı bir yapıdan, artık devletin bu tür bir denetime kadir olmadığı, bu tür bir ekonomiyi gütmeye olayına gücü olmadığı türde bir öncül yerleşmeye başladı. Yani, bir liberalizme geri dönme diye bir şey var. O nedenle de, gelişme iktisatçılarının artık devletin en önemli kurum olduğu var-

sayımıyla hareket edememesi söz konusu.

Olayın genel tabiatına başat boyutuna bakarsak, 1980'lerden beri devletin her yerde krizde olduğunu görüyoruz. Devletin krizi; yani, o 1945'le 1980 arasında tam olgunluğa erişmiş olan merkantilistlerden, Frederick List'de ve de gelişme iktisadında sözü edilen devletin artık aynı şeyleri yapamaması. Aynı şeyleri yapamaması ne demek? Yani büyümeye ön ayak olamaması, ticareti, sermaye araçlarını ve saireyi kontrol edememesi, daha önceden vadettiği bölüşüm mekanizmalarını harekete geçirememesi, vesaire vesaire. Bu sadece gelişen ülkelerde değil, aynı zamanda Keynesçi ülkelerde de oluyor. Yani, Keynesçiliğin de terk edilmesi buna çok paralel bir olay.

Şimdi şunu düşünelim: Ulusal devletlerin, milliyetçiliği ortaya çıkarmış tepkiyi modernleşme projesiyle bağdaştırabilmelerinin en önemli nedeni; yani, kendi meşruiyetlerini sağlayabilmelerinin en önemli saiki, bu devletlerin aynı zamanda büyümeyi ve de büyümenin belirli bir şekilde dağılımını temin edebilmelerinden geçiyordu. Şimdi, bu devletler bu tür bir denetimi; yani büyümeyi ve de bu dağılımı sağlayabilecek denetim kapasitesini kaybettikleri zaman, devletin krizi ortaya çıkıyor. Yani, içinde olduğumuz dönemde kapitalizmin krizinden bahsederken, biraz yanlış koyuyoruz meseleyi. Çünkü, olay esasında, devletin öncül kurum olduğu, devletin başat kurum olduğu bir kapitalizmin krizi. Yoksa sermayeye baktığımız zaman (tabii 1970'lere kadar geçerli olan süreklilik ve öngörülebilirlik çerçevesine işleyen bir sermaye değil) 1980'lerin o muazzam para köpüğü döneminde dahi kendi dönüşümünü gerek şirketlerin yeniden yapılanması anlamında bayağı da iyi gerçekleştiren bir sermaye. Yani, bu krizin gerçekten sermayenin krizi olup olmadığı da tartışılmalı. Muhakkak ki, belirli bir tür kapitalizmin krizi; fakat, bu tür kapitalizmin krizi içinde (zaten bu krizlerin ortak noktasıdır, krizin içinde dönüşüm olur) sermayenin de kendisini çok başarılı bir şekilde dönüştürdüğünü görüyoruz.

Şimdi, bu liberalizmin yeniden ortaya çıkması olayına tabii çeşitli tepkiler var. Devletlerden tepki var. Çünkü, devletler eskiden yapabildikleri birtakım şeyleri artık yapamıyor durumdadır. Fakat, özellikle az gelişmişlik çerçevesi içinde, daha önceden bahsettiğim milliyetçilik dalgasıyla ortaya çıkan devletin kendi meşruiyeti için o açmazı yönetebilmesi bir arada tutması durumunun bitmesi söz konusu.

Dolayısıyla, aslına rücu etmek, otantisite diyebileceğimiz olayla büyüme projesi arasında bir kutuplaşma ortaya çıkıyor az gelişmiş ülkelerde. Yani, yeni liberalizm, devletin krizini ortaya çıkararak, devletin artık o ideolojik dengeyi tutmasını imkânsızlaştırıyor.

Son zamanlarda daha çok antropologlardan ve de toplumsal hareketler üzerinde çalışan sosyologlardan gelen yeni bir literatür var, gelişme projesinin iflasıyla ilgili. Gelişme projesinin iflasını da şuna bağlıyorlar: Yerli fikir yapısından, yerli düşüncelerden, yerel birtakım isteklerden kaynaklanmayan, dışarıdan empoze edilmiş bir proje olduğu için artık gücünü kaybetti ve şimdi oluşması gereken şey daha otantik, daha yerel, orada yaşayan insanların kendi isteklerini, kendi beklentilerini daha çok kaale alacak bir proje olmalıdır gibi.

Bu eleştiri demin sözünü ettiğim ikilemin bir kutbunu temsil eden bir şey. Bu kategori içinde, çeşitli köktendinci-

likleri de sayabiliriz, İslamcılığın bazı versiyonlarını sayabiliriz, bilmem Meksika'daki birtakım köylülerin isyanını, sanki bir yeni dünya projesi oluşmuşcasına selamlayan insanların arayışlarını sayabiliriz, Afrika'da olan birtakım yeniden kabileleşme veya da belirli bir antimodernite çerçevesinde oluşan hareketleri sayabiliriz. Bunlar, bu eskiden bir arada tutulan açmazın, yani eskiden beraber olan çelişkinin yahut devletin zorla beraber tuttuğu çelişkinin artık tutulmamasının neticesinde ortaya çıkan bir kutbun temsilcileri.

Diğer olay ise, her gün daha yakından gördüğümüz bir şey. Bu yeni liberalizm, aynı 19'uncu yüzyıldaki İngiltere'nin kurduğu hegemonik yapının ideolojik boyutu gibi yepyeni bir ideolojik boyutu ortaya çıkarıyor ve bu boyut, aslında bizim mesela Marx'ı okurken düşünebileceğimiz gibi, "kapitalizm sonunda bütün kurumlarıyla her yere kendisini teşmil edecektir, bütün dünyayı güdümüne alacaktır" türü bir öngörüye de çok uygun.

Olay şu: Artık ulusal burjuvaziler yahut da ulusal düzeydeki ideolojiler değil önemli olan; önemli olan, uluslararası düzeyde, dünya düzeyinde ortaya çıkmış bir burjuvazinin ekonomik, siyasi ve ideolojik gücü ve etkinliği. Şimdi bütün uluslararası örgütlerin yaptıkları şeylere bakarsanız, bunların yaptıkları esas olarak, hükümlanlık olayını, yani 1945'le 1980 arasında kutsal bir konuma çıkarılmış olan ulusal hükümlanlık olayını yavaş yavaş, alttan alta çürütmek.

Öyle bir şey ki, bütün dünyada geçerli olacak bir kanun çerçevesi bir hukuk sistemi, bütün dünyada geçerli olacak bir ideolojik çerçeve, bütün dünyada geçerli olacak bir tüketim kalıbı, bir kültür kalıbı vesaireyi empoze etmeye yönelik. Demek ki toplumsal gerçeklik artık ikiye ayrılıyor: Ulusal devletin tutamadığı iki tane kutbun yavaş yavaş şekillenmesi meselesi.

Şu konunun bir defa daha altını çizmek istiyorum: Bu mücadele şimdi içinde olduğumuz dönemin en önemli mücadelesi, çünkü eğer iktisadi verilere bakarsanız öyle gözüküyor ki bu millî iktisat dönemi, yani gelişme iktisadının önemli olduğu dönem, ulusal devletin önemli olduğu dönem, aynı zamanda bir nevi dünya düzeyinde bir sosyal demokrasinin kurulmasını sağlayabilmiş. Yani, bu ulusal devletlerin kendi içlerindeki kutuplaşmayı biraz önlemelerinden öteye, aynı zamanda genelde üçüncü dünyayla birinci dünya arasındaki gelir farkları da nisbeten azalmış. Ama 1980'den beri gördüğümüz şu: Bu gelir farkları bir yandan artıyor. Bir yandan ulusal devletlerin kendi içlerindeki gelir farkları artıyor, bir yandan üçüncü dünya dediğimiz olayın kendi içindeki ulusal devletlerin aralarındaki gelir farkları artıyor; yani genelde çok boyutta kutuplaşan bir dünya ortaya çıkıyor. Dolayısıyla, biraz önce bahsettiğim ikilem, yani bir uluslararası burjuvazi, onun ideolojisi, onun ortaya koyduğu hukuksal çerçeve bir yanda karşısında ise bir otantisite, arayışı, "biz farklı bir tür gelişme isterdik zaten, sizin modernleşme projenize biz katılmak istemiyoruz" türü bir tepki... Bu iki kutbun giderek daha belirleneceği bir dünya resmi ortaya çıkmaya başlıyor.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Şimdi, Haldun Gülalp hocamıza söz veriyoruz.

Haldun Gülalp: Bu toplantı için hazırlanırken şöyle

düşündüm: Çok sayıda paneliste sorulan tek bir soru var ve herkes o soruya cevap vermeye çalışacak; dolayısıyla, ben önceden bir hazırlık yapmak yerine, biraz arkadaşların neler dediğini duyayım, ona göre bir şeyler söyleyeyim. Şimdi, iki arkadaşımızı duyduk. Biri dedi ki kalkınma iktisadı vardır, öbürü dedi ki hayır yoktur. Ben üçüncü bir yorum önerceğim ve diyeceğim ki eskiden vardı, şimdi yok. Şöyle ki: Ben kalkınma iktisadından çok sosyoloji ya da siyaset sosyolojisi diyebileceğimiz bir literatürden söz edeceğim için, daha geniş bir kavram olarak "gelişme çalışmaları" diyebiliriz, eğer var mı, yok mu ya da kaldı mı, kalmadı mı diye tartıştığımız şey bu konudaki literatür ise, o literatür eskiden vardı gerçekten, şimdi ise yok olmaya yüz tuttu. Bu kısmen Çağlar Keyder'in söylediği sebeplerden dolayı oldu. Ona hangi noktada katıldığımı birazdan açıklayacağım. Şu anda gelişmekte olan yeni literatürde, yine Keyder'in belirttiği "gelişme sonrası" (post-development) diye adlandırılan bir eğilim var. Bu şunu vurguluyor: Artık, bir bakıma, gelişme konusunun altından kalkamadık, bundan sonra "post-materyalist" denen, yani maddeci sonrası birtakım değerlere önem verilmelidir ya da verilmektedir. İşte bu da otantik gelişme konusuyla iç içe olan bir kavram.

Sanırım ilk iki konuşmadan ilginç bir şey ortaya çıktı: Sosyal bilimlerde profesyonel bölünmelerin yarattığı bir iletişimsizlik var. Yani iktisatçılar bir literatür içerisinde çalışıyor, sosyologlar başka bir literatür içinde; aynı konulara eğilseler bile, birbirlerinden haberleri olmayabiliyor. Demin Ayşe Buğra dedi ki, iktisat literatüründe gelişme kavramı bir noktada biter gibi gözüküyordu, sonra yeniden canlandı. Ve tabii bunu sevinerek bize ilettili. Sanırım sevinmesinin sebebi şu idi: neoklasik görüşün egemen olduğu bir dönem yaşamıştık, oysa şu anda ortaya çıktı ki neoklasik görüş geçersizmiş; o yüzden kalkınma iktisadının yeniden ortaya çıkması ve canlanması iyi bir şeydir.

Peki, bu durumda, sosyoloji literatüründe gelişme kavramının bitmesi hakkında ne tür bir değer yargısında bulunabiliriz? Bu iyi mi oldu, kötü mü oldu? Ne anlama geliyor? Şu anda bu konu pek net değil sanırım; yani farklı bazı yorumlar yapmak mümkün. Olumlu olabilecek bir yönü (bu tabii ki yoruma göre değişebilir) devlet-millet konusunun yeniden gözden geçirilmesi. Keyder bundan kısmen bahsetti, ben biraz daha üzerinde duracağım. Olumsuz olabilecek bir yönü ise, bu gelişme-sonrası birtakım kaygıların dile getirilmesinin bir umutsuzluğu ifade ediyor olması. Şimdi bakalım, "gelişme sonrası" düşünceden söz ederken, bunun öncüllüğünü yapan akım çevreci akımdır. Yani, "Siz gelişme adına çevreyi berbat ettiniz, dolayısıyla artık sanayi falan gibi işlere fazla ağırlık vermeyelim, biraz daha insanların mutlu olabileceği, doğa ile iç içe, yeşil bir ortamda yaşayalım" gibi düşüncelerin öne sürüldüğü akım. İşte bu çevreci hareketin öncüllüğünü ettiği akımları kastediyoruz "gelişme sonrası" derken. Peki, bu tür değerlerin egemen olduğu bir duruma gelmişsek, bu acaba bir umutsuzluğun ifadesi değil midir? Yani Üçüncü Dünyadaki insanlar aç, fakir, işsiz; bir de önlerine bir model konmuş, "bak biz yaptık çok güzel oldu, siz de bize benzeyebilirsiniz, eğer beceremiyorsanız biz yardım ederiz" falan gibi sesler çıkıyor bir taraftan. Buna yanıt olarak "bununla biz epey uğraştık, arkası gelmedi, o halde vazgeçip biz tekrar doğaya dönelim" dediklerini mi varsayacağız?

Bu bir yana, bu gelişme sonrası akımlara baktığınız zaman, sanki hepsinin — açıkça söylemeseler bile — şu anda egemen olan piyasa mekanizmasına uygun değerlerin, yani liberal değerlerin dışına pek de çıkamadıklarını görüyorsunuz. Daha doğrusu ekonomik sisteme ilişkin çok net olarak artiküle edilmiş bir görüşleri yok. Dolayısıyla, bunlar, ekonomik konularda, sisteme ilişkin konularda ciddi bir görüşleri olmayan, ama sanayileşmenin pek mümkün olmadığını söylerken bir yandan da zaten istenir de olmadığını söyleyen birtakım akımlar.

Eğer durum bu ise, belki iktisatçı arkadaşlarımızdan gelişme-sonrası literatürün sonrasına da geçmenin bir yolunu bulabilirsek, belki hayırlı bir çıkış yolu bulmuş olabiliriz. O konuda benimde kafam çok net değil, işin doğrusu.

İşin başına yeniden dönersek: Nereden ortaya çıktı bu gelişme konuları? Konuşmacılar söylediler: Bu, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan bir şey. Başka zamanda çıkamazdı ortaya. Nedeni şu: Üçüncü Dünya kavramını bir düşünün; Üçüncü Dünya kavramı ancak iki bloklu dünya ortamında, yani soğuk savaş döneminde anlamlı olabilirdi. Öyleyse, soğuk savaş biter bitmez Üçüncü Dünya da mı bitti? Bir bakıma öyle gerçekten. Tabii soğuk savaşın neden ve nasıl bittiğinin tarihini gözden geçirirseniz, bunun da tek bir sebebe değil, çok çeşitli sebeplere dayalı olduğunu anlayabilirsiniz. Soğuk savaşın bitmesi, 1989'daki duvarın yıkılmasından değil, çok daha önceden başlayan bir şey. 1980'lerde bunun işaretleri çok net olarak ortaya çıkmıştı. Bir yandan Reagan ABD'de, Thatcher Avrupa'da, diğer yandan da Gorbacov Sovyetler Birliği'nde iktidara gelmişti. Sonuç itibarıyla, iki kutuplu dünyanın değişmesi ile Üçüncü Dünya kavramı da büyük ölçüde anlamını yitirdi. İkincisi, gelişme literatürü, gelişmeye ilişkin sorunlar İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sadece akademik değil, öncelikle siyasî sorunlar olarak ortaya çıktı. Yani, sömürgeci dönem

bitti, ortaya bir sürü formel olarak bağımsız ülke çıktı. Bunlar siyasî olarak bağımsızlar, ama acaba ekonomik olarak da bağımsız olabilirler mi gibi sorular sorulmaktaydı. Bu, Birleşmiş Milletlerin bünyesi içinde önemli bir soruydu. Nitekim o dönemde ortaya atılan kavramlar, tam da bu soru çerçevesinde önem kazanan kavramlardı: Gelişen ülkeler, gelişecek olan ülkeler, azgelişmiş ülkeler gibi deyimlerin teorik anlamları tartışılıyordu, hem siyasî hem de akademik platformlarda. Oradaki kaygı neydi? Ondokuzuncu yüzyıla geldiğimizde dönüşümünü tamamlamış — yani kapitalizme geçmiş, sanayi devrimini tamamlamış, siyasî devrimini de yapmış — birtakım örnekler var; yeni ortaya çıkan bağımsız uluslar bu örnekleri yineleyebilecekler mi?

Şimdi, biliyorsunuz, buna verilen ilk cevap modernleşme kuramı ile oldu: Yani, "Biz yaptık oldu, siz de yaparsanız olur..." Buna verilen ve Üçüncü Dünyadan kaynaklanan en önemli yanıt ise şu oldu: "Sizin gelişmeniz, ancak bizim azgelişmişliğimiz sayesinde. Dolayısıyla, biz ancak sizden koparsak bu işi becerebiliriz." Bunun örneği de vardı. Bakın, İkinci Dünya Savaşı öncesinde bir büyük bunalım dönemi vardı, o dönemdeki tecrübe de buna bir gösterge oluyordu. Dünya ekonomisi çöküp de ülkeler zorunlu olarak içeriye dönmeye başlayınca, hepsinde belli bir ulusal ekonomi yaratma süreci yaşandı. Kısmen zorunlu, kısmen de planlı, ama ekonomik bir hareketlenme getiren bir tecrübe olmuştu bu. Üçüncü Dünya ülkeleri şu soruyu sormaya başladılar: Bu tecrübeyi acaba biz bunalım sonrasında da sürdürebilir miyiz? Dünya düzeni yeniden kurulsa bile, devletin müdahalesi yoluyla sürdürebilir miyiz?

"Bağımlılık" diye adlandırılan ve belli bir devrimci retoriği de olan kuram, bu devlet müdahalesi ile yapılan işin kısmen başarılı olsa da eninde sonunda bağımlılığı tam da ortadan kaldıramadığının gözlemlenmesi ile belirdi. Bu kuram diyordu ki, öyle sadece devletin müdahalesi ile olmaz; devlet eğer hâlâ ekonomik bakımdan bağımlı ise, yabancı sermayeler, teknolojiler falan geliyorsa, o bağları da kopartalım. Bağımlılık kuramının vardığı en yüksek nokta bu idi.

Şimdi, bu noktadan sonra, işte 1980'lere geldik; demin sözünü ettiğimiz değişiklikler ortaya çıktı ve geriye dönüp bakıldığında şu anlaşıldı: Bağımlılık kuramıyla modernleşme kuramının, birbirine zıt gibi görünse bile ortak bir paydası var. Her ikisi de, ulusal birimlerin (yani devletin denetlediği, sınırlarını koruduğu ve birtakım görevlerle kendisini yükümlü olarak kabul ettiği teritoryal birimlerinin) kalkınmasından söz ediyordu. Sanki bireyler, insanlar değil, hatta şu sınıf ya da bu sınıf değil, bir ulus yekvücut olarak kalkınacak. Bu düşünceye göre ulusal birimler vardır; ortak çıkarlara sahip ulusal birimler, karşılığında da onlarla rekabet veya zıtlıkta içerisinde olan başka ulusal birimler.

"Monthly Review" dergisinde geçenlerde (November 1990 sayısında) çıkan bir makalenin başlığı aynen şu idi: "Empyrializm kavramına ne oldu?" (Whatever Happened to Imperialism?) Kısa bir makale. Yazarın (P. Patnaik) başlıktaki soruya verdiği cevap çok basit. Diyor ki, "Emperyalizm gibi bir olayı tanımlarken, onun adını koyarken, siz ancak ona direniş gösteriyorsanız o adı koyarsınız. Eğer direniş ortadan kalktıysa, millet artık, 'biz bununla baş edemeyeceğiz' ya da 'artık bu olayı böyle algılamıyoruz' deme noktasına geldiyse, o kavram da, o kelime de ortadan kalır". Yazar, emperyalizm bitmiş değildir diyor; yani, bizim

öteden beri bildiğimiz sistemin işleme tarzı değişmiş değil, ama buna direniş biçimleri değişmiş veya ortadan kalkmış, o yüzden de emperyalizm kavramı sanki yok oluvermiştir. Yazarın tespiti güzel de, eksik olan bir noktası var: Emperyalizm kavramı, bir ulus ve bunu tamamlayan bir devlet ve devletin bu ulustaki bütün insanlara karşı olan görevleri olduğunu (çünkü bir komünite olmuş) ve bunun karşısında zıt ya da rakip çıkarılara sahip başka uluslar olduğunu varsayar.

İşte gerek modernleşme kuramı, gerekse bağımlılık kuramı böyle bir ulusal çıkar modeli varsayar. Bu model sarsıldıkça, yani gerçekliğini yitirdikçe, gelişme literatürü de bundan etkilenmek zorundadır. Benim düşüncem o ki işte soğuk savaş bitti, ülkeler arası eşitsiz gelişme öteden beri vardı ama, artık bu çok çeşitlendi — demin Çağlar Keyder'in söylediği gibi, Üçüncü Dünya artık türdeş olmadığı gibi Birinci Dünya içinde de bir Üçüncü Dünya'nın varlığından söz edilir oldu. Her bir ulusun kendi içinde çeşitlendi yaşam tecrübeleri. Eskiden, hâlâ devlet kendisini sorumlu görürken veya bireyler devleti sorumlu tutarken, yani, bir insan aç, işsiz kaldığı zaman sokağa çıkıp devletten bir takım haklar talep ederken, artık bunlar da siyasi birer hak olarak görülemez olmaya başladı. Yeni bir ideoloji egemen hale geldi. Tabii havadan dayatmakla değil, somut koşulların değişmesinin sonucu olsa gerek, "artık her insan bir diğeriyle rekabet içerisinde kendi başının çaresine bakmak zorundadır" gibi bir görüş egemen hale geldi. Bunun karşısında çok doğaldır ki insanlar başka birtakım komüniteler oluşturmaya çalışsınlar.

Sanırım, demin konuşulan, otantik değerler, fundamentalizm denilen şeyler, ulusal devletin artık iflas ettiği kaygısı karşısında yeni birtakım komüniteler oluşturulması çabasının kaynaklandı.

Devlet tamamen iflas etmiş olmayabilir; fakat ulusal devletin çok zayıfladığını zaten devletler kendileri ifade etmektedirler. Bakan bu sadece Üçüncü Dünya için söz konusu değildir. Batı'da refah devleti, Doğu'da planlı ekonomiler ve Üçüncü Dünyada kalkınmacı devlet denen devletlerin her bir türü, üç aşağı beş yukarı aynı zamanda, aynı sıkıntıya uğradı ve sonuçta üçünün de, "artık biz eski görevimizi, bizden beklediğiniz ve alışageldiğiniz görevi sürdüremiyoruz arkadaşlar" dediğini duyduk, gerek onları temsil eden resmi ağzılardan, gerekse zaten yaşadığımız tecrübelerden. Bu durum karşısında da ulus, ulusal birlik gibi görüşler zayıfladı.

Sonuç itibarıyla bunlara bakarsanız, eğer gerçekten gelişme literatürü bir ulusun gelişmesinden söz ediyorduysa ve artık bu gelişme denen şey öteden beri düşündüğümüz biçimde olamayacak hale geldiyse, gelişme literatürünün de yavaş yavaş ortadan kalkmakta olmasına şaşırılmamak gerekir.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Evet, şimdi sözü Mehmet Türkay arkadaşaya veriyoruz.

Mehmet Türkay- Teşekkür ederim. Konuşmama bir riski göze alarak başlamak durumundayım; çünkü, sanıyorum bazı tekrarlarla karşılaşacaksınız. Bunu göze almamın nedeni de şöyle bir noktadan kaynaklanıyor: Ben, gelişme iktisadi olarak tanımlanan bu alt disiplinin, sosyal bilimler içinde, konjonktürün gereksinimlerine çok daha duyarlı, onun gereksinimlerine daha çok cevap veren bir içeriğe sahip olduğunu düşündüğüm için, öncelikle, ortaya çıktığı döneme ilişkin bazı tespitlerin altını çizmem gerektiğini düşünüyorum. Sonra da, genel olarak gelişme iktisatçılarının gelişme iktisadına 1970'li yıllarda nasıl baktıklarını birkaç örnek aracılığıyla aktaracağım. Daha sonra da bu gün gelinen noktaya ilişkin söylenebilecekler üzerinde duracağım.

Şimdi, İkinci Dünya Savaşı sonrası dediğimiz zaman, dünya ekonomisinde çok uzun sürelerden beri istikrarsızlıklarla, krizlerle ve savaşlarla geçen bir sürecin bittiği yeni bir dönemden bahsediyoruz. Bu konjonktürün temel özellikleri nelerdir diye baktığımızda; öncelikle uluslararası kapitalizmin yeniden yapılanması gibi bir süreçle karşı karşıyayız.

Bundan ne anlaşılması gerek?

Buna baktığımız zaman, buradaki temel dinamik nedir diye sorulduğunda; üretken sermayenin ya da üretici sermayenin uluslararasılaşma dinamiğinin öne çıktığı bir durumdan bahsedilmesi gerekiyor.

Bunlara böyle sadece değinerek geçmek durumunda- yım, gerekirse yeniden üzerinde konuşuruz.

Başka bir özellik, gene söylendiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın iki kutuplu, iki merkezli bir sisteme sahip olması ki, bu her iki sistemin yayılma, genişleme amaçları ve kendi entegrasyonlarını sağlama amaçları göz önüne alındığında, tabii ki çok önemli bir özellik olarak ortaya çıkıyor.

Bir diğer özellik, yine daha önceki konuşmacılar belirttiler, eski sömürge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanarak, bir uluslaşma sürecine girmiş olmaları, yani birer ulus-devlet haline gelme çabaları. Bu çabalar, iki sistemin de yayılma kaygılarıyla birleştiği zaman, yeni ortaya çıkan bu yapıların sorunlarının birden dünya gündeminde çok konuşulan, önemli bir madde haline gelmiş olması. Ve bu ülkelerin

içinde bulundukları 'geri' durumdan kurtulmak yönündeki güçlü taleplerinin karşılığının 'gelişme' kavramında ifadesini bulması.

Bu dönemi niteleyen başka bir özellik daha sözkonusu; bu da, yine çok genel bir tanımla söylemek durumundayım, 19 ncü yüzyıl, 18 nci yüzyıldaki ilerleme anlayışının, ilerleme düşüncesinin 1945'li yıllardan sonraki ifadesi haline gelen ekonomik büyüme.

Ekonomik büyüme dendiği zaman, esas olarak 1945 sonrası dönemde tüm süreçlerin iktisadî büyümeye endeksli bir hal aldığını görüyoruz. Bu ne demektir? Bu, söz konusu dönemde gelişme kavramıyla ifade edilen tüm beklentilerin; toplumsal refah, zenginlik, adalet, hatta eşitliğin bile iktisadî büyüme kavramına endekslenmesi anlamına gelmektedir.. Yani, eğer iktisadî büyüme gerçekleştirilirse bu sorunlar da kendiliğinden hallolacak. Ayrıca bu mantık büyük oranda bugün de geçerlidir

Dolayısıyla, böyle bir iktisadî indirgemeciliğin hâkim olduğu bu anlayış dönemin gelişme kuramlarında ön planda ve belirgin. Ortodoks gelişme yazınına baktığımızda, bu durumu kuramların hemen hepsinin gelişme kavramı yerine büyüme kavramını kullandıklarını görürüz. Dengeli Büyüme, Dengesiz Büyüme, Büyümenin Tarihsel Aşamaları vb. gibi

Şimdi, bu noktalardan hareketle, gelişme iktisadının bu çerçevede, bu özelliklerle nasıl ilişkilendirildiğine baktığımızda, benim ilk söyleyebileceğim şey; gelişme iktisadının ilk etapta, bahsettiğim özelliklerin ortaya koyduğu gerekliliklere cevap vermek durumunda olan bir disiplin olarak ortaya çıkmasıdır.

Bu gereklilikler neydi?

İlk etapta baktığımızda, uluslararası yapılanma dediğimiz, kapitalizmin yeniden yapılanması denilen süreçte, bu entegrasyonun sağlanmasında, az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere bu entegrasyonu nasıl gerçekleştirebileceklerine işaret eden, bu dönüşümü hangi yollarla gerçekleştirebileceklerine işaret eden bir disiplindir. Burada kullanılan kavram gelişme olmakla birlikte, esas olarak -demin de söylediğim gibi indirgemeci bir iktisadî mantık çerçevesinde büyümeye endeksli ya da büyüme kavramı çerçevesinde ifade edilen bir kavramdı gelişme.

Dolayısıyla, gelişme iktisadı, ilk etapta bu iki düzeydeki entegrasyonun, siyasi ve iktisadi, hangi yollarla sağlanabileceği ve az gelişmiş olarak tanımlanmaya başlanan bu ülkelerin uluslararası kapitalist sisteme nasıl entegre olmaları gerektiğinin, bunu nasıl gerçekleştirmeleri gerektiğine ilişkin model ve kuramların oluşturulduğu bir disiplin haline gelmişti.

Diğer taraftan, dönem itibarıyla yaşanan soğuk savaş ve bu soğuk savaş ideolojisinin dayattığı saiklerle diyelim, bu ülkelerin komünizme karşı ya da komünist cazibeye kapılmamalarını sağlayacak ya da bunun yollarının nasıl olması gerektiğine ilişkin modeller de gelişme iktisadı kapsamında ortaya çıkmaya başladı. Dolayısıyla, o konjonktürdeki iki temel gereksinime bu anlamda cevap verecek içeriğe sahip bir disiplin oldu.

Bu döneme baktığımızda, gelişme iktisadında yer alan kuramlar çok farklı kaygılardan hareket ediyorlarsa da, sonuç olarak bu iki noktada bir şekilde birleşiyorlardı. Yani, ideolojik, sadece Rostow ya da Hozelist gibi kuramcıların

açıkça ifade ettikleri bu ideolojik tavır, Rodan'da ya da Nurkse'te yoktu; fakat, sonuç olarak önerdikleri şey, bu ihtiyaçlara cevap verme noktasında bir yerde çakışan bir özelliğe sahipti. Tüm bu söylediklerimi şöyle özetleyebiliriz; Gelişme iktisadı a) Dayandığı batı merkezli, determinist doğrusal tarih anlayışı nedeniyle içerik ve söylemi **tarih dışıdır**. b) Örtülü ya da açık **ideolojik** tavrı diğer disiplinlere göre daha belirgindir. c) İndirgemeci bir iktisadi mantığa dayanması ve bu mantığı aşma yönündeki eğilimlere kapalı kalması nedeniyle **muhafazakardır**. Bu özellikleriyle gelişme iktisadı az gelişmiş ülkelerde yaşanan pratikleri, 1945'lerden 1970'lerin ortalarına kadar yönlendirdi.

Sonuçta; bu "iktisadî indirgemeci mantık" dediğimiz, her şeyi iktisadî büyümeye endeksleyen anlayışın meyvaları da ortaya çıkmaya başladı ve bunlar hiç de beklenildiği gibi olumlu bir tablo çizmedi. Ciddi bir hayalkırıklığı da sözkonusu olmaya başladı. Çünkü, iktisadî büyümeden beklenen ya da atfedilen olumlu özellikler, farklı ülkeler için farklı düzeylerde olmakla beraber gerçekleşmemişti. Yani, az gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmı, -kendi aralarındaki farkları muhakkak göz önüne almak lazım, bu süreç girdiklerinde, tırmak içinde söylüyorum, "gelişme" olarak adlandırılan sürece girdikleri aşamadan itibaren yaşanan pratiklerle ulaştıkları noktada çok daha farklı, hatta yeni problemlerle ve sorunlarla karşı karşıya kaldılar.

Bu noktada gelişme iktisadı çok değişik perspektiflerden **sorgulanmaya** başlandı. Bu sorgulamaya çerçevesinde, daha önceden de yapılan eleştiriler, belki de konjonktür yavaş yavaş olgunlaşmaya başladığı için, daha ses getirir hale geldiler. Neo-marksist, ya da marksizm kökenli iktisatçıların eleştirileri yoğunlaşmaya başladı. Neo-klasikler baştan beri zaten böyle bir iktisadın gereksizliğini söylüyorlardı ve dolayısıyla, onların eleştirileri daha yoğun hale gelmeye başladı. Artı, bir de gelişme iktisatçılarının kendileri bu disiplini eleştirmeye başladılar.

Şimdi, bu eleştiriler ya da gelişme iktisadının kendi içindeki teorik tartışmaları bir kenara koyduğumuzda, burada gelişme iktisadının varoluş biçimine yönelik eleştiriler üzerinde konuşulması daha anlamlı diye düşünüyorum..

Burada bence iki eleştiri ön plana çıktı.

Birisi, gelişme iktisadının kurucularından sayılan Hirschman'ın eleştirileriydi ya da ilk etapta uyanlarıydı diyelim; bir de, Seers'in uyarı ya da eleştirileriydi.

Hirschman, 1970'li yıllarda yazdığı bir makalede, bir anlamda özeleştiri mahiyetinde, bazı noktalarda gelişme iktisadının nelere dikkat edip, nelere etmediğini açık bir biçimde ortaya koydu.

Bu makalesinde: ilk etapta, gelişme iktisatçıların içinde bulundukları durumu, **aşırı teori yapma dürtüsü** olarak niteledi. Yani, gelişme iktisatçıları, daha önceden belirli bir biçimde tanımlanmış bir alanı çok çabuk bir dizi teorinin bombardımanına tuttular ya da "tuttuk" diyor.

Az gelişmiş olarak tanımlanmaya başlanan ülkeleri, çok kolay tanımlanabilen, tüm hareket yasaları çok kolay anlaşılabilen birkaç tipe indirgediklerini ve bu çerçevede, onların ne yapmaları gerektiğinin bir şekilde önlerine konulduğunu vurgulayan Hirschman, bu bakış açısındaki problemi de, şu cümleyle ifade ediyor: "Bizim bu dönemdeki bakış açımız ve bu bakış açılarının ortaya çıkarttığı sorun olarak algılanan davranış biçimleri ve alanlar ve tanımlama biçimleri, döne-

me hâkim olan paradigmatik düşünce tarzımız böyle görmek istediği için böyleydi ve biz de bunu bu anlamda yerine getirdik”.

Hirschman’ın bu değerlendirmeden sonra yaptığı, sık bir tespit daha var. Hirschman, gelişme iktisatçıların bu durumda, bu tespitlerden sonra yapmaları gerekeni de yine kendi kelimeleri ile şöyle ifade ediyor; **“Sistemin korunmasını pekiştirmek yerine tarafsız ya da sistemi eleştirecek bir rol oynamanın yollarını bulmaya çalışmalıyız”** diyor. O dönem için tabii çok önemli bir tespit ya da eleştiri diyelim; fakat bunun cevap alması pek mümkün olmuyor.

Daha sonra yine kendi deneyimlerinden hareketle, az gelişmiş ülkelere yönelik bu dengeli-dengesiz modeller ve diğer modelleri eleştirirken yaptığı tespit de, aslında yanlışların var olduğunu, fakat bunları görmek için bayağı geç kalındığını söylüyor. **“Gördüğünde de”** diyor, örneğin kendisinin Kolombiya’daki deneyimlerinden hareketle **“Zaten Kolombiya’da iç savaş çıkmıştı ve her şey başka bir mecra-ya girmişti.”**

Sonuç olarak Hirschman, ne yapılması gerektiğine ilişkin yukarıdaki tespitini tamamlayacak biçimde az gelişmişlik-gelişme sorununa ilişkin yaklaşımlar için şöyle bir çerçeve önermektedir; **Öncelikle, modernleşme ve gelişmeye ilişkin, o çerçevede yapılan aşın vurguların problemli olduğunu söylemişti. Buradan hareketle de, bu durumda yapılması gereken, “iktisadın sınırlarını aşan büyük ölçekli toplumsal değişimin, özgül, yinelenemez ve düşük olasılıklı olaylar karmaşası olarak” görülmesidir.**

Seers de benzer bir kaygıyla, 1970’li yıllarda genelde gelişme iktisadına yönelik ciddi eleştirilerle olan bir çerçeve sunuyor. Bu eleştiriyi önemli kılan Seers’in çizdiği çerçeveden hareketle farklı düzey ve boyutlarda yeni eleştirilerin üretilmiş olmasıdır,

Seers yaklaşımında, merkezinde insan olan ve insanı potansiyelin gerçekleşmesinin gelişmenin temel ölçütü olduğuna ilişkin bir tespitten hareket ediyor ve 1945’li yıllardan itibaren o süre zarfından yaşanan pratiklerin insanı potansiyelin gerçekleşmesine hizmet etmediğini, bu potansiyelin ortaya çıkmadığı gibi bir çok düzeyde tahrir olduğunu ifade ediyor.

Buradaki bir diğer, bu anlamdaki ölçü de, **“bir ülkede işsizliğin, yoksulluğun ve eşitsizliğin durumuna ilişkin sorular etrafında insanı potansiyel tanımlanabilir”** diyor ve eğer bu soruların cevapları olumsuzsa ya da en azından iki tanesinin cevapları olumsuzsa, o ülkelerde gelişmeden bahsetmek mümkün değildir sonucuna ulaşıyor.

Hirschman’ın önerisi, gelişme iktisadının, tıkandığı noktalar nedeniyle artık sonuç olarak gelinecek yerde aşılması gerektiğine ilişkindir. Seers de benzer bir yaklaşımla, gelişme iktisadındaki bu anlayışın, ancak yine kendi tanımladığı çerçevede, insan merkezli bir yaklaşım ve insanı potansiyelin gerçekleştirilmesi kaygısı ön plana çıkartılarak aşılabileceğini, yoksa bu haliyle gelişme iktisadının pek bir fonksiyonunun kalmadığını söylüyor. Bu fonksiyonsuzluk ise, hakim ortodoks yaklaşımın gelişme sürecinin ekonomik boyutunu toplumsal, siyasal ve kültürel faktörlerden soyutlayarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Seers’e göre bu haliyle gelişme iktisadı savunulamaz bir noktaya gelmiştir.

Seers’in burada söylediği gelişme iktisadının bir başka yaklaşım geçirmesi gerekliliği. Bunu yapabilmeyi temel ko-

şullarından bir tanesi Seers’e göre de, başka bir yaklaşım getirmek.

Seers, bu noktada, **“marksizm’e inananların hâlâ siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimleri birlikte kapsayan bir teorik çerçeveden yoksun”** olduğunu düşünüyor ve bu yoksunluğun dayattığı zorluklara rağmen, aslında kendi makalesinde gerçekleşmesine pek ümitlenmediği, disiplinlerarası, bir yaklaşım öneriyor. Gelişme iktisadının ancak, gelişmeyi evrensel olarak tanımlayan, zaman ve mekân problemlerini göz önüne alan ve her az gelişmiş ülkeyi kendi koşullarında değerlendiren böyle bir çerçevede yeniden canlanabileceğini söylüyor.

Bu eleştiriler, esas itibarıyla çok ses getiren eleştiriler, fakat sonuç alınması açısından bakıldığında çok da önemli bir yol kat edilmediği ortaya çıkıyor.

Gelişme iktisadının içinde bulunduğu duruma ilişkin bir diğer değerlendirmeyi Lewis yapmaktadır. Lewis’in değerlendirmesi, daha doğrusu bir savunma pozisyonunda yaptığı tespitler gelişme iktisadının ölmediğine yönelik. Lewis, gelişme iktisadının hâlâ yaşadığını, bazı eksiklikler ve bir takım teorik boşluklar ortadan kaldırıldığı zaman, çok ciddi bir potansiyele sahip olduğunu vurguluyor. 1980’li yılların başında, gelişme iktisadının girdiği durgunluğu da, bu yapısal sorunlara ve ayrıca doktora öğrencilerinin para kazanmak kaygısıyla başka alanlara kaymaları, FORD Vakfının önceliklerini değiştirmesi gibi gelişmelerden hareketle açıklıyor. Bu da, kendi içinde bir tespit tabii.

Gelişme iktisadının problemlerine ilişkin Lewis’in söylediği şeylere baktığımızda, birtakım yeni açılımlar gerektiğini Lewis de kabul ediyor ve bunu ifade ediyor. Burada Lewis’in savunma psikolojisiyle yaptığı bu değerlendirmelerde benim anladığım kadarıyla, kendi içinde bir tutarsızlık söz konusu. Bunun nedeni de tüm önerilerin savunma kaygısıyla yapılması ve kendi içinde bütünlükten yoksun, eklektik bir özellik göstermesidir.

Örneğin; ilk etapta, tarih, antropoloji, istatistik gibi bilimlerin kurulacak ilişkisinin, gelişme iktisadını iktisadın diğer dallarına göre daha gerçekçi yapabileceğini söylüyor ve buradan sonra da önerdiği bir şey var. Bunu yine kendi sözleriyle ifade edeyim:

“Ayrıca, devletin hareket tarzını, girişimci davranışlarını ve buna bağlı olarak sınıf yapı ve ilişkilerini içeren teorik bir dizgeye gereksinim vardır.” Ancak böyle bir dizge ile beraber, bu dizgeyi yakaladığı zaman gelişme iktisadının yeniden canlanacağını, kendi potansiyelini gerçekleştireceğini söylüyor. Bunlar tabii üzerinde konuşulması gereken şeyler. Ancak Lewis, makalesinde bu önerileri sıralarken diğer taraftan da bu tür bir disiplinlerarası yaklaşımın gerçekleşmesine şüpheyle bakıyor.

Şimdi bu eleştirilere baktığımız zaman, öncelikle neden bu eleştiriler çok ciddi ve etkili olmadılar diye baktığımızda, bence bunun her yaklaşım için farklı nedenler olabilir, ama ortak bir neden aramak söz konusu olduğunda, ben 1970’li yıllarda açığa çıkan krizle ilişkili olduğunu düşünüyorum. Çünkü her konjonktür kendi bilgisini üretir ve çeşitli kanallar aracılığıyla yaygınlaştırır. Bu yaygınlaşmadan gelişme iktisadı da payına düşeni almıştır diyebiliriz.

Çünkü, bu krizle beraber, öncelikle Keynesyen iktisadın artık gerilemeye başlamış olması, yani bu çerçevede üretilen bilgilerin kriz koşullarına cevap verememesi gelişme ik-

tişatçıların teorik temellerini çok zorlar bir hale gelmişti ki, bilindiği gibi neoklasik yaklaşımın yeni formülasyonu olan, neoliberal olarak adlandırılan yaklaşım bütün hâkimiyeti eline aldı. İşte bu dönüşümle beraber gelişme iktisadında bu yaklaşımın hâlâ hâkimiyetini sürdürdüğünü düşünüyorum.

Dolayısıyla, bu konjonktüre cevap verebilecek, yani artık yeni girilen kriz konjonktürüne cevap verecek kuramlar, gelişme iktisadı kapsamında ancak neoliberal varsayımlardan hareketle oluşturulabilecek yaklaşımlar ya da kuramlardır ve nitekim, o süreçten sonra da, bu anlamda bir dönem yaşandı. Kısaca yeni bir bilgi ve bilgilendirme süreci başladı.

Yani, böyle baktığımızda, gelişme iktisadı bu anlarda ölmemiştir, sadece gelişme iktisadındaki belirli bir yaklaşım ortadan kalkmış, yeni bir sistematik içinde, neoliberal perspektif etkinliğinde de bu disiplin canlılığını sürdürmüştür. Bu gün bu canlılığı neo liberal bir proje olarak kürselleşme tartışmaları aracılığıyla izlemek mümkündür.

Bunlara alternatif, bunların dışında yaklaşımlar yok mudur? Tabii ki vardır. Ancak, bu yaklaşımların etkili olma anlamında fazla bir şansları olmamıştır diyebiliriz.

Peki, sonuç olarak ne söylenebilir?

Şimdi, dikkat ederseniz, bütün gelişme iktisatçıları, kendi deneyimlerinden hareketle geldikleri noktada; "İktisadın sınırlarını aşan bir durumla karşı karşıyayız. Dolayısıyla, bu durumu da ancak iktisadın sınırlarının aşıldığı, disiplinlerarası bir yaklaşımla çözebiliriz" gibi bir sonuca ulaşıyorlar. Ulaşılan bu sonuç başlı başına bir problem. Yani, disiplinler arası yaklaşımdan kim ne anlıyor? Hangi sorular, nasıl sorulacak? Birtakım farklı disiplinlerden akademisyenlerin, araştırmacıların bir araya gelmesinin bu sorunu çözmeyeceği açıktır. Dolayısıyla, buradaki sorunun bütünsel bir bakış açısına sahip olup olmamakla ilgili olduğunu sanıyorum.

Şimdi bu noktada, ben daha fazla uzatmadan, kendi bulunduğum noktadan ulaştığım sonucu söyleyeyim. Disiplinler arası bir yaklaşımın önkoşulu bence, topluma ve toplumun değişim süreçlerine ilişkin toplu, bütünsel bir bakış açısının sağlayacağı bir zeminin var olmasıdır.

Ben bu bütünsellik, daha doğrusu bu anlamda disiplinlerarası yaklaşımın nasıl gerçekleştirileceği sorusuna, Marx'a dönerek cevap verilebileceğini sanıyorum. Marx'dan hareketle cevap verilebileceğini sanıyorum. Bunu aslında gelişme iktisatçıların eleştirilerinden de izlemek sanıyorum mümkün. Yani Hirschman'ın, Lewis'in ve Seers'in eleştirilerini ifade ederken kullandıkları kavram ve kategorileri düşündüğümüzde bu kavram ve kategorilerin seçiminde Marx'ın ve Marksizmin etkilerinin olduğunu düşünüyorum. Tabi bu etkilenme kendi bakış açılarıyla sınırlı kalmıştır.

Böyle bakıldığında zaman, gelişme iktisadı, demin de söylediğim gibi bir kriz yaşamıştır ve bir anlayış yerini bir başka anlayışa bırakmıştır.

Bunların alternatifi anlayışlar, 1970'li yıllardan bu yana ortaya atılmıştır ve çok önemli açılımlar getirmişlerdir. Ancak, pratik düzeyde hâkimiyet anlamında, neoklasik ya da neoliberal anlayışın gölgesinde kalmışlardır. Onun iktisadı indirgemecilik mantığını, ki bu mantık devam etmektedir, aşmaları ya da aşıldığı durumlarda da seslerini duyurmaları

pek mümkün olmamıştır.

Bu noktada kendi değerlendirmemi şöyle ifade edebilirim; öncelikle 1970'li yıllardan bu yana, Hirschman ve Seers'in açtıkları yolda yapılan eleştirilerin, yani çevrecilerin daha sonra özellikle feministlerin gelişme iktisadına ve gelişme kavramına yönelik eleştiri ve itirazların göz önüne alınmasının ve bunların Marx'ın prespektifiyle ya da ortaya koyduğu yaklaşımla bir şekilde ilişkilendirilerek bir araya getirilmesinin bu bütünsel yaklaşımın yolunu açacağını düşünüyorum.

Ben, burada Marx'dan bahsederken, elbetteki gelişme ve az gelişmişlik meselesiyle - Haldun bey söylediler, marksist kökenli birtakım yaklaşımlar ilgilenmişlerdir. Bağlımlılık ve eklemlenme teorileri ve daha sonra bazı yaklaşımlar da söz konusudur. Ancak, demin de söylediğim gibi, oralarda bazı ciddi başka problemler olduğunu düşünüyorum. Yine, iktisadî mantığın hâkimiyeti anlamında problemler olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla, belki de ilk kaynak olarak, Marx'a dönüp, yine onu başka bir gözle okuyarak ya da bu kaygılarla okuyarak, bu anlamda yeni katkılar da göz önüne alarak bu bütünsel yaklaşımın oluşturabileceğini, hatta oluşturulması gerektiğini düşünüyorum.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Şimdi, Mustafa Pirili hocamız konuşacak.

Mustafa Pirili- Ben konuşmamı mümkün olduğu kadar kısa tutmaya çalışacağım.

Bunun birinci nedeni, söylemek istediklerimin bir bölümü Sayın Ayşe Buğra ve Mehmet Türkay tarafından söylendi. İkincisi de, salonun genel eğilimine baktığım zaman, herkes de Sayın Sungur Savran'ı dinlemek için bir sabırsızlık olduğunu hissediyorum. O yüzden izin verirsiniz, konuşmamı biraz kısa tutmak istiyorum. Şöyle başlamak istiyorum: Yani "gelişme iktisadı öldü mü" sorusu acaba anlamlı mı?

Geçenlerde psikoloji ile ilgili bir metin okuyordum, "başarıları konusunda somut bir kanıt olmamakla birlikte psikoloji nedense dünyanın en saygın bilimlerinden biridir" diyorlar, neden olduğu meçhul. Ben bir iktisatçı olarak biraz farklı düşünüyorum. Aslında böyle bir endişeyi bizim iktisatçılar olarak duymamız gerekli herhalde. Çünkü neoklasik iktisadın neyi çözümlediği, kerameti kendinden menkul bir konu. Bence buradan başlamak lazım. Yani "kalkınma iktisadı öldü mü" sorusu belki de zımni olarak başka bir şeyi içeriyor. Sorunun içinde başka bir şey var. Gerçekten neoklasik iktisat ya da Ayşe Buğra'nın deyimiyle "standart iktisat kuramı yaşıyor da, kalkınma iktisadı mı öldü", bana pek anlamlı gelmiyor gibi geliyor.

Ben bu açıdan, kalkınma ekonomisi açısından gerek kuramın ampirik temellerine göre, gerekse toplumsal yapıyla ilişkisine ya da kuramın gelişmesine bakmayacağım da, biraz yöntemler açısından bakmak istiyorum.

Birincisi, iki tane okul temel alacağım. Bir tanesi Bağlımlılık okulu, diğeri ise Ortodoks yaklaşım dediğimiz, yani neo-klasik iktisattan kaynaklanan gelişme iktisadı. Bu iki okulu yöntem açısından irdelemek için İmre Lakatos'un kavramını, yani bilimsel araştırma programı kavramını kullanacağım.

Birinci olarak benim düşünceme göre, her iki okul da,

yani gerek bağımlılık okulu gerekse ortodoks yaklaşım, ikisi birlikte, birisi neoklasik iktisadın işte o sert çekirdek dediğimiz çekirdiğini alıp belki koruyucu kuşağını geliştiriyorlar. Ama bence, Bağımlılık Okulundan çok daha açıklayıcı olan marksist okuldan kaynaklanmasına karşılık ortodoks kuramının yanında daha az şey söylüyor. Neo-klasik iktisattan kaynaklanan ortodoks okula, bence çok daha önemli şeyler, yani daha doğrusu yine Lakatos'un terimleriyle, ilerleyici bir araştırma programı oluşturuyor.

Bir başka saptayabildiğim şey, kuramların doğrulanmaları ya da yanlışlanmalarının pek fazla anlamlı olduğunu sanmıyorum. Çünkü toplumsal bilimlerde giderek belki de iktisat bilimine en büyük katkısı bu gelişme iktisadının, bu genel evrensel geçerlilik kurallarının pek anlamlı olmadığını önemli ölçüde ortaya çıkardılar ya da daha yoğun biçimde vurguladılar. Yani bu kuramların ele aldıkları toplumsal yapıların dışında fazla bir anlamları olduklarını sanmıyorum.

Her iki kuram da, gerek bağımlılık okulu gerekse ortodoks kuram, gelişme olayını salt ekonomik kavramlarla ele alıyor, bu çok önemli bir eksikliklerini oluşturuyor. Yani aynı olgu, aynı konu bağımlılık okulu için de söz konusu. Ortaya çıkmaları konusunda, işte hep böyle toplumsal yapılardan yola çıkıldı. Bence kuramsal sorunlar da burada önemli. Yani gerek İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gerekse 80'lerin ortasından başlayarak, yani birinde gelişme iktisadının ortaya çıkması, ikincisinde bir anlamda yeniden belki de bir hayatiyet kazanmasının temelinde, ikisinde de neoklasik iktisada ilişkin güvenin yıkılması yatıyor gibi geliyor bana. Ulus-devlet konusu gündeme geldiği zaman, evet İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişme kavramı ulus-devletler tarafından hem istendi, hem inşa edildi. O doğru ama, şu anda ulus-devletin zayıflaması başka bir kesimin yeniden gelişme talebini ortaya çıkarmayacağını da bence ifade etmiyor. Belki de tam tersine, şu anda görmüş olduğumuz bir sürü toplumdaki etnik ya da dinsel, fundamentalist karşı çıkışların belki de ifade etmek istedikleri şey ekonomik bir talep. Bunun zamanla yeniden bir gelişme talebine dönüşebileceğini düşünüyorum doğrusu. Ama burada devlet kesinlikle İkinci Dünya Savaşı sonrası olduğu kadar fazlaca etkili olmayacak.

Ben çok uzatmadan, son bir iki cümle ile bitirmek istiyorum.

Söylemek istediğim şu: Gelişme iktisadı, belki de neoklasik iktisadı önemli ölçüde dönüştürebilecek bir potansiyele sahip Mehmet Türkay hocanın belirttiği konu bence çok önemli. 1940'larda gelişme iktisadı salt ekonomik olaylarla sınırlı kalırken ya da gelişme sorununun salt iktisatçılarınca, belki de bir anlamda sosyologlar biraz yavaş yavaş da olsa girmeye başladılar. Gelişmenin başlangıçta salt iktisadi bir kavramken günümüzde son derece disiplinlerarası arası bir konuma doğru yavaş yavaş yaklaştığını düşünüyorum. O bakımdan; gelişme iktisadı, bence iktisat kuramı açısından önemli bir gelişme potansiyeli içeriyor.

Teşekkür ederim.

Başkan-Teşekkür ederiz.

Şimdi Sungur Savran hocamız konuşacak; buyrun.

Sungur Savran-Teşekkürler.

Mustafa Pirili, salonun sabırsızlandığını söylüyor. Hiç sanmıyorum, sabırsızlanan benim herhalde. Geveze biri ol-

duğum için, bir türlü sıra gelmeyince sabırsızlandım.

Diyor ki Mustafa Pirili, psikoloji bilimi aslında çok fazla gelişme kaydetmemekle birlikte çok beğenilen, prestij sahibi olan bir bilimdir. Ekonomi biliminin en azından neoklasik versiyonunun ne halde olduğunu bir küçük anekdotla anlatmakta yarar var.

The Economist dergisi, büyük sermayesinin en önemli liberal yayın organlarından bir tanesi, İngiliz dergisi, bir araştırma yapmış. Araştırmayı bir süre boyunca yapıyorlar tabii. "Ekonomik konjonktürün değişimini kim daha iyi kavlıyor, kim daha çabuk öngörebiliyor" tipi bir araştırma. Devlet yetkililerine gidiyorlar soruyorlar, önümüzdeki dönemde ne olacak; 6 ay içinde, 1 yıl içinde, 2 yıl içinde? Ekonomistlere gidiyorlar soruyorlar, sermaye finans çevrelerinin uzmanlarına soruyorlar, bu arada vatandaşlara da soruyorlar. Çıkan sonuç şöyle: İngiltere'deki çöpçüler, ekonomik konjonktürün gelişimi konusundaki öngörülerinde, en az finans sektörünün uzmanları kadar başarılılar, ayrıca devlet yetkililerinden daha başarılılar. Onun için neoklasik iktisadın kendi terimleri içinde ne kadar kaadir olduğunu buradan görmek mümkün.

Bence bugün tartıştığımız sorunun özü şu arkadaşlar, bana kalırsa: Deniliyor ki; kalkınma iktisadı, kalkınma stratejisi, kalkınma sorununun kendisi ortadan kalktı. Çünkü, -aslında temelde yatan iddia şu- küreselleşme var.

Şimdi ben de diyeceğim ki, küreselleşme yok!

Öyle olunca da, bu tartışmanın terimlerini bir anlamda başaşağı çevirmek gerekiyor.

Bakin, bir şeye özellikle değinmek istiyorum. Biz burada tabii, başlık olarak önemli bir konu olduğu için, kalkınma iktisadının sonu mu diye tartışıyoruz ama, hiçbir bilim dalı, stratejiden, politikadan, çıkarılardan, sınıf ihtiyaçlarından bağımsız değildir. Dolayısıyla, sorunu tartışırken bunun politik boyutlarını hiçbir zaman gözden uzak tutmamalıyız. "Literatürde ne oluyor? Hakim görüş nedir?" sorusunu tartışırken, aynı zamanda o hakim görüşünün niye hakim görüş haline geldiğini ve ille hakim görüş haline geldiği için doğru olarak kabul edilip edilmemesi gerektiğini de kendimize sormalıyız.

Onun için, ben işin sadece kalkınma iktisadı yönüne değil, kalkınma sorununa kalkınma stratejisi meselesine de değinerek yapacağım konuşmamı.

Tartışmayı küreselleşme çerçevesinde yapmak gerektiğini söyledim. Nedenini açıklamaya çalışacağım.

Daha önceki konuşmacılar, modernleşme ve bağımlılık okullarının karşıtlığı içinde ortodoks iktisadın, neoklasik iktisadın, liberal ekolün bu sorunlara yaklaşımını ve buna karşı doğan bir salt tepki olarak, kalkınma iktisadının en azından bağımlılık -çünkü çok karmaşık bir alan tabii- yaklaşımını gayet güzel ortaya koydular. Ben şöyle özetlemek istiyorum: Haldun Gölalp zaten bu terimlerle ifade etti. Modernleşme ekolü şunu diyordu: "Size kalkınma bizden gelecek. Bizden piyasa ve özel mülkiyet aracılığıyla ve bizim bütün kurumlarımızı almanızla gelecek ve bizimle bütünleşmenizle gelecek ve siz de -aynı Haldun'un dediği gibi- bizim geçtiğimiz yoldan geçerek kalkınacaksınız, gelişeceksiniz; tarih bir tekrardan ibarettir. "Mustafa Pirili'nin evrensel genel-geçer teori olarak nitelediği teori modernleşme.

Kalkınma iktisadı, değişik versiyonlarının farkları ne olursa olsun buna birkaç cevap veriyordu. Diyordu ki; birin-

cisi, bizim az gelişmişliğimizin nedeni dışarıdadır, sizdedir; yani sizden gelmez bize kalkınma.

İkincisi, dünya sistemi serbest piyasa çerçevesinde bütünleştiği takdirde bu ölçüde uyum yoktur aramızda. Dolayısıyla, Ayşe Buğra'nın söylediği gibi bilinçli müdahale kalkınma iktisadının temel kavramlarından birisidir.

Ve nihayet üçüncüsü, bunu tabii en son versiyonlarda duyuyordunuz, "tarih tekrardan ibaret değildir; farklı yollardan gelişir değişik toplumlar" diyorlardı.

Şimdi, bu farklılık aslında çok önemliydi; bu gün "bilinçli müdahale olmasın, anlamlı değildir, çünkü dünya çapında bütünleşmenin yeni olanakları az gelişmiş ülkelerin kalkınmayı çok daha hızlı ve başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlar" diyor. Neoliberalizm bunu söylüyor.

Yalnız, oraya geçmeden önce bir noktanın altını çizmek istiyorum, bir noktaya çok dikkat etmemiz gerekiyor. Çünkü; yapılan tartışmada, bana kalırsa kategoriler birbirlerine karıştırılıyor. Şundan dolayı: Soldan, geçmişte dünya ekonomik sistemini analizde öne çıkmış olan görüşlerin de temeli aynen Haldun Gölalp'in belirttiği gibi ulusal birimi temel alıyordu. Nasıl?

Bakın, kalkınma iktisadının, mesela bağımlılık okulunun bir temsilcisi olarak Samir Amin'de şu ayrım vardı: İki ayrı toplum türü vardır diyordu. Çok önemli bir ayrım. Diyordu ki; gelişmiş ülkeler öz merkezlidir, kendi kendilerine ayakta dururlar ve kendi iç pazarları tam bir bütünsellik arz eder. Buna karşılık, az gelişmiş tür, dünya ekonomisine bağımlıdır, dolayısıyla ekonomisi eklemsizleşmiştir, yani kendi içinde bir bütün oluşturamaz, o yüzden de tamamen tâbidir dünya ekonomik gelişmesine ve emperyalizmin gelişmesine Samir Amin'in deyişiyle, benim de kullanacağım deyimle. İşte buradaydı temel yanlış. Hiçbir zaman kapitalizmin herhangi bir birimi **öz merkezli** olmadı. Yönetti, hâkim oldu, ama sadece kendi iç pazarına yönelik olarak gelişen bir kapitalist ekonomi yoktur dünyada. Dolayısıyla, iç pazarla dış pazarın, iç ekonomik ilişkilerle dış ekonomik ilişkilerin ağırlığı değişmiş olabilir ama, hiçbir zaman zaten dünya kapitalizmi -özellikle bu terimi kullanıyorum- ulusal kapitalizmlerin bir aritmetik toplamı olmadı. Var olan dünya ekonomisinin alt bölümleri olarak ulusal ekonomiler oldu ve bu gün de varlıklarını böyle devam ettiriyorlar. Sadece belirli önemli değişimler oldu, ama bu yapı değişmedi. Dünya ekonomisi, hele emperyalizm çağında zaten bir bütündü, bağımsız ulusal ekonomiler yoktu, o günde tâbiydi dünya ekonomisine ulusal ekonomiler, gerek gelişmiş gerek az gelişmiş, bu günde tâbidir. Dolayısıyla, küreselleşme teorisinin temel tezi yanlıştır.

Ne diyor küreselleşme teorisi?

Ulus bitti, ulus-devlet bitti, ulusal ekonomi politikası bitti, ulusal ekonomi bitti. Birincisi bunu söylüyor.

Şimdi ne oluyor, bakın; Ayşe Buğra bilinçli müdahaleyi vurguladı, kalkınma iktisadının önemli bir vechesi olarak ve bunun yeniden 90'larda öne çıktığını söyledi. Ben buna bir de yakınma politikasının hangi alanda yürütülmesi gerektiği, zemin sorununu ekleyeceğim. Daha önce, diğer konuşmacıların hep vurguladıkları ulus-devlet, ulusal ekonomi meselesi. Şimdi küreselleşme diyor ki; bunlar bitti, dolayısıyla ne sürdüreceksiniz ki, nerede sürdüreceksiniz? Kalkınmacı devlet, ancak iç pazara dönük bir ekonomi sürdüren bir devletse, o zaman ne sürdüreceksiniz ki, madem ulusal eko-

nomi bitti, madem iç pazar bitti, madem her şey bitti. Dolayısıyla sorunlar tamamen birbirine bağlı. Birinci nokta bu küreselleşme teorisinde.

İkinci nokta, küreselleşmenin herkese faydalı olduğu, sadece ekonomik büyüme değil aynı zamanda barış, demokrasi, insan hakları getireceği... Burada çok açık olarak ta Ricardo'dan beri kapitalizmin ideologlarının savunduğu tezlerin yeni tarihsel çerçeve içinde bu gün yaşadığımız dönem için ileri sürüldüğünü görüyoruz.

Üçüncüsü; ne diyor, küreselleşme teorisi? Çok dikkat etmek lazım bu noktaya. Küreselleşme teorisi; uluslararası bütünleşmenin, değişik ulusal ekonomilerin daha üst düzeyde bütünleşmesinin sadece liberal biçimde olabileceğini ileri sürüyor; yani sadece özel mülkiyete ve piyasaya dayanarak olabileceğini söylüyor, üçüncü olarak bunu söylüyor. Yani, özel mülkiyete ve piyasaya karşı mı çıktınız? O zaman dinazorsunuz, sadece ulusallık istiyorsunuz, sadece içe dönük ekonomi istiyorsunuz.

Ve nihayet dördüncü nokta nedir? Küreselleşme kaçınılmazdır.

Şimdi bakın, küreselleşme yok dedim konuşmanın başında. Bu şu demek değil: Dünya ekonomisi muazzam bir sıçramayla, çok daha büyük bir bütünleşmeye doğru yönelmiyor demiyorum. Elbette yöneliyor. Bir yandan teknolojinin gelişmesi, bir yandan liberalizmin önünü açtığı bir süreç içinde, üretim sermayesinin, finans sermayesinin ve ticaretin bütünleşmesi, kültürel olarak ve bütün araçların kullanımıyla dünyanın bütünleşmesi, bütün bunlar var. Politika da gittikçe daha fazla uluslararasılaşıyor. Sorun bu değil. Uluslararasılaşma var.

Sorun bu uluslararasılaşma sonucunda ulusal devletlerin, ekonomilerin ortadan kalktığı, ulusal sermayenin ortadan kalktığı iddiasıdır; bu olmuyor. Dolayısıyla, küreselleşme kavramı içi boş bir kavram haline geliyor. Sermayenin uluslararasılaşma sürecinde bir sıçrama başka bir şeydir, yepyeni bir adla ve yanına "ulusal her şeyin ölmüş olduğu" yan önermesini takarak geliştirdiğiniz bir kavram başkadır. Bu tezin temellerini elbette şu kısa süre içinde açıklamak mümkün değil. Gerekirse tartışmalar sırasında neden olduğunu açıklayım. Bu tez yanlıştır.

İkincisi, "küreselleşmenin herkese barış, demokrasi, refah ve büyüme getirdiği" tezi gün be gün gözümüzün önünde yaşanıyor. Bu tezi savunmak mümkün değildir.

Aslında, küreselleşme diye anılan liberal bütünleşme süreci gözümüzün önünde aşağıya doğru bir eşitleme getiriyor, dünyanın emekçileri açısından. Herkesin ücreti, gelişmiş ülkeler de dahil olmak üzere aşağı doğru bir yarış içindedir, işsizlik her yerde artmaktadır vesaire vesaire.

Üçüncüsü, küreselleşmenin bir başka tezi olan "bütünleşmenin zorunlu olarak liberal olması gerektiği, illa piyasa ve özel mülkiyet aracılığıyla olması gerektiği" iddiası hiçbir temele dayanmaz; bunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur. Bu gün öyle oluyor, dolayısıyla öyle olması gerekir gibi hiçbir temele dayanmayan bir bilimsel önermedir.

Özet olarak söylemek zorundayım elbette her şeyi; nihayet dördüncüsü, "kaçınılmazlık" tezi.

Şimdi burada püf noktasındayız işin; şundan dolayı: Bütün emekçi hareketinde, sol harekette ve iktisatçılar, teorisyenler arasında bir **kader** gibi algılanıyor küreselleşme. Oysa, muazzam gelişmelerle karşı karşıya.

Müthiş bir finans krizinden başlayarak derin bir depresyona girmesi ihtimali var dünya ekonomisinin. Onun ötesinde, küreselleşme sürecinin tam karşı ucunda yeralan bir bloklaşma, dünya ekonomisini parçalama eğilimlerini içinde taşıyor. Herkes bu süreçlerin sözünü ediyor ama, bunların ne anlama geldiği vurgulanmıyor, sadece bir olgu olarak sözü ediliyor.

Ve nihayet küreselleşmeye karşı -ve en önemlisi budur- dünya çapında, özellikle son yıllarda yükselen bir sınıf mücadelesi görüyoruz. "Zapatistalar" nasıl bir kültürlü veya başka bir şeyi savunuyorlar; başka mesele, ama yeni liberal dünya düzenine karşı köylülüğün adına ortaya çıkıyorlar.

Ekvator'da, o deli adam, Bucaram, iki milyon işçi sokakta yürüdükten sonra gitti, öyle basit bir saray darbesiyle değil.

Arjantin'de geçen sene, özelleştirme programına karşı yüzbinlerce işçi sokağa çıktı.

Avrupa'ya geçerseniz, 1994'de İtalya'da, 1995'de Fransa'da, 1996'da Almanya'da yüzbinlerce, milyonlarca işçi doğrudan doğruya küreselleşmenin sonuçlarına ilişkin mücadeleye ettiler. Devrimci mücadeleler demiyorum; ama açıkça küreselleşmeye karşı mücadeleler.

Asya'ya sıçrayın, Endonezya'da ve Güney Kore'de 1996'da ve 1997 başında muazzam mücadeleler oldu, tam da küreselleşmeye, esnekliğe karşı.

Başka örnekler girmeye gerek yok. Demek ki mücadeleler, küreselleşmenin kaçınılmaz olmadığını, sermayenin, bu yeni liberal bütünleşme stratejisini hayata geçirip geçiremeyeceğinin sınıf mücadelesine bağlı olduğunu açıkça ortaya koyuyor.

Şöyle bağlamak istiyorum o zaman: Bütün bu süreçte, bu çelişkili süreçte kalkınma iktisadına yer nedir, kalkınma stratejilerine yer nedir?

Şimdi, her şeyden önce bir şeyi belirtmek lazım; agresif, dışa dönük, ihracata dayalı ekonomik gelişme stratejisini zaten bazı Üçüncü Dünya ülkeleri uyguluyorlar. Ayşe Buğra halkı olarak "Doğu Asya deneyiminden" bahsetti, sözünü etmediği bir tuhaf örnek var, eminim o da aklındadır: Çin. Deng Şiaoping sonrasında ne olacağını bilmiyoruz, muhtemelen dünyanın cadı kazanı olacaktır ama, Çin'in muazzam ekonomik büyümesi, piyasaya verdiği yer, dünya ekonomisiyle bütünleşmeye verdiği yer kadar, devletin bilinçli bir ekonomik stratejiyi sürdürmesiyle ilgilidir. Buna Güney Kore'yi ekleyebilirsiniz, Tayvan'ı ekleyebilirsiniz, bu ikisi istisnadır dersiniz, ama bütün Doğu Asya'ya açıklayamazsınız.

Dolayısıyla, zaten böyle bir strateji var. Dünyanın az gelişmiş kapitalist ülkeleri arasında tek bir tip; yani, yeni liberalizme tâbi ekonomi sürdürenler evrensel bir kategori oluşturmuyor. Ama onun ötesinde, emekçi sınıflar açısından, ilerici projeler açısından nasıl bir yaklaşım söz konusu olabilir?

Orada, bir temeli sarsmak gerekiyor.

Bakın, dünyanın bütünleşmesi, mutlaka insanlığın kurtuluşu için bu tarihsel aşamada gereklidir. Ama, emperyalizmin, hâlâ sürmekte olan emperyalizmin kurduğu dünya sistemi hiyerarşiktir. Bir tek dünya kanunu olsun isteniyorsa, o emperyalizmin kanunudur. 15 tane güvenlik kurulu üyesinin 14'ünün İsrail'i kınadığı bir yerde, Amerika'nın vetosunun dünya kanunu olduğu bir sistemden bahsediyor-

ruz. Onun için, ne ulusal içe kapanma, ne de küreselleşmeye evet deme. Yapılacak şey açıktır; dünya çapında yeni bir kalkınma iktisadını; yani, enternasyonalist içerikte bütünleşmeyi önüne alan ve bütün ezilen, emekçi halkların işbirliğini öngören bir yeni kalkınma iktisadını geliştirmek gerekir.

Haldun Gülalp doğru söyledi, ulus devleti hareket noktası yapmak eski teorilerin ikisinin ortak kusuruydu. Bunu şimdi, soldakini eleştirerek aşmalıyız, sağdakine teslim olarak değil. O arada geçerken ulus-devlet, bir savunma aracı olarak geçici dönemler için kullanılabilir. Ulus-devletin bittiği doğru değildir; bir efsanedir; ekonomik olarak da işe yarar; ama, - bütün 20'nci yüzyıl tarihi bize kanıtıyor- ancak geçici olarak yarar. Çünkü ulus-devlet, ulusal düzeyde bir kurtulma projesidir; bu kapitalizmin üretici güçlerin getirdiği uluslararasılaşma düzeyinde mümkün değildir. Ama, geçici olarak işe yarar. Ne koşulla? Sınıf iktidarın değişmesi koşuluyla. Aksi takdirde ulus-devlet, dünya kapitalizminin, emperyalizmin bir parçası olarak varlığını sürdürecektir.

Dolayısıyla kalkınma iktisadının, kalkınma stratejisinin, kalkınma sorunları, bu bütünsellik içinde, ancak dünyada görece önemli değişiklikler olduğunu ve hâlâ bilinçli müdahalenin geçerli strateji olduğunu, emekçi sınıflar için başka bir kurtuluş olmadığını hatırlayarak tartışılmalı diye düşünüyorum.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz de teşekkür ederiz.

Konuşmacılarımız farklı noktalara değindi, ben Oturum Başkanı olarak burada kıvranıyorum; çünkü benim de söylemek istediğim şeyler var; çok fazla uzatmadan, sadece birkaç noktayı açığa çıkarmak istiyorum.

Oturumu açarken, aslında son 10 yıldır, belki daha uzun bir süre içinde toplumsal değişimin yanı sıra toplumsal değişimi anlamaya ilişkin algılama tarzlarımız, kullandığımız alet ve avadanlıkların çok çok değiştiğini belirtmiştim. Yaşanan bu değişimden dolayı, algılama tarzlarındaki kırılmalar, çarpmalardan hareketle, işaret ettiğimiz şeyi nasıl işaret ettiğimiz bu aşamada oldukça önemli olduğunu düşünüyorum. Sorun kalkınma ya da azgelişme olunca algılama biçimleri çok daha sorunlu bir biçime dönüşmekte. Pannel için kullandığımız "kapitalizm ve az gelişmişlik" bize algılama ve anlama çabasının ne kadar zorlu olduğunu gösteriyor. Azgelişmişliği anlamamız için her şeyden önce azgelişmişliğin ya da gelişmenin içinde anlamını bulduğu kapitalizmi anlamamız gerekiyor. Çünkü, gelişme sorunu ya da gelişme iktisadi, kapitalizmin varlığında anlam kazanıyor.

Fakat toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizme bakarken, 1980'lere kadar kapitalizmi hep homojenleştirici dinamikleriyle ele alıyorduk. Bu aslında bu dönem için belli bir anlamda doğru da bir açıklama biçimiydi. Yani, gerçekten kapitalizmin homojenleştirici dinamikleri aynı zamanda güç ilişkilerinin belirlediği bir zemin üzerinde gerçekleşiyor. Genel olarak iktisat ya da sosyolojinin başından itibaren, özel de ise 1940'lı yıllarda bu disiplinlerin alt birimleri olan gelişme iktisatı ve gelişme sosyoloji araştırma nesnelerine yönelirken bu güç ilişkileri dolayımında bilgi üretiyor. İşte bu noktada güç ilişkilerinin belirlediği bilgi biçimi olarak gelişme yazını ile kapitalizmin ontolojik varoluşu meta ilişkilerinin egemenliği dolayımında tanımlama arasında

2000'Lİ YILLAR İÇİN YATIRIM YAPANLAR

LEASING'İ SEÇİYORLAR

HALK

LEASING'İ
SEÇİYORLAR

HALK LEASING HİZMET AĞINI GENİŞLETİYOR!

İSTANBUL, ANKARA ve İZMİR'DEN SONRA
ŞİMDİDE ADANA'DA,
AKDENİZ ve GAP BÖLGESİ YATIRIMCILARININ HİZMETİNDE...

Boyut

HALK LEASING
FİNANSAL KİRALAMA A.Ş.

İSTANBUL Head Office
19 Mayıs Cad. No:1 Golden Plaza
K:2 80220 Şişli - İstanbul Turkey
Phone : 90-0212-230 92 48 - 234 48 79
Fax : 90-0212-230 46 69

ANKARA
Cinnah Cad. No: 102 / 4
Çankaya - Ankara Turkey
Phone : 90-0312-440 55 82
Fax : 90-0312-440 65 37

İZMİR
Hürriyet Bulvarı Kavala Plaza
No:4/1 208. Büro Konak-İzmir Turkey
Phone : 90-0232-484 11 20
Fax: 90-0232-484 12 49

ADANA
Turan Cemal Beriker Bulvarı Gizerler
İş Merkezi No: 76
K. 7 - D. 19 Adana Turkey
Phone: 90-0322-458 65 01

Otom

"En zor yollarda, en keskin virajlarda bil

Pera Tanıtım

Stil, konfor ve mekaniğin eşsiz kombinasyonu. Aktif ve pasif emniyet sistemleriyle ulaşılan azami güvenlik. Her hava koşulunda mükemmel sürüş. Yol şartlarına göre otomatik yükseklik ayarı. Virajlarda ön tekerleklere uyum sağlayan arka tekerlekler. Bilgisayarlı süspansiyon ayarı ile sağlanan sarsılmazlık. Etkin, dayanıklı, güçlü motorlar. Oturma odanızın rahatlığında bir sürücü kabini.

ADAPAZARI Yıldız Kardeşler Oto Ltd. Şti. Tel: (0264) 276 50 46 - (0532) 236 62 99 Fax: (0264) 276 50 46 • ANKARA Metropol Otomotiv Tel: (0312) 231 89 56 Fax: (0312) 231 89 57 • ANKARA Otosay Otomotiv Tel: (0312) 278 27 71 - 72 Fax: (0312) 278 23 87 • ANKARA Oto Paris Tel: (0312) 342 12 70 - 71 Fax: (0312) 341 24 44 • ANTALYA Ya-Ka Oto Ltd. Şti. Tel: (0242) 221 02 56 - 221 36 00 Fax: (0242) 221 33 58 • BALIKESİR Hafak Nakl. Tic. A.Ş. Tel: (0266) 241 26 86 - 241 13 75 Fax: (0266) 243 15 65 • BURSA Gözdele Otomotiv Tel: (0224) 261 06 42 - 43 - 44 Fax: (0224) 261 06 46 • ESKİŞEHİR Odak Otomotiv Ltd. Şti. Tel: (0222) 220 09 59 Fax: (0222) 221 11 79 • İSTANBUL/DRAGOS Ersanlı Citroën Plaza Tel: (0216) 441 33 33 Fax: (0216) 441 96 78 • İSTANBUL/AYCILAR Sembol Otomotiv Tel: (0212) 591 74 61 Fax: (0212) 593 75 11 • İSTANBUL/ÇİTEHAVUZLAR A-A Otomotiv Tel: (0216) 369 11 69

obilim

na güveniyorum. O bir Citroën Xantia!"

Q 16 V SX - 135 Hp, 0-100 km/saat hızlanma 10.0 sn, 5 ileri vites, sürücü airbag, klima, süet döşeme, ABS, ilk jant, immobilizer (kodlu çalıştırma), elektrikli ısıtmalı aynalar, hidroprnömatrik süspansiyon, otomatik yönlene ka süspansiyon standart.

Q SX BVA - 123 Hp, 0-100 km/saat hızlanma 11.9 sn, sürücü airbag, klima, süet döşeme, ABS, çelik jant, mobilizer (kodlu çalıştırma), elektrikli ısıtmalı aynalar, hidroprnömatrik süspansiyon, otomatik yönlene arka spansiyon standart.

Q 16 V VSX - 135 Hp, 0-100 km/saat hızlanma 10.0 sn, 5 ileri vites, sürücü ve yolcu airbag, deri döşeme, 3S, çelik jant, immobilizer (kodlu çalıştırma), elektrikli ısıtmalı aynalar, elektrikli sunroof, hidroprnömatrik spansiyon, otomatik yönlene arka süspansiyon standart.

Q VSX BVA - 123 Hp, 0-100 km/saat hızlanma 11.9 sn, 5 ileri vites, sürücü ve yolcu airbag, deri döşeme, 3S, çelik jant, immobilizer (kodlu çalıştırma), elektrikli ısıtmalı aynalar, elektrikli sunroof, hidroprnömatrik spansiyon, otomatik yönlene arka süspansiyon standart.

Q Turbo CT VSX - 150 Hp, 0-100 km/saat hızlanma 9.6 sn, 5 ileri vites, sürücü ve yolcu airbag, deri döşeme, 3S, çelik jant, immobilizer (kodlu çalıştırma), elektrikli ısıtmalı aynalar, elektrikli sunroof, hidroprnömatrik spansiyon, otomatik yönlene arka süspansiyon, hydractive II sistemi, elektrikli koltuklar standart.

CITROËN

Xantia

TÜRKİYE GENEL DİSTRİBÜTÖRÜ:

Baylas OTOMOTİV A.Ş.

Tel: (0212) 211 78 99 - 211 79 44 Fax: (0212) 211 24 51
Baylas Otomotiv bir H. Bayraktar Holding kuruluşudur.

Isıtmayı düşünmediğimiz bir yer!

Isıtma sistemlerimiz şimdilik
Türkiye'yi ve Avrupa'yı ısıtıyor.
40 yılı aşkın tecrübemiz, yüksek
teknolojimiz, üstün performansımız,
1500 personelimiz, ülke çapında
yaygın satış ve servis hizmetleri
ağımızla milyonlarca ailenin ve
yuvanın sıcaklığı için varız.

 Demirdöküm®
"KESİN ÇÖZÜM"

Türk Demir Döküm Fabrikaları A.Ş. Pazarlama ve Satış Grubu
Çamlıca İş Mrk., B2 Blok Ünalın Mah., Ayazma Cad., Küçük Çamlıca
81190 Üsküdar-İstanbul Tel: (0216) 317 64 14 Faks: (0216) 317 65 75

 Koç

önemli paralellikler vardı.

Bu paralelliği, ilk olarak erken 1800'lerde; yani toplumsal ilişkiler olarak kapitalizmin belirli bir mekânda, tarihin belirli bir dönemde açığa çıktığı, daha sonra bu açığa çıkan toplumsal ilişkiler toplumunun diğer toplumlara her deydiği noktada bir güç ilişkisi ve bu ilişkiye bağlı olarak bir tansiyon yaratırken, beraberinde bu tansiyonu meşrulaştıran iktisat ve sosyoloji gibi sistematik bilgi biçimlerinin gelişmesiyle yakalayabiliriz.

Diğer yandan 1945'lerden sonra, özellikle savaş sonrası konjonktürü ve tabii ki sosyalist dünyaya karşı alternatif bir dünya imajının yaratılma ihtiyacı, yeni ulus-devletlerin gelişimi ile birlikte sermaye birikiminin ulaştığı aşama ve siyasi ve ekonomik düzeyde Amerika'nın hegemonik konumuyla birleşince eşitsiz gelişme dinamikleri dolayımında tanımlanma ihtiyacını gündeme getiriyordu. Bu ülkeleri yeni yapılanan uluslararası hegemonik ilişkilere bağlamanın yolu, bu ülkeleri yakından tanımakla geçiyordu. Yakından tanıma aslında güç ilişkilerinin açığa çıkması anlamına geliyordu. Yani kapitalist bir dünya imajına uymayan ve bu anlamda "olumsuz" özellikleri olan ve belki de gelişme süreci açısından hastalıklı olan toplumların, ekonomilerin bu geri kalmış hastalığından kurtulmaları gerekiyordu. Kurtuluşun reçetesi kapitalist ilişkiler için gerekli altyapının hazırlanmasıydı. Bunun için birincil öneme sahip olan olgu, kapitalist ülkelerin gelişimine neden olan "geçmiş deneyimleri" ile bu birlikte bu deneyimleri hayata geçirecek bir dizi "müdahalenin" yani planlama ya da dışsal finans kanalıyla müdahalenin meşrulaştırılması gündeme getiriliyordu. Bu bir yönüyle yukarıda vurguladığım anlamda kapitalizmin kendine benzer bir dünya yaratma sürecinde "farklılıkların" ortadan kaldırılması anlamına gelirken, diğer yandan eşitsiz güç ilişkilerinin dünya ölçeğinde yeniden üretilmesi anlamına geliyor. Burada sermayenin para ve meta olarak sızdığı ekonomik/toplumsal yapıları dönüştürmesine paralel işleyen bir diğer süreç tüm az gelişmiş denem ülkelerin canlı varoluşunu araştırma nesnesi haline getiren gelişme yazını, yaşanan süreci meşrulu kılacak temelleri hazırlanıyordu. Gelişmemiş denem toplumların günlük yaşam pratikleri, sosyolojinin, iktisadın, siyaset bilimlerin özel ilgi alanları olduğu ölçüde bu yaşam alanlarına ilişkin sistematik bilgi üreten gelişme iktisatı, gelişme yazını ve politik gelişme yazının varlığına yol açmıştı. S.Huntington bunu çok güzel bir şekilde dile getirir; "Biz sosyal bilimciler İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika bayrağı peşinde yeni özgürlüğünü, yeni ulusal bağımsızlığını kazanan ülkelerin yaşam biçimlerini anlama, açıklama çabalarına girdik" 1945'lerden, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, dikkat edersek gelişme yazını sadece ve sadece kapitalizmle daha geç karşılaşan toplumları kapitalist bir dünya ile bütünleşmenin genel çerçevesini hazırlıyor. Bu da güç ilişkileri dolayımında gerçekleşiyor.

Ben şöyle bakıyorum; şimdi, 1940'larda, sermayenin uluslararası dinamikleri açısından soruna baktığımızda, böyle bir ihtiyaç vardı ve güç ilişkileri gelişme yazını aracılığıyla meşruluk kazanıyordu. Diğer yazından gelişme yazınına karşı geliştirilen az gelişmişlik yazını (Bağımlılık Okulu, Dünya Sistemi yaklaşımı) kısa sürede popüler olmasına rağmen, gelişme kavramını algılama tarzında-Haldun Hoca-mızın da söylediği gibi gelişme okulu ile önemli paralelliklere sahiptir. Gelişimin özellikle kapitalist gelişimin ken-

disini sorgulamadan "nasıl gelişilir" sorusuna takılıp kaldılar.

Tüm bu kısa açıklamalardan sonra 1970'lerden sonra gelişme iktisadının iflas edip etmediği yönündeki soruya burada cevap vermek gerekir. Gelişme yazını iflas etmedi; 1940'ların dünyasında belirleyici olan ve aşılması gereken kapitalist ekonomiye ilişkin bir dizi problemli çözerken, işlevini başarıyla yerine getirdi ve sermaye birikim stratejisinin bir dönemine uygun bir çerçeve hazırladı. Burada iflastan gelişme yazının az gelişmiş ülkelerin kalkınacağı yönündeki umut dolu ele alışlarından söz ediyorsak bence bu umut gelişme yazını tanımlayan öze ilişkin bir özellik değildi. Öze ilişkin temel özellik gerek Nürkse, gerek R.Rodan gerekse Rostow'da anlamını bulan kapitalist toplumsal ilişkilerin rahatça gelişeceği bir piyasanın yaratılması ile merkez kapitalist ülkelerde açığa çıkan sermayenin değerlendirme koşullarının yaratılmasıydı. Burada kapitalizm açısından 1970'lerden sonra gözlemlenen başarılı olan Asya Kaplanları gibi ülkeler ile başarılı olmayan diğer ülkelerde kapitalizmin meta üretim mantığı açısından başarı hanesine yazılan ve bu anlamıyla gelişme yazının işlevlerini yerine getirdiğini gösteren değişkenlerdir.

1970'lerden sonra, kapitalizme ilişkin, -bu çok kişisel, birazcık da spekülâtif bir tanım olacak- kapitalizmin homojenleştirici dinamiklerinin değiştiğini görüyoruz. Özellikle kapitalizmin içine girdiği derinleşen krize karşı, esnek sermaye birikim tarzıyla birlikte ontolojik olarak heterojen yapılar üretme sürecinin başladığını görüyoruz. Kapitalizm gerek üretim gerekse tüketim aşamasında farklılıklar yarattığı ölçüde kriz karşısında yeni potansiyel gelişme dinamiklerini yakalama anlamına geliyordu. Bu heterojen yapılar, yaşamın ontolojik olarak parçalanmış yapısı ile bir taraftan farklılıkları artırırken ve bununla birlikte farklılıkları yücelten yeni düşünsel akımların varlığına neden olurken (örneğin post-yapısalcılar ya da post-modernizm) diğer tarafından da aslında meta ilişkilerinin homojenleştirici dinamiklerinin çok daha hızlı olarak işlediğini görüyoruz. Tam da bu nokta da yeniden, gelişme iktisadı gerçekten bitti mi sorusunu sormamız gerekiyor.

Şimdi, gelişme iktisadının bittiğini söyleyebilmemiz için, kapitalizme içsel olan eşitsizliğin bittiğini söylememiz gerekiyor. Eğer kapitalizmin eşitsiz dinamikleri hem de artarak sürüyorsa doğal olarak gelişmiş yapıların yanında az gelişmiş yapılarda üretecektir. Son dönemde Afrika kıtası üzerine bir çalışma yapıyorum; Afrika'daki ülkelerin yüzde 83'ü, adına neo-liberal piyasa diyelim, küreselleşme diyelim, bu yapılara uyum sağlamak için yüzde 83'ü çok ağır şartlar içeren yapısal uyum programlarını uygulamıştır. Bu insanlar bunu uygularken ne diye uyguluyorlar? Güç ilişkilerinin açığa çıktığı ideoloji bir çerçevede; "Eğer bütünleşen dünyaya siz de eklemlenirseniz siz de bu dünyadan payınızı alırsınız; milli geliriniz artar, yaşam standardınız artar." Söylem açısından bunun, aslında 1945'lerdeki sermaye birikim tarzı için geliştirilen kalkınma politikalarından anlam açısından çok da farklı olmadığını söylemek gerekiyor. Aynı şekilde, farklı olan ve sermaye birikiminin bugün ulaştığı aşamaya tekabül etmeyen ekonomik ve toplumsal pratiklerin nasıl bu yeni sermaye stratejisi içine adapte edileceği sorusu merkezi önem kazanmıştır. Daha önceleri gelişmeci devlet kavramına bağlı olarak ya da dün-

ya ekonomisinden izole edilme (sürdürülebilir kalkınma modelleri) süreci başlamıştır. Bu süreçte uygulanması gereken reçeteler çok daha bir donanımlı hale gelmiş, çok daha bir zorunluluk koşulları yaratılarak pratiğe geçirilmeye başlanmıştır. Yapısal uyum politikaları ve bu politikaların içerdiği deregülasyon ve özelleştirme eğilimleri 1940'lar başlayan kalkınmacı ekolün bir uzantısı niteliğindedir.

Belki çok daha önemli diğer bir boyut ise, kapitalizmin 1970'lerden itibaren içine girdiği krizle birlikte, artık kültürel yaşamın, günlük yaşamın da gittikçe metalaşmasıdır. Günlük yaşamın ve zihinsel yapıların metalaşması bir yandan yaşamın her aşamasını ve hatta zihinsel yapıları homojenleştirirken, diğer yandan tüketim aşamasında metalara iliştilen kimlikler dolayımında "gibili" farklılıklar üretiyor. Bu "gibi" farklılıkların tanımladığı "gibili" heterojenleşme, az gelişme diye tanımlanabilecek bir araştırma nesnesini ortadan kaldırmış "gibi" olsa da, yine bireylerin kurgulanmış tüketim kalıplarını gerçekleştirmeleri ile sanki kendilerini farklı görmüş olsalar bile öze ilişkin metalaştırma mekanizması yaşamın en ulaşılmaz dediğimiz alanlarına sızdığı ölçüde önem kazanmıştır. Tüm değişkenlerin bir arada ele alınarak çok boyutlu bir analiz yapıldığında genel olarak kapitalizm özel olarak da "eşitsiz gelişme" dinamiklerinin günümüzde aldığı yeni biçimleri daha iyi anlamamıza olanak sağlayacağını düşünüyorum.

Başkanlığın verdiği olanağı kullanarak yaptığım bu "kısa yorumdan" sonra 15 dakikalık aramızı verebiliriz.

Başkan- Toplantının tartışma bölümünü başlatıyorum.

Evet şimdi, tartışma kısmında söz alacak arkadaşların kürsüye gelerek soru ya da yorumlarını yapmalarını istiyoruz.

Buyurun.

Ahmet Yakup Yıldız- Sungur beye bir sorum olacaktı.

Sorum şu: Şimdi, neo-liberal bir bakış açısı olarak, artık uluslararasılaşan sermayenin dayattığı, daha doğrusu kendi problemlerini dayattığı bir dönemden bahsettiniz siz. Bu dönemle birlikte, aynı şekilde bir dönem içinde, 19'ncü yüzyıl ile birlikte uluslaşmanın başladığı, daha doğrusu sermayenin yine, ulusal sermaye diyebilirsek buna tırnak içinde; yarattığı bir devlet modeli var, ulusal devlet biçimleniş var.

Uluslararasılaşan bu burjuvaziye egemen bakış açısı, şimdi bunun ortadan kalktığı yanlısamasını yaratıyor diyor-sunuz.

Benim merak ettiğim şu: Solda duruş olarak da yapılması gereken aslında, bugün devletçiliğin, daha doğrusu ulusal bakış açısının ortadan kalkmadığı, burada durulması gerektiği konusunda bir ibareniz olmuştur, bir vurgunuz olmuştur. Buradaki bana göre bir çelişki, tam burayı açıklamamızı istiyorum da, şimdi aynı şekilde o ulusal, daha doğrusu ulusal burjuvazi diye tabir edebilirsek, tabii paranın vatani yoktur, ama eğer tırnak içinde kavram kargaşası yaratmadan anlatmak istediğim için, tam net sorum şu: Yani hem bir ulusal politikayı desteklemek, aynı zamanda da, bunun nedeni aslında uluslararası sermayeye bir karşı cephe almak olduğuna göre, bu aynı zamanda hem ulusal politikaların da meşrulaştırılması anlamına da gelecektir, daha doğrusu o gelişmeye de çanak tutmayacak mıdır? 19'ncü yüzyıldan beri gelen bir devlet yapılanmasına da onay vermeyecek midir diye soracaktım.

Çiğdem Şahin- Benim ufak bir yorumum olacak; eğer bu yorumumdan sonra tartışmacıların üzerine söyleyecekleri bir şeyler olursa çok memnun kalırım.

Bilindiği gibi gelişme sorunsalı, kapitalizmin içinde doğan ve yine kapitalizmin içinde tartışılan bir sorunsaldır ve inanıyorum ki, kapitalist sistem var oldukça da tartışılacaktır.

Çünkü, eşitsizlik Fuat arkadaşımızın da değindiği gibi, kapitalizmin yapısında olan bir şey. Eşit bir kapitalizm olmaz, eşitsizlik kapitalizmin doğasıdır.

Öyleyse, birtakım ülkeler, her zaman birtakım ülkelerin gerisinde olacaktır. Her zaman birtakım ülkelerin, birtakım ülkelerdeki gelişme düzeyini yakalama sorunu olacaktır. Bu anlamda, kapitalist sistem sürdükçe gelişme sorunsalı da devam edecektir.

O zaman sorun, kapitalist sistemin dönüştürülmesidir demek ki. Kapitalizmin dönüştürülmesine yönelik çözümler olmalıdır. Verilecek mücadele de, yine kapitalist üretim tarzı içinde değişik birikim modellerine yönelik mücadele değil de, kapitalist sistemin veya kapitalist üretim tarzının kendisinin ortadan kaldırılacağı bir mücadele olmalıdır.

Aksi taktirde kapitalist sistem içinde eşitsizliği yok etmeyi aramak, kısır döngüden ibarettir diye düşünüyorum ben.

Bu anlamda, kapitalist sistemin dönüştürülmesine yönelik mücadelelerin nasıl olması, kapitalist ilişkilerin, kapitalist dünya iş bölümünün nasıl dönüştürüleceği ve bu gün az gelişmiş ya da gelişmiş diye ikiye ayrılan dünyanın gelişiminin tartışılması yerine, bütün dünyanın gelişmesine yönelik projelerin üretileceği bir dünyaya nasıl varılacağı tartışılmalıdır bana göre.

Teşekkür ederim.

Soru- Aslında ben 10 dakikalık arada, sorumu ve merakımı sayın hocam Ayşe Buğra'ya aktarmıştım, ama kayıtlara girmesi açısından, sizin de duymanız açısından tekrar ediyorum.

Benim, Polonyi hakkında yaptığım okumalardan ulaştığım sonuca göre, piyasa aslında gökten zembille inen veya hut da hüdai nabit bir kavram değil. O bir süreç içerisinde ve belli müdahalelerle olgunlaştırılan ve fonksiyonel hale getirilen bir kurum.

Sayın Ayşe Buğra'nın konuşmasında ısrarla "bilinçli devlet müdahalesini" vurgulayarak, altını çizerek kullandığını gördüm. Daha sonra sayın Sungur Savran'ın kullandığı türden bir devlet müdahalesinin, sayın Ayşe Buğra'nın kullandığı müdahaleyle örtüşmediğini düşünüyorum.

Ama, sürekli de Ayşe Buğra'nın sözünü ettiği devlet müdahalesi kavramıyla paralel türden bir devlet müdahalesinden bahsettiğini anlamış bulunuyorum.

Yanılıyor muyum? Bu iki tür devlet müdahalesinin ayrıştırılması gerektiğini düşünüyorum.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Buyurun.

Zeynep Tüfekçi- Benim sorum özellikle ulus devletin ortadan kalkmasıyla ilgili.

Şimdi, kullandığımız bazı kavramlarda zaman içinde meydana gelen içerik değişikliklerinde, benim kavramakta zorlandığım, o yüzden de açılmasını istediğim bazı vurgular var.

Örneğin; ulus-devlet kavramı eskiden kullanıldığında da, devletlerin hiçbir zaman, işte tek ulustan, tek milliyetten oluşmadığı, başka çeşitli heterojen yapıları birleştirdiği, ama bunu siyasi ve ekonomik bir bütünlük halinde birleştirdiği daha öncede söylenirdi. Bu hiçbir zaman eleştirilmemiş bir kavram değildi, fakat o bütünlüğün altı çizilirdi.

Şimdi son gelişmelerle birlikte, ulus-devletin ortadan kalktığı türünde başka bir vurgu var, bu heterojenliğin ya da birtakım çözümlerin ortaya çıkmasıyla.

Benim gözlemlediğim ise, ulus-devletin ortadan kalkmaktan çok değişik bir tür madahele biçimine girdiği.

Örneğin; eskiden ulus-devlete kendi ülkesinin kalkındırma rolü verilirdi. En azından bunu yapsa da, yapmasa da böyle bir beklenti vardı. İşte iş bulma, insanlarına iş sağlama gibi beklentilerin en azından ya da kendi söyleminde, istihdam, tam istihdam gibi şeylerin olduğu. Şimdi bunun tam tersi yönünde, eskiden ne kadar müdahaleci ise, şu anda da bu kadar müdahaleci olduğu; örneğin, diyelim ki esnekleştirme gibi modelin gelmesi için, bunun da geçmesi için yasarlar gerekli, bunun da uygulanması için polis gerekli, bunun da uygulanması için belli tür anlaşmalara imza atmak ve bunları ekonomide uygulamak gerekli ve şu anda ulus-devlet ya da aynı şekilde küreselleşmenin bir adımı olan Maastricht Anlaşması'nın uygulanması için, devletlerden bütçelerini, bütçe açıklarını, borçlarını yüzde 60'a çekmele-ri isteniyor.

Bu da bir müdahale, yani devletin çok aktif olarak yapması gereken bir şey. Bu devletin çok aktif olarak iktisatta, ekonomide, insanların yaşantısında önemli değişiklikler yapması demek.

Şimdi tabii bunu artık bir kesimin lehine, bir kesimin aleyhine yapıyor, çalışanların aleyhine yapıyor ama, eskisinden daha az müdahaleci, eskisinden daha az güçlü değil, hatta belki eskisinden belli anlamlarda daha fazla güçlü olmak zorunda olan bir devlet görüyorum.

Bütünleşme sürecinden bağımsızlık olarak değil, yani böyle bir şey yok değil, ama ulus-devletin ortadan kalktığı önemsizeleştirdiği değil, çok değişik misyonlara büründüğünü düşünüyorum.

Bu anlamda belki sayın Keyder ya da Ayşe hanımın söyledikleriyle biraz çelişiyorum. Devletin ortadan kalkması söz konusu değil, bunun belli alanlardan elini çekmesini bizim devletin ortadan kalkması olarak algıladığımızı, böyle bir şeyin de olmadığını düşünüyorum.

Başkan- Başka arkadaş?..

Buyurun.

İlker Bıçağcı- Ben de çok önemli bulduğum etnik ve köktendinci akımların sistem içinde meşru bir muhalefet odağı haline gelerek taraftar bulmasına dikkat çekmek istiyorum. Yanılmıyorsam Mustafa Hocamız da konuşmasının bir bölümünde değinmişti. Bu konuda aynı görüşte olduğumuza sanıyorum; farklı bir düşüncesi varsa belirtmesini rica edeceğim.

Bana göre, az gelişmiş ülkelerin ve küresel anlamda az gelişmiş kesimlerin esenliği için ciddi bir ekonomik model önermeyen ve kitleleri çağdışı ideallerle manipüle eden etnik ve köktendinci akımlar, kapitalizme karşı ciddi bir muhalefet oluşturmamaktadır. Hatta kapitalizm, bu yapay muhalefet güçleriyle soluk almaktadır. Amerika'nın Ortadoğu'da ıhlamlı İslam'a dayalı Yeşil Kuşak Planı'nı ve Kürt

Politikası'nı bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Ben, sınıfsal öze sahip olmayan hiçbir hareketin sisteme karşı ciddi bir muhalif güç oluşturabileceğini düşünmüyorum. Bu bağlamda buradaki katılımcılara sormak istiyorum: Kapitalizme karşı nasıl bir ekonomik modeli baz olarak alabiliriz, çıkış yolumuz neresi olmalı? Gerçek anlamıyla geliştirici, dönüştürücü toplumsal muhalefeti nasıl oluşturabiliriz? Görüşlerinizi rica ediyorum. Teşekkür ederim.

Başkan- Ben teşekkür ederim.

Başka arkadaş?..Buyurun.

Melih Baş-Benim sorum Mehmet Türkay'a olacak, ama küçük bir yorumla, bir iki dakikalık bir süreyi aşmadan soruyu yöneltmek istiyorum.

Gelişme özleminin anlaşılması için, eğer sürdürülmesi isteniyorsa, çok disiplinli bir bakış açısı gerçekten gerekli. Fakat burada ciddi bir tehlike var, meslek sosyolojisi.

Örneğin, biz ekolojistler olarak, gökdelene karşı yazı yazdıracak bir mimar bulamadık. Mühendislerle tartıştığımız zaman ya nükleerci ya termikci.

Dolayısıyla, acaba meslek şovenizmini aşabilen meslek erbabıyla multidisipliner bir grup oluşturabilecek miyiz? Bunu ön soru olarak koyayım.

İkincisi de, soru değil, bir anlamda küçük bir nazire diyelim, Haldun Gülalp hocamıza.

Şimdi, maalesef iktisatçı cephesi içinde şöyle bir bulanıklık var: Çevrecilik ve ekolojizm olarak politik literatürde adlandırılan iki farklı ekolü birbirinden ayrı kefelere koyamıyoruz.

Son günlerde gazetelerde, TESEV'in değerler tartışmasında, ordu ve askerlerden sonra 3 ncü en çok güvenilen grup da çevreciler.

Tabii TESEV'de soruyu tahmin ediyorum aynı biçimde sordu; yani, Garanti Bankasıyla finansal işbirliği içinde olan Doğal Hayatı Koruma Derneğiyle, Akkuyu'da eylem yapan ekolojistleri aynı kefeye koyuyorlar.

TESEV koyabilir ama, biz iktisatçılar olarak acaba artık aynı kefeye koymalı mıyız?

Ve bu anlamda, çevrecilerin ve ekolojistlerin ekonomik kategorileşmesi çok diye bir ifade gündeme geldi. Ben, bu anlamda nazireyi yapıyorum; tam da tersine çok ciddi biçimde var.

Çevreciler, liberalizm ile entegre olmuş durumdalar ve "sanayi kirletti ve sanayi yine temizleyebilir" diyorlar ve liberalizme çok da ciddi bir eleştirileri yok.

Ekolojistler ise, iki farklı ekole ayrılıyorlar.

Bir Ruhanî, dinî bir kanat var ki, onlar derin ekolojist olarak tanımlanıyorlar. Onların tercihi de çok ilginç bir biçimde özel mülkiyet.

Bir de eko-sosyalizm diye bir akım ortaya çıktı; İktisatçılar olarak lütfen buna dikkat edelim.

Bence, kişisel olarak görüşüm, katılmayabilirsiniz; gelişme iktisadının yönünü oraya doğru çevirmek gerekli.

Eko-sosyalizme isterseniz, eko-feminist sosyalizm de diyelim, böylece "Sınırları Yıkamak" adlı Ayrıntı Yayınevinden çıkmış kitabı da tanımlamış oluruz.

Dolayısıyla, gelişme iktisadı ile ilgili çıkış eko-sosyalizmde. Eğer endüstriyalizme aynı kapitalizm gibi endekslenirseniz, nasıl kapitalizm bugün sürdürülebilir kalkınma diye teoriler, ninniler diyelim isterseniz, üretti; aynı şekilde ortaya "enviro-sosyalistler", yani çevreci sosyalistler çıkar.

Çözüm enviro-sosyalizmde değil, eko-sosyalizmde diye bir şekilde cümlemi bitireyim.

Haldun Gülalp hocam da, bir iki cümle ile eko-sosyalizm konusunda düşündüklerini söylerse sevinirim.

Teşekkür ederim.

Başkan-Biz teşekkür ederiz Melih hocanın korsan bilirdisi için.

Evet başka?..Buyurun.

Nevzat Aydemir-Ben birkaç tane belirlemede bulunmak istiyorum.

Birincisi, sermaye, gücü ile doğru orantılı bir şekilde büyük; bu birinci belirleme.

Bir ikinci nokta da; para-meta-pazar üçgenindeki kapitalist sistemin, sistem içerisinde, gelişmemesi diye bir durum söz konusu değildir.

Yani bunların ikisi birleştiğinde, eşitsiz ve birleşik bir durum ortaya çıkıyor ve de kalkınmacıların, kapitalist kalkınmacıların bu noktada zorladıkları nokta, biz daha az eşitsiz bir şekilde nasıl gelişebiliriz. Yani, elbette eşitsiz olacak, biz onlara göre daha az ilerleyeceğiz oransal olarak, ama kendi lehimize durumu biraz daha nasıl düzeltebiliriz?

Ve burada bir başka belirlemede bulunmak istiyorum, pek fazla değinilmeyen.

Genelde kalkınma iktisadının dünyada gelişmeye başladığı, temellerinin atıldığı dönem İkinci Dünya Savaşı sonrası ve o dönemle bu günkü dönem arasında nesnellik noktasında çok büyük farklılıklar var.

Yani, bir tanesi, İkinci Dünya Savaşı sonucundaki yıkım, bütün dünyada bir yıkım ve bunun sonrasında gelen, bunların hepsi bir avantaj, kapitalizmin yeni sıçramalar yapabilmesi noktasında, müthiş bir ekonomide boom dönemi başlıyor ve de bugüne kadar görülmemiş, yani tarihte görülmemiş bir şekilde teknolojik bir ilerleme ve de bütün dünyada bir gelişim var; ama yine eşitsiz bir gelişim. Yani oransal olarak yine bakacak olursak dünyada paylara, dünya üretiminden veya dünya tüketiminden ülkelerin yüzde 20'sinin, örneğin ilk yüzde 20 ile son yüzde 20'nin aldığı paylara bakacak olursak, yani sürekli bir azalma vardır, ama hepsinde bir gelişme vardır.

Değinmek istediğim bir nokta da buydu.

İkincisi de, SSCB faktörü. SSCB ve Amerika o dönemde tam anlamıyla iki kutbu oluşturmuş, dünyada egemenlik noktasında hegemonya savaşı veren iki ülke. Ve bu iki ülkenin arasında kalan ve tercihlerini, tam anlamıyla onların egemenliklerine girecek noktada kullanmayan, hegemonya sınırlarının içerisine dalan birçok irili ufaklı ülke ve de bu durumlarını, dünyanın bu nesnellliğini çok iyi bir şekilde değerlendiriyorlar.

Belirtmek istediğim bir nokta da buydu. Yani, SSCB faktörünün kesinlikle gözardı edilmemesi.

Bir başka nokta da, kalkınma iktisadı bence çok başarılı olmadı dünyada. Buna da bölgesel olarak bakmak gerekiyor. O iddiaları noktasında dahi başarılı olmadı. Yani o dönemde bir Uzak Doğu var, Kuzey Afrika var, bir şekilde Orta Doğu var, bir de Latin Amerika var. Afrika, Orta Doğu konusunda ben çok fazla bir başarının olduğunu düşünmüyorum. Zaten müthiş hayal kırıklıkları ve o noktada bir liberalizme dönüş, ondan neoliberalizmin çıkışı, tekrar yeni yeni politikaların türetilmesi. Bu, Latin Amerika'da örneğin son dönemde çok fazla görülüyor; yani inişli çıkışlı, farklı

farklı politikaların gündeme getirilmesi. Bir Uzak Doğu'nun farklılığı var belirli düşünürler tarafından ön plana çıkarılan; ama oranın da çok özgül koşulları var, biraz önce dediklerimden kaynaklanan. Ne bileyim, örneğin bir Japon emperyalizminin oradan çıkışı var. Onun bir altyapısı var o ülkelerde.

Başkan- Biraz toparlar mısınız?..

Nevzat Aydemir- Evet bitireceğim, yani örnek vermek noktasında söyledim. Yani özellikle o bölgeler ön plana çıkartılıyor.

İşte bir ikincisi Amerika'nın ortaya örneğin toprak reformunu dayatması ve de SSCB ve diğer SSCB güdümündeki ülkelere karşı sürekli oralara yardım politikasının izlenmesi ve de o ülkelerin ihracat üzerinden şekillenen ekonomileri, onları bence bugün olmayacak şekilde -böyle bir şans görmüyorum ben başka ülkeler için- ileri fırlatmıştır ve bu dönem bence geçmiştir. O konjonktürel alanda da bitmiştir. Bu kadar, kesiyorum.

Başkan- Teşekkür ederim.

Başka arkadaş var mıydı?

Özcan Çağlar- Benim sorum hem Sungur beye hem Çağlar Keyder'e olacak...

Şimdi 1940'lı, yani İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Çağlar hocamız gelişme yazınının yutturulduğunu, uydurulduğunu ifade etti. Elbetteki bu kapitalistlerin kendi problemleri, kendi sorunları. Şimdi bunu dayatan belirli bir neden vardı ve bu neden de sermayenin birikim modeliydi, yani kısaca Fordizm denilen üretim tarzı. 1980'lere gelindiğinde bu birikim modeli değişti mi? Değiştiyse nasıl bir hal aldı? Bu soruyu Çağlar beye, hem de Sungur beye soruyorum.

Başkan- Teşekkürler.

Başka arkadaş var mıydı; yok herhalde. Bir arkadaşta yazılı olarak bildirdi. Faik Gür arkadaş, Sayın Çağlar Keyder'e soruyor: "Küreselleşme tartışması içinde ulus-devletin bitişi çerçevesinde emeğin küreselleşmemesini nasıl açıklayabiliriz?"

Son olarak bakıyorum; yok herhalde.

Yine aynı sırayla sözü hocam Ayşe Buğra'ya veriyorum; buyurun.

Ayşe Buğra- Teşekkür ederim.

Dün, bugün burada ne söyleyeceğimi düşünürken, iktisadın yöntem sorunlarından söz etmeden gelişme iktisadından söz edilebilir mi diye düşünüyordum, edilemezmiş. Gerçekten edilemezmiş, bunu Çağlar Keyder konuşmaya başlar başlamaz anladım ve son soruya kadar bu izlenimim güçlendi.

Burada galiba şöyle bir sorun var: "Gelişme yazını"ndan bahsediyoruz; "gelişme yazını" gelişme literatürü karşılığı olacak herhalde. Öyle bir kavram bu. Bir de "gelişme iktisadı" kavramı var. Ben, önce, gelişme iktisadından söz ettiğimi bir kere daha vurgulamak istiyorum. Bu gelişme yazımından farklı bir şey; iktisadın niteliğinden, iktisadın yönteminin niteliğinden kaynaklanan bir farklılık söz konusu burada.

Şimdi Çağlar Keyder ve Haldun Gülalp, sosyoloji bölümlerinde rahat rahat oturarak, "disiplinlerarası farklılıklar zaten iyi şeyler değildir, bunlara bir de gelişme iktisadı diye bir sınır koyup, fark yaratarak bunları güçlendirmenin anlamı ne" diye düşünebilirler. Bunda haklı da olabilirler. Fakat

bir iktisatçı olarak, iktisat bölümünde rahat rahat oturmayan biri olarak, ben gelişme iktisadının ne anlama geldiğini ve iktisada neler getirdiğini çok iyi biliyorum ve takdir ediyorum.

Önce gelişme iktisadından ayırarak sözünü ettiğim standart iktisat kuramının, klasik iktisat olmadığını belirtiyim. İktisat disiplininin söz ederken 19'uncu yüzyılın politik iktisadından söz etmiyoruz. Gelişme iktisadı ortaya çıktığı zaman, o iktisat kuramları zaten iktisadi düşünce tarihi kitaplarında birer bölüm olup rafa kaldırılmıştı çoktan. İktisat disiplini başka bir biçim almıştı. Gelişme iktisadının ortaya çıkması ise, disiplinin içinde Keynezyen yaklaşımların güçlenmesiyle bir miktar değişen bir ortamda mümkün oldu.

Şimdi benim bu "standart iktisat kuramı" dediğim ve 19'uncu yüzyıl iktisat düşüncesinden ayırdığım kuram, "neden bazı ülkeler diğerlerinden daha hızlı geliyor", "büyüme neden bazı ülkelerde daha hızlı ve daha sağlıklı oluyor", "ekonomik sorunlar bazı yerlerde neden çözülüyor da bazı yerlerde çözülmemiyor", "yoksulluk, eşitsizlik, yavaş büyüme, uluslararası planda rekabet edememe sorunları niye bazı yerlerde çok yoğun oluyor da bazı yerlerde olmuyor" sorularına bir tek cevap verebilir, yöntemi gereği verebileceği bir tek cevap vardır: "Piyasanın düzgün işlemlerini engelleyen bir takım müdahaleler veya başka unsurlar varsa, sağlıklı büyüme olmaz; bunlar ortadan kalkarsa, hızlı ve sağlıklı büyüme gerçekleşir." Başka cevabı yoktur.

Şimdi durum böyle olunca, ortada da yeni bağımsızlığını kazanmış sömürgeler olunca ve dünya ekonomisi bir dönüşüm geçirmekte olunca, -İkinci Dünya Savaşı ertesinden bahsediyorum- yeni yöntemler ve kuramlar gerekiyor, ortaya yeni bir arayış gerekliliği çıkıyor. Eğer iktisatçılar dünyanın işleriyle uğraşacaklarsa, bunu standart iktisadın sınırlarının dışında, başka bir yerde yapmaları gerekiyor. Gelişme iktisadının ortaya çıkışı buna bağlı. Gelişme iktisadı, sosyolojiden, siyaset biliminden gelen tartışmaları da zaten içeren bir bölümdür. Ama ortaya çıkış nedeni, ötekilerin ortaya çıkış nedeninden biraz farklıdır, yöntemsel olarak biraz farklıdır. Tarihsel olarak, konjonktürel olarak aynı konjonktürün, aynı tarihsel dinamiklerin ürünüdür; ama yöntemsel olarak iktisat disiplininin niteliğinden ve sınırlarından kaynaklanan farklı bir yapısı vardır. Bunu, ekolojiyle ilgili, çevreyle ilgili soru sorulurken ya da yorum yapılırken de burada hissettim.

Benim notlarında çevre konusuna ayrıca değiniliyordu, vakit kısıtlı diye bu konuya girmedim. Bugünkü dünyanın durumu nedir ve bu durum gelişme iktisadını nasıl etkiler diye düşünürken bakmamız gereken alanlardan biri de çevre alanı ve bu çevre alanında bu yöntemsel sorunların, iktisadın sözünü ettiğim yöntemsel sorunlarının ve bu sorunlar karşısında gelişme iktisadının yeri çok açık bir şekilde ortaya çıkıyor.

Şimdi standart iktisadın düşüncesi içinde de çevre sorunlarına yaklaşabiliriz. Nasıl yaklaşabiliriz? Bildiğimiz kâr-maliyet hesapları çerçevesinde yaklaşabiliriz ve pek başarılı olamayız. Çevre sorunlarına, bazı iktisatçıların önerdiği gibi, "şu kadar ortalığı kirletirsem, bunun da karşılığında şu kadar para veririm; yok hayır, bu para az geldi, sen çevreyi bu kadar kirletiyorsan bundan biraz daha fazla ödeme yapman gerekir zarar görenlere" yaklaşımıyla baktığımız zaman, bu sorunların çözümü imkânsızlaşıyor. Onun için de

eğer iktisatçılar bu konuda anlamlı bir lâf söyleyeceklerse, bunu standart iktisadın dışında bir yerde söylemeleri lazım. Bu söylenecek sözlerin de bir şekilde öğrenciye iletilmesi lazım, yayınlar yapılması lazım, araştırmalar yapılması lazım. Yani ortada teknik bir ihtiyaç var, teknik açıdan yöntemleri farklı bir alana ihtiyaç var. Dolayısıyla, gelişme iktisadının varlığı bu açıdan son derece önemlidir ve Haldun Gölalp haklı, ben sevinçle söylüyorum sağlığı yerinde diye; sevincimin gerisinde bunlar var, bu sorular var.

Bunu söyledikten sonra, bilinçli müdahale konusuna geçmek istiyorum, hem buradan yola çıkarak hem de bütün bu küreselleşme ve ulus-devlet tartışmaları bağlamında.

Sungur Savran zannediyorum şöyle bir şey söyledi: "Küreselleşme eğer gerçekse ulus-devlet bitmiş demektir, bilinçli müdahale alanı ortadan kalkmış demektir, dolayısıyla gelişme iktisadının da gerekliliği yok olmuş demektir; ama bu böyle değildir" gibi bir şey söyledi doğru anladıysam.

Ben bu meseleyi pek böyle görmüyorum; küreselleşme var mıdır, yok mudur, gerçek midir, değil midir konusu da bana o kadar önemli gelmiyor. Çünkü şuna inanıyorum: Kapitalizmin mantığında, sermayenin mantığında zaten uluslararası sınırları aşmak, uluslararası sınırların ötesine yayılmak ve sermayenin mantığını ya da piyasanın mantığını bunlar aynı şey değil ama, seçtiğiniz yaklaşıma göre ikisini de kullanabilirsiniz- uluslararası düzeyde, küresel bir düzeyde yaygınlaştırmak vardır. Zannediyorum Sungur Savran buna katılır. Bu zaten sermayenin mantığında olan bir şey. Yeni teknolojik gelişmelerle, özellikle enformasyon teknolojisinde ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelerle bugün bu potansiyel, bu eğilim, çok daha fazla güçlenmiş durumda. Dolayısıyla, sermaye 19'uncu yüzyılda da zaten ulusal sınırları zorluyordu, bugün bunu daha iyi bir şekilde yapıyor, çok daha etkin bir şekilde yapıyor. Dolayısıyla, ulus-devlet gerçekten zorlanıyor ve sermayenin mantığı uluslararası planda çok etkin bir biçimde kendini gerçekleştiriyor.

Şimdi bu yayılma karşısında, "ulus-devlet varsa müdahale yapılır", yoksa yapılmaz demek, bana çok doğru gelmiyor. Ve bunu söylerken aklımda hep Karl Polanyi'nin **Büyük Dönüşümü** var ve Büyük Dönüşüm'ün bütün bu konuşulanlar açısından son derece önemli bir çalışma olduğunu düşünüyorum, son derece anlamlı bir kitap olduğunu düşünüyorum. Karl Polanyi'nin 19'uncu yüzyılda, İngiliz liderliğindeki, İngiliz hegemonyasındaki kapitalizmin gelişmesi, İngiltere'de gelişmesi ve uluslararası plana yayılması üzerine söylediği şeylerin, bugün son derece anlamlı olduğunu düşünüyorum.

Polanyi şunu söylüyor: "Piyasaların gelişmesi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların yaygınlaşması ve ekonominin bütününe hakimiyeti altına almaları doğal bir şey değildir, normal bir şey değildir" diyor. "İnsanın yapısına aykırıdır, toplumun yapısına aykırıdır diyor ve toplum kendini korur bundan diyor. Bir, toplum kendini korumak için müdahale geliştirir" diyor. İki, "bu piyasaların yaygınlaşması zaten bazı kurumları gerektirir, belirli bir kurumsal yapıyı gerektirir" diyor. "Bu kurumsal yapının oluşması için de müdahale gerekir" diyor. Oysa serbest piyasa ideolojisinin kendi kurallarına göre işleyen piyasa ideolojisinin temelinde müdahale yokluğu vardır, müdahale olmaz, piyasa

kendi kurallarına göre işleyebilir, müdahaleyi dışlar. Polanyi ise, buna karşı çıkarak, "bir kere bu piyasanın böyle işleyebilmesi için müdahale gereklidir, ikincisi de, o piyasa öyle işlemeye başladıktan sonra toplum kendini korumak için bir dizi müdahale geliştirir" diyor.

Müdahale derken benim de kastettiğim bu, ikili bir müdahale. Mesela bugün eski Sovyetler Birliği'ne bakarsak, eski Doğu Bloku'na bakarsak, bunu açık bir şekilde görebiliriz. Kapitalist sisteme karşı, ya da piyasa ekonomisine karşı müdahale değil söz konusu olan. Eski Sovyetler Birliği'nin ya da eski Doğu Bloku ülkelerinin, uluslararası kapitalist düzene katılabilmeleri için, uluslararası kapitalist ekonomiye katılabilmeleri için çok fazla müdahale gerekiyor, çok fazla bilinçli müdahale gerekiyor. Çünkü açıkça gördük, eğer piyasa kurumları olmazsa piyasa olmuyor. Öyle birtakım iktidatçıların ve sosyal bilimcilerin söylediği gibi, "merkezi planlama, bürokrasi gitsin, yerine piyasa gelsin", olmuyor, bilinçli müdahale gerekiyor.

İki: piyasa oluşmaya ve kurulmaya başladıktan sonra toplumun yapısını öyle bir sarsıyor, öyle sorunlar ortaya çıkarıyor, öyle insani ve toplumsal sorunlar, doğal ve ekolojik sorunlar da tabii, ortaya çıkarıyor ki, müdahale olmazsa bilinçli bir devlet müdahalesi ya da toplumsal müdahale -devlet müdahalesi lâfını kullanmayı çok sevmiyorum- toplumsal bir tepki olmazsa, başka türlü tepkiler başka gelişmeler görülüyor.

Mesela mafya bir çeşit sosyal devlet işi görüyor eski Sovyetler Birliği'nde. Mafyanın sosyal devletin yüklediği bazı işlevleri yüklediğini görüyoruz, ya da "piyasa kurma" işlerine girdiğini görüyoruz. Yani bu boşluk bir şekilde dolduruluyor.

Şimdi, bugünkü durumda önemli olan şu: Bu kendini koruma mekanizması, toplumun insani ve doğal dokusunu korumak için, ortaya çıkacak ve birtakım gruplar, birtakım örgütler, çeşitli yöntemlerle piyasanın toplumun bütününe hakim olma eğiliminin karşısında duracak. Bu gruplar ve yöntemler konusunda söyleyecek çok anlamlı bir şeyim yok, ama böyle hareketlerin, böyle oluşumların ortaya çıkması gerektiğini söyleyebilirim. Ancak, ulusal devlete ve ulusal devletten gelecek müdahalelere artık çok fazla bel bağlayamayacağımızı, bunlara eski rolü veremeyeceğimizi düşünüyorum. Tabii, bu arada ulusal devletten tamamıyla vazgeçemeyiz. Vatandaşlık kavramından tamamıyla vazgeçemeyiz. Çünkü, bundan vazgeçtiğimiz zaman ortaya kabile oluşumları çıkıyor. Dine, ırka dayanan birtakım hareketler ortaya çıkıyor ki, bunların içinde yaşadığımız dönemde bu kadar güçlenmeleri de bir tesadüf değil. Yani dini akımlar bugün bu kadar güçleniyorlarsa, bunun bir sebebi de toplumun kendini koruma içgüdüsünün bir parçaları olmaları gibi geliyor bana ve bunun çok ciddiye alınması gerektiğini düşünüyorum. Daha anlamlı, daha insani özgülleştirici tepkiler nasıl ortaya çıkabilir, insanın topluma, en geniş anlamıyla ve en iyi anlamıyla "insan olarak" katılmasını sağlamak için ne gibi çözümler düşünülebilir, ne gibi örgütler, ne gibi organizasyon yapıları düşünülebilir, bu sorular bence çok önemli.

Çok teşekkür ederim.

Başkan- Teşekkür ederiz.

Şimdi Çağlar hocamız konuşacak.

Çağlar Keyder- Efendim, önceden özür dileyeceğim

hem izleyicilerden, hem arkadaşlardan; çünkü erken ayrılmam gerekiyor.

Önce şunu vurgulayayım: Ulusal devletin ortadan kalkacağıyla ilgili bir tez söz konusu değil. Bunu en liberal yahut da şu andaki küreselleşmeyi en çok savunan insanlar dahi söylemiyor tahmin ediyorum. Fakat şu söz konusu: Ulus devlet eskiden yapabildiklerini artık yapamıyor ve yapamayacak. Dolayısıyla, buradan açık bir sonuç çıkıyor; eğer siyaset yapmak söz konusuysa, o zaman bunun başka temellerde yapılması gerekir.

Niye yapamıyor ulus devlet eskiden yaptıklarını? Bunun sanıyorum açık bir nedeni var. Eskiden çünkü, ulus devletleri kendilerine belirli bir ekonomik saha tanımlıyorlardı ve bu ekonomik saha içinde kendi sermaye sınıflarına, onların da avantajına gelecek şekilde birtakım roller atfediyorlardı ve dolayısıyla bir ulusal kapitalizm ortaya çıkıyordu. Gerçekten de uzun bir dönem, 50 yıl kadar dünya kapitalizmi, bu ulusal kapitalizmlerin eklenmesi sonucunda ortaya çıkan bir şeydi.

Şimdi bu neden değişti?

Önce, tabii ulusal sermaye diye bir şey kalmadı. Bu ulusal sermaye diye düşündüğümüz birimler veya hatta da bunların yerine karar veren insanlar artık kendilerini tamamen global sahada at oynatabilecek kudrette görüyorlar. Ve de ille burada yatırım yapacağız veya hatta da ille buranın devletiyle ortaklığa mecburuz diye bir hisse sahip değiller, bu birincisi.

İkincisi nisbeten daha az bilinen bir şey kanımca, o da şu: Ulusal devletler, son yıllarda çeşitli şekillerde kendi hükümlerlerini, kendi istekleriyle kısıtlıyorlar. Mesela hatırlıyorsunuz iki hafta, üç hafta önce Kore'de önemli işçi hareketleri oldu. Bu işçi hareketlerinin olmasının nedeni şuydu: Çünkü Güney Kore devleti OECD'ye üye oldu. OECD'ye üye olunca da, OECD'nin gerektirdiği birtakım iş pazarında esneklikler getirmek mecburiyetinde kaldı. Yani üyeliğinin bir maliyeti olarak iş kanununda değişiklikler yaptı. Bunun sonucunda da işçiler ayaklandılar.

Bunun gibi bir sürü örnek var. Farkında değiliz, fakat mesela şu anda Dünya Ticaret Örgütü diye bir şey biliyorsunuz GATT'ın sonucunda kuruldu. Dünya Ticaret Örgütü, benim bildiğim kadarıyla, şimdiye kadar dünyada ilk defa kendi başına devletlere ceza verecek hüviyete sahip bir örgüt. Yani, siz eğer bir ihracat durumunda bir sübvansiyon yoluna gitmek istiyorsunuz devlet olarak veya başka türlü yine dünya ticaretine giren bir şirketin sübvansiyonunu sağlamak istiyorsunuz, ucuz kredi veriyorsunuz vesaire, Dünya Ticaret Örgütü geliyor ve hiç kimseye sormadan, tamamen kendi yargıcları vasıtasıyla size ambargo koyuyor. Bunun gibi bir sürü örnek var. Sadece ticaret veya hatta da sadece yatırım alanında değil, çevre alanında da ve giderek insan hakları düzeyinde de. Hatta, iki tane yeni terim çıktı ortaya: Bir tanesi yeşil damping, bir tanesi kırmızı damping. Yeşil damping şu demek: Ekolojik çevre ile ilgili birtakım kurallara uymadığınız için siz maliyet avantajı kazanmıyorsunuz. Bu maliyet avantajını kazandığınız için de, yapacağımız ihracatı cezalandırabiliyorlar. Çünkü o maliyet avantajını kazanmamak lazım. Çünkü çevre kurallarını uygulamak gerekiyor.

Bunlardan söylemek istediğim şu: Devletin elindeki iktisadi araçlar artık eskisi gibi değil. Dolayısıyla, bir dönem-

de biz o zaman emperyalizm diye adlandırdığımız olaya karşı çıkarken, "devlet buna engel olsun", devleti kullanarak bundan kurtulalım veya devleti kullanarak birtakım bölüşüm isteklerimizi yerine getirelim diye düşünebiliyorduk. Ama şimdi artık devleti o anlamda kullanmamıza imkân yok. Dolayısıyla, devletin bu yeni küreselleşen düzen içinde nasıl kullanılabileceği üzerine de düşünmek gerekiyor. Emek küreselleşmesiyle ilgili bir soru vardı. Bu bence çok önemli bir olay. Hakikaten de dünya çapında liberalizmin bence en püf noktası; yani gerçek liberalizm, aslında emeğin de, iş gücünün de dünyada sermaye kadar, mallar kadar serbestçe dolaşabilmesini öngörmeli. Ama bunu tabii ki kabul etmiyor. Ama, farklı bazı gelişmeler var: Mesela orta dönemde Hindistan'daki yazılım sektöründeki ücretler Amerika'dakinden çok da farklı olmayacak. Bunun gibi belirli sektörler belirli yerlerde yoğunlaşınca, o sektörlerdeki ücretler hakikaten o sektörün her yerde aldığı ücretler olacak. Yani, emek piyasası küreselleşmeyecek ama, emeğin dünyada aynı şartlara gelmesi aynı vasıfta emeğin her yerde aynı ücreti alması gibi bir şey söz konusu olabilir.

Buradan önemli bir çıkarılabilecek, o da şu: Hindistan'daki yazılım mühendisleri, niçin kendilerini Hindistan'daki diğer insanlarla aynı kefede kabul etsinler, eğer böyle bir netice ortaya çıkacaksa? Ülke ekonomisinin işlediği, ulusal ekonominin işlediği dönemde, ulusal ekonominin içinde ücretlerin nisbeten birbirine benzeşmesi gibi bir trend vardı; ama bu trendin olmadığı bir dönemde herkesin teker teker kendi becerisiyle ve kendi sektörüyle dünya ekonomisine entegre olduğu bir dönemde, ulustaki fertler arasındaki çıkar birlikteliği de epey hasara uğradı. Dolayısıyla, devlete bu şekilde bel bağlamak, bence bunun potansiyel müşterileri açısından da çok olası bir şey değil.

Böyle bir analiz sonucunda herkesin gelip takıldığı nokta burası; gerçekten de eğer devletin artık bu tür bir iktisadi fonksiyonu yoksa, bunu yeniden tesis etmek diye bir şey acaba geçerli bir siyaset mi? Bu acaba gerçekten arzulanır bir şey mi?

Devletin konumuna baktığımız zaman ve de özellikle bu ulusal kalkınma döneminden geçmiş devletlerin karakterine ve sınıf bazlarına, (ki ben Sungur'dan burada ayrılıyorum; bunun tam bir sınıf devleti olduğunu söylemek istemiyorum, çünkü devletin kendi ortaya çıkardığı bir sınıf da var) bu devletin korunmasının arzulanır bir şey olmadığını düşünüyorum. Özellikle Türkiye'de devletin durumuna bakıp da, acaba bu devleti farklı bir şekilde nasıl kurabiliriz diye düşünmek bence biraz zor. Dolayısıyla, çok yeni bir siyaset düşünmek lazım. Esasen kapitalizm kendi dinamikleriyle bütün potansiyelini ortaya çıkarabilecek bir sistemdir. Kapitalizmin potansiyeli de, bu ulusal devletlerin parantezini bitirdikten sonra, esasen küreselleşmektir. Yani, kapitalizm sonunda kendi potansiyelini tamamen küreselleşerek ortaya çıkaracaktır. Bu küreselleşmeye karşı, şu anda radikal bir eleştiri olarak, sadece köktendincileri ve birtakım ekolojistleri görüyoruz.

Bunların dışında, şu anda sistemi daha ileriye götürecek bir siyaset görünürde yok. Benim kanım şu: Böyle bir siyasetin, yani gerçekten küreselleşmiş bir kapitalizmin karşısındaki gerçekten ilerici bir siyasetin nasıl oluşması gerektiğini düşünelim. Bence eksik olan bu.

Teşekkür ederim.

Başkan- Teşekkür ederiz.

Şimdi hocamız Haldun Gülalp konuşacak.

Haldun Gülalp- Evet, ben iki somut soruya cevap vermek istiyorum. Fakat, ondan önce bu küreselleşme konusunda bir iki şey söyleyip hemen geçeyim izninizle

Ben tartışmayı dinlerken, iki ayrı taraf gibi gözükten görüşlerin her ikisine de katıldığımı düşündüm. Çünkü, sanırım biraz yanlış veya eksik konuşuluyor bazı konularda. Yani küreselleşme dendiğinde işte oldu bitti, ulus-devlet çöktü gitti falandan ziyade, yanlış anlamıyorsam, eğilimlerden söz ediliyor. Eğilimlerin şu andaki doğrultusu nedir, bunun uzantıları nedir? Sanırım bu tespit sorunun veya zıtlaşmanın anlamını değiştirecektir.

İkincisi, daha somut olarak, içeriğe ilişkin bir yanlış anlama. Ulus-devletin tamamen çöktüğü falan değil de, hatırlarsanız ben kendi sunuşumda refah devletinden söz ettim. Ve refah devletindeki bireylerin, yani bir ülkede yaşayan vatandaşların, refah devletinin işlerliği sürdüğü ölçüde o devlete kendisini yakın hissettiğini, dolayısıyla ulusal birimle olan ilişkisini daha sıcak olarak kalbinde taşıdığını ve o yüzden de "sen ulus adına bir şey yapar mısın" filan dendiğinde de bunu daha bir hevesle yapabilecek olduğunu düşünüyorum.

Tabii ki devlet olmadan kapitalist sistem olmaz. Bunu soru soran birkaç arkadaş da söyledi, bu burada da konuşuldu; en son Ayşe Buğra da çok güzel anlattı. Hakikaten kurumsal yapılar gereklidir ve devlet de bu kurumsal yapıların belki en temelinde yatar. Peki, kapitalizmin ilerlemesi, devletin ortadan kalkmasını nasıl getirir diye sorduğunuz zaman soruyu yanlış sormuş oluyorsunuz.

Kapitalizmin bu gün globalleşme dediğimiz bu eğilimleri sonucunda refah devletinin çöktüğünü görüyoruz. Nasıl çöküyor bu? Devlet kapitalizmin temelinde yatıyor ve dolayısıyla objektif olarak kapitalist çıkarlar için çalışıyor olsa bile, eğer ulusal bir "meşrulaştırma" içerisinde çalışmak zorundaysa, o devletin temsil ettiği ulusun fertleri o demin sözünü ettiğim aidiyet bağlamında "bizim sorunlarımız ne olacak" diye sorduğunda, yani toplumun kendi kendisini koruma eğilimi ortaya çıktığında, devlet ona da cevap vermek zorunda idi. Bu gün, bu meşruiyet temeli ortadan kalkmıştır. Bu, küçümsenecek bir nokta değildir. Yani, "küreselleşmek iyi midir, kötü müdür"den farkı bir konudur, dikkat ediyorsanız. Eğer devletin kendi meşruiyet biçimi değiştiyse, o zaman, kendini fertlerine karşı sorumlu gördüğü, görmediği şeyler değişmiş olacaktır. İşte, küreselleşme diye bazen kestirmeden kullanılıp şimdi bu panelde de kafa karıştırıcılığı ortaya çıkan kavram bence bu meşrulaştırma biçiminin çöküşünü ifade ediyor. Bu noktayı hemen söyleyip geçeyim istemişim fakat biraz uzun söyledim galiba.

Şimdi, iki somut soru var demiştik. Bir tanesi şuydu: "Gelişme sorunu, savını ortaya çıkartan şey kapitalizm değil midir? O halde kapitalizm biterse küreselleşme de son bulur..."

Değil; neden değil, anlatayım.

Hatırlarsanız, Marx der ki "Üretici güçlerin önünde kapitalist üretim ilişkileri birer ayakbağı olmaya başlamıştır; ne zaman ki devrim olur, o zaman üretici güçlerin gelişmesinin önü açılır." Yani Marx diyor ki "Gelişmenin daha da artması için sosyalizm iyi bir şeydir." Kapitalizm hakkında Marx'ın görüşleri şöyle özetlenebilir: Kapitalizm ne kadar

güzel gelişmeler yaratıyor; ama, eşitsizlik de yaratıyor, sömürü de yaratıyor. Marx'a göre gelişmeyi sağlama bakımından kapitalizm iyidir; ama kapitalizm bir noktada tıkanır, işte o noktada sosyalist devrim gelişmenin önünü açar.

Demek ki, gerek Marx'ın kendisinde, gerekse daha sonraki Marksist teori ve sosyalist pratik bağlamında gelişme sorunsalına bakarsak, bunun ortadan kalkması bir yana, oldukça merkezi bir yer işgal ettiğini görürüz. Geçmişteki reel sosyalist tecrübeye bakalım. Bu rejimler ne vaad etmişlerdir halklarına? Sanayileşme, kalkınma, ilerleme. Dolayısıyla, "Sosyalizm gelir ve gelişme sorunsalı da ortadan kalkar" türü bir görüş, Marksist teori içerisinde baktığımızda pek doğru değildir.

Marksist teori dışından bakalım. Neo-Marksistlere bakalım. Demin Bağımlılık Teorisi diye adlandırdığımız literatürün çok öncesinde, yani 1960'lardaki literatürün çok öncesinde bizim bir Kadrocu yazarlarımız vardı. Kadro dergisinde yazan bu düşünürlerin Marksizm eleştirisine bakın. Onlar da Neo-Marksistler. Yani, hem Marksizmden esinlenmişlerdir; ama hem de Marksizmi, bilhassa sosyalist çözümü eleştirirler. Neden eleştirdikleri konusunda söylenebilecek çok şey var da, şimdi söyleyeceğim nokta tam soruyla ilgili bir konu, bir tek onun üzerinde duracağım.

Derler ki, bir ülkenin işçi sınıfı neden devrim yapıp sosyalist olmak ister? Çünkü, burjuvazinin zenginlikleri vardır; işçi sınıfı ise sömürüldüğü için bu gelişen üretkenlikten yararlanamaz; oysa sosyalist olunduğu zaman herkes bundan eşit bir şekilde faydalanacaktır.

Dolayısıyla bir ülke ulusal birim bazında devrimini yapmış ve sosyalist olmuşsa, bu ülkenin kalkınma ya da gelişme, zenginleşme eğilimi ortadan kalkacak değildir; tam tersine, eğer becerebilirse, bağımlılık kuramının da önerdiği gibi, kendi zenginleşmesini bir başka ülke pahasına sürdürmek isteyebilecektir. İşte Kadrocuların endişesi budur. Daha sonra ortaya çıkan bağımlılık kuramı da bunu ortaya atar. Yani nereden bileceksiniz ki o sosyalist ülke kendi gelişmesini bir başka ülkenin pahasına yapmasın? Nitekim o yüzden derler ki sosyalist rejimlerin az gelişmiş ülkelerin gelişme mücadelelerini önlemeyeceğinin garantisi yoktur.

Şimdi, bu iki noktadan hareketle daha genel bir tespitle gelmek istiyorum. Bu yolla da cevap vermek istediğim ikinci soruya, daha doğrusu Melih Baş arkadaşımızın bana hatırlattığı noktaya geliyorum: Yani, bu ekoloji konusunda çok bir şey bilmiyorum gerçekten. Dolayısıyla, arkadaşımızın belirttiği çeşitli akımlar arasındaki farkları da tam bilemiyorum. Bunu hatırlattığı için kendisine teşekkür ederim. Fakat, benim karşı bir sorum var.

Bu ekolojik görüşlerle sosyalizmin bağdaştırılması konusunda bir sıkıntı var gibi geliyor bana. Çünkü, sosyalizm de, kapitalizm gibi gelişme yanlısı. Demin konuşmacı arkadaşlarımızdan birisinin, Mehmet Türkay'ın söylediği bir noktaya değineceğim. Ondokuzuncu yüzyıl ilerleme ideolojisinin egemenliğini kurduğu dönemdir. Gerek kapitalist ilerleme kavramının, gerekse de Marksizmin kaynağı bu dönemde yatar. Bunun temelinde de şu vardır: İnsanın kendi aklı ve bilinçli müdahalesi ile doğayı dönüştürmesi. Sosyalizm de, doğayı değil de, bilinçli müdahaleyle toplumu dönüştürmeyi amaçlar.

Sanayileşmenin altında yatan varsayım budur. Yani, ben doğayı avucumun içine alıp şekillendirebilirim türü bir

düşünce. Şimdi, eğer çevreci tepkinin kaynağı, "Sen düzelteceğim derken çevreyi bozuyorsun" ise, bana, bu bakış tarzları arasında uzlaşmaz bir çelişki var gibi geliyor. O yüzden, bu eko-sosyalizm konusunu biraz daha öğrenmek istiyorum; fakat, ikisinin felsefi temelleri arasında ciddi bir zıtlık var gibi geliyor bana.

Teşekkür ederim.

Mehmet Türkay: Şimdi, sanıyorum, Melih beyin ima ettiği şey; yani, bir mimarın gökdelen hakkında eleştirel bir yazı yazmaması meselesi, aslında, bence meslekî bir deformasyonla ilgili olabilir. Yani, biraz da esas olarak kökenden iktisatçı olmadığım için, kendi dalıma biraz daha rahat ihanet edebileceğim ya da öyle bir şeyi çok daha rahat telaffuz edebileceğimi düşünüyorum.

Benim vurgulamaya çalıştığım şey şuydu: Öncelikle, eğer gelişme gibi bir problem varsa ve bunun anlaşılması gerekiyorsa, indirgemeci iktisadî mantığın tahakkümünden kurtulması lazım. Bu, hem genel olarak gelişme iktisatçıları için geçerli, bunun dışında her düzeyde eleştirel yaklaşımlar için de geçerli. Ancak bu tahakkümün ortadan kalkması disiplinlerarası bir yaklaşım için yeterli değil. Gerekli olan, yeni açılımları da kapsayacak şekilde bir bütünsel yaklaşımın oluşturulabilmesi. Yani, en genel haliyle, değişimin farklı alanları arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisini göz önüne alan, bu ilişki aracılığıyla bu alanları yeniden ilişkilendiren toplu bir yaklaşım gerekli.

Burada bir problem var: Ne ile uğraşıyor? Karşımızda duran anlamaya çalıştığımız şey, Fuat'ın da bahsettiği gibi kapitalizm. Ve kapitalizmin inanılmaz bir dinamizmi var; bu dinamizmin bir yanı içerme ile ilgili. Kendisine muhalif olana unsurları da çok çabuk içerip, onu kendi potansiyeline katkıda bulunacak, kendi dinamizmini geliştirebilecek bir hale sokuyor. Bu anlamda, Melih beyin ifade ettiği çevreci yaklaşımların önemli bir kısmı böyle bir akibete uğramışlardır, bu alan yeni bir endüstri alanı haline gelmiştir; dolayısıyla yeni kâr alanları ortaya çıkmıştır.

O zaman, öncelikle, belki daha üst düzeyde bir sorgulama hareket etmek gerekiyor. Haldun beyin söylediği gibi, bu ilerleme meselesi, dolayısıyla aydınlanma düşüncesi üzerinde yeniden düşünmek, o çerçeveyi yeniden sorgulamak, oradan ulaşılan sonuçları yeniden ele almak gerekiyor. Şimdi, genel olarak evrensellikten bahsediliyor ya da evrensellığe karşı yeni birtakım yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlıyor. Bu aşamada Hollandalı antropolog Pieterse'in bir tespitini aktarmak istiyorum: "Evrimselliği bir kenara attığımızda, evrimi de bir kenara atmalı mıyız? Gelişmeciliği reddettiğimizde gelişme'den de vazgeçmeli miyiz? Batı hegemonyasının söylemi geçmişe aittir ve ne epistemolojik ne de politik olarak savunulabilir durumdadır. Bir diğer uc olan görelilik, bizleri ortak bir insani söylemden yoksun bırakabilir....Eğer çağdaş toplumsal teoride evrenselcilik Batı insan merkezçiliğinin kılıfıysa, bu evrensel olan hiç bir şeyin olmadığı anlamına mı gelmektedir?...ya da neyin evrensel olduğu sorusunun Avrupa merkezli olmayan bir biçimde yeniden sorulamayacağı anlamına mı gelmektedir"

İşte bu noktada, sanıyorum, bu Batı merkezli olan tanımın yeniden kurgulanması ve bunun yollarının araştırılması gerekiyor.

Ben burada, demin konuşmamda Marx'a geri dönerek o bütünsel yaklaşımı elde edebiliriz dedim. Aslında, bana bu

esini veren de Ayşe hanımın Birikim Dergisinde çıkan Marx'le ilgili son yazısıydı. Gerçekten orada, Marx'taki insan kavramının ele alınıp biçiminin, şu an kapitalist bir süreçte yaşanan, geline bu noktada olan biteni anlamak için önemli bir açılım sağlayacağını düşünüyorum.

Demir de söylediğim gibi, aslında tabii ki Marx'tan sonra, Marx'ın izinden giden ya da ondan esinlenen bir sürü kuram vardır, bir sürü yaklaşım vardır. Bu tartışmalara baktığımızda, benim onları atlayarak böyle bir yere gitme önerim, biraz onların da, Hirschman'ın söylediği aşırı teori yapma dürtüsü gibi bir dürtüyle marksizmin kendi problemlerini tartıştıklarını, bu tartışmalar içinde boğulunduklarını, marksizmin olanaklarının iyi kullanılmadığını düşünüyorum. Dolayısıyla, buradan sonuç alıcı, net şeyler çıkartılamadığı kanaatindeyim. Bu anlamda da, iktisadın indirgemeci mantığının her anlamdaki tahakkümünün ortadan kaldırılması yeni eleştirilerle; yani çevreci dediğimiz -bunun tabii kendi içinde çok farklı yaklaşımları söz konusu- ve feministlerin özellikle son dönem gelişme yazınındaki radikal çıkışlarıyla, ilişkilidir. Bunların göz önüne alınarak yeniden bir formülasyonun yapılabileceğini; bu formülasyonun da ilk etapta daha çok olup biteni anlamak ve oradan hareketle neler yapılabileceğini ortaya koymakla ilgili olması gerektiğini düşünüyorum.

Teşekkür ederim.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Mustafa Pirili- Şimdi, önce, İlker Bıçakçı bey bir soru yöneltti bana; etnik ve köktendinci akımların ekonomik muhalefet oluşturdıklarını söylediğini söyledim. Ben böyle birşey söylemedim. Ama başka birşey söyleyeceğim. Ben, mizacım gereği galiba uzun süre ciddiyete dayanamıyorum. Turan Güneş'ten dinlediğim birşeyi anlatmak istiyorum.

Bir seçim gezisi sırasında Trakya'da muhalefet partilerinden birisinin adayının bir kahvehanede iskemlenin üzerinde, "O İsmet Paşa olacak, asker kaçığı" dediğini duyunca dehşete düşmüş Turan Güneş. Yani, "İsmet Paşa hakkında herşey söylenebilir ama, asker kaçığı denilemez" deyince adam, "Ne yapayım, kızıyorum, böyle ifade ediyorum" demiş.

Dolayısıyla, bu etnik ve köktendinci akımların, kuşkusuz her ülkenin kendi özgün koşullarından kaynaklanan bir ortaya çıkış nedeni var; ama, onun ötesinde ben Sayın Sungur Savran'a önemli ölçüde katılıyorum: Bu globalleşme var ya da yok, her ne dersek diyelim ismine, bütün dünyada eş anlamlı olarak toplumlarda önemli bir gelir kaybına yol açtığı, yani önemli bir fakirleşmeye de yol açtığı açık.

Dolayısıyla da, bunların tepkilerinin ben böyle ifade edildiğini düşünüyorum.

Hemen bir parantez içinde, kuşkusuz ben sosyolog değilim; yani, sosyolog arkadaşlar bunların daha net sonuçlarını veriyorlar ama, herhalde önemli ölçüde bu insanların ekonomik politikaları olmadığı gibi yani herhangi ekonomik bir politika önermedikleri gibi, ulusal devlete karşı olduklarını da pek sanmıyorum. Kendilerinin en önemli biçimde ekonomik yoksulluklarını belki de bu biçimde ifade ediyorlar. Yani, Sayın Ayşe Buğra'nın söylediğine katılıyorum; ulusal devletin giderek zayıflaması, başka odakların ortaya çıkmasına yol açıyor. Bu iyidir-kötüdür anlamında değil ama, bir realite bu.

İkinci birşey söylemek istiyorum çok kısaca, soru bana

sorulmamış olmasına karşılık.

İktisat Fakültesi'nden Çiğdem arkadaşımız sistemin dönüştürülmesinden söz etti. Kırk beş yaşında ve Türkiye'de yaşayan birisi olarak "dönüştürülme" sözcüğü benim tüylerimi diken diken ediyor, "aman gene galiba birileri dönüştürecekler" diye. Çünkü biri gençliğine ikincisi ise orta yaşına doğru iki dönüştürme deneyimi yaşadım. Başkalarını bilmem ama ben kendi adıma pek hoşnut olduğumu söyleyemem.

Ben, kalkınma iktisadının amacının hiçbir şekilde, daha doğrusu iktisat biliminin amacının toplumu dönüştürmek olduğunu falan sanmıyorum. Bence asıl amacı, toplumu anlamaya çalışmak ya da toplumsal yapıları ya da iktisadi yapıları anlamaya çalışmak. O açıdan, kalkınma iktisadına böyle bir görev yüklenmesinin de; yani toplumun dönüştürülmesine yönelik bir görev yüklenmesinin, -Aynı şekilde iktisat biliminin tümüne ya da standart ekonomik kuramı için de belki aynı şey söylenebilir, belki değil mutlaka söylenir böyle bir amacının olmadığını düşünüyorum. Dolayısıyla, dönüştürülme sözcüğü ya da dönüştürülme işi bize ait bir iş, iktisatçının ya da gelişme iktisatçının bir işi değil. Yani bu, gelişme iktisadının salt kuramsal bir yaklaşım değil bir teknik olarak kavranması gibi bence yanlış bir noktadan kaynaklanıyor herhalde bu tür bir görüş.

Bence ilk aşamada yapmamız gereken; bu iktisadi ve toplumsal yapıları anlamak için daha çok bir çaba göstermek içinde de gelişme iktisadının standart iktisat kuramına oranla daha şanslı olduğunu düşünüyorum.

Başkan- Biz teşekkür ederiz.

Buyurun Hocam.

Sungur Savran- Şimdi arkadaşlar, çok güzel bir panel oldu diye düşünüyorum ben. Sorunlar ortaya döküldü ama, tabii belirli bir çözüme doğru tam olarak gidemiyoruz. Çünkü, tam sorunlar ortaya dökülürken bitiyor panel.

İkinci tur bir bakıma, karşılıklı kavramların değiştiği, anlaşmazlıkların biraz daha ortaya çıktığı bir tur oldu. Çok verimli sorular vardı, ama maalesef burada bırakıyoruz. Keşke ayrıca, Çağlar arkadaşım, çok değerli dostum gitmeseydi de kendisine biraz daha birşeyler anlatmaya çalışabilseydim. Size anlatmaya çalışacağım; keşke o da burada olsaydı.

Ben önce iki şeye değinmek istiyorum. Bu sorunlar o kadar karmaşık ki, ulusal ve enternasyonalizm. Küreselleşme ne derece enternasyonalisttir? Diyelim, ulusal devletin yok olmadığını söylemek ne kadar ulusalcılıktır? Öte yandan, bunların kapitalizm ve sosyalizmle ilişkisi nedir? O derece karmaşık ve biraz da ideologlar tarafından karıştırılmış sorunlar ki, epeyce zor dehlizlerden geçiyoruz açıklamak için.

Şimdi ben önce iki noktaya değineyim. İki arkadaşımızın sorduğu sorularla ilgili bunlar; çok kısaca onu söyleyeceğim, sonra kendime göre bir yapı içinde anlatmaya çalışacağım, karmaşık sorununu aşabilmek için.

O iki nokta şu: Birincisi, bir arkadaşımız bana, "ulusal bakış açısı"nı savunduğumu söyledi. İyi konuşmamışım demek ki. Katiiyen böyle birşey yok! Birazdan anlatmaya çalışacağım, neden ulus-devletin, ulusal ekonominin bittiği tezi önemlidir. Emperyalizmin açısından ne demektir bu? Onu anlayabilirsek, bu tartışmanın esas anlamı ortaya çıkar.

İkincisi de, bir başka arkadaşımızın sorusu; yani Ayşe

Bugra gayet güzel açıklık getirdi. Polanyi'yi anlatarak.

Bizim bakışlarımızda farklılık var mı devlet meselesinde, devlet müdahalesinde falan?

Şimdi Ayşe Bugra, devletin bundan sonra, özellikle ulus-devletin bundan sonra birşey yapamayacağını, başka birtakım biçimlerin olduğunu, şu anda önerecek durumda olmadığını, ama başka birtakım biçimlere ihtiyaç olduğunu söyledi.

Ben sadece şuradan hareket ediyorum: İster burjuvazisinin, ister işçi sınıfının, emekçilerin hâkimiyetinde bir devlet olsun, devlet bir toplumun ortak işlerini, bütün toplumun ortak işlerini yönetmek için tek organdır. Arada çok önemli bir ayırım vardır. Elbette burjuva devletinden hiçbir şey beklemiyorum ben, ama devleti kullanmamak gibi birşeyin mümkün olmadığını düşünüyorum; ta ki, o toplum bir dünya toplumu haline gelene kadar. O süreçte de, ben de değişeceğim, Haldun'un değiştiği sosyalizmin içindeki ulusal sorunlar büyük bir önem taşıyor.

Yani, kendimi ulusallıktan bir kere açıkça ayırmak isterim. Ben milliyetçi değilim, tam tersine enternasyonalistim; ulus-devlet tartışması onunla ilgili değil.

İkincisi de, devletten müdahale aracı olarak vazgeçmenin mümkün olmadığını düşünüyorum.

Şimdi ben şöyle özetlemek istiyorum:

Birincisi; "Çağlar keşke burada olsaydı" dedim. Bakın, Çağlar birşeyler söyledi, yani ulusallığın aslında tamamen krize girmiş olduğunu, ulus-devletlerin birşey ifade etmediğini ortaya koymak için birtakım kanıtlar gösterdi. Hiçbirisi bu kanıtların, gerçekte kanıt olarak görülemeyecek şeylerdir.

Şuna da katılmıyorum, önce onu söyleyeyim. Haldun da biraz başka bir açıdan, refah devletine referansla, "ulus-devletin sonu denmiyor literatürde" dedi; Çağlar ise "en liberali bile söylemiyor" dedi.

Size çok çeşitli alıntılar okuyabilirim. Bir tanesi de Çağlar'dan olabiliirdi ama, şunu okuyayım, yetinelim isterseniz, bir liberalin açıklaması bu:

"Ulus-devlet, sınırsız bir dünyada, insan faaliyetini düzenleme ve ekonomik davranışı yönetme açısından doğaya aykırı, hatta disfonksiyonel -yani ters etkiler yaratan- bir birim haline gelmiştir. Hiçbir hakiki, paylaşılan ekonomik çıkar ortaklığını temsil etmez, hiçbir anlamlı ekonomik faaliyet akımını tanımlamaz."

Ayşe Bugra- Alıntının kimden olduğunu da söylese...

Sungur Savran- Kenichi Ohmae'den. Yani globalizm akımının en önemli temsilcilerinden birinden...

Açıkça, "işlevi bitmiştir, tarihsel yaşam süresi dolmuştur" diyor. Ekliyorum, "askerleriyle, polisleriyle ayakta olan devletler çöktü" demiyor, "artık işlevsizleşmiştir, hangi süreç içinde olursa olsun zamanla aşılacaktır" demektir zaten, onun ötesinde birşey söylenmiyor.

Şimdi bakın, Çağlar Keyder dedi ki, "sermayenin bir kere ulusu kalmadı" dedi.

Arkadaşlar, çok uluslu şirketlerin her birinin milliyeti vardır. Hiç kimse Toyota'nın bir Japon şirketi olmadığını, General Motors'un bir Amerikan şirketi olmadığını ya da Mercedes Benz'in bir Alman şirketi olmadığını iddia edemez.

İki üç tane şirket vardır dünyada, milliyeti ortaklaşmış olan, o anlamda çok uluslu olan.

İkinci kanıt, "Dünya Ticaret Örgütü yaptırım bile uygulayabiliyor" diyor. Bu, bakın, bütünleşmenin liberal biçimi ile bütünleşmenin kendisini karıştırmaktır.

Devletler liberal biçime razı oldukça, bütün gardlarını indirmeye razı oldukça, tabii Dünya Ticaret Örgütü gibi bir örgüt çıkar.

Devletler kendilerini geri çekiyorlar. Başka politika izleyemezler anlamına gelmez ki bu. Bugün, evet, öyle davranıyorlar, ama yarın başka politika izleyemezler anlamına gelmez.

Kaldı ki, hemen arkasından Dünya Ticaret Örgütü'nün bile başa çıkamadığı bir soruna değindi Çağlar: Yeşil Damping, Kırmızı Damping.

Nereden çıkıyor Yeşil Damping, Kırmızı Damping?

Kırmızı Damping, örneğin daha kolay bir sorun olduğu için ona el atıyorum; her bir ulus-devletin kendine özgü bir sendikal rejiminin, bir politik rejiminin, bir sınıf güç dengeleri rejiminin var olmasından kaynaklanıyor.

Demek ki, ulusal devletler dünya ekonomisi içinde ulusal ekonomileri birbirinden ayırtıran özgül faktörler haline geliyor.

Bir ülkenin sınıf ilişkileri rejiminden bağımsız olarak hiçbir şekilde dünya ekonomisine katılması söz konusu değildir, hepsinin rejimi ayrıdır, görece benzerlikler elbette vardır. Dolayısıyla, ulusallığı tanımlar damping tartışması. O yüzden de, bunlar ulus-devletin aşıldığını göstermiyor diye düşünüyorum.

Şimdi, sorulara bağlı olarak bir iki şeyi hızla söylemek istiyorum, zamanı çok fazla uzatmak mümkün değil.

Bir arkadaşımız, "sermaye birikim modeli ile ilişkisi yok mu bu tartışmanın?" dedi.

Çok haklıdır.

Şimdi, sermaye birikim tarzının belirli bir değişim içinde olduğu açık. Az gelişmiş ülkelerde ithal ikameci denen, iç pazara dönük sermaye birikim tarzının, öbür tarafta keynesciliğe dayanan fordizm adı verilen sermaye birikim tarzının yerini yeni birtakım gelişmelere bıraktığı da açık.

Sorun şu: Zeynep arkadaşımızın dediği gibi, ulus-devletin işlevi değişiyor, ama aynı derecede aktif. Bu aktifliğin olmadığını gösterebilmek için, Güney Kore devletinin tam da uluslararasılaşma nedeni ile, bir esneklik yasasını geçirip, işçi sınıfına bir taarruz başlatmaması gerekirdi ya da Thatcher'in, sendikal alanda muazzam bir taarruzu işçi sınıfına yapmaması gerekirdi.

Liberalizm, devletin geri çekilmesi değildir. Devletin politikalarını dünya piyasasının gereklerine uydurulmuş bir şekilde yürütmesidir. Birinci nokta bu.

İkinci nokta şu: "Niye ulus-devlet bitti mi, bitmedi mi, işlevi var mı, yok mu?" tartışması yapıyoruz.

Şundan dolayı yapıyoruz: Deniyor ki, "siz, bize direnmeyen politikalar izleyin." Neden budur. "Politikalar, dünya çapında, -tam da Çağlar'ın örneğini verdiği gibi- Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası ve emperyalist odaklar tarafından belirlensin; siz ona uyan politikalar benimseyin..." Ulus-devletin başka türlü işlevi olamaz demek, bu demektir zaten. Bunun içindir ki, bir ideolojik taarruz biçimi olarak kullanıyorlar ulus-devletin bir işlevi olamaz tezini. Liberallerden bahsediyorum, yani emperyalizmin sözcüklerinden bahsediyorum.

Şimdi, bütün bunlardan sonra, ulus-devletin işlevi ne

olabilir sorusuna gelince, bir kere hemen şunu söyleyelim: Ulusal kalkınmacılık diye birşeyi burada kimsenin savunduğunu ben duymadım. En azından ben savunmuyorum. Ulusal kalkınmacılık denen, Türkiye'de de, Latin Amerika'da da, Hindistan'da da uygulanan sermaye birikimi rejimi, tam anlamıyla burjuvazinin hakimiyetinde uygulanan o rejim, şunu yaratır: Bir yanda muazzam bir gelişme olabilir sanayiye, bir yanda korkunç geri biçimler onunla birlikte, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına bağlı olarak devam eder.

Hindistan dünyanın 10. sanayi ülkesidir; Hindistan'da pratikte kölelik var hâlâ. Bu ikisi beraber yürür.

Kore ve Tayvan istisnadır. Çünkü, her ikisi de sosyalist denen iki ülkeden koparılmış iki parçadır; emperyalizmin çok özel politikaları olmuştur, o bakımdan istisnadır.

Diğerleri, hep eşitsiz bileşik gelişme yasası altında, gerçek bir gelişme, toplumsal çapta kalkınma gösterememişlerdir. Sanayileşme, o anlamda kapitalist gelişme olmuştur.

İkincisi, arkadaşşıma, "ulusal bakış açısını savunuyorsunuz" diyen arkadaşımıza, ismini kaydedemedim, özellikle burada birşey söylemek isterim. Ulusal burjuvaziler, artık emperyalizmin tam anlamıyla işbirlikçisidir, ortağıdır. Türkiye'de herhangi bir güç ulusal devleti "Türkiye'nin çıkarları" için -burjuvazinin hakimiyetinde- kullanabilecekse, bu güç Sabancı'dır ve Sabancı emperyalizmin en büyük ortağıdır.

Dolayısıyla, bugün bu tartışmanın öteki ucundan, liberallerin karşısındaki ulusal devlet çözümünü savunanlar, aslında tamamen yanlış bir yoldadırlar.

Solda, ulusal bir çözüm olarak ileri sürülen bu çıkış yolu, dünya güçler ilişkisine, sınıf ilişkilerine uygun birşey değildir, çıkış yolu değildir.

Esas mesele şudur: Tam da bu nedenle, emperyalizme karşı mücadele bile, yani uluslar arasında eşitsiz, sömürüye, tahakküme dayanan bir ilişkiye karşı mücadele bile sınıf iktidarının değişikliğini gerektiriyor.

Bu ülkede ve benzeri ülkelerde, ancak bir işçi-emekçi iktidardır ki, benim, "arada geçici bir dönem için bir savunma aracı olarak kullanılabilir" dediğim ulusal devleti, birtakım müdahaleler için kullanabilir.

Ben böyle düşünüyorum. Bu bir sınıf perspektifidir ve ancak geçici olarak yapılabilecek birşeydir.

Ama, daha ötesinde şu var: Bakın ne dedim, bağımlılık ekolünün ve kalkınma ekonomisinin temel sorunu ulusal bir düzeyde bir tahlil yapması idi.

Ne diyorlardı onlar? Ve Çağlar başka yerlerde -maalesef yok aramızda- başka yerlerde şunu söyler: "Bu sistemden kopulmaz. Başka birşey yok." Kime cevap veriyor arkadaşlar? Bağımlılık okuluna cevap veriyor.

Bu sistemden kopulması değildir söz konusu olan; bu sistemin baştan aşağıya değiştirilmesidir, uluslararası çapta değiştirilmesidir. Uluslararası düzeyde kapitalizmin yerine, eşit haklara sahip, gönüllü birlikteliklere dayanan bir uluslar topluluğu, sosyalist bir uluslar topluluğu kurmak.

Bu anlamda Çiğdem arkadaşşıma ben katılıyorum, Ancak bu şekilde nihai çözüm olabilir. Onun için ulusal devletin kullanımı işçi iktidarında, o da ancak geçici olarak işe yarayabilir diyorum.

Ama, arkasından eklemek lazım. Bu sosyalizmin en büyük kazanımlarından biridir. Haldun çok güzel anlattı, yanlış anlamadıysam, bilmiyorum fikir farklılığına sahip miyiz,

çok güzel anlattı; sosyalizmde ulus sorunu birdenbire ortadan kalkmayacak. Bütün deneyimler bunu gösteriyor. Geçmiş deneyimlerin sorunları ne olursa olsun, gelecekte de teorik olarak anlaşılır bir şekilde söylemek mümkündür bunu. Bu kadar tarihsel eşitsizlikten, ekonomik, politik, kültürel eşitsizliklerden sonra, ancak aktif bir politikayla ve pozitif ayırıcılıkla ulus sorunu ortadan kalkar.

Sosyalizmi kurdunuz, kalkınma sorunu ortadan kalkmaz. Kimi zengin Amerika gibi, kimi çok yoksul Salvador gibi ve tarih boyunca biri diğerine tahakküm uygulamış.

Dolayısıyla, ulus sorununu aktif olarak çözmek zorundasınız. O yüzden de, ulus sorununu da, kalkınma sorununu da kapitalizme özgü bir sorun olarak kabul etmemek lazım.

Başkanımız haklı olarak bana bakıyor, çok uzattım.

Şöyle kapatıyorum:

"Nasil gideceğiz oraya" diye soran arkadaşlar oldu. Zamanım da yok, uzun bir politik tartışmanın yeri de değil, üç-dört kelimeyle söyleyebiliriz.

Bir sendikal Enternasyonal, bir politik devrimci Enternasyonal... Solun unuttuğu, ama yeniden hatırlaması gereken bir yoldur bu. Bugünkü durum tam da bunu gerektiriyor.

Ben Mehmet Türkay arkadaşımıza katılıyorum; evet, sorun, Marx'tan yeniden başlayarak ve Batı merkezli olmayan bir evrenselliği, sosyalizmin o çeşitliliği barındırabilen bütünselliğiyle inşa etmekle halledilebilir, teorik olarak.

Ama, o teoride birşeyi unutmayalım. Marksist emperyalizm teorisini. Marx'ın üzerinden emperyalizm teorisini geliştiren bütün klasik Marksistlerin, Lenin'in, Buharin'in, Luxemburg'un Hilferding'in, Troçki'nin de burada büyük bir yeri vardır.

Emperyalizmi anlamadık mı, bugün nasıl hareket edeceğimizi de anlayamayız diye düşünüyorum.

Başkan

Tüm katılımcılara içten teşekkürler.

Paneldeki konuşmaları özetlemek gibi bir niyetim yok. Çok zengin içerikli olan bu tartışmayı özetlemek anlamsız.

Sungur hocaya sabırsızca bakmamın nedeni "birazcık da ben konuşayım" anlamındaydı. Burada oturum başkanı olmak büyük bir talihsizlik.

Şunu söylemek istiyorum: Kapitalizmin ilk eleştirisini yapan Karl Marx, eleştirisine şu ismi vermişti: Ekonomi Politğin Eleştirisi. Ve bunu yaparken de, çalışmasının girişinde, kapitalizm muazzam meta birikimine dayandığını söylemişti.

Bence gelişme kavramının ve dolayısıyla gelişme iktisadının içine düştüğü durumu, ancak kapitalizmin muazzam meta üretim aygıtı olduğu yönündeki vurgudan hareketle anlaşılacağını düşünüyorum. Problem günümüzde meta üretiminin ulaştığı aşama ve bu aşamanın tanımladığı gerçeklik olarak sosyal ilişkilerinin tanımlanmasıdır.

Bu anlamda Çağlar hocaya katılıyorum, "varolan potansiyelleri tüketmesi için kapitalizm küreselleşmek zorunda". Bu doğru, bu değer ilişkilerinin ve sermaye birikim dinamiklerinin tanımladığı bir kaçınılmazlık. Zaten kalkınma iktisadi ve gelişme sosyolojisi de kapitalizmin meta üreten işleyişinin tam olarak yaşanmadığı ülke ve toplumları hedef alıyordu, ve bu ülke/topumlarda kapitalizmin inşa sürecinin nasıl gerçekleştirileceği hakkında bir dizi yol ve yöntem öneriyordu. Bu sadece 1945'lerden sonra iktisadın bir

alt disiplini olarak gelişen kalkınma iktisadının içeriği olarak değil, daha erken dönemlerde, kalkınma ya da ilerleme kavramının temel referans noktasıydı. Farklılaşmakla birlikte kalkınmaya ilişkin tüm vurguların temelinde, bir yaşam biçimi olarak daha fazla meta üretim koşullarının nasıl gerçekleştirileceği sorgulanıyordu ve bu anlamda gelişme kavramına atfen kullanılan tüm analizler, kapitalizmin öze ilişkin, daha fazla meta birikimini temele alıyordu.

Öze ilişkin yani daha fazla meta üretim koşullarını temel alan kalkınma anlayışı kapitalizmle daha geç karşılaşan toplumları da kapitalist ilişkiler içine çektiği andan itibaren kapitalizmin tarihsel olarak insan doğasına aykırı işleyiş biçimi daha bir açığa çıkmaya başlamıştır. Daha moda bir deyimle küreselleşmeyle birlikte yani, kapitalizmin dünya ölçeğinde değer üretme ve değer rasyonelleştirme biçimlerinin geçerli olmaya başladığı bir dönemde şu gerçeği daha açık seçik görmeye başladık; kalkınma olarak dile getirilen metalaştırma süreci, insanî ilişkileri sürekli olarak tahrip etmekte. Bu anlamda, bence, gelişme iktisadının sonu ya da iflası anlamında sorunun ele alması pek fazla anlamlı değil. Günümüzde yaşanan, aslında kapitalizmin öze ilişkin mekanizması olarak meta üretimin yarattığı olumsuzluklar karşısında gelişme ya da kalkınma kavramını yeniden tanımlama ihtiyacıdır. Bu anlamda, gelişme iktisadının bitimi ya da iflası değil de, gelişme kavramının kendine ilişkin bir eleştirel süreç başladı. Gelişme ve kalkınma kavramlarının daha önceki tanımlama biçimlerinde geçerli olan meta merkezli bakış açısı, günümüzde artık sürdürülemez bir bakış açısı olmuştur. Meta merkezli kalkınma pratiklerinin sonucunda tahrip olan insan-insan ve insan-doğa ilişkileri, özellikle kapitalizmin dünya kapitalizmi olmasıyla birlikte daha bir gözle görülür hale gelmiştir. Kapitalizmin varolan potansiyelleri dünya ölçeğinde kullanma eğilimi ile yıkım süreci birlikte işlediği için daha önceki kalkınma anlayışları artık sürdürülemez olmuştur.

Meta merkezli kalkınma anlayışının olumsuz etkilerine karşın, insan merkezli kalkınma ya da gelişme olarak tanımlayabileceğimiz yeni açılımlar, beraberinde yaşanan süreci kısmi olarak eleştiren bir dizi açıklama biçiminin varlığına neden olmuştur. Ekoloji hareketi, kadın hareketi, son zamanlarda belirleyici olan kültürel temelli ya da katılımcı gelişme kavramlaşmalarının varlığına neden oldu. Bu anlamda, Mustafa hocamızın belirttiği gibi, gelişme iktisadını, sadece ve sadece diğer sosyal bilimlere bir katkı anlamında ele almamak gerekiyor; tam tersine, şimdiye kadar gelişme iktisadının tanımladığı biçimde, tımkak içinde "meta" merkezli algılama tarzlarının ne kadar yetersiz olduğunu göstermesi açısından önem taşıyor. Meta merkezli kalkınma anlayışına yönelik kısmi eleştirilerin çok önemli bir boyutu, kapitalizmin günlük yaşam pratiklerimize sızan ve sızma ile birlikte insanî ilişkileri tahrip eden farklı yönlerini açığa çıkarmasıdır. Bu anlamda kısmi açılımlar bize, kapitalizmin toplumsal ilişkiler sistemi olarak tüm sosyal ilişkileri sürekli olarak etkileyerek olumsuz yönde bir değişime neden olduğunu göstermesi açısından önem taşıyor. Diğer yandan sosyal ilişkiler toplamı olarak kapitalizmi, onu oluşturan farklı parçaları ile tek başına ele alıp anlamamız da mümkün değil. Tam da bu nokta da son dönemde geliştirilen yeni eleştirel bakışların eksikliği ile karşılaşyoruz. Tüm bu kısmi analizlerin/açılımların, bir yaşam biçimi olarak

kapitalizmin eleştirisine, öze ilişkin mekanizmaya yönelmemesi. Kalkınma iktisadına yönelik eleştirel ele alışların meta üreten muazzam bir makine olarak kapitalizmin eleştirisi ile birleştirilmediğinde, eleştirel bir görünüme sahip olan bu ele alışlar bir süre sonra kapitalizmin genel işleyişinde eleştirel olmaktan çıkarak yaşanan süreçlerle eklenmekte. Çevrecilik, sürdürülebilir kalkınma gibi eleştirel ele alışlar bu anlamda eleştirel içeriklerinden soyunmuşlardır. Son söz olarak, kapitalizmin dünya ölçeğinde işleyen mekanizması, kapitalizmle daha geç karşılaşan toplumlarda daha bir yıkıcı olmasına rağmen hem kapitalizmle daha erken dönem karşılaşan hem de daha geç karşılaşan toplumlarda öze ilişkin mekanizma aynıdır. Bu anlamda kalkınma iktisadının sonu yerine, kalkınmaya yönelik eleştiriler, git-tikçe belirginleşen "insan merkezli kalkınma" anlayışı, "eko-feminist kalkınma" anlayışı gibi gelişme kavramının meta merkezli kalkınma anlayışına alternatif olduğu ölçüde ve bu alternatif ele alışları da bütünsel bir yaşam biçimi olarak tanımladığımızda, belki de Çiğdem'in vurguladığı dönüşümü de içine alacak farklı algılama tarzlarını gündeme getirecektir.

Düşüncelerimi kısaca belirtmek istedim.

Katıldığınız için teşekkürler.

Konjonktürel Bir Kavram Olarak “Müdahale” ve Gelişme İktisadı

Mehmet TÜRKAY

Sosyal bilimlerin birer disiplin olarak ortaya çıkışı ve var oluş biçimleri tarihsel koşullarla bir dizi etkişelim içinde gerçekleşir. İktisadın bir alt disiplini olan gelişme iktisadına yönelik değerlendirmelerde bu durum özellikle göz önüne alınmalıdır. Çünkü bu disiplinin ortaya çıkışı ve gelişme süreci konjonktürel özelliklere tüm diğer disiplinlerden çok daha duyarlı ve bağlı olmuştur.

Chakravarty, herhangi bir sosyal bilim disiplininin kısmen ya da bir bütün olarak ortaya çıkışının, birbiriyle çakışan üç farklı bakış açısına denk düşen üçlü bir etki düzeyi aracılığı ile ele alınabileceğine işaret etmektedir. Buna göre bu üç ayrı etki dizisi a) entellektüel, b) pragmatik ve c) ideolojik olarak sınıflandırılmaktadır (Chakravarty, 1987, s. 126). Gelişme iktisadının ortaya çıkışı ve gelişme sürecine ilişkin Chakravarty'nin yaklaşımına paralel bir yaklaşımı Simons sergilemektedir. Simons'a göre gelişme iktisadı ortaya çıkış sürecinde gerekli olan güdülenme, meşruiyet ve kendini donatacak temel araçlara "... insancıl bir idealizmin, stratejik hegemonya için pragmatik arayışların ve etkin tarafların iyi tanımlanmış çıkarlarının karmaşık bir bileşimi" aracılığıyla ulaşmıştır (Simons, 1985 s.5-6). Bu anlamda azgelişmiş ülkelerin gelişmesine duyan ilginin sınırlarını mevcut konjonktürel koşullar çizmiştir.

Gerek Chakravarty'nin gerekse Simons'un yaklaşımlarında ileri sürdükleri çerçeveden bakıldığında birbirini dışlamayan, karmaşık bir bileşim oluşturan bu etki düzeylerinin izlerini gelişme iktisadının ortaya çıkışı ve gelişme sürecinde kapsamındaki kuram ve modeller aracılığıyla izlemek mümkündür. Her iki yaklaşımın önerdiği çerçevede gerek entellektüel gerekse pragmatik bakış açıları örtülü ya da açık, bir biçimde taşıdıkları değer yargısı ve ön kabullerle ideolojik bir içeriğe sahiptir. Bu ideolojik içerikleriyle sözkonusu bakış açıları mevcut koşullara meşruiyet kazandırma veya karşı çıkıp eleştirme pozisyonlarıyla büyük ölçüde içinde bulunulan konjonktürün gerekliliklerine bağlıdır.

II. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde gerek entellektüel gerek pragmatik ve gerekse ideolojik düzeylerde öne çıkan, etkili olan anahtar kavram müdahaledir. Müdahale kavramına yüklenen anlamlar bu düzeyleri birbirine bağlayarak sözkonusu düzeylerin bu kavram özelinde çakışmasını sağlamaktadır. Gelişme iktisadının diğer disiplinlere göre konjonktüre daha duyarlı bir yapıya sahip olmasını sağlayan, müdahale kavramının bu disiplin içindeki merkezi yeri ve bu kavramdan hareketle yaşanan süreç

yönlendiren, pratiğe dönük gelişme kuramlarıdır. Bu yazıda gelişme iktisadının konjonktürel olan ilişkilerinin boyutları müdahale kavramı aracılığıyla çizilen bu çerçeve içinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu noktada müdahale kavramının savaş sonrası konjonktürdeki temel dayanaklarına bakmak gerekmektedir.

Felsefi dayanak

Gelişme iktisadının kapsamında yer alan formülasyon ve modellerin dayandığı üstü örtülü ya da açık bir dizi değer yargısı ve önkabulün kökenleri aydınlanma geleneğine dayanmaktadır. Bu çerçevede müdahale kavramı da felsefi/entellektüel dayanak ve meşruiyetini bu geleneğin izinde bulmaktadır. Aydınlanma geleneğinde doğa, insan, bilgi gibi temel kategorilerin yeniden tanımlanması ve aralarındaki ilişkilerin dönemin gereklerine göre yeniden formüle edilmesi sonucunda ulaşılan **ilerleme** düşüncesi ve evrim kuramı gelişme iktisadının üzerine kurulduğu temel anlayışı ifade etmektedir.¹ 19. yy. sonlarına doğru sorgulanmaya başlanan ilerleme düşüncesi ve evrim kuramı II. Dünya Savaşı sonrasında ileriye dönük beklentilerin olumlu olduğu bir atmosferin oluşmasıyla modernleşme kuramı çerçevesinde yeniden formüle edilmiştir.

Modernleşme kuramı Batı'nın yaşadığı sosyo-kültürel, ekonomik değişim ve dönüşüm dinamiklerini referans kabul eden ve Batı dışı toplumları bu referans çerçevesinde karşılaştırmalı yöntem aracılığıyla tanımlayan bir içeriğe sahiptir.² Buna göre Batı dışı toplumlar Batı'nın yaşadığı ideal gelişme çizgisine göre sapma göstermişlerdir. Batılı olmayan toplumların ideal gelişme çizgisine oturmaları için bir dizi **müdahale** gerekmektedir. Evrim kuramındaki kendiliğindenlik, yerini modernleşme kuramında sözkonusu toplumlara içeriden ve dışarıdan yapılacak müdahalelere bırakmıştır. Bilindiği gibi gelişme iktisadının temel eksenini **sanayileşme** ve bu eksenin ağırlık merkezini ise **ekonomik büyüme** oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında geleceğe dönük olumlu beklentilerin taşıyıcısı olarak ortaya çıkan ekonomik büyüme böyle bir atmosfer-

II. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde gerek entellektüel gerek pragmatik ve gerekse ideolojik düzeylerde öne çıkan, etkili olan anahtar kavram müdahaledir. Müdahale kavramına yüklenen anlamlar bu düzeyleri birbirine bağlayarak sözkonusu düzeylerin bu kavram özelinde çakışmasını sağlamaktadır.

¹İlerleme kavramı hakkında bkz.; J.B.Bury; (1955), L. Köker; (1984).

²Modernleşme Kuramı ve karşılaştırmalı yöntem için bkz.; Jan Nederveen Pieterse; (1991) ve Tipps, Dean C.; (1973).

de 19. yy. ilerleme anlayışının yerini almıştır. 19. yy.'da ilerlemeye atfedilen geleceğe dönük olumlu tüm beklentilerin yüklendiği ekonomik büyüme ise ekonomiye yapılacak bilinçli müdahalelere bağlıdır.

Teorik dayanak

Müdahale kavramını teorik düzeyde meşru kılan ise 1930'lu yıllarda yaşanan kriz koşullarına paralel olarak iktisat disiplini ortaya çıkan keynezyen dönüşümdür. Bu dönüşüm gelişme iktisadi için gerekli teorik zemini hazırlamıştır. Keynezyen analizle beraber kapitalizmin potansiyel belirsizliklerini aşmanın yolu olarak algılanmaya başlanan müdahale anlayışı II. Dünya Savaşı sonrasında "az gelişmiş" olarak tanımlanmaya başlanan eski sömürge/yeni ulus devletlerin gelişme sorunlarının çözümünde kritik bir rol oynamıştır. Bu anlamda keynezyen iktisat anlayışının iktisadi kategori ve kavramlarıyla devlet müdahalesi formülasyonu gelişme iktisatçılarına gerekli operasyonel malzemeyi sağlamıştır. Keynes sonrası büyüme modellerinin bu anlamda önemli etkileri olmuştur. Keynes'in esas olarak gelişmiş ülke ekonomileri için geliştirdiği kısa dönemli statik analizin, Harrod-Domar büyüme modeli aracılığıyla uzun dönemli dinamik bir makro analize dönüştürülmesinin etkileri özellikle önemlidir. Bu ve benzeri modeller aracılığıyla "gelişme" sorunu ekonomik büyümeye indirgenmiştir. Arık belirli makro büyüklüklerin uygun miktarlardaki bileşimi, eksik sermaye oluşumu sorununu ortadan kaldıracaktır. Bu şekilde gelişme/modernleşme idealinin bileşenleri ekonomik büyümeye endekslenmiş ve toplumsal değişimin diğer tüm alanları iktisadın indirgemeci mantığına tabi kalmıştır. Döneme hükmeden, "büyü ya da yok ol" şeklinde ifade edilebilecek bu indirgemeci iktisadi mantığın, gelişme iktisadi kapsamında operasyonel kavramı da **müdahale** olmuştur. Bu anlamda müdahale anlayışının nitelediği gelişme iktisadi, teorik gerçekleri hazır bir zeminde, var olan tarihsel koşullarla etkileşim içinde, az gelişmiş ülkelere "yol gösterme" misyonunun yüklendiği bir disiplin olmuştur.

İdeolojik dayanak

II. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde kapitalizmin uluslararası yeniden yapılanmasında üretici sermayenin uluslararasılaşma dinamiğinin dayattığı gereklilikler bu konjonktörü niteleyen temel bir özelliktir. Bu gerekliliklerin yerine getirildiği uluslararası sistemin en belirgin özelliği ise SSCB'nin önderliğini yaptığı Doğu ve ABD'nin önderliğini yaptığı Batı blokları olmak üzere iki kutuplu uluslararası yapılanmadır. İki kutuplu yapıdaki gerilimin ortaya çıkardığı soğuk savaş koşullarında mümkün olan en geniş coğrafyaya yayılma mücadelesi, az gelişmiş olarak tanımlanmaya başlanan eski sömürge ülkelerin gelişme sorununu uluslararası alana taşımıştır. Hegemonik bir devlet olarak ABD'nin bu koşullarda üstlendiği misyon, bir taraftan yeniden yapılandırılan uluslararası kapitalist sistemin sorunsuz işlemlerini sağlayacak düzenlemeleri gerçekleştirmek, diğer taraftan hegemonik bir devlet olarak kendi etki alanını ve buna bağlı olarak da uluslararası kapitalist sistemin sınırlarını genişletmektir. Bu durum siyasal bağımsızlıklarını yeni kazanmış eski sömürge ülkelerin uluslararası kapitalist sisteme entegrasyonlarının önemini artırmıştır. Bu entegrasyonun sağlanmasının en etkili aracı, sözkonusu ülkelere uluslararası

yardım aracılığıyla müdahale etmektir. Müdahalenin **yardım** biçiminde formüle edilmesi müdahaleye meşruiyet sağlarken aynı zamanda yardımın muhatabı durumunda olan az gelişmiş ülke yönetici elit ya da sınıflarının da meşruiyetlerine hizmet etmektedir. Az gelişmiş ülke yönetici elit ya da sınıflarının iktidarlarının meşruiyeti, bu toplumları geliştirme/modernleştirme idealine bağlıdır. Bu ideal, ulus devlet nezdinde bu güçlere sözkonusu toplumları yönlendirme ve bu amaç doğrultusunda müdahale etme misyonunu vermektedir. Bu misyon, uluslararası kapitalist sistemin yayılma dinamiği ve kendi içinde entegrasyonunu mümkün en üst düzeye çıkarma amacıyla çakıştığı noktada, **ulusal kalkınmacılık** olarak ifade edilmektedir. Ulusal düzeyde kalkınma ideolojisi amacına yönelik olarak devlet tarafından yapılacak müdahaleler, uluslararası düzeyde "özgür dünya" ideolojisinin taşıyıcısı ABD'nin sağlayacağı yardımlarla desteklenerek ulusal kalkınma ideali gerçekleştirilecektir. Bu çerçevede gelişme iktisadi uluslararası kapitalist sistem açısından entegrasyonun, az gelişmiş ülkeler açısından ulusal kalkınma idealinin nasıl ve hangi yollarla gerçekleştirilmesi gerektiğine ilişkin model ve formülasyonlarıyla her iki ideolojik düzeyde de kabul ve destek görmüştür.

II. Dünya savaşı sonrası konjonktür ve gelişme kuramları: Ortodoks gelişmeciler.

Meşruiyetini bu çerçevede II. Dünya Savaşı sonrası konjonktörü niteleyen felsefi, teorik ve ideolojik dinamiklerin sağladığı koşullardan alan müdahale kavramı, böylece bu konjonktüre özgü özel bir yer ve anlama sahip olmuştur. Bu haliyle müdahale kavramının sahip olduğu felsefi, teorik ve ideolojik dayanaklarıyla birbirine ilişkilendirdiği konjonktüre özgü etki düzeyleri gelişme iktisadının kapsam ve sınırlarını belirlemiştir. Bu durumun yansımalarını farklı kaygı ve perspektiflerle ileri sürülmüş ortodoks gelişme kuramları aracılığıyla izlemek mümkündür. Gelişme iktisadına, yukarıda genel çerçevesi vurgulanan konjonktürde egemen olan ortodoks yaklaşım, bu tahakkümünü 1970'li yıllarda ortaya çıkan krize kadar sürdürmüştür. Bu tahakküm gelişme iktisadiyla da sınırlı kalmamış, bu alandaki diğer disiplinlere de yayılmıştır.

Soğuk savaş koşullarında yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan az gelişmiş ulus devletlerin SSCB'nin etki alanına girmelerine ilişkin kaygı sözkonusu konjonktürün önemli temalarından birisidir. Huntington, kendisinin de içinde yer aldığı modernleşme kuramına ilişkin bir değerlendirmesinde bilimsel çalışmaların Amerikan bayrağının peşinden giderek Sovyetler Birliği'ne karşı soğuk savaşa katıldığını belirtmektedir. (Huntington-Dominguez, 1985). Trak'ın da vurguladığı gibi bu haliyle, "... çok az kuram modernleşme kuramı kadar açık bir biçimde, bir politika aracı olarak ortaya çıkmıştır" (Trak, 1984, s. 58). Bu çizgiyi açıkça dile getiren kuramcılardan Hoselitz modernleşme kuramının öncülerindendir. Az gelişmiş ülkelerin gelişme sorununu T.Parsons'un kalıp değişkenleri yaklaşımıyla ele alan Hoselitz'e göre ekonomik gelişme sadece ekonomik faktörlerle açıklanamaz. Sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin birbirleri ile bir nedensellik ilişkisi içinde içsel bağlantılara sahip olduğunu vurgulayan çalışmasıyla Hoselitz, az gelişmiş ülkelerin toplumsal yapısının farklılığına dikkat çekmektedir. Ancak, Hoselitz, bu sosyo-kültürel farklılıktan hareketle

²Ekonomik Büyümenin kapsamlı bir incelemesi için bkz: H.W. Arndt (1978).

³Üretici sermayenin uluslararasılaşması ve gereklilikleri konusunda bkz: C. Bind & B. Yaghmaian (1990). Ç. Keyder (1983). S. Marcus-şen & J.E. Torp. (1985).

⁴Gelişme İktisadına bu konjonktürde tahakküm eden ortodoks yaklaşımının diğer disiplinlerle ilişkisi için bkz.: Karı Polanyi-Levitt & Ayşe Buğra, Trak (1985).

Müdahalenin yardım biçiminde formüle edilmesi müdahaleye meşruiyet sağlarken aynı zamanda yardımın muhatabı durumunda olan azgelişmiş ülke yönetici elit ya da sınıflarının da meşruiyetlerine hizmet etmektedir.

gelişme sürecinin bu farklı ortamlarda değişik yollar izleyebileceğini öngörmemektedir. Bu farklılıklar Batı tipi gelişme sürecine engel teşkil etmektedir. Hoselitz'in bu anlamdaki kaygısı, bu engelleri anlamak ve gelişme sürecini batının izlediği kapitalist çizgide örgütleylebilmektir.

Bu anlamda Hoselitz'e göre 'batı azgelişmiş toplumlar üzerindeki komünist etkilerle mücadele edebilmek için önce bu toplumları anlamak, sonra onlara kendi zenginliğinin temelinde belli bir kurumsal ve kültürel yapının yattığını göstermek zorunda. Ekonomik gelişme belli kurumların ve toplumsal ilişkileri düzenleyen kuralların Batı modeline göre yeniden düzenlenmesine bağlı. Azgelişmiş ülkelere bu kabul ettirilebilirse, komünizm çekiciliğini kaybedecek ve gelişmiş kapitalist toplum modelini benimseyen homojen bir dünyaya doğru önemli bir adım atılmış olacaktır" (Trak, 1984, s.59).

Hoselitz, ekonomik olmayan faktörlerin gelişme sürecinde sahip oldukları yer ve önemi vurgulayan kalıp değişkenleri yaklaşımında, azgelişmiş ülkelerin gelişme/modernleşme sürecine girebilmeleri için sahip oldukları geleneksel davranış kalıplarını terk etmelerinin gerekliliği üzerinde önemle durmaktadır. Çünkü sahip olunan bu geleneksel değerler ekonomik değişmeyi harekete geçirmekten ziyade ekonomik gelişme önünde engel oluşturmaktadır.

Bu noktada Hoselitz, Batı'nın geçirdiği gelişme süreci ile azgelişmiş ülkelere yaşanacağı öngörülen süreç arasında bir ayrım yapılması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü, Batı'da geçerli olan davranış kalıpları ekonomik gelişme için gerekli koşulların yaratılmasına elverişlidir ve bu nedenle geçmişteki ile bugünkü ekonomik büyüme arasında bazı farkların varolduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Hoselitz, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Batı Avrupa'da kapitalist ekonomilerin gelişimi plansız bir takım hareketlerdi. Oysa iktisadi büyümeye yer vermek için bugün yapılan çabalar bilinçli olarak planlanmaktadır. Geçmişteki iktisadi büyüme, içersinde değişkenlerin hiçbirinin diğerinden daha önemli olmadığı sosyal bir sürecin parçası idi. Oysa bugün, sermaye birikimi, yeni iş teknikleri gibi unsurlara başlıca değişken olarak bakmak ve sosyal bünyenin bu değişkenlere müsbet, menfi ya da tarafsız cevaplar verip vermediğini gözlemek yerinde olur. Başka deyimle azgelişmiş ülkelerin hükümetleri, iktisadi kalkınma planlaması yapmak ve bu planları kendi imkânları oranında gerçekleştirmek durumundadır. Ekonomik değişikliğin planlandığı bütün örneklerde toplum yapısı ve kültürü ekonomik değişiklik sürecini sınırlar ve bazen de engeller" (Hoselitz, 1970, s.18). Hoselitz azgelişmiş ülke devletlerinin bu problemi kendi başlarına halletmeleri gerektiğini düşünmektedir. Bu ülkelere dışarıdan yapılacak resmi yardımları tasvip etmemektedir. Bu durumda azgelişmiş ülkelerin gelişme sürecine girmelerinde kritik unsur devletin yapacağı bi-

linçli müdahalelerle süreci yönlendirmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Hoselitz'in azgelişmiş ülkelere attığı gelişme yönünde engel teşkil eden özellikleri aynı ideolojik kaygıyla daha basit bir düzeyde W.W. Rostow tarafından *Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Anti Komünist Manifesto* çalışmasında formüle edilmiştir. Çalışmanın alt başlığından da anlaşılacağı gibi Marx'ın gelişme şemasına alternatif oluşturmak amacıyla siyasi kaygılarla formüle edilmiş bu kuram ABD'nin uluslararası çıkarlarına hizmet etmek kaygısını taşımaktadır. Rostow bu kaygıyı kitabının giriş bölümünde kuramın ortaya çıkışına ilişkin değerlendirmesinde şöyle ifade etmektedir: "1952 yılında Amerika'nın yakın askeri ve dış politikası üzerinde çalışırken, (eşim), bu konuların kavranmasında iktisat tarihinin açıklayıcı bir güce sahip olduğu konusunda ısrar etmişti. Bu uyarı ve izleyen tartışmalar sonunda ekonomik büyümenin aşamaları tüm süreçleriyle ortaya çıktı. (Rostow, 1971, s.xviii). Bu anlayışla ortaya çıkan beş aşamalı kuramın kritik aşamasını **kalkış** oluşturmaktadır. Esas olarak iktisadi değişkenlerin önem kazandığı bu aşamayı hazırlayan aşamalarda ise iktisat dışı faktörler ön plandadır. Kalkışın ön koşullarının hazırlandığı dönüşüm sürecinde uluslaşma ve dolayısıyla ulusal devlet önem kazanmaktadır. Dönüşüm sürecinde yer alacak ekonomik olmayan koşulların önde geleni yeni bir elit ve liderliğin doğmasıdır. Bu yeni elitin üyeleri, "... modernizasyonu, hizmet ettiği amaçları ahlaki olarak iyi ya da başka açılardan avantajlı, yerine getirilebilir bir görev olarak ..." algılamalıdır. Dönüşüm sürecinde siyasi süreç ve motifler de önemli bir role sahiptirler. Tarihsel bir gerçek olarak "... dönüşüm sürecinde reaksiyoner ulusçuluk, kâr motifi gibi, çok önemli, güçlü, harekete geçirici bir motiftir" Reaksiyoner ulusçuluk modernleşme yanlısı güçlerin geleneksel güçlere karşı, kendi aralarında kurdukları koalisyonlara dayanmaktadır.

Rostow için bu aşamada önemli olan reaksiyoner ulusçuluğun Batı tipi modernleşmenin dışında mümkün olan alternatiflere yönelmemesidir. Kalkışın önkoşullarının oluşturulmasında yaşanması gereken kökten değişikliklerin gerçekleştirilebilmesi ulusal, merkezî devletin öncülüğüne ve müdahalelerine bağlıdır. Devletin üretim araçlarına sahip olmasına hiç gerek yoktur. Buna karşı devlet, bütünleşmiş piyasaların gelişebilmesi için ulusu örgütleme ve yönlendirme yeteneğine sahip olmalı, gerekli alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmelidir. Bu özelliğiyle Rostow'un kuramı bir taraftan azgelişmiş ülke yönetici elit ya da sınıfların meşruiyetlerine hizmet ederken taraftan Doğu Bloku karşısında mümkün en geniş kapitalist entegrasyon amacına da hizmet etmektedir.

Hoselitz ve Rostow'un siyasal kaygılarla azgelişmiş ülkelere önerdikleri sistematif devlet müdahalesine dayanan ulusal kalkınma aracılığıyla kapitalist sisteme entegrasyon amacı, farklı kaygılardan hareket eden diğer kuramcılar tarafından da benimsenmektedir.

Dönemin önde gelen iktisatçıları arasında yer alan P. Rosenstein-Rodan "Doğu ve Güney-Doğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları", makalesinde savaş sonrasında oluşacak dünya ekonomisinin karşılaşılabilecek sorunları incelemiştir. (Rodan, 1963). Rodan, bu makalesinde, Avrupa dışında kalan ve kendisinin çöküntü bölgeleri (depressed areas), olarak tanımladığı azgelişmiş ülkelere de değinmesi nedeniyle gelişme iktisadının kurucusu olarak değerlendirilmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin kalkışa geçmelerinin sanayileşmeleri ile mümkün olacağı noktasından hareket eden Rodan, bu dönüşümün gerçekleşmesinden dünya ekonomisinin de olumlu

etkileneceğini vurgulamaktadır. Bu dönüşüm, "...çöküntü bölgelerinin gelirini zengin bölgelerinkinden daha hızlı bir oranda yükselterek, dünyanın farklı bölgeleri arasındaki gelir dağılımını daha eşit kılmamanın yolu..." olacaktır (Rodan, 1963, s.45). Bu bakış açısı ile Rodan, sözkonusu bölgelerin sanayileşmenin iki farklı süreç ile gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi; komünizm ile ilişkisi olmadığını belirterek Rusya Modeli olarak adlandırdığı dışa kapalı, kendine yeterli otarşik bir süreçtir. Rodan, bu modeli, ağırlık olarak dünya ekonomisi açısından, uluslararası iş bölümünü bozacağı ve dünya ölçeğinde kaynak israfına yol açacağı gerekçesiyle tercih etmemektedir. Rodan'ın önerdiği ikinci süreç ise dünya ekonomisi açısından ilk sürecin olumsuz etkilerinin olacağı alanlara olumlu katkılarda bulunacak ve bu bölgeleri dünya ekonomisi ile bütünleştirecek olan ve bu anlamda dışa açık bir süreçtir. Bu süreç devletin aktif müdahalesiyle yatırımların eşanlı planlamasına dayalı bir tür dengeli büyüme ile gerçekleştirilecektir (Rodan, 1963, 247-248).

Bir diğer önemli iktisatçı R. Nurkse ise, az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları yapısal özellikleri ve bu özelliklerin birbirlerini etkileyiş biçimlerini kısır döngü nitelemesi ile ele almaktadır.

Bu anlamda kısır döngü, az gelişmiş ülkelerde ekonominin kendini besleyen bir büyüme sürecine girmesi yönünde kendini sürekli aynı düzeyde yineleyen, büyüme önünde engel oluşturan koşullar toplamına işaret etmektedir. Nurkse, az gelişmiş ülkelerin içinde bulundukları, ekonomik değişkenlerin birbirleri ile döngüsel bir ilişkiye sahip olduğu durumu, **bir ülke fakir olduğu için fakirdir**, önermesiyle ifade etmektedir. Nurkse az gelişmişliğin içsel nedenlerden kaynaklandığı öngörüsünden hareketle, bu ülkelerin içinde bulundukları bu durumu kendini sürekli aynı düzeyde yineleyen **fakirliğin kısır döngüsü olarak** tanımlamaktadır. Bu döngünün kırılıp ekonominin kendini besleyen bir büyüme sürecine girebilmesi için gerekli olan başlangıç iktisini yabancı sermaye veya dış yardım şeklindeki dışsal finansman sağlarken, devlet müdahalesiyle planlanan dengeli büyüme bu süreci sürekli kılacaktır. (Nurkse, 1971).

Rodan ve Nurkse'nin akademik ve kaygılarının yönlendirildiği az gelişmiş ülkelerin gelişme sorununa yönelik ilgileri Hoselitz ve Rostow'un kaygı ve ilgilerinden tamamen farklı olmakla beraber ulaştıkları sonuçlar paralellik göstermektedir. Az gelişmiş ülkelerin gelişme sorununa farklı kaygılardan hareketle yaklaşan kuramcıların ulaştıkları nokta, sözkonusu ülkelerde ulusal düzeyde devletin sistematik müdahalelerine dayalı planlar aracılığıyla yönlendirilen bir gelişme pratiğidir. Bu pratiğin gerçekleşmesini destekleyecek bir diğer faktör ise bu ülkelerdeki yetersiz sermaye birikiminden doğan açığı kapatacak olan dış finansmandır.

Meşruiyetlerini içinde bulunan konjonktürden alan ulusal ve uluslararası düzeylerde müdahale anlayışı, ulusal düzeyde **planlama ve uluslararası düzeyde yardım** pratiklerinde ifadesini bulmuştur. Planlama ve yardım konularında gelişme iktisadi kapsamında geniş bir yazın oluşmuştur⁸. Bu bağlamda iç piyasanın yapılandırma ve entegrasyonunun sistematik müdahalelerle ve planlama aracılığıyla sağlanması amaçlanırken, dış yardımlar hem bu amaca hizmet edecek hem de az gelişmiş ülkelerin uluslararası kapitalist sisteme içermelerini sağlayacak ilişkileri oluşturmaktadır.

Bu noktada gelişme iktisadi II. Dünya Savaşı sonrası kon-

jonktürde az gelişmiş ülkelerin uluslararası kapitalist sisteme entegrasyonlarının ve bunun ulusal düzeydeki ifadesi olan ulusal kalkınma hedefinin nasıl ve hangi yollarla gerçekleştirilmesi gerektiğine ilişkin modelleri ortaya koyan, bu ülkelere "yol gösterme" misyonunun atfedildiği bir disiplin olmuştur. Gelişme iktisadi kendisine yüklenen bu misyonu 1970'li yılların sonuna kadar taşımış ve yerine getirmiştir. Geçen süre zarfında gelişme iktisadına hakim olan anlayış gelişme sürecini ekonomik büyümeye indirgeyen, sorunu iktisadın dar sınırları içinde ele alan bir içeriğe sahip olmuştur. Yaşanan pratik süreçler bu anlayışın çizdiği sınırlar içinde gerçekleştirilmiştir.

Birbirleriyle çakışan ve birbirini örten uluslararası kapitalist sisteme entegrasyon ve ulusal kalkınma amaçları açısından yaşanan süreç değerlendirildiğinde ortaya çıkan tablo, sözkonusu ülkelerin uluslararası sisteme **entegrasyonlarının gerçekleşip, ulusal kalkınma amacının** ifade edildiği haliyle gerçekleşmediğidir. Burada işaret edilmesi gereken, sözkonusu sürecin tüm az gelişmiş ülkeler için tamamen aynı şeyi ifade etmediği ya da aynı şekilde işlemediğidir.

Az gelişmiş ülkeler sahip oldukları toplumsal yapı, kültür ve ilişkiler, yaşadıkları tarihsel deneyimler, siyasi coğrafyada işgal ettikleri stratejik konum gibi özellikler aracılığıyla birbirlerinden farklılaşmaktadırlar. Diğer bir deyişle, az gelişmiş ülkeler ortodoks gelişme iktisatçıların ele aldıkları gibi tek bir tanım kapsamına sığdırılamayacak çeşitlilikte türdeş olmayan yapı ve özelliklere sahiptir. Az gelişmiş ülkeler arasındaki tüm bu **farklılıkları** önemli kılan ise sözkonusu ülkelerin bir şekilde aynı dinamığa bağlı olmalarıdır. Bu dinamik, dayattığı mantık ve gerekliliklerle kapitalizmin doğasında olan dünya genelinde yayılma, egemen olma, yani emperyalizmdir.

Bu dinamiğin temel mantığı saklı kalmakla birlikte ortaya çıkış ve gereklilikleri farklı biçimler almaktadır. Dolayısıyla ulusal kalkınma amacı ifade edildiği haliyle gerçekleşmemiş olmakla birlikte, bir kısım az gelişmiş ülke sözkonusu dönemde sürekli genişleyip büyüyen uluslararası kapitalist sistemle entegrasyonun nimetlerinden kısmen de olsa bu mantık içinde **yararlandırılmışlardır**.

Bu süreç uluslararası kapitalist sistemin 1970'lerde girdiği krize kadar devam etmiştir. Bu yararlanma pozisyonuna sahip olmayan, dışında kalan önemli sayıda az gelişmiş ülkenin ise, yine bu mantık içinde uluslararası kapitalist sistemle entegrasyonları arttıkça hemen hepsi yeni sorunlar ve çözümsüzlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Ulusal kalkınma olarak ifade edilen ideolojinin girdiği bu açmazın yansımaları bugünlerde ulusal devlet ve ulusal kalkınma üzerine yapılan tartışmalarda ifadesini bulmaktadır.

1970'lerin sonunda ortaya çıkan, çelişkili gibi görünen bu somut durum karşısında gelişme iktisadının yöntem, kapsam ve temel kavramlarına yönelik bir süredir ifade edilen eleştiriler karşılık bulmaya başlamış ve giderek yoğunlaşmıştır. Farklı kaygılardan hareketle ileri sürülen eleştirilerin bir kısmı iktisat disiplininin içinden kaynaklanmakta ve gelişme iktisadının boş bıraktığı ya da dışladığı alanları hareket noktası olarak almaktadır.

Bir diğer sorgulama eksenini marksist ve/veya marksizm kökenli eleştiriler oluşturmaktadır. Bir başka eksen ise gelişme iktisadını ve gelinek noktayı modernizmin krizi ile ilişkilendirerek ele alan ve sorgulamasını bu geniş zeminde gerçekleştiren yaklaşımlardan oluşmaktadır. Bu yazı kapsamında iktisat disiplini içinden yöneltilen eleştirilerden, süreç içinde ge-

⁸ Planlama konusunda söz konusu yazın için bkz: *Appraisal of Development Planning*, Gerald M. Meier; (1971).

Çeşit maksimum Fiyat minimum

Türkiye'nin ilk ve en yaygın Office Superstore'u Spectrum'da, 20.000 çeşitin üzerinde ürün size en uygun fiyatlarla sunuluyor. Kalemde bilgisayara, masadan kahveye kadar ihtiyacınız olan her şey...

Ayrıca haftanın 7 günü açık olan Spectrum'da telefon yada faks ile alışveriş etme olanağı da var.

Spectrum'un size sunduğu bütün ayrıcalıkları yaşamanız için sizi de Spectrum Office Superstore'larına bekliyoruz.

SPECTRUM AVANTAJLARI 😊 Ofisiniz & Eviniz için binlerce ürün ekonomik fiyatlarla bir çatı altında. 😊 Haftanın 7 günü açık mağazalar zincirinde geniş Kirtasiye, Bilgisayar ve Mobilya ürünleri. 😊 Kredi kartı ile alışveriş imkanı. 😊 İade ve değiştirmeye imkan veren hizmet anlayışı. 😊 Telefon veya faksla sipariş vereceğinizi ürünleri size teslim eden **Spectrum Katalog**

Spectrum

OFFICE SUPERSTORE

Sümerbank kredi kartına sahip olmak buradan kesip almak kadar kolay...

Sümerbank,
kredi kartı başvurularında
uzun beklemleri,
formaliteleri ortadan kaldırarak,
size bir telefonla,
MasterCard sahibi olmanın yolunu açıyor.

Artık cebinizdeki parayla sınırlanmadan
alışveriş yapacaksınız.
Dilerseniz kredi de çekebileceksiniz.
Piyasanın altında faiz ve kart ücreti ödeyeceksiniz.

Bu kolaylıklara en kolay yoldan ulaşın.
Sümerbank MasterCard'la yeni bir hayata başlayın.

Aşağıdaki kuponu doldurup adresimize gönderin veya bir telefonla Kredi Kartları
Merkezimizi ya da size en yakın şubemizi arayın, Başvuru Formu'nuzu alıp Sümerbank
MasterCard kolaylığına en kısa yoldan ulaşın.

BAŞVURU FORMU İSTEK KUPONU

ADINIZ :	
SOYADINIZ :	
CİNSİYETİNİZ :	☐ Bay ☐ Bayan
ADRESİNİZ :	
POSTA KODU :	
TELEFON NO :	EV : İŞ :

SÜMERBANK A.Ş. GENEL MÜDÜRLÜĞÜ KREDİ KARTLARI MERKEZİ
Eski Büyükdere Caddesi, Ayazağa Ticaret Merkezi No: 13 Maslak 80670 İstanbul
Tel: (0212) 285 28 85 - 285 29 40 Faks: (0212) 285 41 43 - 44

DEBANT'TAN İHRACATÇIYA BÜYÜK DESTEK

ENDÜSTRİYEL AMBALAJ MALZEMELERİ

SLING/SLING BAG

(Yükleme sapanı-Torbalı yükleme sapanı)

- Torbalanmış ürünler için
- Yükleme, boşaltma, kaldırmada tek seferlik kullanım
- Güvenli taşıma yükü:
1.000 kg'dan 2.500 kg'a kadar
- Güvenlik faktörü 5.1'den 7.1'e kadar
- Uluslararası standartlarda test sertifikalı

a member of

BIG BAG

- Polipropilen kumaş
- Güvenli taşıma yükü:
300 kg'dan 2.000 kg'a kadar
- Güvenlik faktörü: 5.1'den 8.1'e kadar
- Uluslararası standartlarda test sertifikalı

Debant, çimentodan gübreye, madencilikten tarıma, gıdadan metalurjiye kadar pek çok alanda kullanılan her türlü endüstriyel ambalaj ve taşıma malzemesi üretir, ihtiyaçlarınıza mükemmel ürünlerle cevap verir. Değişen ihtiyaçlarınız için yeni çözümler geliştirir. Debant'ın geniş ürün çeşitleri beş kıtada onlarca ülkede her gün yeniden kullanılmakta ve her gün Debant'ın endüstriyel ambalaj sanayiine getirdiği yaratıcılığı tekrar tekrar kanıtlamaktadır. Çünkü Debant'ta çözümler sonsuzdur.

POLİPROPİLEN ÇUVAL

- Ventilli ya da açık ağızlı
- Polietilen astarlı ya da astarsız
- İstenirse bir ya da iki yüzü baskılı
- Çeşitli boyut ve ağırlıkta

a member of

Garanti'den 50. yılında düşünce seferberliğine davet.

Çevre

Garanti, ikinci elli yılına girerken, Türkiye için "en iyisini" ortaya çıkarmak üzere bir proje yarışması düzenliyor:

"Yarına Dört Işık".

Yarışma konuları; çevre, eğitim, spor ve endüstriyel tasarım.

Garanti, bu dört alanda dünya kalitesinde düşünen, tasarlayan, üreten ve yaşayan bir Türkiye yaratılmasına yardımcı olacak projeleri ödüllendirecek.

Türkiye'de gün ışığına çıkmayı ve yarınımızı aydınlatmayı bekleyen binlerce yaratıcı fikir olduğuna inanıyor, yüreği ve beyni ışık dolu herkesi bu düşünce seferberliğine katılmaya davet ediyoruz.

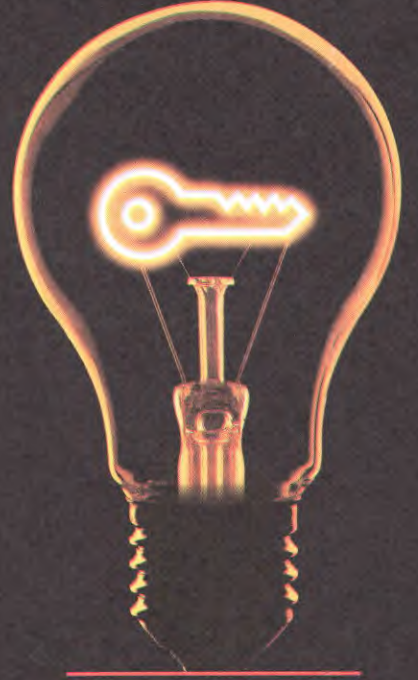
Başvuru formu
Garanti Bankası şubelerinde.

Eğitim

Spor

Endüstriyel Tasarım

YARINA
DÖRT
IŞIK

GARANTİ

lişme iktisadında egemen yaklaşım olan neo-klasik okul kökenli iktisatçılar tarafından dile getirilenler üzerinde durulacaktır.

Neo-liberal gelişmeciler.

Bilindiği gibi neo-klasik kökenli iktisatçılar ilk ortaya çıkışından itibaren gelişme iktisadı adı altında azgelişmiş ülke ekonomilerini inceleyen ayrı bir disipline karşı çıkmışlardır. Karşı çıkış gerekçelerinin temelini de iktisadın yasalarının, (rasyonel birey, piyasa mekanizması vb.), evrensel olduğu, dolayısıyla bu yasaların zaman ve mekândan bağımsız bir biçimde geçerli olduğu önermesi oluşturmaktadır.

Gelişme iktisatçılarından bu itiraza cevapları ise azgelişmiş ülke ekonomilerinin gelişmiş ülke ekonomilerinden yapı ve ilişki itibarıyla farklı olduğu yönündedir. Dolayısıyla sözkonusu ekonomileri analiz etmek için farklı teorik kavram ve araçlara ihtiyaç vardır. Gelişme iktisatçıları yaptıkları bu itiraz ilk bakışta makul görünmekle birlikte ciddi bir açmazı vardır; neo-klasik iktisatçıların iktisadın yasalarının evrenselliği iddiaları, gelişme iktisadında azgelişmiş ülkelerin farklılıklarını gözardı eden **genellemelere** dönüştürmüştür. **Keynezyen** iktisadın sunduğu teorik zemin ve araçlar aracılığıyla oluşturulan **büyüme modelleri** bu süreçte azgelişmiş ülkelerin "gelişme" pratiğini yönlendirmiştir. Nitekim gelişme iktisadının genelleşmelere dayalı akıl yürütmesi 1960'lı yılların başında neo-klasik iktisatçı Myint tarafından kendilerine yönelttikleri eleştirilerin tekrarlanması bağlamında eleştirilmiştir (Myint, 1971).

Tüm bunlara rağmen neo-klasik iktisatçıların bu eleştiri ve itirazları yanlış zamanda dile getirilmiş olmaları nedeniyle bir karşılık bulamamıştır. Çünkü 1945 sonrası konjonktürün özellikleri, ulusal kalkınma temelinde formüle edilmiş müdahaleci bir iktisat anlayışını gerekli ve mümkün kılmaktadır. Neo-klasik kökenli iktisatçılar aynı anlayıştan hareketle eleştirilerini

1970'li yıllarda açığa çıkan kriz ortamında dile getirdiklerinde **tamamen farklı** bir durum ortaya çıkmıştır. 1970'li yıllarda dünya ekonomisinin içine girdiği kriz uluslararası kapitalist sistemin işleyiş mekanizmalarını ve entegrasyon anlayışını **tamamen değiştirmiş**. Düşen kâr oranlarını telafi etmek ve krizi yönetmek yönündeki kaygıların ağır basmasıyla geçen süreçte hakim olan iktisat anlayışı, keynesçilik, yerini neo-liberal anlayışa bırakmıştır. Artık uluslararası kurum ve kuruluşların desteği yeni anlayışın arkasındadır. Krize paralel olarak ortaya çıkan bu dönüşümle beraber neo-liberal yaklaşım hızla akademik dünyada, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kurumlarda ve gelişmiş-azgelişmiş ülke hükümetleri nezdinde kabul görmüş ve pratik süreçler bu anlayışa göre yönlendirilmeye başlanmıştır. Böylece neo-liberal iktisatçıların konjonktürden aldıkları bu destekle ortodoks gelişme iktisadının öldüğünü ilan etmişlerdir. Neo-liberal iktisatçıların "karşı devrim" olarak tanımladıkları bu dönüşümün hedefi müdahale kavramı ve bu kavramdan hareketle oluşturulan pratikler olmuştur. Neo-liberal yaklaşım da ekonomik büyümeyi bir amaç olarak yaklaşımın merkezine yerleştirmektedir. Ancak bu amaç tamamen farklı araç ve yöntemlerle gerçekleştirilecektir.

Dünya ekonomisiyle entegrasyonlarını neo-liberal anlayışa göre gerçekleştiren azgelişmiş ülkeler gelişeceklerdir. Bu entegrasyon ve dolayısıyla gelişme, devlet müdahalesinin en aza indirildiği, rasyonel davranan ajanlar aracılığıyla piyasanın sorunsuz işlemesini mümkün kılacak düzenlemelerin gerçekleştirildiği, dışa açık bir yapı aracılığıyla sağlanacaktır. Bu anlayışın ulusal ve uluslararası düzeylerde gördüğü kabul **küreselleşme** iddialarında ifadesini bulmaktadır. Bu süreçte gelişme iktisadı kendi içinde yaşadığı teorik dönüşüm ve bu dönüşümü niteleyen yeni kategori ve araçlarla sözkonusu amacın gelişmesine yönelik bilgi üretme misyonunu yüklenmiştir. Do-

⁷ Gelişme İktisadına yönelik eleştirilerin toplu bir değerlendirmesi için bkz.: Mehmet Türkay, 'Geliştirme İktisadının Gelişmesi', *Gelişme İktisadı, Kuram-Yorum-Açıklama*, Ed. T.İgüden, F. Ercan ve M. Türkay., s. 167-202, 1985, İstanbul, Beta Yay. ve Fuat Ercan, *Gelişme Yazarı Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik* 1996, İstanbul, Sarmal Yay. Hla Myint, 'Economic Theory and Development Policy', G.Meier, a.g.e., s.80-85.

layısıyla ortadan kalktığı ya da öldüğü ilan edilen disiplinin kendisi değil, yeni konjonktürün gereklerine sahip olduğu açık keynesçi müdahale anlayışıyla cevap veremeyen egemen ortodoks yaklaşımdır.

Görelî eşitlikçi bir anlayış olan keynezyen yaklaşıma yönelik neo-liberal eleştirilerin temel hedefi müdahale anlayışı olmuştur.⁹ Bu doğrultuda teorik düzeydeki bu dönüşümü "karşı-devrim" olarak niteleyen neo-liberal yaklaşım, müdahale anlayışının somutlaştığı refah devleti uygulamalarına tamamen karşı çıkmaktadır. Devletin ekonomiye müdahalesine piyasa mekanizmasının işleyişini çarpıttığı gerekçesiyle karşı çıkan neo-liberalere göre eşitliği sağlayacak olan devlet müdahalesi değil, rasyonel karar alıcı bireylerin harekete geçirdiği piyasa mekanizmasıdır. Yaşamın tüm alanlarını iktisadi mantığa tabi kılan bu neo-liberal anlayış, güçlü olan ayakta kalır prensibine dayalı sosyal darwinist bir etiğe sahiptir. Bu anlayış doğrultusunda uygulanan politikalar ve gerçekleştirilen düzenlemeler her düzeyde zayıf olanın ayıklandığı bir süreci başlatmıştır. Bu haliyle egemen iktisadi anlayış konumuna gelen neo-liberalizm ulusal ve uluslararası düzeylerde tüm pratikleri yönlendirmeye başlamıştır. Son onbeş yıl neo-liberal amaç doğrultusunda dünya ekonomisindeki entegrasyonun mümkün olan en yüksek düzeyde gerçekleşmesine yönelik ulusal ve uluslararası düzenlemeler ve politika uygulamalarıyla geçmiştir. Müdahale anlayışının somutlaştığı ulusal ve uluslararası keynesçi uygulamaların tasfiyesine yönelik bu düzenlemelerle kriz koşullarında uluslararası yardımlar yine bir denetim ve müdahale aracı olan uluslararası borca dönüşmüştür. Kriz öncesi dönemde kapitalizmin uluslararası entegrasyonuna hizmet eden stratejik ve jeopolitik kaygıların harekete geçirdiği yardım ve borçların sisteme yükledikleri maliyet krizle beraber artmaya başlamıştır. Petrol fiyatlarındaki büyük oranlı artışlar ve krizin getirdiği belirsizlikle artan yatırım riskleri bankalar-daki özel fonları önemli boyutlara çıkarmıştır. Bankalarda biriken özel fonlar uluslararası borç mekanizmasını hızla harekete geçirmiştir. Böylece azgelişmiş ülkeler süreç içinde bir borç kaskadının içine girmişlerdir. Eğitim sağlık ve sosyal güvenlik alanlarında gerçekleştirilen refah devleti uygulamaları tavsiye edilerek yeni kâr alanları yaratmak amacıyla hızla özelleştirilmeye başlanmıştır. Uluslararası kapitalist entegrasyonu mümkün en üst düzeye çıkarmak amacıyla para, meta ve üretici sermayenin uluslararası serbest dolaşımını sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Tüm bu düzenlemelerin zorunluluğuna ilişkin neo-liberal vurgu, azgelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda yine gelişme ve/veya modernleşme idealini ön plana çıkarmıştır. Kriz öncesi ulaşılması gereken ideali ifade eden bu kavramlar anlamlarından bir şey kaybetmemişler, sadece bu ideal duruma ulaşmayı mümkün kılacak yol ve yöntemler değişmiştir. Bu durum gelişme iktisadında yaşanan teorik dönüşüme rağmen varlığını devam ettiren temel bir sürekliliktir. Bu sürekliliğin azgelişmiş ülkeler açısından ortaya koyduğu gerçek ise, her iki yaklaşımda da ifade edildiği haliyle gelişme/modernleşme idealinin aslında bir hayal olduğudur. Elbette bu durum söz konusu toplumlarda hiçbirşeyin değişmediği anlamına gelmemektedir. Modernleşme/gelişme idealinin gerçek ifadesi olan uluslararası kapitalist sistemle entegrasyona yönelik ilk temas anından

itibaren bu toumlarda var olan değişme yönündeki dinamik hız ve yön değiştirmektedir. Elbette bu toplumsal değişim süreci her toplumun özgünlükleri aracılığıyla farklı biçim ve çizgilere sahiptir.

Neo-liberalizm eşitsizlik üzerine kurulu bir sistem olarak, kapitalizmin dünya genelinde 1970'li yıllardan bu yana yaşadığı krizi yönetme ve mümkün olan en az zararlı kriz koşullarına uyum sağlama mekanizmalarının bir ifadesi olarak egemen iktisadi anlayış konumuna yükselmiştir. Sistematik devlet müdahalesi anlayışının nitelediği ortodoks gelişme iktisadi etkin olduğu dönemdeki gücünü, bir sistem olarak kapitalizmin içine girdiği büyüme konjonktürünün gerekliliklerinden aldyasa, benzer biçimde neo-liberal yaklaşım da bugünkü etkinliğini içinde bulunulan kriz konjonktüründen almaktadır. Dolayısıyla gelişme iktisadi her iki döneminde de konjonktürün gereksinimlerine cevap verecek bir içeriğe sahip olmuştur.

Bu noktadan hareketle müdahale kavramına baktığımızda neo-liberal iddiaların tersine müdahale kavramı önemli yitirmemiştir. Genel olarak müdahale, özel olarak da devlet müdahalesi kapitalizmin her aşamasında değişik biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Gerek ulusal ve gerekse uluslararası düzeylerde kapitalizmin kriz koşullarına uyum sağlamak üzere gerçekleştirilen uygulamalar, sistemin dünya ölçeğinde entegrasyonuna ilişkin düzenlemeler yine karar ve yaptırım gücünü elinde tutan ulusal devlet ve uluslararası kurumların müdahaleleri aracılığıyla gerçekleşmektedir.¹⁰ Bu süreklilik ulusal ve uluslararası düzeylerde sermayenin birikim koşullarının dayattığı bir gerekliliktir. Dolayısıyla dünyanın neo-liberalizmin tahakkümü altına girdiği dönemden bu yana kapitalizmin yeniden yapılanması ulusal ve uluslararası düzeylerde, bu yapılanmayı müdahaleleriyle sağlayan ulusal devlet ve uluslararası kurumların da yeniden yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Değişen sermaye birikimi koşullarında bir gereklilik olarak ortaya çıkan yeniden yapılanmayla beraber, müdahale bazında farklılaşan, müdahalenin kapsam ve içeriğidir. Bu çerçevede K. Polanyi'nin vurguladığı bir gerçeği hatırlamakta fayda vardır. Polanyi'ye göre liberalizm devlet müdahalesini hiçbir zaman dışlamamıştır; "... Tam olarak, ekonomik liberalizm, kendi kurallarına göre işleyen piyasa kurumuna dayanan bir toplumun düzenleyici ilkesidir.

Doğru, aşağı yukarı böyle bir toplum kurulduğunda belirli bir tür müdahaleye daha az gerek duyulur. Ama bu piyasa sistemi ve müdahalenin birbirini dışlayan terimler olduğu anlamına gelmez.

Çünkü bu sistem kurulmadan önce, ekonomik liberallerin onun kurulması için hiç duraksamadan devlet müdahalesi taleplerinde bulunmaları gerekir ve bu talepte bulunacaklardır. Sistem kurulduktan sonra da devamını sağlanması için aynı talepleri öne süreceklerdir.

Yani ekonomik liberal tutarsızlığa düşmeden, devletten yasa gücünü kullanmasını isteyebilir. Hatta kendi kurallarına göre işleyen piyasanın ön koşullarının sağlanabilmesi için, iç savaşın şiddetine başvurabilir..." (Polanyi, 1986, s.157). Polanyi'nin vurgusunda da ortaya çıktığı gibi, liberallerin devletten bekledikleri yapılacak müdahalenin seçici olmasıdır. Doğal olarak bu seçiciliğin sınır ve kapsamını belirleyen de kapitalizmin kendisini yeniden üretebilmesini sağlayacak koşullar top-

⁹ Bu konuda en etkili ve tipik çalışmalar için bkz.: D. Lal (1983) I. Little (1982). Bu çizgideki neo-liberal karşı çıkışın toplu bir değerlendirilmesi için bkz.: J. Toy (1989).

¹⁰ Bu konuda bkz.: Elmar Altvater (1984).

¹¹ Bu konuda bkz.: Fuat Ercan, a.g.e., s. 120.

lamı anlamında içinde bulunulan konjonktürdür. Neo-liberallerin özellikle devlet müdahalesine yönelik ideolojik tutumları, piyasa mekanizması aracılığıyla "gelişiklerini" ilan ettikleri bir kısım azgelişmiş uzak doğu ülkesinin yaşadıkları deneyimler aracılığıyla kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Özellikle diğer azgelişmiş ülkelere piyasa aracılığıyla gelişmenin bir modeli olarak sunulan kore deneyiminde devletin yerine getirdiği temel fonksiyon, devletin sınıf karakteri ve gö-reli özerklik bağlamında yapılan tartışmalarla açık bir hal almaya başlamıştır. Bu tartışmaların da ortaya koyduğu gibi neo-liberallerin müdahale anlayışına karşı aldıkları tavır tamamen ideolojiktir.

Bu neo-liberal ideolojik tavır alış, refah devleti uygulamaları ve bu uygulamaların sonuçlarına doğrudan karşı çıkışlarla somutlaşmaktadır. Kriz öncesi süreçte müdahale anlayışından hareketle gerçekleştirilen ve belirli oranda yerleşik bir nitelik kazanan refah devleti düzenlemelerinin ve bu düzenlemelerle oluşan toplumsal hakların kriz koşullarında, neo-liberal yaklaşım çerçevesinde bir bütün olarak kapitalist işleyişe yüklenen ek maliyetler olarak algılanmasıdır. Bu neo-liberal algılamaya doğrultusunda uygulanan politikalar ve gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte, "... eskiden masraf olan, artık sermayeye kazandırılacaktır" (Gorz, 1985, s.47). Eski maliyet alanlarının kâr getirecek şekilde yeniden düzenlenmesi ise devletin bu doğrultuda yapacağı müdahalelerle mümkün olacaktır.

Sonuç olarak, gelişme iktisadının var oluş koşullarını belirleyen ve besleyen içinde bulunulan konjonktür olmuştur. Bu anlamda hiçbir disiplin konjonktürün gereklerine uygun bu kadar yoğun ideolojik bir içeriğe sahip olmamıştır. Bu yoğun ideolojik içeriği disiplinin her iki döneminde de açığa çıkartan yaklaşımların müdahale kavramına yükledikleri anlam ve bu doğrultuda gerçekleştirilen düzenlemelerdir.

Her konjonktürde farklı anlamlar yüklenen müdahale kavramı azgelişmişlik ve gelişme bağlamında mevcudiyetini sürdürecektir. Çünkü operasyonel bir kavram olan müdahale kapitalist işleyişin ve kapitalist mantığın doğasında vardır. Bu anlamda müdahale anlayışı, gerek ortodoks gerekse neo-liberal yaklaşımların egemenliğinde, yaşanacak pratiği yönlendirmeye kaygısıyla var olan geliştirme iktisadını niteleyen temel anlayıştır.

Müdahale kavramının bu merkezi yeri, gelişme iktisadında öne çıkamayan ancak ortodoks ve neo-liberal anlayışlara karşı çıkan, insan, kültür, çevre merkezli yaklaşımlar için de geçerlidir.

Neo-liberal devlet müdahalesi anlayışı bugünlerde küreselleşme olarak ifade edilen kapitalizmin uluslararası entegrasyonunu sağlayacak düzenlemelerin gerçekleştirilmesi ve yeni kâr alanlarının yaratılması amacıyla özelleştirme politikalarının uygulanmasında somutlaşmaktadır.

Hirschman'ın 1970 yılında ortodoks gelişmecilere yaptığı "sistemin korunmasını pekiştirmek yerine, tarafsız ya da sistemi eleştirecek bir rol oynamanın yolları bulunmaya çalışılmalıdır" (Hirschman, 1970, s.23), uyarısı Neo-liberal tahakküm altındaki gelişme iktisadı açısından da geçerlidir. Neo-liberal devlet müdahalesi anlayışı bugünlerde küreselleşme olarak ifade edilen kapitalizmin uluslararası entegrasyonunu sağlayacak düzenlemelerin gerçekleştirilmesi ve yeni kâr alanlarının yaratılması amacıyla özelleştirme politikalarının uygulanmasında somutlaşmaktadır. Bu anlamda gelişme iktisadı ancak iktisadın tek boyutluluğundan kurtulup, sistem karşısında eleştirel bir pozisyon almanın yollarını bulduğu zaman gerçekten yaşar hale gelecektir.

Kaynakça

- Altwater E. (1984), 'Neoliberal Karşıdevrimin Hiç de Gizli Olmayan Çekiciliği', Çev. Nail Sathgan, *İktisat Dergisi*, 1984, Aralık.
- Agarwala, A.N.; Singh S.P. (ed); (1963), *The Economics of Underdevelopment*; New York, (Oxford University Press).
- Arndt.H.W. (1978) *The Rise and the Fall of Economic Growth; A Study in Contemporary Thought* Melbourne, (1978), (Longman).
- Bina.C.&B. Yaghmaian (1990) 'Post War Global Accumulation and Transnationalization of Capital', *Review of Radical Political Economics*, Vol.27, Num.1.
- Bury J.B. (1955) *The Idea of Progress: An Inquiry Into its Origin and Growth*; New York, (Dover Publications, Inc.
- Groz, Andre; (1985) *Cennetin Yolları 'Yaşanan Ekonomik Buhran Üzerine Tezler' İstanbul, (Afa Yay).*
- Chakravarty, Sukhamoy; (1987), "The State of Development Economics"; *The Manchester School of Economic and Social Studies*; (Vol.4, No.2, pp.125-143).
- Ercan.F (1996) *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul, Sarmal Yay.
- Hirschman, Albert O; (1970), "Anlamayı Güçleştiren Paradigma Arayışları", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Paul Rabinow- William Sullivan(ed.), Çev. Tuha Parla, s.15-26, İstanbul, (Hürriyet Vakfı Yayınları).
- Hostelitz, Bert F.; (1970), *Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri*; çev: Esin Talu Çelikkhan, Ankara, (Yarın Yayınları).
- Huntington, S.-Dominguez, J; (1985), *Siyasal Gelişme*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, (S.İ.D. Yay.)
- Karl, Polanyi; (1986), *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra; İstanbul, (Alan Yayıncılık).
- Keyder.Ç (1983) "Kriz üzerine Notlar", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*; Ankara, (1983, (Dost Kitabevi),
- Koo. H (1984) 'The Political Economy of Income Distribution in South Korea: The Impact of the State's Industrialization Policies', *World Development*, sayı 10.
- Köker.L (1984), "İlerleme: Yok Olmanın Eşiğinde Bir Fikir", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, (No: 27, s.193-212).
- Lal.D (1983) *The Poverty of Development Economics*, London, Institute of Economic Affairs.
- Little. (1982) *Economic Development: Theory, Policy and International Relations*, New York, Basic Books Marcussen.
- H.S.&J.E. Torp (1985) *Internationalization of Capital: Prospects For The Third World*, Zed Press, London.

¹² Bu konuda bkz.: S. Savran (1997).

¹³ Bu konuda bkz.: H. Koo ((1984, s. 1029-1037).

¹⁴ Bu eleştirel yaklaşımlar için bkz.: F. Schurman (ed), (1996)

Sosyolojik Açıdan Gelişme Kavramının İrdelenmesi: Tarihsel ve Toplumsal Süreç Olarak Gelişme-İlerleme ve Türkiye Gerçeği

Söyleşi

Prof.Dr.Mübeccel B.Kıray'la Söyleşi

Sevgili Mübeccel Kıray hocamızla yaptığımız bu söyleşi/sohbet, gerek dosyamızda yoğunlaştığımız gelişme kavramını, gerekse gelişmenin Türkiye'yi de özellikle içine alan tarihsel ve toplumsal açığa çıkış biçimleri hakkında açıklamaları içeriyor. Söyleşiye Hatice Kurtuluş, Mehmet Türkay ve Fuat Ercan katılmıştır.

Fuat: Hocam, derslerinizden öğrendiğimiz ve çalışmalarımıza da yön veren "değişimin evrensel olduğu" yönündeki düşüncenizi "gelişme" kavramı ile birlikte nasıl ele alabiliriz?

Mübeccel B. Kıray: Gelişme, II.D.S'ndan sonraki ekonomik büyük değişmelerin, ekonomik anlamdaki zenginliklerin bir tarifi gibi oldu. Ekonomistler tarafından bu son derece açık anlaşıyor. Bir sürü de ölçü geliştirildi. Gelişme dendiği zaman, en aleladesi, kişi başına gelir diye alınabilir. Bir toplum için kullandığı elektrik enerjisi olabilir, ulaşım bakımından kaç kilometre yol kullanmış olduğu olabilir. Biraz toplumsallaşmış ekonomiye bakarsanız, kişi başına düşen hastahane, yatak sayısı veya sınıf başına düşen çocuk sayısı, bunları çoğaltabilirsiniz. Ama bunların hepsi sonuçta, millî gelir ve bu gelirin toplum içinde kullanılış tarzıyla ilgili olarak bazı ölçekleri ortaya çıkarıyor. Bunlarda kimsenin şüphesi yok. Yani, millî geliri 33 bin dolar olan toplumla, millî geliri 100- 105 dolar olan toplum arasında, yani Birmanya ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ekonomik anlamda gelişme kavramı bakımından anlaşılmayan hiçbir şey yok. Birisi fakir, gelişmemiş; öbürü zengin, gelişmiş gibi bir kavramı herkes kolayca anlayabiliyor. Mesele çok garip bir yerde çıkıyor. Birmanyalılar mı daha mutlu yaşıyor, New-Yorklular mı daha mutlu yaşıyor diye bir soru soruyorlar, sorulabilir mi gibi soruyorlar. Ondan sonra,

işte, "zenginlik mutluluk getirmez" diyorlar. O zaman gelişmeyi nasıl tarif edeceğiz? Acaba mutluluğu mu tarif edeceğiz? Böyle bir mesele çıkıyor.

Dikkat edin ama, mutluluk ne ekonomik bir terimdir, ne de toplumsal bir terimdir. Bu, kişisel psikolojik bir terimdir. Psikolojiyle ekonomik gelişme bir arada söylemeye kalkılır mı, kalkınmaz mı; bu son derece sorgulamaya açık bir durumdur. Buradaki asıl meselelerden bir tanesi de, 19. yüzyılda değişik ırkların aynı derecede evrimleşmiş bir organizma olup olmadığının sorgulandığı zaman ortaya çıktı. Yani Afrikalılar, Avrupalılar kadar biyolojik olarak evrimleşmiş bir organizma mıdır, evrimleşmemiş bir organizma mıdır? Bu sorulduğu zamanda; Afrikalılar mı mutludur, Avrupalılar mı mutludur sorusuna cevap verilmiyor. Pekâlâ benim kedi mi daha mutlu, ben mi daha mutluyum diye bir soru yok; böyle bir şey sormuyorsunuz. 19. yüzyılın ekonomik gelişmesi gözlemlenirken ve Avrupa, Avrupa dışındaki yaşam tarzlarına açılırken, yalnız yaşam tarzlarına açılmıyorlardı; Avrupalılardan değişik biyolojik görünüşlü insanlara da açılıyorlardı. Bu insanların aynı miktarda evrimleşmiş olup olmadıkları, aynı miktarda zeki olup olmadıkları, aynı miktarda psikolojik olarak acı duyma duymadıkları, kavrama yeteneklerinin ne olduğunu münakaşa ederken, acı duyma duymama yeteneğini de münakaşa ediyorlardı. şimdi, tam size referans veremem, çok zaman geçti; ama okuduğumu çok iyi hatırlıyorum; "Afrikalı anne-

ler çocuklarının ölümüne beyaz anneler kadar üzülmez..." Hadi bakalım, gelin de şimdi işin içinden çıkın. Böyle bir soruyu sorduğunuz zaman, bunun gelişme ile ilgisinin olup olmadığını katiben çözemezsiniz. O zaman, çizgiyi doğru çizmek lazım

Gelişme kavramında önce yani 19. yy'da Birinci Sanayi Devrimi olup da, demir-çelik üretimi başladığında ortaya çıkan "daha çabuk ulaşım, daha büyük üretim, daha çok tüketim" vesaire ortaya çıktığı zaman, bütün bu değişimleri o zamanlar özetleyen kelime "progress" yani -İngilizce yazarların kullandığı- ilerlemeydi. Bu ilerleme İngiltere'de çok basitçe kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Temelde ta 15. 16. yy'dan itibaren din ile devlet işleri ayrıldığı için, aydınlanma meselesi İngiltere'de çok daha kolay olmuştur. Yani, akla dayanan düşünce tarzı, bununla geliştirilen sanayiye dayalı bilim... Buhar makinası da bilim olarak çıkmadı; peki ne olarak? Sanayi olarak çıktı, vesaire. Ama unutmamalı ki, Faradaylar da yine İngiliz âlimleridir, bilimsel gelişme ile sanayileşme, ikisi beraber gidiyor. O zaman kullanılan terim "progress", ilerleme. İlerlemenin rasyonel düşünceyle, bilimle bunun ekonomiyi tatbikiyle, ekonomide oluşturulan büyük servetle ve bu servetle yaşanan daha rahat bir hayatla ilgisi olduğu çabucak kabul ediliyor. Avrupalılara ayrıca, bunun başka insanlara da götürme görevi yüklediği düşünülüyordu. Niye götürüyorlardı? Onlar ilerlemişlerdi, öbürlerinin ilerleyip ilerlemedikleri zaten münakaşa edilmez ama, ilerleyebilecekleri bile münakaşa konusuydu. Acaba Hintliler bilim öğrenebilir mi yahut bilmem ne yapılabilir mi? Tabii önemli olan ilerleme ile üretilen malların oralara satılması idi.

Hatice: Hocam 1900'lü yıllarla birlikte ilerleme kavramında nasıl bir değişiklik gerçekleşti.

M.B. Kıray: Pekâlâ, Birinci Dünya Harbi, bu ilerlemeye karşın müthiş bir şey getirdi; milyonlarca insan öldü, Avrupalı öldü. Bu ölen Avrupalılardan sonra da önemli bir açıklık ve sefaletle karşılaştı Avrupa. Birden herkes sormaya başladı; sanayi inkılabı veyahut devrimi acaba Avrupa'ya ilerleme getirdi mi? Şimdi, ilerlemeden ne kastettiğinize bağlı tabii; tekrar oraya geliyorsunuz. Öte yandan daha 1920'ler gelmeden, Avrupa'daki sanayi ve ekonomik durum bir dereceye kadar toparlanmıştı. Zenginlik gene paylaşıyordu, gene işte "çılgın 1920'ler" denen seneler geliyordu ortaya ve tekrar bir gelişme başladı. Ama, bunun adına gene gelişme demiyorlardı. Müthiş bir, ilerleme var mıdır yok mudur?..

Mehmet: Bu zaman dilimi içinde karşılaştırmalar devam ediyordu herhalde.

M.B. Kıray: Başka yaşam tarzları ve başka fizik yapısı olan insanlar, fizik yapısından; evet, psikoloji değil, yani zekâsı veya psikolojisi ayırdır, işte derisidir, rengi, saçının bilmem nesi değişir; onlar acaba ilerler mi ilerlemez mi meselesi yok. Beyazların onların üstünden geçireceği, onları kolonileştireceği, onlardan servet yaratacağı ve onların ana memlekete getirileceği ve kullanılacağı hakkında kimsenin şüphesi yoktu. Hatta, ilerleme böyle anlaşıyordu ve Amerika da bunun prototipiydi. Avrupa'da şimdi bu Sanayi Devrimi eskimeye başlamıştı, ilerlemenin nimetlerinden toplumun gelir düzeyi daha düşük kesimleri de yararlanmaya başlıyordu. Alman köylüsü gelişmişti ama, İtalyan köylüsü gelişmemişti ve yahut tersi, her neyse. İngiltere'de

köylü kalmamıştı zaten, köylü çiftçi olmuştu, gerisi de Amerika'ya gitmişti; ama gene de ilerleniyordu. Hiç unutmamak lazım, o zamanlar demiryolu, telgraf, elektrik, bir dereceye kadar otomobil ve büyük üretim o kadar istenen bir şeydi ki, "mutluluk getirecek mi getirmeyecek mi" münakaşasını Avrupalılar yapıyorlardı kendi içlerinde; ama dışarıdakiler yapmıyorlardı. O kadar ki, Abdulhamit, "tren gelsin de, nasıl gelirse gelsin, isterse yatak odamdan geçsin" diye Sarayburnu'nu tren hattına tahsis ediyordu. Sonra kendisi de Yıldız'a taşınıyordu.

Fuat: İlerlemenin Avrupa için önemli olduğu bir gerçek ya Avrupa dışında

M. B. Kıray: Pekâlâ, şimdi, "İlerleme var mıdır, yok mudur; Avrupalılar için ne demektir" münakaşaları yapılırken, bu ilerlemenin Avrupa dışındaki toplumlar için ne olduğu üzerinde çok durulmamıştı. Bu arada buhranlar yaşıyor."1929 Büyük bunalımı vesaire derken I.L.D.S'ı geldi. İkinci Dünya Harbi çok önemli bir meseleyi Avrupa için ortaya çıkardı yeniden. "Kim mutlu?" Bu meselesiyle beraber, kim mutlu olabilir, olamaz... Yine dikkat edin, burada kullanılan kelime psikolojiktir, ne toplumsal ne de ekonomik değildir. Almanya'daki devlet tarzı, yalnız Almanya'da kristalize olan devlet tarzı değildi, ama bütün Avrupa'ya o aşamada hâkim olan Frankosuyla, Mussolinisiyle, Roman-ya'daki o görüntüsüyle, Yunanistan'daki görüntüsüyle son derece belirgin bir devleti otokratik bir düzenle idare yerleştiriyor ve "ilerleme" yayılarak sürüyor. Bu ise "Nazi, faşist" falan dediğimiz otokratik devlet tarzını getiriyor ve bunu getirirken de ne diyor? 19. Yüzyılda bütün mesele, Avrupa'nın üstünlüğü meselesiydi. Tam o sırada vurgulanan şey, ırkların farklılığı oldu. O Chamberlain'ların falan söylediği şeyler ve o arada fizik farklılıklar mesele oluyordu. İkinci Dünya Harbine gelindiği zaman ortaya sorun, ırkların farklılığı temelinde açığa çıkmıyordu. Bir de baktık, ilerlemede payı olmaması gerekenler yahut "biz ne kadar verirse, o kadarını almaya razı olmaları gerekir" diyen otokratik devlet tarzının; bu sefer insanları, fizikleri kadar kendi toplumlarının içinde etnik veya dinsel inançlarıyla ayırt etmeye başladılar. Fizik yapısı meselesinden zekâ farklılığı meselesinden de geçti, onlar öğrenemezler meselesinden de geçti, kökenleri meselesi geldi. Kökenlerinde de en önemlilerinden bir tanesi inançları oldu. "İnançları Protestan değilse bunlar olamazlar, bunlar gelişemezler" oldu. Tekrar ediyorum; fizik yapısı, zekâ yapısı, psikolojik olan tarafı, şimdi inanç yapısı; yani, "tamam, bunlar da insan ama, inançları öyle ki bunlar gelişemezler, bizim gibi olamazlar..." Aslında gelişemez demek, o bizim gibi olamaz anlamına geliyor. Ve İkinci Dünya Harbi, özellikle Avrupa'da çok başka türlü bir şey oluşturdu, dengesizlikler meselesini oluşturdu. Bir de bakıldı ki, en üstün olduğunu, yani hem fizik olarak, hem zekâ olarak, hem de inanç sistemi olarak en üste olduğunu tasavvur eden Almanya açık çekmeye başladı, büyük harabiyetten dolayı. Bu sefer onların yeniden toparlanması meselesi gündeme geldi. Herkes ilerlemeyi bıraktı, toparlanmayı geliştirdi. Tekrar yeniden sanayi devriminin gereklerini yerine getirmeyi ve toplumu sürdürmeyi ele aldılar. Ama bu arada bir mesele daha çıktı, artık ilerleme ve ilerlemenin getireceği büyük refahla ve mutlulukla ilgili olarak, gelişme ile ilgili bir düzenden bahsetmeye başladılar. Gelişme bu sefer yalnız Avrupa'da kalmadı, bütün ırkçı dediğimiz, do-

layısıyla zekâ ve fizik yapı ve inanç meselelerine yahut etnik köken meselelerine, ayrımcılıklara karşı, "herkes eşittir, herkes iyidir, herkes güzeldir, herkes gelişecektir" gibi bir görüş yaşamaya başladı, hiç değilse bazıları için. Tabii, bu politika yapanlar için daha önemli oluyor, fiilen tüm toplumda yaşamaktan çok. Ve bu sefer bütün 19. yüzyıl terminolojisini bırakular, çünkü onlar kirlenmişti, ırkçılıkla kirlenmişti, etnik kökenle kirlenmişti, zekâ meseleleri de kirlenmişti, "başka bir şey alalım ele..." Peki ne alalım? Gelişme. 2. Dünya Harbi sonrası dünyanın yalnız Avrupa'yı derleyip toplamakla değil, Avrupa'nın derlenip toplanabilmesi için, başka memleketlerin zenginliklerini de kullanabilmesi için, o memleketlerin de sanayi devrimine entegre edilmele-ri, çekilmeleri lazım geldi. Onu yapabilmek için oraların da gelişmesi gerekti şimdi. Bu aşamada "gelişme" kavramı önem kazandı. II.Dünya Harbi öncesine kadar Batı dışında kalan toplumların sahip oldukları zenginlikler, Batı ülkele-rince sadece en kolay ulaşabildikleri kaynakları denetlen-miş. 2.DS sonrasında, bu yeterli görülmemeye başladı. Bu ülkeler çok daha büyük potansiyellere sahipti ve Batının da çok daha büyük kaynaklara ihtiyacı vardı. Bu andan itibaren süregelen ayrımcılık yerini, entegrasyonu hızlandıracak ye-ni kavramlaştırmaları gündeme getirdi. Avrupa, birden, o zamana kadar sanayi devriminin ucundan faydalanmış olan başka toplumları da ekonomik ilişkilere entegre etmeye ça-lışmaya başlayınca, bir gelişme meselesi çıktı. Artık ilerle-me değil, artık beyaz adamın yükü değil (whith man bur-den), yeni bir terim, "gelişme" kavramını kullanmaya başla-dılar. İktisatçılar bunu tepe tepe kullandılar. İşte buna "take of stage", yok bilmem büyük itiş(big push), yok daha yeni başlayanlar, ortasında olanlar, daha çok olanlar v.s. demeye başladılar.

Peki ama, bir de baktılar ki; Avrupa dışı toplumlar da sanayi devrimiyle bir tür entegrasyona doğru giderken, ora-da da milli gelir artarken, yani gelir dağılımında bazı hare-ketlilikler başlatılırken, asgari geçim seviyesinin de altında bir yaşamla işçilik yapmanın dışında bazı şeyler olmaya başla-yınca, kullananlar tarafından, gelişme kavramını bir kere daha sorgulamak gerekti. Evet dünyada bütün insanlar aynı yapıdalar, bütün insanlar aynı biçim öğrenebilirler, bütün insanlar sanayileşebilir, yani fabrikaya girer çalışırlar bil-mem ne, ama burada sürece bir fren gerekti. Bu freni buldu-lar da; onların kültürleri farklıdır ve o kültürü değişmeden tutmamız lazımdır dediler. Ama sanayileşme ile kültür de değişiyor. Üstelik o Üçüncü Dünya adamları Avrupa'ya göç ediyor, Peki, ne yapacağız o zaman? Bunların kültürlerini koruyacağız. Çünkü; onların kültürlerini korumak -bunu böyle söylemiyorlar ama, bunu ima ediyorlar diyelim- o za-man artık diyorlar ki; zaten hiçbir fark kalmadı, herkes sa-nayileşiyor, ama kültürden başka fark kalmadı. O zaman kültür farklılıklarını muhafaza edilmesi gerekiyor ki Batı üstünlüğünü sürdürsün.

Fuat: Bu oldukça ilginç bir gelişmeyi işaret ediyor. 1940'lı yıllarda gerek gelişme ekonomisi gerekse gelişme sosyolojisi az gelişmişliğin nedenlerini sorgularken, büyük ölçüde M.Weber'i referans alarak az gelişmişliğin nedenini bu ülkelerin sahip olduğu kültürel örüntülere bağlıyorlardı. Ve çözüm olarak da az gelişmişliğe neden olan kültürel örüntü ve dinsel yapılardan hızla uzaklaşılması öneriliyor-du ve bu ülkelerin homojenleştirilmesi yönünde bir eğilim

vardı. Oysa 1970'li yıllarla birlikte özellikle de entelektüel bir kesim tarafından farklılıkların korunması adına kültürel yapılar farklılıkların mitleştirilmesi yönünde bir süreç baş-ladı..

M. B. Kıray: Tam öyle değil. 1940'lardaki araştırmalar, bunlar hiç çalışmıyorlar, çünkü kültürleri bozuk; kültür-lerinde çalışmaya yer yok v.s. ve bunlar değişmez hükmü verildi, istenen de bu idi. Peki, bu bir yere kadar gitti. Ama onları sanayi devrimine, yani onların istediği gibi daha mo-derm bir üretim sisteminin parçası haline getirdiklerinde, bir de baktılar ki boynuz kulağı geçiyor; bu sefer mesele çık-maya başladı. Ve 1980'lere gelindiğinde, daha doğrusu Sovyet Rusya'nın son demlerine gelindiğinde, 1970'lere ge-lindiğinde "kültürler değişmesin" meselesi daha açıkça ko-nuşulmaya başlandı. Şimdi "değişmesin" de demiyorlar; "Bunlar çok değerlidir, kendi biçimlerinde öyle yaşadıkları zaman daha mutludurlar öylece korunmalılar" Bakın yine o mutluluk, gene o psikolojik meseleye geldi. "Daha mutlu-durlar ve bunlar değişmemelidir." Antropologlar ne yapma-lıdır? Bu insanların tutarlı bir halde yaşadıkları bu kültürleri tutmalıdırlar, sürdürmelidirler. Bunun arkasında ne yattı-yordu, böyle dedikleri zaman?.. "Aman komünist olmasın-lar..." Çok basit. Çünkü, sanayileşirlerse ve de Batı Avru-pa'nın bunlarla olan sanayi ilişkisindeki büyük sermaye transferini idrak ederlerse, bunlar "Hayır, bunları transfer etmeyin, biz de bunlardan biraz faydalanalım da derler..." Bunların hepsi "belki" tabii, ama onlar önceden tedbir alı-yorlar. "...Belki de Sovyetlerle ittifak haline geçerler, bunu yapmayalım, bu yapılmaz ve bunları olduğu gibi tuta-lım..." Ve kültürlere saygı müthiş bir nostalji ve çok ilginç bir şekilde bu bir sol düşünce tarzıymış gibi sosyal bilimle-rde pompalanmaya başladı. Benim en çok içerlediğim kim-seler, bizdeki entelektüel geçinelerin, dışarıda uzman da-nışman geçinen, yani ister Harvard'ta olsun, ister başka yer-de olsun Batının ideologlarına aşırı önem vermeleridir. Oy-sa bu uzmanlar genellikle, Amerikan hükümetinin danış-manlarıdır. Amerikan hükümetine göre yazar çizerler; Tür-kiye'ye göre yazıp çizmezler. Onların da önceleri bir tek meselesi vardı, Sovyetleri nasıl çökertiriz? Bizim çoğu en-tellektüellerimiz bunu oranın ideolojisi değil güvenilebilir bilgi gibi algıladılar. Tabii bu sürecin ikinci dalgasını ko-nuştüğümüzda, kültür meselesi ile din önem kazanıyor. Fa-kat bu soruna girmeden önce gelişme kavramının farklı gö-rünüm biçimleri üzerinde durmak istiyorum.

Pekâlâ şimdi gelişmenin ekonomik boyutları bakımın-dan kimsenin sorunu yok diyelim, herkes daha sağlıklı ya-şamak, daha rahat yaşamak, daha iyi eğitim görmek, daha sanayi devriminin ikinci aşamasına istesenez de, istemesenez de entegre olmak üzeresiniz, gelişmeyi ekonomik olarak "onun faydalarını yaşamak" diye tarif edebiliriz.. Ama sos-yal olarak gördüğünüz zaman, Batılı siyasetçilerin veya on-lara danışmanlık yapan siyaset bilimcileri gelişmenin eko-nomik kanadıyla yetinmiyorlar. Bundan sonra artık eski inanç biçimleri, yaşayış biçimleri, kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinde başka değişiklik olmasın olduğu gibi kalsın de-nilmeyeceğini yaşayarak görüyorlar. Önemli bir zaman dili-minde, yani 1980'lerden 1990'ların ortasına kadar Batı "bu-nu durdurabilirim" sandı, burada tutabilirim sandı. Sandı mı, sanmadı mı, belki onların da şüphesi vardı ama, böyle görünüyordu. Ve işin çok ilginç tarafı, siyaset bilimcisi olan

danışmanların çoğu da bunu böyle yazmaya devam etti. Nihayet ileri geri adımlar atmaya başladılar. ılımlı mı olur, ılımlı olmaz mı? Biliyorsunuz, son New-York Times'dan bir siyaset bilimci, yani sadece gazeteci değildir, şimdi adını unuttum; Hürriyet, Milliyette falan çıktı- "İslamın ehli-leştirilemeyeceğini anlamamız lazım dedi. Türkiye'de laik-liği tutmak lazım" diye bir şey yazdı. Ama oraya gelinceye kadar, hem siyaset bilimcileri Batının,-Türkiye için olduğu gibi başka yerler için de- gelişen ekonomik dünyanın, yani sanayi devriminin ikinci aşamasına ulaşıldığında, sanayileş-me de geri kalmış ülkelerin buraya entegrasyonu için birçok şey yapılabilir, bunun faydasını yine Batı görecekler düşün-cesini taşıyorlardı. Globalleşme fikrindeki hiyerarşik düzen bu anlamda önem kazanıyor. Çünkü bura da hiyerarşik dü-zen var. Servet akımı olacak, olacak, ama kültürleri de-ğiş-mesin. Çünkü kültürleri değişirse, başka türlü talepleri olur, bu yaratılan büyük servetten paylaşmak için başka düzenleri olur.

Şimdi buraya geldiği zaman, gelişme fikrini herkes çe-kiştirmeye başlıyor. Ekonomistlerin bir çoğu, bütün ekono-mik gelişme göstergelerinin bir gecede değişse, arkasından da toplum aynı biçim biçimde değişeceği yönünde bir dü-şünceye sahip oldular. Bunlar bir gecede olur biter, bitti, bu bir yere ulaşır sanıyorlardı.

Ben Yemen'i gördüm, Yemen, 1965'de ilk defa motor-lu araç görmüş bir memleket. Orada da tabii yalnız büyük şehirler görmüş onu, bir tane gelmiş, bir tane. Düşünebili-yor musunuz, 1965. Bütün 2. Dünya Harbi geçmiş üstün-den, bütün o yollar, deniz yolları, problemleri bitmiş, hâlâ böyle. Pekâlâ, böyle olunca, hâlâ da petrol yolları üstünde bir memleket Kuzey Yemen. Güney Yemen'i, Sovyetler ist-tila etmişler, Aden'i kontrol ediyorlar. Herkes koşmuş. 5 se-ne içerisinde Japonya, Çin, Sovyetler, Amerika, Almanya herkes buraya girmiş. Bütün Kuzey Yemen asfalt yolla dö-şenmiş, hepsi. Bütün yerleşmeler birbirine bağlı, ne kadar düzgün bir yol sistemi bilemezsiniz. Artı, az su var, çöl bir memleket. Pompalama elektrik sistemi yapılmış, bütün köy-lere ve tabii şehirlere içme suyu gelmiş, temiz su gelmiş. Artı, bütün memlekete elektrik gelmiş. Artı, bütün memle-kete sağlık gelmiş, sağlık ocaklarında Batılılar çalışıyor, üç-retlerini Birleşmiş Milletler veriyor. Şimdi peki, aklımıza ne geliyor? Yolu yapılmış, suyu var, elektriği var, sağlığı var, okullar da eh bir yere kadar gelmiş. Ne olacak sanıyorsu-nuz? Hiçbir şey olmuyor.

"Kat" yetiştiriyorlar. Çünkü, insan ilişkilerinde hiçbir şey değişmemiş. Orada, hakiki anlamda bir feodal düzen var. Adına "şeyh" diyorlar, ama onlar beyler. Köylüler, "kat" yetiştiriyor. "Kat" narkotik bir yaprak, onu çiğniyor-sunuz, ağzınızı kenarına koyuyorsunuz ve ne kadar çok çiğnerseniz sizi o kadar etkiliyor ve uyukluyorsunuz çok rah-at. Camiler dolu, camilerin içinde herkes "kat" çiğniyor ve uyuyor. 5 katlı evler var, taş hepsi, başka bir şey yok orada. Bir de, bu taşlar falan; "apartman" sandım ben, "değil" de-diler. Şeyhler her eşi için bir kat tahsis eder şeyh. Fakirlerin iki katlı evleri var. Ne yedirdiler bize orada?.. Nohuta daya-lı, daha çok nohut ve mercimeğe dayalı bir diyet, biraz da hayvancılık var tabii. Yani yol, su, elektrik ve sağlık hiz-meti getirilerek, memleketin insan ilişkileri düzeni değişmi-yor. Ama fabrika getirilmiş olsaydı, hatta plantasyon usulü, yani Endonezya'da olan şeyler olmuş olsaydı, başka şeyler

değiştirdi, ama mutlaka değiştirdi. Yani, temelde insan ilişki-lerini etkileyecek sanayi devriminin bir aşaması olan bir şeyler getirilseydi, tıpkı Türkiye'ye traktörün girdiği gibi, yahut şimdi olduğu gibi tekstil'in bilmem nesi, başka şeyler değişecekti.

Bunu iyi anlamak lazım. Gelişimde asıl mesele, temel altyapıyı oluşturmak değildir. Bu bir başlangıç. Ondan son-raki aşama; insan ilişkilerinde yeniden bir servet dağılımını oluşturacak yeni üretim tarzları getirmek. Yemen'de hiçbir şey olmadı; şimdi ne oldu bilmiyorum, ben 10-11 sene ev-vel gördüm orayı tabii.

Şimdi bu olduğu zaman, acaba kültür değişmesin, aman biz bu kadar değişiklik istedik, gerisini istemiyoruz demek mümkün mü, "Aman bunların hayat tarzlarını değiştirme-yin, bunlar böyle yaşamaktan mutlular..." Tekrar psikolojik terime geldik. Bunları muhazafa etmek için "toplumunun kendisini muhafaza edelim" demek büyük bir çelişki. Ya sanayileştirmeyeceksiniz bu insanları, yahut da kültürlerini olduğu gibi muhafaza edelim diye yırtınmayacaksınız; ol-maz böyle şey. Yapamazsınız zaten, bu toplumların tabiatı-na aykırı.

Fuat: Hocam ilk defa 1970'lerde ILO'nun ileri sürdüğü "istihdam yönelimli kalkınma" ve son zamanlarda yoğun-lukla dile getirilen esnek üretim tarzı, küçük üretimin des-teklenmesi yönünde. Bizim gibi sanayileşmeyi tamamlama-yan ülkelerde küçük ölçekli üretimi destekleyen politikalar özellikle yine son zamanlarda moda olan Anadolu kaplanla-rı meselesini bu açıdan ele alabilir miyiz?

Hatice: Özellikle de kadın ve çocuk emeğinin küçük öl-çekli sektörlerde yoğun olarak kullanılmasını da bu soru ile bütünleştirirsek daha anlamlı olacak.

M. B. Kıray: Aslında bu, 13. yüzyılda başlamış bir hi-kâye, ve hâlâ doludizgin devam ediyor. Peki ne oluyor? Bu-rada tutamazsınız. "Küçük sanayiyle de yapın" da deseniz "hiçbir şey yapmayın" deseniz de olmaz, demesiniz de ol-maz; ben bunu anlatmak istiyorum.

Süregelen değişimler anında üretime yansiyacak, hiç şüphe yok buna. Üretime yansıdığı zaman başka yerlere yansiyacak ve toplum kendiliğinden değişmeye başlayacak. Son günlerde vurgulandığı gibi bu sadece bir iletişim olgu-sudur demek sorunu anlamamızı kolaylaştırmıyor. İletişim meselesi. İletişimde kalır mı hiç.

Fuat: Son zamanlarda Dünya Bankası ülkemizde de ol-mak üzere küçük girişimciliği destekleyecek bir dizi uygulama başlatıyor. Yanılmıyorsa Gaziantep'te Belediye kana-hyla küçük üreticiyi destekleme yönünde örnekler ve bu ör-neklerin gelişmesi için fonlar ayrılıyor. Ayrıca son zaman-larda çok uluslu şirketlerin uluslararası alt sözleşme ilişki-lerine dayalı üretim stratejileri küçük üretim mitini daha da güçlendiriyor. Küçük üretim ise kültürel yapıların değişimi-ni önleyen bir sınıf zihniyetinin sürekli olarak kendini yeni-den üretmesine neden olmuyor mu?

M. B. Kıray: Peki, mesela oldu; sonra ne olacak? O fonlar büyüyor, şimdi onlar oturup kendilerine tekstil maki-nası yapıyorlar yada orta büyük sanayi girişimine atılıyorlar. Doğru, bu dediğiniz çok doğru. Ama, Dünya Bankasının bu yatırım projelerindeki tutum değişikliği, yalnız başına anla-şılamaz. Bu anlamda da "İnsanların kültürlerini değiştirme-melerini sağlayalım" teziyle ilişkisi yok bence, çünkü Dün-ya Bankası son derece rasyonel, ekonomik kafalı insanlarca

yönetiliyorlar, zaten kısa vadede kültürel durağanlığa destek verecek gibi görünen küçük girişimlerin orta ya da hele uzun vadede tam tersi sonuç vermesi beklenmelidir. Uzun zaman ücretleri ve uzmanlaşmış emeğin "köylü" ve "çırak" gibi düşünp hareket etmesi olanaksızdı. Onların meselesi, eğer büyük yatırımlarda çok çalışmıyorsa, çok ziyan oluyorsa yatırılan para, (Yemen'deki gibi ziyan oluyorsa yahut Türkiye'de bir türlü gerçekleştirilemeyen bazı sanayi baraj projeleri gibi oluyorsa), o zaman, "küçük olarak verelim, bakalım ne olacak?.."

Mehmet: Peki Hocam, yani Fuat'ın dediği anlamda, bir de çok uluslu şirketlerin yerel örgütlenmesi meselesi, onun da uzantıları olarak tabii bu küçük üreticiler-kültürel yapılar üzerinde etkisi yok mu?

Mübeccel B. Kiray: Tabii, bunlar yardımcı yan değişkenler.

Mehmet: Az gelişmiş ülkeler ya da neyse, bu ülkelerde çok uluslu şirketlerin örgütlenmesi. Bunlar arasında oluşacak ilişkileri nasıl anlayama çalışacağız?

M. B. Kiray: Şu var: "En büyük şirketlerle gittiğiniz zaman huzursuzluklar ve uyumsuzluklar artıyor." Yani, en büyük şirketleri getirdiğiniz zaman, en büyük girişimleri yaptığınız zaman köylülükten işçiliğe geçiş zor oluyor, çünkü yüksek teknoloji ile geliyor o, artı, esnaflık dan büyük işletmeciliğe geçiş gene mesele oluyor. Bu huzursuzlukları, ekonomik huzursuzlukları psikolojik olarak değil, ekonomik huzursuzlukları yaşatmak ve yaymak için küçük girişimciliğe bir yaşam hakkı tanımak, bir politika olarak belki doğrudur.

Fuat: Hocam, demin söylediniz, teknolojik dönüşüm, özel sektöre öyle olanaklar veriyor ki, üretim sürecini parçalıyor; üretim sürecinin her bir parçasını dünyanın en uygun yerine/mekânına taşımasına olanak veriyor. Bu aşamaları örnek olarak Güney Kore'ye, Malezya'ya taşıyabiliyor. Dahası Hatice'nin de belirttiği, kadın ve çocuk emeği hızla üretimin içine çekiliyor. Son yıllarda Afrika varolan ilişkilerden izole edilirken, bu kıta marjinalleştirilirken Çin'in emek potansiyeli sonuna kadar kullanılıyor. Ama, herhalde bu gidişle, Çin'den sonra yeniden Afrika gündeme gelecek. Çünkü, yoğun bir emek açığı var. Teknolojik gelişim ve iletişimin artan hızı varolan potansiyellerin hızla tüketilmesine neden oluyor.

M.B. Kiray: O zaman şöyle diyelim: Yeni teknoloji ile çok uluslu şirketler, yeniden dünya çapında örgütlenirken ve bunun adına da globalleşme derken, bu günkü terimleriyle iletişim, bilgi aktarması, haberleşmesi bu kadar hızlı olurken, memleketlerin, toplumların değişmesinin buna ayak uydurması yalnız büyük şirketlerin yeniden yapılanmasıyla olamaz. O zaman, bunların ötesinde de bir şeyler olacak, bir yerlerde yeni bir düzen çıkacak. Şimdi, benim gördüğüm Türkiye'de mesela; her şeye rağmen, küçük işletmeciliği tutalım, köylülüğü çözmeyelim... Özal politikasının bir yönü, "köylülüğü çözmeyelim"di. Tamam, derin dondurucu falan alsınlar ama, köyden çıkmasınlar, küçük üreticiliği köyde çözmeyelim. O ters tepiyor şimdi tabii, çünkü aç kalıyoruz. Olmaz, 65 milyonu küçük çiftçilikle besleyemezsiniz. Yahut küçük girişimcilikle besleyelim, yahut şehirlere gelenleri de, "Domestic Production" dedikleri eskilerin, evlerde parça başına iş yaptırarak şey yapalım. Bu bir yere kadar gider. Bu bile "aman yaşam tarzları, kültürleri değişmesin"

teklifini yaşatmaz, orada bile değişir bu. Çünkü, bu da ne esnaf hayatıdır, ne tam köylü hayatıdır, ne de tam eski küçük kasaba hayatıdır.

Fuat:Yeniden aynı noktaya geldik. Kültürel dinamikler, ve bu dinamiklere nasıl tavır alınacağı meselesi. Yetkili ve etkili insanlar, bir yandan "dünyayla bütünleşelim", "Bütünleşelim, Avrupalılaşalım" diyorlar, ama bunu yaparken de, kültürümüzü, değerlerimizi de bir tarafa tutalım, koruyalım diyorlar.

M. B. Kiray: İlle Müslüman olalım. Şimdi, bu bir kere 1900'lerde, yani 1800'lerin sonunda yaşandı, şimdi bir kere daha yaşanıyor ve şimdi daha çabuk geçecek, çünkü etkileşme çok daha yoğun. Hatırlıyorsanız, bunu ilk defa dile getiren bir Ziya Gökalp'imiz var. Söyleyip durdu: "Medeniyeti alacağız, ama harsımızı bırakmayacağız." E, ne oldu? Paldur küldür hars gitti... Şimdi kendi kendine kalsaydı bu geri tepmezdi. Bunun tepmesinin sebebi; son 15 sene Batının Sovyetleri yıkmak için eski düzeni muhafazaya yönelik pompalamalarıdır. Sovyetler gideli çok oldu, şimdi "Ne olursa olsun, paşalar bile olsun laikliği tutalım diyorlar." Tamam bu böyle. Laikliği tuttuğunuz anda, eski düzen kalmayacak; zaten demeseler de kalmayacak. Yani Amerika buna karar vermese de bu gitmeyecekti.

Hep bir tabir vardır, "Diş macunu sıkarsınız da içine ko-yamazsınız" diye. Ben, Türkiye'deki bu kültür problemini bunu benzetiyorum. Tüp macunu sonuna kadar sıkıldı Türkiye'de, tutmanın imkânı, ihtimali yok. Kim kime ne veriyor? Bütün mesele; çok otokratik bir devlet düzeniyle az otokratik bir devlet düzeni arasındaki çekişme bu bence. Ve kültür uzun süreden beri değişim içinde ve değişiyor. 3.Se-lim'den beri değişim sürüyor.

Sosyolog olarak bizim için önemli olan köylülüğün değişim sürecinin anlaşılmasıdır. 1950'lere kadar, her şeye rağmen çok düşük bir gelir ve zenginlikle değişmeye başladığımız için köylülüğü değiştiremiyorduk., Bütün denemelere rağmen. deneme çiftlikleri, özellikle öşürün kaldırılması köyü değiştirmek için yapıldı. Bence öşürün kaldırılması, harf inkılabı kadar önemli bir inkılaptır; kimse ondan söz etmiyor, ama öyle. Öşürün kaldırılması, numune çiftliklerinin açılması, tarım okullarının açılması önemli olmakla birlikte yapısal değişimin, hakiki kültürel değişmeyi de beraberinde getireceği nokta, köylünün değişmesi 1950'lerde oldu. İlk büyük tarım aletlerinin girişi ve köylünün topraktan kopuşu 1950'lerde gerçekleşti. Bu olduktan sonra, eğer dünya konjonktürü Sovyetler'i yıkmak için inanılmaz bir değişme fre-nine basmamış olsaydı Türkiye çoktan değişmişti; bu gün yaşadıklarımızın hiç birisinin olmasına sebep yoktu. Ama öyle bir frene basıldı ki; köylülüğün değişmesi durduruldu. Hâlâ Türkiye'de yüzde 45'den fazla insan toprağa bağlı, küçük işletmecilerle olarak bağlı. Unutmayın ki, bu oran bütün Orta Doğu'da en yüksek orandır, Suriye dahil. Bunu kimsenin aklı alır mı?

Mehmet: Bu, aynı zamanda kentte bir işçi sınıfının oluşmasını da engellemiş oldu.

M.B. Kiray: Onların derdi, köylülük çözülmesin; herkes köyde otursun, küçük üretim yapsın. şimdi ters oldu. Tabii korktular, köylüler şehre geliyor, bizi kesecek, boğacak... Tabii yan konular var, onlar sağlıklı konular değil ve yapay konular. Asıl mesele, nüfusun çoğunluğunu kırsal yö-

rede ve örgütsüz ve küçük üretimde tutmak.

Fuat: *TÜSİAD'ın 1979'da böyle bir raporu da var. Raportu'da kırsal kesimde küçük ailelere yetecek kadar toprak dağıtılması gibi önerileri vardı.*

M.B. Kıray: Derslerden hatırlayacaksınız, toprak reformunun en gerici politikalarından biri olduğunu belirtmiştim.

Hatice: *Hocam ülkemizin gelişim sürecinde karşılaştığı geçekondü sorununu da bu açıdan ele alabilirmiyiz?*

M. B. Kıray: O kadar, o kadar yüzeysel analiz ve gözlem tarzı ki, hem yüzeysel, hem de Batılıların kasıtlı konu çarpırtılarına kapılıyor bunlar. Üstelik bu çarpırtıların bir fikirsel atılım yapıldığı düşünülerek yapılıyor. Şunu bir kere de başka gözle okusanıza. Babasının hayrına yazar mı o adam onu? Sizin elinize geçen zaten onların propaganda olmakla, olmamak sınırındaki yazılar.

Şimdi bunlar 19. yüzyılda yaşandı. Batılı uzman danışmanlar ne zaman frene basıyor, ne zaman frenleri boşaltıyorlar, ne zaman neyi tavsiye ediyorlar, ne için tavsiye ediyorlar. Bunu önceleri açıkça söylüyorlar, o kadar gizli değil, "Biz Sovyetler'i yıkacağız, siz de rahatlayacaksınız." Haydi, Sovyetler yıkılacak diye peşinden gidiyoruz. Canım onlar yıksınlar, onlar kuvvetli, büyük, hâkim, sana ne oluyor? Sen niye durduruyorsun buradaki değişmeyi? Bizimkilerin kafasında da gelişme olursa, işçileşme ve komünistleşmeler meselesi var.

Fuat: *Belki statükoyu koruma adına, belki de tamamen yanlış bilinç nedeniyle Türkiye gibi ülkelerde böyle bir anlayış var: "Eğer değişim hızı bu şekilde giderse problemler gittikçe artacak, öyleyse değişimin önüne engel konulmalı. Bu engeller problemlerin azalmasına ya da ortadan kalkmasına yol açar deniyor."*

M. B. Kıray: Şimdi eğer bunu bir soru olarak sormuş olsaydın bana, hemen şunu derdim: Hayır, problemler hızlı değişimle çözülür, çünkü denge bulması lazım. Geriye giderek denge bulunmaz, çünkü başlamış değişim. Buradan durdurursan bir başka taraftan devam eder bu dengeli bulma meselesi. Her tarafını aşağı yukarı aynı hızla ve aynı biçimde değiştirirseniz, yeni bir seviyede, yeni bir konfigürasyon oluşur, oradaki meseleler belki başkalaşır, ama azalır, hiç değilse değişimin getireceği problemler azalır. Dünyanın bence en yanlış kabulü; değişim yavaşlarsa, sorun azalır. Bu yanlış. Bakın, bunu köylülerin topraktan kopması ve şehre gelmesiyle biraz belirleyebiliriz.

Şimdi sağlık sorunları, siz istesiniz de, istemeseniz de hızla yayılıyor. Yani penisilini durdurmanın imkânı yok. İltihaplı hastalıklar hemen en aza indi. Pekâlâ, böyle olduğu zaman çocukların yaşama şansı arttı ve köylerde bir aileye 6 çocuk gibi bir yere vardık, 4 gibi 5 gibi, her neyse. Bunlar şehire geliyorlar. İşçileşmeler de, işçileşmeseler de şehirselleşmeden dolayı, şehirdeki ailelerin çocuğu 10 yılda 2'ye indi. Ve dolayısıyla nüfus sorununuz bitti, yani bir anlamda. Japonya'da bu mesele 15 senede hallolmuş. Köylülüğü bitirip, çocuk adedini azaltıp, nüfusu dengelemek meselesi 15 senede bitmiş. Biz 30 senede dengeleyemedik bunu, yanlış köylü politikasından dolayı.

Mehmet: *Japonya'da değişimin frenine bu şekilde basılmadı mı?*

M. B. Kıray: Hiç basılmadı. 2.D.S'ına girdiler, yenik çıktılar, yeniden sanayileşecegiz dediler. Bütün sanayi devriminin hızıyla her şeyi aldılar, öğrendiler, yaptılar ve ilerle-

diler. Onu yavaşlatan yaratıcılıklarının azalması oldu. Yani insan evvela öğreniyor, yani interneti kurmayı öğreniyorsunuz, belki 20 sene sonra ona bir katkınız olur, yeni bir şey koyarsınız. Hep söylenir, Japonlar iyi taklit eder ama yaratmaz.

Mehmet: Ama şimdi galiba yaratma sürecine de giryorlar, zamanı geldi.

M. B. Kıray: Doğru analiz etmek lazım. Şimdi eğer bir Alman'a sorarsanız, Almanlar demez ama, bir İngilizle sorarsınız, "Japonların yaratıcılığı yoktur." Nerden biliyorsunuz? "Bak işte, hiçbir şey yapmayıp, hep taklit ediyorlar biz." Hadi tamam, hep taklit ediyorlar; sonra ne oluyor? Şimdi ne olacak? Akılları az olduğu için değil, bazı yerlerde kesintiler olduğu için. Bizim ANAP'lı çok muhafazakâr siyasetçilerimiz Japonya'ya ve Kore'ye gittikleri zaman, 350 kişilik 14 yaşındaki çocuğun bir anda Brahms çalmaları, ağızları açık kalmış. Size ne Brahms'tan? Brahms, Viyana'da bilmem kilise müziği. Evet ama, 350 kişiyi birden... O zaman akıllarına dank etmiş ki, çok sesli müziksiz bu işler yürümüyor, başka tarafı da beraber getiriyor. Buna da direnmemişler.

Hatice: *Hocam, Japonya inanılmaz bir tüketim toplumu olma yönünde ilerliyor.*

M.B. Kıray: Tabii beraber geliyor, bunlar...

Hatice: *Fakat çok ilginç, mesela; çeşitli kesimlerden Japon kadın, evlerinde kimona giymeye devam ediyorlar mesela...*

M. B. Kıray: Bizim bu şalvarları Fransız kadınlar da giyiyor.

Hatice: *Ama buradaki değişim, başka tip değişim.*

M. B. Kıray: Değişimin her yönü, toplumun gelişmesi açısından, aynı önemde değildir. Daha önemlisi daha az önemliden ayırd etmek gerekir. Etkin bir ileri sanayi gelişmesi ile kimona ya da eğilerek selam vermek aynı yerde durur mu? Böyle geleneksellik" vurgulamaları konuyu çarpıtmaktır. Ayrıca bütün mesele şu: Orada da değişimin her yönü aynı hızla gimiyor, tıpkı dünyanın başka yerlerinde de olduğu gibi. Japonya'daki kadının konumunun değişmesi, diğer değişimlerden çok daha zor oluyor, Batıdaki toplumdan da zor oluyor. Çünkü sıfır noktaları çok daha alttan başlıyor. İngiltere'de sanayi değişimiyle beraber kadının konumu değişmeye başladı dediğimiz zaman, ortada olan şey, hele İskandinav'da falan çok yukarılarda. Kadın tek başına yaşıyor, kadının birden fazla ilişkisi olabiliyor, kilisede yeri var, bilmem nerede neyi oluyor, çocuğunu yalnız başına büyütebiliyor vesaire; onun arkasından sosyal hizmetler geliyor. Eğer çocuğu kendi başına büyütecekse yardım alıyor falan; bu çok ileri bir safha. Japonya'daki kadınların konumu Türkiye'dekinden beter, Osmanlı'dakinden beter. Çok evlilik yok ama, çok aşağı. Şimdi burada tek evlilik var ama, bizdeki gibi cariyeye, halayık kalfa; kaç tane terim vardır değil mi, bir evin içinde değişik statülerdeki kadınlarla anlatmak için. Orada da var. Japonya'da da var ve kadınların konumu çok kontrollü, çok aşağı, esir emeği gibi aşağı. Bunu kırmak çok zaman alıyor. Ama kırıyorlar, şimdi bayağı ortalığa çıkıyorlar. Sıfır noktaları çok aşağıdan başlamış olsa bile!

Kolay mı o Japon filmleri, böyle sadece köyde büyü, birde çırak olarak dayak ye, ondan sonra da o filmi yap, olmaz böyle şey. Olur da sonra başka yerlere sıçarsın, yine

olur. Şimdi aynı şey müzikte, sinemada, bilmem nerede, artık dünya bankacılığında; onu eline geçirdiği zaman her şey birden değişiyor.

Japonya deneyiminden hareketle "Evet sanayi alıyorlar ama kültürleri değişmiyor, hanımlar merasim günlerinde kimona giyiyor." Ne kadar çok söylendi bu. Japonya'yı model alın, kültürünüz değişmesin, sanayi değişsin. Hiç kuşkusuz bu gerçekçi bir açıklama değildi. Herkes buna gülüyordu. Çünkü; bakın Japon Metrosuna, modern zamanlarda giyilen pratik elbiselerin dışında bir şey görüyor musunuz? Hiçbir şey yok; köylü kadınlarında bile yok. Köylüden kasım, küçük tarımsal üretim yapan kesimdir.

Fuat: Bana göre, son zamanlarda kültürel farklılıkların devam etmesi yönündeki vurgularla özellikle post-modern adı altında yapılan "farklılıkların korunması" yönündeki abartılı düşüncelerin kültürel farklılıkları bir endüstri alanı haline getirilmesiyle yakından ilişkisi var. Özellikle kapitalizmin gelişme dinamikleri belirli kısıtlarla karşılaştığı nokta da yeni piyasa yaratma adına özellikle de farklılıkların yüceltildiği bu dönemde kültürel yapıların muhafaza edilmesinden söz edebilir miyiz? Örnek olarak Türkiye'de de "kültürleri aman öyle kalsınlar" demenin bir de böyle bir nedeni var mı? Kültürlerin sahip olduğu kendine özgü tüketim kalıpları, alışkanlıkları; yeni endüstri oluşumu için önemli olduğu için yeniden gelenekleşme yönünde bir eğilim varmış gibi yanlış algılamalara neden olduğunu söyleyebilir miyiz?

M. B. Kıray: Çok zor. Şimdi bakın ne oluyor; bir defa o kültür olduğu gibi kalsın dedikleri kültürde, tüketim ekonomisi, kıtlık ekonomisidir. Bunu da konuşmuşuzdur derslerde. Kıtlık ekonomisi, uzun zaman aynı eşyayı kullanarak yaşatılabilir. Gelinlikler beş kuşak giyilir, bilmen neler ne yapılır. Başka ne yapılır? Mümkün olduğu kadar az elbise değiştirilir, az papuç değiştirilir v.s. Modern sanayinin temel meselesi ne? Ne kadar çok tüketebilirsen o kadar çok yaşama şansın artar sanayinin.

Şimdi bu globalleşmenin zannederim en önemli taraflarından biri turizm bankacılığı ve kontrolü gibi. Ekonomik yapılanmayı bırakın, turizm dediğimiz, ileri sanayileşmiş toplumların (Japonya dahil) orta sınıfların hızlı gezme alışkanlıkları ve yenilik merakları. Orta sınıflar, en üst tabakaların istediği yenilikleri, örneğin büyük sanat eserlerini alarak sürdürüyor. Bu gün orta sınıftan birisi, A. Wallholl'un resmini alıp duvarına asamaz ama bütün müzelerle dalıp çıkabilir. Bu hem prestij getiriyor, hem dinlenme getiriyor, hem dünyaya entegrasyon getiriyor, hem de müthiş bir tüketim meselesi getiriyor, böylece bu da ayrıca bir sanayiymiş gibi işliyor. Yalnız sanat müzeleri ve sanat faaliyetleri değil, ortalama orta sınıf için, -zaten bunu yaşatan o orta sınıf, en üst tabakaların böyle bir şey yaşatmaları diye bir mesele yok- onların en kolay komünike ettikleri şey tüketimin günlük hadisesi, yani değişik tatlar, değişik giyimler, değişik belki biraz mimari, yani binalar da nasılmış diye bakmak. Ama yemek ve giyim, orta sınıf hareketliliğinin ve dünyaya entegrasyonunun bir numaralı parçası, bir numaralı tayin edicisi. Turizm, kısa süreli değişikliklerin yaşandığı anlar oluyor. Değişik tatlar, değişik mekanlar. "Amam aman, gitti Güneydoğu'ya, İbrahim Tatlıses bize bir ziyafet verdi. Yere oturduk, bakır tas..." Evinde bir gün dayanamaz bunlara.

Sorun aslında orta tabakalılığın dünya ile ilişkisinin dahası tüketimle olan ilişkisinin değişmesinde yatmakta. Orta tabaka, dünyadaki büyük hareketliliğe tüketim açısından katılma çabasına girmiştir. Bu işe uzun süre yaşamaz; bir süre sonra gidecek. Denizli dokumaları, el dokumasına benzediği kadar çok satılıyor. Kaç zaman satılır? Hindistan'dan gelenler ağır bastığı zaman biter.

Ben bu şeyi, geriye dönen mahallî kültürleri yaşatmanın, dikkat ederseniz yalnız turizmle olduğunu zannediyorum. Turizm, orta tabaka hareketliliğidir. Orta tabakanın erişebileceği tek orijinallik. Gösterişçi tüketim, tek mesele, bu yemekte ve giyimde olabilir, bir yere kadar. Farklı hissediyor; ama bu, tam farklılık değil. Yani, kontrol edilen bir farklılıktır.

Fuat: Farklı olmuş gibi bir algılamaya neden oluyor.

M. B. Kıray: Gibi oluyor tabii.

Hatice: Japonlar Batıyı teknolojik olarak hızla taklit ederlerken, belki yaşam biçimini o hızda taklit etmemiş de olabilirler. Sanki bizde tam tersine, yaşam biçimini hızlı taklit ederken, teknolojiyi aynı hızla taklit etmedik.

M. B. Kıray: Üretimi kim yapıyordu, hangi adamın elindeydi o sanayi, niçin hâlâ tuttu bu? Benim gözlemimle, değişimin temel yörüngesini tayin eden temel faktörlerdir. Değişim sürecinde her şey aynı önemde değildir. Selam verme meselelerinin değişip değişmemesiyle, teknolojinin değişip değişmemesi ve yahut bankacılık sisteminin değişip değişmemesi veya eğitim sisteminin değişip değişmemesi aynı yerde durmaz. Eğitim sisteminin değişmesiyle çanta biçiminin değişip değişmemesi bence aynı yerde durmaz. Büyük ihtimalle, onun hiçbir etkisi yoktur orada.

Mehmet: Peki Hocam, sizin söylediğiniz anlamıyla; yani, hızla bir standartlaşma ya da homojenleşme süreci yaşıyorlar kendilerine göre. Burada, işte ne standartlaşıyor ya da ne standartlaşıyor?

Hatice: Bir insanlık kültürü; ne siyah ne beyaz...

Mehmet: Bunun tersi de, işte küreselleşme denilen, tirnak içinde söylüyorum, yani küreselleşen ne dendiğinde; işte, çok açık, uluslararası finans kurumları küreselleşmiş durumda çok hızla ve bunun karşısında, bu tam da Fuat'ın bahsettiği o folklorik öğelerin korunması meselesi beraber giden bir olgu haline geldi.

M. B. Kıray: Eh, bir yere kadar. Siz değişimi küçük zaman birimlerinde düşünüyorsunuz. Folklorik öğelerin uzun zaman süreleri içinde yaşanmış önemli parçaları olarak kalmaz. Benim küçük zaman birimi dediğim işte tam da bu. İstediyi kadar "kalsın" desinler; birilerinin kalsın deyip demesiyle değişimin sürekliliği tehlikeye gitmez.

Fuat: İzin verirsiniz Hocam, bir noktaya değinmek istiyorum: Toplumsal yapı, toplumsal dönüşümü anlamamız açısından oldukça önemli bir değişken. Ama burada bahsettiğimiz "yapı" öyle katılmış bir konum değil tam tersine dinamik ve sürekli çelişkileri içeren çelişkilerle birlikte dönüşen bir ilişkiler bütünü. Yapı kavramına böyle tanımladığımızda, yapının unsurlarının değişiminin eşzamanlı olmadığı gerçeğine ulaşmış oluruz. Toplumsal değişim bu anlamda, öğelerinin hepsinin aynı anda değişmesi anlamına gelmediği gibi, değişen unsurlarında aynı hızla değişmediğini belirtmemiz gerekiyor. Burada bir başka nokta ise değişim, eşzamanlı olmamakla birlikte başlayan bir değişim belirli bir zaman aralığı sonucunda henüz değişmeyen un-

surları da etkileyerek değişim sürecini tüm unsurlara yaymasına neden olur. Toplumumuzda son dönem gözlemlenen ve değişim olarak adlandırılan unsurlara baktığımızda değişimin genellikle tüketim kalıplarında meydana geldiğini görürüz. Oysa üretim koşullarında aynı hızda bir değişimin olduğunu bu aşamada söylemek zor. Yani değişim, üretim ve tüketim açısından farklı hızlarda işliyor. Yalnız, burada Japonya örneği çok ilginç, çünkü burada anladığım kadarıyla üretimdeki değişim, tüketim kalıplarındaki değişimi önceliyor. Yalnız parasal kontrol değil, üretim artışı, artı değer in yoğunlaşarak artması bütünsel değişimin temelini oluşturuyor. Bu yandeki değişim, toplumsal değişimin bütünsel bir süreç olarak hızlanmasına neden oluyor. Oysa Türkiye'de bu aynı bütünsellik gerçekleşmiyor.

M.B.Kıray: Değişim bütünsel olmadığı için bu yüzden bir takım ara formlar oluşuyor.

Fuat: Türkiye'de, 1980 sonrası, belki köylülüğün yaşam biçim olarak dönüştüren en çok hızlandıran, tüketim kalıplarında gözlemlenen değişim. Kentsel alanlarda ise, Veblen anlamda gösterişçi tüketimde müthiş bir patlama yaşıyor. Ve bu sanki bütünsel bir değişimymiş gibi "çağ atlama" terimleriyle açıklanıyor. Japonya'nın da, orada tam tersine, dönüşümü başlatan şey tüketim değil, üretim. Değişim farklı hızlarda ama üretimin belirleyiciliğinde gerçekleşiyor. Bizde ise, daha çok tüketimi belirleyici üretim ise değişim açısından daha yavaş değişiyor.

M.B.Kıray: Ben Türkiye'deki değişimi daha farklı dinamiklerle bağlıyorum. Tüketim temelli değil de, dışsal etkilerin, müdahalenin önemi üzerinde durmak gerekiyor. Türkiye'de değişim, Batılıların olağanüstü müdahalesiyle üst yapı değişikliğiyle -Marksist deyim kullanırsak- başladı. Onlar, Osmanlı Devletini manipüle ederek, burada iktisadi açıdan iş görmek istediler. Ama, bunu yapabilmek için de, Osmanlı oldukça kuvvetli bir devlettir o zaman hâlâ, hele, Çarlığın, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun falan devam ettiğini düşünseniz, onlar kadar kuvvetli görünen bir devlettir. Müdahalelerini böyle yapıyorlardı ki, evvela devlete müdahale ediyorlardı, ondan sonra üretime geçiyorlardı. Evvela, azınlık haklarını korumak yada, bilmem toprak mülkiyetini değiştirmek. Çünkü, başka türlü toprağı da işletemiyordu. Yada Ege mintikasındaki boraks madeni falan. Ama, buradaki en önemli mesele, evvela Osmanlı Devletini Avrupa'nın bir parçası olmaya manipüle etmek ve Osmanlı Devletinin manipülasyonu, İngiltere İmparatorluğu, Fransa ve Almanya için Çarlığı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bütün Osmanlı İmparatorluğu içindeki etnik grupları ve yahut millet gruplarını da manipüle etmek demektir. Başka türlü Osmanlının içine istedikleri gibi giremiyorlardı.

Bu biçim görmek, Osmanlının hızla kendisinin memurlarını ve kullarını; yani sarayla yakın ilişki halinde olan insanların Batılı gibi yapmak mecburiyeti çıktı ortaya. Hızla, hem Saray Batılı gibi olmaya başladı, hem Sarayla ilişkili olanlar. Tıp okulları, harp okulları açılmaya başladı. Dolayısıyla, Fuat senin tüketim dediğini, ben "üst yapı kurumları" diye alıyorum. Onlarla mücadele etmeden Batı kapitalizmi Osmanlının içine giremiyordu.. Zannedirim bunu böyle anlamak lazım. Tüketim arkasından geldi.

Mehmet: 1980'lerde gözlenen değişim eğilimleri içinde müdahaleden bahsedebilir miyiz. Önce "devleti küçültelim" gündemi gelmeye başladı...

M.B.Kıray: Tabii ki gene müdahale edilmeye başlandı.

Fuat: Finansal deregülasyon, özelleştirme, dışa yönelik sanayileşme askeri darbe sonrası IMF ve Dünya Bankası'nın isteklerini ifade eden "yapısal uyum politikaları" hızla uygulanmaya başladı.

M.B.Kıray: Dolayısıyla, Türkiye'de hakikaten, hani hep söylenir; "altyapı değişmeden üstyapı değişmez", gü-rültü patırdı; ikisi de belirli bir aşamaya gelmeden bu değişim olmuyor. Yemen'i hatırlayın, Yemen'de alt tarafta her şey değişti, üst tarafta bir şey değişmiyor. Hatta, Güney Doğu Anadolu'yu alabiliriz. Güney Doğu Anadolu'yu değil; Kuzey Irak'ı alabiliriz. Kuzey Irak'ta aşiret düzeni; hâlâ silahlı çatışıyor. Böyle kitlesel ölümler, Madam Mitterand ne derse desin, buradaki 40 bin kişi çok şanslıydı hemen hemen bir çoğu ölümden kurtuldu. Çukurca'da olduğu gibi. Ama, orada ne vardı? Aşiret düzeni vardı. Aşiret düzenine Amerika, parlamenter rejim götürmeye kalktı. Bir seçim yaptılar, yüzde 50 Talabani taraftarı, yüzde 50 Barzani taraftarı; hatırlıyorsunuz bunu değil mi? Kaç gün yaşadılar? Toplum yapılarının bazı dış müdahaleleri dahi kabul edilebilmesi için belirli bir düzeni olması lazım, belirli bir seviyede olması yahut biçimde olması lazım.

Osmanlı Devleti, Batının devlet manipülasyonuna hazırdı. Büyük bir devlet yapısıydı; içinde Hristiyanlar da vardı. İşte, değişmeye de hazırdı, bilmem ne idi ve bu manipülasyona; kanunlarını değiştirerek, eğitimini değiştirerek, bilmem toprak düzenini değiştirerek, bilmem ne ile girdi; ama, tabii bu bir karışıklık yarattı, Hazine iflas etti, daha ne olduğunu anlamadan işin içine girdi çıktı ve biz Kurtuluş Mücadelemizi yaptık. Yukarıda adından çokca söz ettiğimiz Japonya ve G.Kore'nin şanslı Avrupa'ya görece uzak olmasıdır. Güney Kore, Japonya Batıdan biraz daha uzak. Şimdiki iletişim çağı 1950'lerde olsaydı, belki onların başına da bizim başımıza gelen şeyler gelebilirdi ama, o zaman böyle bir iletişim yoktu.

Mehmet: Tarihsel olarak coğrafik konumumuzla, gelişme dinamiklerimiz arasında bir paralellikten söz edebilir miyiz?

M.B.Kıray: Kuşkusuz edebiliriz. Örnek olarak Çarlık Rusya'sına çok yakın olduğumuz için, Millî Mücadelemizi nispeten kolay yaptık. Ama, Sovyetlere çok yakın olduğumuz için, 1970'lerin sonunda ve 1980'lerde Amerika'nın tuzağına düştük. Yani, kendi hayatımı düşündüğüm zaman sosyal değişmeyi görüyorum, böyle uyarıp giden; zikzaklara hiç aldırılmak lazım geldiğini söylemek geliyor içimde. Zaman dilimleri, kişi hayatında bile beş sene önemli değil, on sene önemli değil; nerede kaldı ki toplumların hayatında. Toplumların hayatında elli sene ne ki, "pof" yutuyor gidiyor. Ama dediğim gibi, kendi iç dinamikleriyle olmayacaksa değişim, dış dinamiklerinde neye peki deyip o toplumun, neye hayır diyeceğini iyi tartmak lazım. Yoksa Amerika'nın 1980'lerdeki politikası gibi, ne Türkiye'de fundamentalistliği doğru dürüst oldu, ne de kuzey Irak'ta Parlemantoyu hayata geçirebildi. Toplumu tanımlayan gerçeklik nedir? Buna göre bir politika yapmak lazım.

Amerika'nı büyük hatası, 2. Dünya Harbi'nden sonraki Sovyetler'i yıkma çabalarında, Sovyetler'i çerçeveyen bütün toplumları bir gablon içinde düşünmeye başlaması oldu. Şablon bazı yerlerde söktü, mesela Katolikliği itirmesi, Papa'yı seçtirmesi vesaire, Polonya'da söktü. Kore'de ne

var, ne yok, oraları bilmiyorum. Ama Afganistan'da sökmedi, Kuzey Irak'da sökmedi, Türkiye'de sökmedi. Öbür tarafta Fransa'ya taşeron olarak Humeyni'yi getirtti, olmadık belalar aldı başına. Belli ki hiç düşünülmeden. Tek mesele, öbür tarafı yıkmak. Peki neyle yıkacak? En muhafazakâr politikalar, halkın benimsediği en muhafazakâr davranışlar desteklendi. Bu son zamanlarda söylendiği gibi halkın benimsediği tarihsel kimlik falan değil, bunlar pompalanan şeylerdir. Bunları pompalayacağım ve dolayısıyla bunlar komünizme uzaktan bakacaklar meselesi belirleyici anlayış olmuştur. Pekâlâ ne oldu? Ne burada söktü, ne Humeyni'de, ne kendi memleketinde söktü.

18.Yy'dan beri toplumsal değişimler nasıl gerçekleşiyor? Dünyanın birbiriyile etkileşimiyle oluyor. Ama hep dediğimiz gibi, bunun bir kendi iç dinamikleri, bir dış dinamikleri var. Dış dinamiklerle başlıyor, buna hiç şüphe yok. Ama ondan sonra iç dinamikler ne getiriyor, ne götürüyor: onu ölçmek lazım.

Hatice: O da kendi tarihsel geleceğine bağlı.

M.B. Kıray: O dakikadaki konjonktür önemli oluyor. Bakın şimdi, bu günlerde önem kazanan dinsel, siyasal İslamın, Amerika Kuzey Irak'tan çekildikten sonra bizde tutacağına hiç ihtimal vermedim. Sebebi; kaçırdılarpostayı. Çünkü; dinsel İslamın tam ortalıkta olduğu zaman Humeyni İran'a geldi, bizim başımıza da Evren paşa'yı sardılar. Ama ne oldu? O yine bu memleketin adamıydı, bu kadar sarabildi. Eğer o zaman Erbakan'ı getirebilselerdi ki; o zaman da Türkiye'nin kendi yapısı bunu kabul etmezdi. Geleneksiz ama, fundamentalist değiliz. Burada sorun, dışsal müdahaleler ile yaratılan sahte bir ortamdır.

Fuat : Burada şeytanın avukatlığını yaparak bir soru sormak istiyorum.

M. B. Kıray: Sor bakalım.

Fuat: Özellikle son yıllarda ülkemizde de gözlemlenmeye başlanan bir olgu, işte sivil toplum, kültürel yapıların korunması aman islami yaşam tarzına saygı, tarikatların tarihsel bir gerçeklik oldukları ve saygı duyulması gerektiği yönündeki vurguların yoğunluk kazanmasında akademisyenlerin ama özellikle de sosyologların önemli katkıları olmuştur. Bu katkıların çoğu da genellikle elitist- entellektüel bir çevreden geliyor. 1980'in baskı ortamı belki de en fazla geleceğe ilişkin topyekün toplumsal ütopyaları etkiledi. İşte elitist-entellektüel kesim tam da bu zaman dilimi içinde önemli işlevler yüklendi. Askeri darbe ile birlikte başlayan baskı ortamının yarattığı ideolojik ortamı güçlendiren ve Türkiye'nin toplumsal gelişim dinamiklerini anlamamızı önleyen bir düşünsel çerçevenin gelişmesine yol açtı. Bu çerçeveye anlaşılır nedenlerden dolayı medyanın, basın da oldukça ilgisini çekti. Bu yöndeki gelişmeleri nasıl açıklayabiliriz.

M. B. Kıray: Türkiye'yi de yoğun etkileyen temel sorun Sovyetler'i güçsüz düşürmek, yıkmaktır. Burada iki temel yaklaşım vardı. Fransa etnik ayrımcılığı, bölerek Sovyetler'i yıkmayı üstüne almıştı. Amerika biraz daha uzakta ama, şablonu o veriyordu. Dinselliği siyasallaştırarak komünizmden uzaklaştırmak temel politikaydı. Bu arada böyle kararlar alındığı zaman yanlış şey yapılmıyor, modern siyaset bilimi, modern siyaset tatbikatında, parlamentoya pek bir şey verilmiyor, elçiye, "siz memleketinizi şöyle şöyle yapın" demiyorlar. Yahut bir zamanlar olduğu gibi, Anka-

ra'daki kokteyl partilerde, siz bunların üstüne balyoz gibi inseniz olur biter demiyorlar, Nihat Erim'e dedikleri gibi. Çok daha bu ayrıntılı ve alttan işlenen bir düzen, Aman, işte bu İslamı itirelim, siyasal İslam haline getirelim ve böylece koruyalım onu. Bunu yaparken de, iki üç politika birden gönderildi. Bir tanesi, örneğin Evren diğer ise Özal. Van'da yahut Hakkari'de verdiği bir nutukta, "dinin ipini elimizden bırakmayın" gibi böyle şeyler söyleniyordu. Hem çocuklarını, kızlarını okutun deniyordu, hem de başınızı açmayın falan deniyordu. Bu işin bir tarafı.

Öbür taraftan, inanılmaz bir cömertlikle, siyasal bilimcilikte prestiji olan bir kaç kişiye özel araştırma fonları vererek, siyasal İslam araştırmaları başlatıldı -Bu Mısır'da da aynen yapıldı biliyorum, aynı şey Ürdün'de de yapıldı. Bizde de bu mekanizma işledi. Ben artık akademik hayata değilim, onun için söylemenin bir sakıncası da yok. 1985'den 1995'e kadar hem Suudi Arabistan'dan hem de Amerikan burs veren kaynaklardan para alınarak Saidi Nursi araştırıldı. Bildiğiniz gibi "Saidi Nursi ve Fikirleri" diye meşhur kitap ortaya çıktı. İçine bakarsanız göreceksiniz; Saidi Nursi siyasi midir, değil midir, evet midir, hayır midir, çok da belli değil. Parlak bir yeni fikri var mıdır, o bile belli değil. Tabii, ne kadar Saidi Nursi, ne kadar araştırmacının düşüncesi, o da belli değil. Said Nursi bu çalışmaların prototipi. Bunun gibi, bir çok akademisyen burslar ve destekler alarak bu gibi konularda çalıştı. Üçüncü bir şey, bir taraftan işte devlete telkinler, bir taraftan akademisyenlere telkinler, teşvikler, paralar. Hiç bunu unutmayın, müthiş para ödendi. Bir çok akademisyen araştırma için para bulamazken, belirlenmiş alanlarda yapılacak araştırmalara muazzam paralar aktarıldı.

Dördüncüsü, dinsel liderlik yapabilecek gibi görünen insanlara zemin hazırlayarak, bunlara genç Amerikalılar göndererek, "ay sizin ne kadar yumuşak, hoş fikirleriniz var" dedirtildi. Bunlardan birisi Fetullah Gülen hocadır. Güneydoğu'dan ve Doğu'dan bu eski mollaları getirerek, şeyhleri getirerek, Boğaz'da nispeten muhafazalı yerlerde, mesela Amavutköy'ün üst taraflarında yerler tutuldu. Bunların parası hep Amerikalılardan çıkıyordu.

Hatice: Böyle bir şey oluşturmaya çalışıyorlar, böyle çalışan geniş bir grup hem de medya ve diğer basın organlarında etkili olan bir grup oluştu.

M. B. Kıray:Bütün bunlar Türkiye'deki komünizm cereyanlarının önünü kesecek, artı Sovyetler'i düşürmeye yarayacaktı. Dolayısıyla, hem ölmeye yüz tutmuş birtakım şeyhleri tutup ortaya çıkardılar ve işin ilginç tarafı bu şeyhlerin kendi saçlarını tarayacak halleri kalmamış, nerede kaldı bir dizi işini yerine getirecek. Yeni denen şeyhlerin hemen hepsi yeni, hiç eski şeyh yok. Herkesin kerameti kendinden menkul. Artı, bir tarafı daha var; bu şeyhlerinin hiç bitisinin oğlu gelmiyor. Bunlar sülale, işin aslı. Kim geliyor? Kızını müridlerden biriyle evlendiriyor, o geliyor. Çok basit, bizim kızcağızlarımız, fukara, erkek yüzü görmüyorlar, babalarıyla abilerinden başka; bu sefer evin içinde bir mürit var, dönüp dolaşan, kendiliğinden aşık oluyordu. Tamam, ben hiç onlara itiraz etmiyorum. Damat evleniyor, şeyhten el alıyor. Peki bu nasıl böyle örgütleniyor? Sizin aklınız eriyor mu; Adıyaman'ın üçüncü mahallesinde oturan 75 yaşındaki adam gelecek de İstanbul'da bir dergâh kuracak, dergâhın kapıları herkese açılacak, yenilecek, içi-

lecek, bunun muhasebesi tutulacak, parası istenecek.

Mehmet: Bu para nereden geliyor?

M. B. Kiray: Örgütlemek bile mesele. Ben size bir kahveyi dolduruncaya kadar yüz kere elim titriyor burada. Bunu yapamazlar. Bu şoblon dışarıdan gelme. Bu, son derece ayrıntılı olarak düşünülmüş ve konsantre bir halde çalışılmış bir hadise idi. Bu gürlüğe bunları da entelektüel çevreye kabul ettirecek bir kavramlaştırma lazımdı. Yukarıda vurguladığım projeler ve destekler sonunda ürünü verdi. Bu kavramlaştırma uzun zaman geçmeden bulundu. "Bunlar bizim, kırsal yöremizin, geleneksel çevremizin sivil örgütleridir." Yani devlete karşı oluşturulan sivil örgütlerdir.. Bunlar o kadar geleneksel ve o kadar devlet çizgisinde, yani geleneksel, muhafazakâr suni çizgilerdeki karşı olmaları olası değil. Yok böyle bir şey. Cumhuriyet'ten sonra Nureculuk olmuş, o da başka bir hikâye. Onda da ne kadar İngiliz parmağı var bilinmiyor.

Bütün siyaset bilimciler, mal bulmuş magribi gibi bunun üstünde yoğunlaştılar. Tut ki bu sivil toplum teşkilatı, örgütü ne yazar? Tut ki öyle. Bunun yapay olarak şişirildiğini, bunun günün hallerine uymadığını, bunun geçmişte yalnız bazı lokal kuvvet gruplarının, hem de çok mahallî, -kuvvet grubu derken kasabadaki 5-6 kişidir- işine yaradığının, bunun Osmanlı tahtı ile hiçbir ilişkisi olmadığını, bunun ne gerici, ne ilerici olmadığını, siyasî taraflarının olmadığını niye söylenmiyor? Yok ki. Bu gün var, bu gün başka.

Fuat: İlginç bir durum Şerif Mardin'in 1986'da -şimdi aynı kuldarda yer alan- Ali Bayramoğlu ile yaptığı bir söyleşide bu gün artık genel geçer akademik çevrelerde en çok kullanılan ve bu anlamda da tarikat ve islamik hareketlere zemin sağlayan merkez-çevre modeli için "Biraz yanlış anlamalara yol açan şeyler yazdığımı biliyorum" diyor ama bu yanlış anlamalara yol açan ve yazar içi düşüncesinin ilk istasyonu olarak kabul edilen açıklama tarzı bu yazının yazıldığı 1985 yılından sonra çok daha fazla tüketilir oldu. Belki de en çok tüketen bizzat kendisi oldu. Bu model sonuçta T.Özal'ın ve ANAP'ın daha da ötesi islamî grupların çevrenin kendini merkeze karşı savunduğu sivil toplum yapılanmaları olarak analiz edildi. Oysa 1980'li yıllarda bir başka gerçeği, çevre denen ve sivil toplum birimleri olarak adlandırılan kesimler bizzat merkez tarafından muazzam destek görüyordu. Bu çerçeve daha önce dile getirdiğim ve sizin açıkladığınız ilişki biçimleri ile birlikte düşünüldüğünde daha da önem kazanıyor. Toplumsal değişme son dönemlerde entelektüellerin düşünsel faaliyetlerini de önemli ölçüde değiştirdi. Tümenü içermese bile bu genellikle böyle. 1980'lerde başlayan değişim süreci bireysel çıkarları öne çıkardığı ve buna karşılık geleceğe ilişkin toplumsal topye-kün projeleri önemli ölçüde olumsuz etkilediğini düşünecek olursak elit-entelektüellerin büyük bir kısmı bu dönüşüme en hızla uyan kesim oldu. Çok daha önemlisi onların hızlı adaptasyonu süregelen egemen değişim eğilimlerin daha da hızlanmasına yol açtı. Elit-entelektüel kesim böylece düşünsel etkinliklerini mesleki bir çerçeve içine yerleştirirken, hızla düşünsel deformasyon sürecine hızla girdi. Belkide çok daha basit bir açıklama biçimi ile bilginin metalaşması denen olgu tam da buydu. Toplumsal değişim sürecinin piyasa yönelimli olduğu düşünülecek olursa, elit-entelektüel kesimin önemli bir kısmının bu pazardan ve yaratılan kay-

naklardan pay alma sürecini hızlandırdığını söyleyebilir miyiz?

M. B. Kiray: 1980'lerden sonra inanılmaz bir tarzda Türkiye ile ilgilenen Amerikan ve İngiliz siyaset adamlarının pençesine düşen bir kesim oldu.. Farkındalarını, farkında değillerini bilmem, ama bu böyle. Ve bu kesim, hakikaten inanılmaz bir tereyağ, bal meselesi getirdi. Bu kesimlere yukarıda belirttiğim kanallarla yoğun kaynaklar aktarıldı. Tarikatların modern Türk toplumundaki yeri bakımından yapılan açıklamaların ve dahası bu hars, kültür analizlerini, nasıl çok anlamlı bir şekilde anmıyorsak.. (Burada bu kesimi Ziya Gökalp'la mukayese etmeyin Gökalp son derece kişiliklidir ve aslında mağeri vicdanı falan meselelerindeki normlar, toplumsal normlar meselesinde doğrudur ve gayet iyidir) bu dönem yapılan açıklamaları da pek iyi anmayacağız. Bir adam din ve ideoloji ve de bunların örgütleniş tarihleridir dedi mi, iki defa düşünmek lazım.

Hatice: Sivil toplum meselesiyle ilgili benzer bir şeyi gecekondularla ilgili yaptılar biliyorsunuz. Dediler ki; gecekondular Türkiye'deki en demokratik yerleşme biçimidir.. Yani, hiç, kaçak yapılaşmamış, toplumsal adaletmiş, kent toprağının mülkiyeti meselesi; bunlar hiç konuşulmadı.

M. B. Kiray: Gecekondular üstünde 1970'lerde, belki 60'ların sonu, Ankara'da bir toplantıyı unutmuyorum.. İşte biz paralanıyoruz bir grup orada, "Gecekondular sınıfsızdır; yani köylülükten çıkmıştır, işçileşmemiştir, rasgeledir, burada hiçbir şey beklememek lazım. Bunların şehir toplumunun parçası olması için önce üretimde değişimin olması gerekiyor falan..." O zaman bir çıktı; "Ben gördüm dedi, çeşme başında sıra oluyordur, Türkiye'nin bütün geleceği onların ayaklanmasına bağlı."

Hatice: Oysa Türkiye'de, sağa en çok kayan kesim gecekondular oldu.

M. B. Kiray: Tabii, başka türlü olabilir mi?- O söylemde bir sorun vardı, hâlâ var. Yani, "Bunlar demokratiktir, kendiliğinden yaptılar, bak devlet onlara suyunu da getirdi, elektrikliğini de getirdi" diye, hani böyle bir sivil zorlama biçimi diye yorumlanan şey doğru değildi gibi geliyor...

Bu günlerde gecekondular hadisesi oldukça kılıf değiştirdi. Başlangıçta, topraktan kopan adam geliyordu, burada hiçbir hazırlığı olmadan geliyordu. Böyle bir 30 sene yaşadık, 1950'lerden 1970'lere kadar. Sonra tabii bir başka tarafı daha var. Bu kurumlaştı. Bir hadise bir zaman devam ederse, olduğu gibi kalmıyor bu, yalnız akraba, eş, dost, köylü gelmiyor oraya; ister arazi spekülasyonu olsun, ister hukuk spekülasyonu olsun her neyse, geliyor, kurumlaşıyor, yarı parti oluyor, yarı hükümet oluyor, yarı hukuk oluyor böylece anladığımız anlamda bir şehir de olmuyor. Yani kurumları tamam, polisi, mahkemesi, arsa ofisi, bilmem nesi tamam bir yer oluyor. Artı, bunun üstüne tabii Türkiye'nin içinden geçen, ki o arizi, son 10 sene yaşananlar, hem fundamentalistler, hem Kürtçülük meseleleri ile gelen yahut Alevilikle gelen, yani onların ikisi ayrı ayrı oluyor böyle, bir de o mesele çıktı. Yani, bu bizim eski gecekondular dedikimiz olgu değildir artık. O zamanlar, topraktan kopan eski köylülerin gelip de şehirdeki bir yere yerleşmek meselesi gecekondular olarak adlandırılıyordu. Bu, ayrılıkçıların ve dinsel yerleşme düzeninin farklılığı, başka bir hadise. Ama, bu sivil toplum teşkilatı meselesi, olsa ne olacak, ne kadar etkili diye önüne geldiği zaman, siyasallaşmadığı

kadar bu sivil toplum teşkilatı mesele değildi. Bunu siyasallaştıran sivil toplum örgüt özelliği değildir. Bunu siyasallaştıran, dünya konjonktüründe Türkiye'nin bulunduğu yerdir. Böyle koyarsan, başka türlü ele almak lazım...

Mehmet: *Hocam, bir de, tanım gereği de bakımımızda, bu yeni sivil toplum birimleri o kadar katı bir hiyerarşiye sahipki. Bunlar nasıl sivil toplum olarak düşünülebiliriz.*

M.B.Kıray: Sivil toplum teşkilatları da hiyerarşik. Her grup bir zaman sonra yapılaşır. Yapılaşırken kendi biçiminde, "asıp kestim" meselesi olmadan bile bir hiyerarşisi olur. Bütün mesele, bu kuvveti nasıl kullandıklarıdır içeride.

Şimdi böyle marjinal gruplar olabilir. Ama, marjinal grupları kim başlatırsa başlatsın, bir gaye ile başlatıyor. Ama bir şey var ki, Türkiye'de tarikatlar bugün siyasal çevrelerce son derece önemli oranda kullanılıyor. Buna bir yerde dur demek lazım. Çünkü bunlar çok naif insanlar; hani sofistike bile değiller.

Hatice: *Yani, tarikatlar da artık siyasî partileri kullanır hale geldiler.*

M.B.Kıray: Peki, şimdi bu gelişme meselesine gelelim, bu tarikatlarla bir yerde birleşiyor. Yani, tut ki sivil toplum teşkilatı; sivil toplum teşkilatı kendi içinde son derece demokratik bir şey değil ki. Demokratik olmadıkları için de hiç bir şey yapamıyorlar. Hani, Beyoğlu'nu Kalkındırma Cemiyeti, yok bilmem nereye ne yapma falan. Yani bunlar olmuyor gördüğünüz gibi. Üstelik de bunlar, sivil toplum teşkilatı olarak, halkın oralara gidip de işte sohbet ettiği, fikrini sordukları... "Koyunlar gece yarısı meler mi" falan gibi böyle şeyler, yani geleneksel şeylerde ne konuşacak. Biraz dinsel mitoloji Habil, Kâbil'i nasıl öldürdü falan, orada da durur. Ama, şimdi artık öyle değil, siyasallaştığı zaman başka bir şey oluyor. Alevilik bir mezhep olarak çok öne çıkmasının sebebi siyasallaşmaları, hatta baş kaldırdıkları zaman karşılıklı çekişmişler, asılmışlar, her neyse, başka şeyler olmuşlar. Bu Sünni tarikatlar öyle değil ki. Nakşibendiler falan, uyum içinde yaşamışlar işte.

Fuat: *Batı'daki modernizmin krizi beraberinde modernizme tepki olarak düşünsel anlamda postmodernizm ya da sosyal hareket olarak ekolojistler, çevreciler kadın veya öğrenci hareketi olarak yeni sosyal hareketler şeklinde kendini gösteriyor. Çağlar Keyder'in önemli bir yorumunu burada hatırlamak gerekiyor: "bizde modernizme tepki beraberinde, premodern unsurların güçlenmesine yol açıyor. Yoksa son zamanlarda söylenegeldiği gibi islamın siyasallaşmasını modernizme tepki olarak postmodern bir tepki olarak düşünülmemesi gerekiyor."*

M.B.Kıray: Şimdi, tarikatlar tabii özenle örülüyordu. Yani, dinselliğe dayanan ve bir lideri dinleyerek, geçmişe ait mitolojiyi veya o mitoloji ile bu günkü meseleleri anlamaya dönük sohbetleri yapıldığı bir yer bir topluluktu tarikatlar. Bu tarikat şeyhleri, mahallî olarak, kim kimle kavga etti, kim kime borç verdi, biraz da onları çözerlerdi. Dışarı kapalı toplumun bir parçası idiler bunlar ve bir tür düzen koruyuculuğu yapıyorlardı. Ama, bu 100 sene evvel falan olan bir şey. Ondan evvel de geçerli bir hadise değil; ondan sonraki aşamada geçerli bir hadise değil.

Dediğim gibi bunlar, 1960'lardan, 1970'lerden sonra, özellikle Reagan zamanında, dünya konjonktüründe dinselliği siyasallaştırarak, komünizme karşı kullanmak fikri geliştikten sonra, özellikle yeniden teşkilatlandırılıp, işte

bahsettiğimiz gibi, oğlu gelmiyorsa damadını öne çıkararak, ellerine neler yapabileceklerine dair tarifler verip, akademisyenlere bunların fikir çerçevesini öne çıkartmaya yönelik görevler, projeler vererek ortaya çıkarıldılar. Modernizme karşı oluşturulan bilinçli bir tepki falan değil di.

Bir çok kimse, değişimin gelişme düzeyinde beraber gittiğini, yani bu büyük sanayi devrimlerinin çeşitli aşamalarında, toplumda da çeşitli değişimler olacağını, ona paralel ve benzer, her ne kadar kendi tarihine, mahallî şartlarına bağlıysa da, en genel çerçevede bir birine benzer hadiselerle bu ekonomik gelişmeye ayak uyduracağını toplumların söyledirdi ve hâlâ da o fikirde olduklarını söylüyorum.

Bu fikirlerden bir tanesi de, şöyle biraz geriye gideyim isterseniz, bu ekonomik gelişme dediğimiz şey varken, yani millî gelir artacak, sanayileşme artacak, şu olacak; bunun bir tanesi hayatı kazanma tarzı değişecek. Artık, küçük esnaf veya tarımda küçük işletmecilik değil, büyük fabrikalar, her neyse işte entansif, yüksek teknoloji tarım vesaire. Böyle gelir kazanıldığı zaman, yaşam biçiminde de çok büyük değişiklik, çünkü bu da bir yaşam değişikliğidir. Yani, sabahleyin 9'da gidip, akşam 5'de gelmek, esnafın sabahleyin 6'da dükkanı açıp öğleyin eve gelip 4 saat uymasına benzemez. Bu gene başka bir tür bir şeydir.

Burada, mesela aile küçülecek. Buna hiç şüphe yok, bunu hepimiz yaşıyoruz, hepimiz biliyoruz; aile küçülecek. Nükleer olur, olmaz; o hiç önemli değil, ama içinde yaşayan insanın adedi değişecek, buna çocuk adedinin düşmesi de dahil. Çocuklar azalacak, aile küçülecek, eğer istiyorsanız eğitim başka türlü olacak, -derslerde hep anlatırdık biliyorsunuz- eğlence tarzı ticarileşecek. Bu çok önemli, yani büyükanne anlatıldığı masallar devri geçti artık. Hatta, evet, öbür tarafta Noel kutlanırken ticarileşecek, burada ramazan kutlanırken çukulatalı baklava yapılacaktır. Bu kimin aklına gelirdi? Her neyse, böyle değişiklikler olacak.

Bütün bunlar sayılırken, bu 1970'lerin siyasî konjonktürüne gelene kadar bir boyutta her zaman vurgulanırdı: Dinsellik azalacak ve kişisel vicdan meselesi haline gelecekti.

Bu, bütün aile küçülmesi gibi, çocuk adedinin azalması gibi, ücretli çalışma düzeni gibi hayat tarzı değişimin temel boyutlarından biriydi. Bu son 1980'lerden 1990'lara kadar olan zaman zarfında, benim gibi bu konfigürasyonların devamlı değiştiğini, ana formların arayışını doldurarak yine değişmeyi sürdürdüğünü falan iddia eden, bir tür devrim düzeninin devam edeceğini, zig-zaglar olup ileri gidebileceğini söyleyen kimse, "Hani nerede, bak dinsellik azaldı mı? Arttı" sözü ile sürekli karşılaşıyoruz.

Şimdi, bunu bir kere daha konuşmak gerekir. Fundamentalist İslam, siyasî İslamın gelişmesi acaba dinselliğin azalması mıdır, değişmesi midir? Kişilerin hayatında dinsellik bakımından neyin değişip, neyin değişmediğini ölçerken, ben çok merak ediyorum, elinde bir şey yok; dinselliğin siyasal örgüt olarak şehirlere gelip yeniden örgütlenmesi, Parlamente'ye girmesi... Bu da bir garip tabii, Parlamente'de bu bütün değişme dediğimiz şeyin siyasal tarafı parlamente rejim, sanayi devriminin siyasal yönüdür. "Bu da nereden çıktı" diye bakımımızda; bakıyorsunuz, bir fundamentalist düzen ortaya çıkıyor, din siyasallaşılıyor ve bu

bir demokratik parlamentoya giriyor ve çalkalansa da, herkes çok endişe etse de, "biz demokratıgiz" diye bar bar bağınıyorlar.

Her neyse, burada bir anormallik var, bir tutarsızlık var.

Benim görüşüm: "şimdiki siyasal İslamın ortaya çıkışı kadar, siyasal hayata giriş tarzı da, tamamıyla -tabiri yerinde ise- çağdaşdır, modernidir. Bunun, eski İslamla bir ilgisi yoktur. Adına İslam diyorlarsa da, her ne kadar Büyükanemnin başörtüsü, teyzeminin bilmem nesi gibi laflar geçiyorsa da, temelde bu modern toplumun, modern sanayi toplumunun değişmesini yaşayan, adım adım yaşayan ve bunu siyasî tarafını da parlamenter rejim olarak gören ve bütün müdahalelere rağmen, tarihinin dalgalanmalarını nazarı dikkate alarak gelirse, dünya konjonktüründen dolayı muhafazakâr politika olarak ortaya çıkmış, -Başka türlü bir şey çıkmıyordu, bu çıktı- o şeyden dolayı, dediğim gibi 1970'lerde ve 1980'lerde Sovyetlere karşı geliştirilecek ideolojik tarafı da çok şişirildiği için ve kırsal yörenin çözülmesi, kasaba esnafının bitmemesi yüzünden, bir miktar da mümbit toprakla bu şey son derece modern bir hadisedir. Aslında dinselliğin azalmasına da son derece yardım etmektedir. Tamam yüzde 21 oy aldı falan filan. Tabii, parlamenter rejimde kimin hangi siyasî partiye oy verdiği o kadar çok açık değildir bildiğiniz gibi, çalkalanır. Hiçbir zaman işçi partileri işçiden oy almaz, entellektüelden oy alır vesaire, böyle şeyler söylenebilir.

Peki, bu nasıl dinselliği azaltıyor diye sorarsanız; her ailede, bugün çok dindar olan, yani çok dindardan kastım, son derece muhafazakâr hareketlerde bulunan, işte karısını şöyle örtünmeye zorlayan, çocuğuna Kuran'ı ezberleten, yok işte oğluna... şimdi bilmiyorum, çeşidi var bunun. Ondan sonra da öbür tarafta, aynı şeyde amcası diyelim, bizim orta tabakadaki gibi başı açık gezen, Ramazanda oruç tutan, ama başka zamanlarda da, Boğaz'da rakıyı kolayca içen vesaire, böyle kendine göre kişiselleşmiş din meselesi olan var. Bu o kadar komik bir hale geldi ki.

Böylece bizim İkinci Cumhuriyetçilerin, tepeden indi de kafasına vurdu da yok bilmem ne dediği değişim sürecine ilişkin açıklamalar da gerçekçi değildir. İnsanlara hep söyledim. Ben annemin bir gün başka türlü olduğunu görmedim. Büyük annem, 1850'lerde doğmuş kadın, onun bile başı açıktı. şöyle bir şey bağlardı ama, saçları açıktaydı. Annem hiçbir zaman bağlamadı, her zaman şapkalıydı. O zaman şapka modaydı, şapkasız çıkılmazdı sokağa. Şimdi ben arada bir şapkamı bir şey giyiyorum, bana temizliğe gelen, "aa, bak modern oldun" diyor bana. Peki, fark etmez. Yani, kimsenin kafasına tabanca dayanmadı, soyun, giyin vs. diye. Kırsal yöredeki kadına başını aç diyen mi oldu? Ne aç diyen oldu, ne kapalı olsun diyen oldu.

Pekâlâ, şimdi ne oluyor? Burada bir eklemleme var, bu bir zaman sorunudur. Şunu demek istiyorum: şimdi kendiliğinden bu değişime yürüyor. Bir kuşak sonra bu işler daha başka türlü olacak..

Fuat: Hocam, değişimle zaman kavramı arasındaki ilişkiler burada önem kazanıyor.

M.B.Kıray: Çok önemli bir mesele. -

Fuat: Algılama tarzı, günlük yaşamı yorumlama insanların kısa zamanlar içinde karşılaştıkları sizin değişiminizle zikzaklar önemli oluyor. Zikzaklar değişim olarak tanınıyor. Sonuçta, günlük olaylara, yüzeye yansıyan şeylere

baktığında, "Her şey değişiyor, farklılaşıyor..." gibi bir sonuca varmamaza yol açıyor. Demin, şeytanın avukatı derken onu söyledim. Yani, eleştirel ve bilimsel düşünce bu yanlışlığı düşmemesi gerekirken son zamanlarda bu tür bir yanlışlamayı bizzat akademisyenler, akademisyenler öncülüğünde yapıyor. Günlük olayları takip etme, aktif süreçlere bağlanma uzun süreleri içeren zaman kavramıyla etkileşime sokulmadığında, sanki o zikzaklar yaşamın kendisineymiş gibi algılanıyor bu da çok tehlikeli sonuçlara götürüyor insanları..

M.B.Kıray: Sürdürdüğümüz sohbet açısından can alıcı nokta bu. Değişim ile zaman arasındaki ilişkilerin çok iyi analiz edilmesi gerekiyor. Halbuki şimdi Allah'tan borsa var, çok güzel gösteriyor işi. Her gün aşağıya düşmüyor borsa, şöyle bir şey düşüyor ama, o da gidiyor bu yatırımlar ve her zaman da artacak, onu herkes biliyor. Arada birileri çok kaybedecek, ama sonra tümü tekrar girecek ve genelde istatistikte bir birleştirme hattı vardır ya, sosyal değişme öyledir.

Bunlara baktığınız zaman dinselliğin azaldığını ben rahatça söyleyebilirim, askerî darbe tehdidinde rağmen. Askerî tehditten dolayı değil, herkes her şeyi münakaşa edip, daha bilinçli olarak bir inanç meselesi ile bir siyasallık meselesini ayrı ayrı düşünmeye başlıyorlar Türkiye'de ve bu çok önemli bir aşamaya ulaşıldığını gösteriyor. Ve dolayısıyla, toplum "değişme çizgisi" dediğimiz; işte ailenin küçülmesi, eğitimin rasyonelleşmesi, eğlencenin ticaretleşmesinin üstünde dinselliği de vicdana doğru çeken bir düzenin içine giriyor. Sonuçta girişte yaptığımız vurgu ile bitirelim "değişimin evrensel olduğu" yönündeki gerçek devam ediyor ve buna bugünlerde "değişme" diyoruz.

Hatice: Sizi yorduk, bize zaman ayırdığınız için çok teşekkür ederiz.

Gelişme İktisadının Sorunları

Prof. Dr. Tamer İşgüden*’le Gelişme İktisadı Üzerine Söyleşi

Mehmet Türkay: Hocam Kalkınma İktisadı geliştirmekte olan ülkelerin dinamiklerini anlamamız için ne gibi katkıları olmuştur?

Tamer İşgüden: Bu zor bir soru. Soru kolay da yanıtı zor. Tabii “anlama”dan ne anlıyoruz. Anlama, bize bir sorunun, bir oluşum niteliğini, evrimini, geldiği yeri, daha önceki durumunu veriyor mu? Tam olarak bize açıklıyor mu? Soruya tam cevap veriyor mu gibi zenginleştirirsek, mükemmel demek zor. Ama belki pek çok sosyal bilimde bu böyle. Yani ben şöyle dönüştüreyim: Biz Batının dönüşüm sürecini tam olarak anlamış mıyız diye sorsam, orada da belki aynı soru sorulabilir.

Fuat Ercan: Soruyu şu şekilde geliştirelim; Gelişme İktisadı daha önce iktisadın tanımladığı alanı direkt olarak açıklayamadığı, aktif sorunlara ilişkin yeni bilgilendirme biçimleri ne olarak tanıdı mı?

Tamer İşgüden: Ben şimdi şöyle söyleyeyim onu isterse- nüz. Önceki iktisadın konusu dolaylıydı. Yani önceki iktisadın sömürge ülkelerine bakışını, evden, yani merkezden taşraya bakış diye niteliyorum. Evlerinde oturdular, taşraya bak- tılar; taşrada da insanlar var, toplumlar var, bunlar nedir? Bunlar belki antropoloji konusu olur, yani pek de fazla ben- zemiyorlar ama, ne de olsa insandılar. Hele Hristiyan falan olurlarsa daha iyi insan olurlar gibi bir bakış açısı. Sonra tabii 45’den sonra, yine herkesin bildiği gibi olay biraz daha yu- muşamak durumunda kaldı. “Canım, işte bunlar da bize ben- zemezler ama, belki bir süreç sonunda biraz benzerler, tam benzemeseler bile, biraz benzerler. İşte yapıları farklı, davra- nışları farklı, sermayeleri yok, işte psikolojileri değişik, değer yargıları değişik, ama bunlar da düzeltilemez şeyler değil...”

Mehmet Türkay: Bizim onlara benzememiz için müda- haleler yapıldı mı?

Tamer İşgüden: Tabii. Yani, o zorluğu, Keynes olma- saydı, nasıl düzeltereklerdi merak ediyorum, neo klasik in- sanın kendi kalıplarını Keynes kırmısaydı. Ama Keynes çok rahatlatı... Yani şimdi o da bir yazın, oradan büyük itişler çıktı, ikili yapılar çıktı, işte bildiğiniz klasik Ortodoks İktisa- dın temel soruları çıktı. Tabii oturdular, evlerinden baktılar.

Buna karşılık bir de taşradakiler merkeze bakmaya başla- dılar, yani biz neyiz diye çıktılar. Onlar da Batı’nın kaçırıkları yada görmek istemedikleri bazı şeyleri ortaya koydular. İşte dediler ki; “kardeşim sen bana gelmişsin, çarpmışsın, yeni- den biçimlendirmişsin; kendi biçimlendirmenin doğrultusun- da beni dünya sisteminin içine sokmuşsun, ondan sonra ben de çarpılmışım. Sonra da bana, sen neden çarpıldın diyorsun. Ben senin yüzünden çarpıldım.” Yeni bir çizgi. Ya da işte az gelişmişliği karşılıklı eşitsiz ilişkide aramışlar, yapıda ara- mışlar; Marksist iktisatçılar, işte sömürge üretim tarzıdır, di- ğer çizgiler de, bağımlılık okulu gelişmiş.

Şimdi temel sorunuza gelince, yani “anlamaya yardım et- ti mi” sorusuna; önce bizim, yani taşradakilerin diyeyim ben, kendimizin ne olduğu sorusunu bizim bilincimizde tekrar canlandırmak gerekir.

Fuat Ercan: Dönüştürdüğü sürece, biz de kendimizi al- gılamaya, anlamaya çalışacağız.

Tamer İşgüden: Hatta, biraz daha öteye gitti, merkezin kendi evlerinde oturup bize çarpanların da ne olduğu sorusu çıktı ortaya.

Fuat Ercan: Bir bütün olarak kapitalizmin işleyişi hak- kında düşünmemize olanak mı sağladı?

Tamer İşgüden: Bu soru için teşekkür ederim. Ben daha önceki bir konuşmada da aynı şeyi tekrarladım. Tekrar de- ğinmek istiyorum. Benim meslek hayatımda çok büyük bir korku; içinde bulunduğum toplumsal, siyasal, ekonomik ya- pının sorularıyla, sorunlarıyla, nitelikleriyle ilişkisi olmayan ya da pek az olan açıklamaların kendi toplumuma yamalama işi. İşte 19. yüzyıl sonunda Türk üniversitelerinde okutulan neo klasik iktisat, isim vermek istemiyorum, biz de şimdi ay- nı şeyi yapıyoruz belki. Ondan çok korkarım. şimdi neo kla- sik iktisadın erdemlerini tutup, yarı sömürge Osmanlıda an- latmak herhalde ayağı yere basmayan bir olay. şimdi o sordu- ğunuz soru güzel bir soru. Yalnız, çevre diyelim artık isterse- niz taşraya, çevre ülkelerinin eğitim sistemi, formasyonu, dünyaya bakış açısı, Batı egemen kültürünün ağır etkisi altun- da olduğu zaman, o ister istemez, hiç olmazsa bir kısım çevre aydınına gelip yapıyor ve çevre aydını farklılaşıyor, şöyle farklılaşıyor: “Sanayiden Sürgüne”, Kenize Murat’ın kitabında, sürgün edilen bir Osmanlı sultanı Hindistan’da Müslüman bir raja ile evlenir, Hindistan valisinin verdiği bir baloya birlikte giderler, sultanla, Sultana, İngiliz valisinin eşi der ki, şimdiye kadar bana gelenlerin hemen hepsi ya benden fazla İngiliz, Oxford çizgisinde konuşuyor, ya da bana düş- man. Hintli nerede? şimdi çevre aydınının işi zor. Ama Batı’ da, orada duruyor bunu da kabul etmen lazım... O çizgiyi, o formasyonu aşabilip, kendimizin ne olduğunu alerjisiz bir biçimde ortaya koyabilecek yöntemleri, bilgi kalıplarını, ba- sit de olsa, beğenmesek de, tabii Batı çok gelişmiş, bilgi biri- kimi de çok gelişmiş, biçimsel biçimi de çok gelişmiş, o ka- dar gelişmeyecek belki, başaramayacağız, ama başarabil- ğimiz ölçüde biz neyiz sorusunu o çizgilerin dışında sorabil- memiz lazım diye düşünüyorum.

Dediğiniz doğru. Bir şey daha söyleyeyim izin verersen; Osmanlının işgal döneminde bir Türk entelektüelinin bir ar- kadaşı İngiliz’le tanışırken, “Türk’e benzemeyen Türk” di- ye tanıştırılıyor, buralardan sıyrılmak lazım. Ama ne İngiliz kadar İngiliz olamaya gerek var, ne de İngiliz’e düşman ol- maya gerek var. Onu kendimizin ne olduğunu kendimiz çöz- meye çalışmalıyız. alerjisiz, korkusuz.

* Prof. Dr. Tamer İşgüden M.Ü. İktisat Bölümü Uluslararası İktisat ve İktisadi Kalkınma Ana Bilim Dalı başkanıdır

Fuat Ercan: Kapitalizmi genellikle ekonomik değişkenlerle anlama çabası içindeydik oysa kapitalizmi tanımlayan meta ulaştığı/değdiği her noktada bir yaşam biçimi dahası bir düşünce tarzını da taşıyor. Bu anlamda çevre olarak tanımladığımız ülke ve toplumsal pratikler, sadece metalarla değil düşünce yapılarıyla karşılaşıyor. Metaların günlük yaşamımıza girişini eleştirdiğimiz kadarıyla metalarla birlikte gelen düşünce yapılarına da eleştirel bakmamız gerekmiyor mu?

Tamer İsgüden: Tabi, yani şimdi bilinen bir şey, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı'da 500 tane yabancı kaynaklı okul var. Bunların 400 bilmem kaç Amerikan okulu. Ama yine çok ilginçtir, Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde, -Bugün Atilla İlhan'dan okudum tekrar- Cumhuriyet okullarının yanında, yabancı okulların pek de fazla itibarı yokmuş. Benim gençliğimde de yoktu.

Mehmet Türkay: 1970'lerin ortasından itibaren gelişme iktisadının sona erdiği, bittiği yönünde düşünceler önem kazanmaya başladı. Bu konuda ki düşüncelerinizi alabilir miyiz.

Tamer İsgüden: Ben bunu yine, "merkez ve taşra" diye yansıtaçığım. Belki merkezdekiler için bitti. Çünkü onların söylevleri de değişti, iktisatları da değişti. Artık merkezin egemen iktisat anlayışının müdahaleci, bizi dönüştürmeye yönelik, müdahaleye yönelik yaklaşımlara çok fazla ihtiyaçları kalmadı, başka şey istiyorlar bizden. Onlar için bu çizgi-deki bir kalkınma herhalde bitti. Yani bu neo-klasik bir yayılma, ikinci bir küreselleşmenin dünya çapında egemen kılınma dalgası içinde onlar için, biraz önce anlattım, her halde bitti; ama bizim için bitmedi, yani pratik şekilde bizim için bitmedi. Çünkü biz, temel gereksinimlerimizi karşılayabilmek için ayakta durmaya çalışıyoruz, dönüşmek istiyoruz. Yani re el pratik alanda belki onlar için bitti. Belki diyorum, çünkü onların içinde de karşı olanlar var. Ama bizim için bitmedi. Çünkü onlar hâlâ evlerinde, biz taşradayız ve hâlâ bilinen yoksulluklarımızla, ikide bir sekteye uğrayan siyasal rejimlerimizle olayın içinde çalkalanıyoruz. Ama şimdi bir disiplinin bitmesi için iki şey lazım. Ya, egemen kuramın soruyu açıklayamaması, ki onlar için o açıdan bitmiştir; iki, sorunun ortadan kalkması. Bunların ikisi de söz konusu değil.

Tersine şimdi, birinci sanayileşme ve ondan sonra dünyayı yeniden düzenleyen büyük dalgalara benzer, bir ikinci, üçüncü dalga; bunun etkisindeyiz. Tersine, şimdi çevre ülkelerin varlıklarını, düzenlerini yeniden düşünmeleri, gelişme iktisadını yeniden başlatmaları lazım.

Mehmet Türkay: Son zamanlarda ekonomik analizde küreselleşme iddiaları önem kazandı, bu iddialar yada iddiaların işaret ettiği gerçeklik iktisadını nasıl etkiliyor?

Tamer İsgüden: Şimdi, küreselleşme, işte 70'lerden bu yana artan bir hızla, 80'den sonra ivme kazanarak yeni bir put olarak insanlara sunuluyor. Bunun gerisindeki dinamikleri falan açıklamak istemiyorum, zaten genelde artık biliniyor. Küreselleşmenin insanlara ne sunacağını, örneğin bütünleşmiş bir pazar ekonomisinin tüm dünyada egemen olması gibi konularda, doğrusu verilenle gerçekleşen arasında çok fazla paralellik olduğunu düşünmüyorum.

Önce ne kadar bütünleşiyor, o da pek belli değil. Bilinen, zaten işte üç tane ayrı merkez var. Doğu ülkelerine geldiğimiz zaman, Rusya'ya geldiğimiz zaman, eski Sovyet bloğundaki Doğu Avrupa ülkelerine geldiğimiz zaman, küreselleş-

menin bu insanlara ne getireceği daha çok tartışmalı; şimdi-lerde cennet getirmediği ortaya çıktı. Ama bundan sonra ne getirecek, bilmiyorum. Yani şunu demek istiyorum: "Artık küreselleşme vardır, pazarın içinde herkes birleşecektir ve bu size refah getirecektir, dünyaya mutluluk getirecektir. Başka alternatif de yoktur zaten. İster istemez bunun içine gireceksiniz. O halde kendinizi pazara teslim edin..." Biraz önce de vurguladığım gibi, kendimizi pazara teslim ettiğimizde ne olacağımızın ilk ipuçlarını almaya başladık.

Türkiye'den örnekler vermek gerekirse, hastalar artık müşteri oluyor, hastanede bakkal oluyor.

Fuat Ercan: Aynı gelişmeyi eğitim sistemimizde de yaşıyoruz.

Tamer İsgüden: Eğitimimiz zaten epeyce müşterileştir. Kamu olayı zaten pazarın güçlü baskısı altında giderek eriyor. Ayrılmaya başladı artık kamuda okumak, kamuda öğretmen olmak, hâlâ kamuda çalışmak biraz böyle prestij kaybedici bir olay oldu. Tabii burada, yani bilinmesi gerekir diye düşünüyoruz ama, bilinmediğinin de pek çok televizyon konuşmalarından, sağda solda ki öğütlerden öğreniyoruz. Müşteri olmak için de biraz insanın cebinde para olması lazım, satın alma gücü olması lazım. Bu nasıl olacak, bunu kimse bilemiyor, ama müşteri olacağız; o söyleniyor.

Çöken yaşam standartları, kaybolan eğitim fırsatları, insanların, eğitim fırsatlarının kaybolmasından ötürü umutsuzlukları, ulaşamayacakları yerlerin olduğunu düşünmeleri ve temel zorunlu yaşam gereksinimlerinin sağlanamaması; işte insana ev veremezsen, hastane veremezsen, okul veremezsen, besin veremezsen o zaman çok önemli bir soru ortaya çıkar. Bunları veremeyen kim olursa olsun meşruiyetini biraz kaybeder. Ve o zaman da, onu korumak için başka şeyler gelir, kaos yaşanır, bilmem ne yaşanır. Yani şunu söylemek istiyorum: "Küreselleşme olayı bitti, ekonomiye teslim olun, o sizi her yere götürür" olayını bu ülkelere mutluluk, refah getirmeyeceği artık ortaya çıktı herhalde. Yani bu da nasıl tartışılır bilmiyorum. Bu konu, küreselleşmenin bu yıkıcı etkilerinden mümkün olan az maliyetle kurtulmak için bile gelişme iktisadına tekrar sarmalamız lazım. Yani esir olmamız öneriliyorsa, o esarete biz iyi beslenmeyeceğiz; bizim, onun etkilerini en azından hafifletecek bir biçimde en azından kırıysından köşesinden, kendimizi sökecek kurtaracak bir biçimde tekrar kendimizi düşünmemiz lazım.

Olay şu, ben şöyle düşünüyorum: Birinci sanayileşmenin Hindistan gibi, Çin gibi, Güney Asya gibi ülkelerde üretimleri tahrip edip, o bölgelerdeki insanları pazara yönelik hammadde üretimine yönlendirip, ne büyük zorluklara, sıkıntılara, felaketlere yol açtığını biliyoruz. Bunu oraya giden Batılılar yazmış, onu kitaplardan öğreniyoruz. Şimdi aynı şeyi tekrar yaşamak istemiyorsak, olayın bilincine varıp, gelişme iktisadının temel sorusu, yani en temel sorusu, insanca bir yaşama için gerekli olan ortamlara iktisadi düzeyde, siyasal düzeyde, sosyal düzeyde, eğitim düzeyinde kavuşmanın çizgisini tekrar aramalıyız. Teslim olmak, bir yerde bazıları için yok olmak demek, bazıları için eriyip çok düşük bir düzeyde kargaşa içinde yaşamaya hazır olarak demek.

Mehmet Türkay: Peki hocam, teslim olmak derken, burada sonuç olarak teslim olmayacaksak, bir yerde birilerinin direnmesi anlamına geliyor ya da bir şeylerin direnmesi anlamına geliyor. Bu ulus-devletin içinde olacak ya da başka bir şeyde olacak. Çünkü burada böyle bir problem söz konu-

su; yani daha çok ulus-devletin aşınması artık ortadan kalkma eğilimindeki bir türden bir söylem gelişmeye başladı. Direnme noktası burada mı ortaya çıkabilir?

Tamer İlgüden: Şimdi tabii. Yani direnme, iktisadi anlamda, sosyal anlamda, kültürel anlamda, daha birçok anlamda direnme çıkacak. Bu soru özellikle çevre ülkeleri için soruluyor. İkincisi, daha birinci sanayi ve birinci savaş sonrasında dünyaya düzen verilirken, ulus-devlet olarak bu düzenlemelerin dışında kalan bir ülkeyiz biz. Yani, o korkunç küreselleşmenin dışında kaldık. Dünya paylaşıldı, biz Kurtuluş savaşıyla onun dışında kalabildik biliyorsunuz; sonraki olaylar başka. Direnme, şimdilik bu kavgadan zarar görecektir olanların demokratik, katılımcı, siyasal tercihlerini yansıttığı bir ulus-devlet çizgisinde olmasının dışında ben görmüyorum. Ve Türkiye’de bunun ip uçlarını doğrusu yakalıyorum. Ayrıca çağdaş teknolojiyi yakalamak, en azından yaklaştırmak gerekiyor. Ne var ki, teknolojinin arkasında kuram, kuramın arkasında da bilim vardır. Sorgulamak vardır, eleştirel düşünce vardır. Bütün bunlar da, bilimi yaşayan bilimi üretebilen bir toplumsal yapıyı ve onun uzantısı olarak, bir eğitim sistemini zorunlu kılar. Direnme ayakta kalma herhalde bunları gerektirir. Oysa ülkede bazı çevreler “medrese” istiyorlar.

Mehmet Türkay: Bunlar temenni herhalde

Tamer İlgüden: Tabii. Ama, söyledim çünkü; ne dedim? Demokratik, çoğulcu, katılımcı, insanların kendi düşüncelerini ve çıkarlarını örgütler içinde ortaya koyabileceği bir ulus-devleti dışında da başka bir çıkar yol bulamıyorum. Ama, tabii çok dikkatli olunması lazım. Yani, hükümet devlet olmayabilir, bu çizgide devlet olmayabilir, çok dikkatli olmak lazım. Demokrasinin gerçek koşullarıyla, gerçek anlamda işlemini sağlamak gerekir. Ben o çizgide Türkiye’de belki de son zamanlarda beliren tehlike yüzünden bir bilinçlenme, bir araya gelme görüyorum.

Fuat Ercan: Hocam son zamanlarda sürekli olarak gelişme iktisadını eleştiriyoruz. Fakat son zamanlarda esas ve sağlıklı eğilim gelişme kavramının yeniden ve daha radikal tonlarda ele alınmasıyla gerçekleşti. Gelişme kavramı iktisat disiplinin tanımladığı meta merkezli analizlerden uzaklaşarak, daha geniş bir perspektif içinde alınmaya başlandı. Böylece gelişme kavramı çevre ile birlikte anılmaya, katılımla birlikte ele alınmaya, kadın sorunsalıyla birlikte ele alınmaya başladı. Birleşmiş Milletler’ in son dönem raporlarında da artık meta merkezli gelişmeden, insan merkezli gelişmeye yönelik yeni kıstasların geliştirildiğini görüyoruz. Bu konuda düşüncelerinizi alabilir miyiz?

Tamer İlgüden: Şimdi, insan yaramaz bir yaratık. Tarihi boyunca çizgiye baktığımızda, insanın ilk savaşını doğaya karşı verdiğini görüyoruz; yaşamda kalmasını sağlamak için doğayla savaşıyor. Ama doğayla savaşıırken, gelişme aşamalarının, büyüme aşamalarının, ilerleme aşamalarının ilk evrelerinde “doğadan kurtulayım” derken kendisinin esir olduğunu görüyoruz. Yani köle insan çıkıyor, serf insan çıkıyor. Bu kez, “ben insanım, farklı değilim” diyor ve kendi türüne karşı savaşılmaya başlıyor. Zamanla bütün insanlar eşittir mücadelesini vermeye başlıyor. Çok genel çizgilerini söylüyorum. Ama bu da yetmiyor; doğaya, kendi türüne karşı savaşıırken dünyayı kavrama, düşünme, değerlendirme kategorilerinin de hâkim olmadığını görüyor. Bu kez düşünsel açıdan kendisinin insanı olmak istiyor. Yani kendisine yüklenileni değil, kendisinin bilinçle araştırdığı, seçtiği, beğendiği düşünce

formlarına sahip, beğendiği değerlere sahip olmak istiyor.

Bu bana son aşama gibi geliyor. Yani kafasındaki dogmalardan kurtulması geliyor. O zaman insanlaşma sürecini... O zaman ben üç boyutlu olarak olayı görüyorum. Doğayı yenmek, tabii doğayı yenerken doğadan ayrı, doğadan üstün, doğayı tahrip eden bir insan değil, doğayla yaşamayı da birlikte öğrenmiş bir insan olmak, başka insanların esiri olmaktan kurtulmak şu veya bu biçimde. Üçüncüsü de, kafasındaki birilerinin ya da kurumların yüklediği dogmalardan sıyrılabilmek.

Bu üçlü bir çizgi içinde görüyorum gelişmeyi.

Tabii, ilk aşama doğaya karşı savaş hâlâ pek çok çevrede yine veriliyor. Biraz önce söylediğim şeyleri tekrarlamaya gerek görmüyorum, aç insanla bir yerlere gitmek çok zor olur; onu vurgulamak istiyorum. Yani kendisinin, çocuklarının temel gereksinimini karşılamayan bir toplum, pek de demokrasiye aldırılmaz. O aşılması gereken bir aşama, ama önce bunu aşalım da sonra öbürküsünü yapalım tarzı da çok hatalı bir düşünce. Bunlar bir arada birlikte gitmesi gereken düşünceler.

Fuat Ercan: Son olarak; gelişme iktisadının eğitimi üzerinde durmak istiyorum. Yıllardan beri gelişme iktisadını verdiğiniz düşünce olursak, gelişme iktisadi nasıl bir çerçevede öğrenciye aktarılması gerekiyor.

Tamer İlgüden: Temelde iktisatçı olduğum için, gelişme dersini vermeye başladığım zaman, önce büyümeyle birlikte veriyordum. Büyüme, biliyorsunuz; bir fizik problemi gibi, yani tasarruflar ulusal gelirin şu kadar olur, sermaye hasıla oranı bu kadar olursa şu kadar büyür, işte bunun planlanması vardır; biçimsel bir mantıkla gider. Anlaşılması fevkalade kolay olan bir disiplin içinde veriliyordu. Sonra, bu büyüme kurallarında çalışırken öğrencilerle birlikte, aklımıza “insan nerede” sorusu geldi. İnsan nerede sorusunu sordumuz zaman, büyümeyi ayırdık gelişmeden.

Şimdi gelişme de, yine “insan nerede” sorusunu sorduğunuz zaman, insanı kim araştırır? İnsanı toplum olarak sosyoloji, araştırır. O zaman bu insanın doğal çevresi, toplum, insanın bireysel kültürlenmesi, şudur, budur, toplumunda içinde doğal psikoloji. Olaya sosyoloji temelli yaklaşmaya başladık.

Kendi yaklaşımı anlatıyorum.

Tabii, birtakım eksiklikler, kendimde de eksiklikler var. Sosyoloji eğitimi almadım, psikoloji eğitimi almadım... Tabii bunları uzun boylu konuşmaya gerek duymuyorum. Bu eksikliği yalnızca gelişme yaşamıyor ki, bu eksikliği insanın kendisi de yaşıyor.

Geldiğim nokta, öğrenciye anlamlı olduğunu zannettiğim nokta, sosyoloji temelli olayın üzerine gidildiği zaman, yani toplumsal ilişkiler içinde ki, iktisadın toplumsal ilişkiler içinde dönüşümünün anlatılmasının daha kolay olduğunu ve öğrencinin de kendisini yerleştirebildiğini gördüm.

Gelişme iktisadi, bana göre toplumsal temelli ve ilişkiler bütünü içinde verilmeli diye düşünüyorum. Böyle verildiği zaman, öğrencinin olayı kavradığını gördüm, bunu bir hoca olarak söyleyebilirim. Ama eksik yanları var mı? Yani gelişme dediğim bir dönüşümü, toplumsal dönüşümü tümüyle açıklayan bir yaklaşım mümkün olur mu bilmiyorum? Ben bunun uzağındayım. Ancak belki kısmi olarak açıklamalar getirebiliyoruz. İleride belki öyle bütünsel bir kuram olursa, doğrusu ben kendi adıma çok sevinirim. - Çok teşekkürler.

İktisat Açısından Gelişme Kavramı ve Eğitim

Söyleşi

Fikret ŞENSES (*)

Fuat Ercan: Gelişme iktisadının ne gibi katkıları olmuştur?

Fikret Şenses: İkinci Dünya Savaşı yıllarında ayrı bir bölüm dalı olarak ortaya çıkan gelişme iktisadı 1950'li ve 1960'lı yıllarda hızlı bir yükseliş dönemi yaşamış ve en belirgin katkılarını bu dönemde yapmıştır. Bu dönemde Asya ve Afrika'da çok sayıda ülkenin bağımsızlığına kavuşması bu ülkelerin karşı karşıya bulundukları derin ekonomik sorunların iyice su yüzüne çıkmasına ve gelişme sorununa karşı uluslararası düzlemde ilginin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu ilgiyi ve gelişme iktisadının ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkışını bir çok açıdan birbirini besleyen iki süreç olarak değerlendirmek mümkündür.

Belli başlı bütün iktisatçıların ilgisini çeken ve özellikle birçok Batı üniversitesinde kendisine ağırlıklı bir yer bulan bu bilim dalı başta sermaye birikimi, sanayileşme, büyüme ve zaman içinde istihdam, gelir dağılımı ve yoksulluk gibi temel sorunların uluslararası gündeme girmesinde ve gelişmiş ülkelerde de sosyal bilincin ve Üçüncü Dünya yanlısı görüşlerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Kuramsal açıdan da geliştirilen çok sayıda kuram, iktisat biliminin zenginleşmesine yol açmıştır. Ayrıca, farklı toplumsal yapıların farklı bakış açıları gerektirdiği ve serbest piyasa ağırlıklı kuramsal yaklaşımların gelişme sorununu çözmede yetersiz kalacağı noktasından hareketle başta merkezi planlama olmak üzere devletin iktisadi alanda önemli bir işlevi olduğu doğrultusundaki görüşlerin etkili bir savunucusu olmuştur.

Fuat Ercan: Gelişme iktisadına yöneltilen eleştiriler sizce haklı mıdır?

Fikret Şenses: Gelişme iktisadı özellikle 1970'li yıllardan başlayarak birçok yönden çeşitli eleştirilere hedef olmuştur. Bu sorunun yanıtını ararken dikkat edilmesi gereken en temel nokta, belki her eleştiride olduğu gibi, bu bilim dalının varlığını ve gerekliliğini benimseyen ancak kimi temel eksikliklerine dikkat çeken "yapıcı" eleştirilerin diğerlerinden ayıklanabilmesidir.

Kanıma gelişme iktisadı çerçevesinde geliştirilen kuramlar gelişme kavramının karmaşıklığını adeta gözardı edercesine tarihsel, siyasal ve kurumsal yapıları ekonomik yapılarla ilişkili olarak ve bir bütün olarak ele almakta ye-

tersiz kalmışlardır. Bu iyimserlik yeni bilim dalına ilgi çekmek ve gelişme sorununa ilişkin umutları yeşertmek için gerekli görülmüş olsa bile bu bilim dalının daha başlangıçta sağlam kuramsal temellere oturtulabilmesini engellemiş ve bir süre sonra kuramsal çabaların tümüyle duraksamasına yol açmıştır.

Gelişme iktisadı uluslararası refah farklılıklarına dikkat çekerken, gelişmekte olan ülkelerin kendi içindeki refah farklılıklarına önemli ölçüde kayıtsız kalmış, devletin rolünü vurgularken mevcut devlet yapılarının başta gelir dağılımı ve yoksulluk olmak üzere gelişme amaçlarıyla ne ölçüde tutarlı olduğunu sorgulamaktan uzak durmuştur. Ayrıca, 1970'li yılların ortalarından başlayarak yoğunlaşan kısa dönem istikrarsızlık karşısında hazırlıksız yakalanmış ve bu istikrarsızlığın belirlediği gündem içinde uzun dönem gelişme hedeflerini savunmakta giderek zorlanmıştı.

Fuat Ercan: Gelişme iktisadının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Fikret Şenses: Geleceği tahmin etmek bugünün kaygan zemininde her zamankinden daha zor görünüyor. Bu yüzden öngörülerde yanılgi payının daha yüksek tutulması gerektiğini düşünüyorum. Umut kırıcı birkaç önemli noktayı baştan kabullenmek gerekiyor.

Gelişmekte olan ülkeler arasında refah düzeyi açısından önemli farklılıklar oluşması, bu ülkeler arasındaki çıkar birlikteliğini önemli ölçüde zedelemiş görünüyor. Özellikle 1980'li yılların başlarında patlayan borç krizi, birçok ülkede kronik bir görünüm sergileyen kısa dönem istikrarsızlık ve bunun sonucunda birçok ülkeye Dünya Bankası ve IMF tarafından dayatılan serbest piyasa yanlısı "istikrar ve yapısal uyum" programları kısa dönem hedeflerin gündemi sürekli işgal etmesine ve gelişme iktisadının temalarının geri plana itilmesine neden olmuştur.

Yaygın bir küreselleşme söylemi içinde bu ülkelere dayatılan liberalleşme politikaları sonucunda belli başlı gelişme araçları ulusal devletlerin elinden çıkmış görünüyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının da önemli katkısıyla sosyal bilinç ve ona bağlı olarak gelişme bilinci hem uluslararası, hem de ulusal düzeyde zayıf bir görünüm sergiliyor. Yoğun ideolojik saldırı karşısında gelişme iktisadı da yeni muhafazakâr olarak adlandırılabileceğimiz bakış açılarının ve kuramsal düzlemde neoklasik iktisadın egemenliğine girmiş görünüyor.

Bu saldırı o kadar yoğun ki, en ufak bir farklı sesin ifade edilmesine bile izin vermiyor. İngiliz İşçi Partisi'nin, özellikle son yıllarda gösterdiği büyük "uyum"a karşın, Londra ulaşım hizmetlerinin özelleştirilmesine karşı tutumu karşısında İngiltere Başbakanı'nın takındığı tavır bu tahammülsüzlüğün ilginç bir kanıtını oluşturuyor. John Major, İşçi Partisi'ni Küba'nın yanında "değişen dünya koşullarına ayak uyduramayan ikinci bir unsur" olarak ni-

* Prof. Dr., ODTÜ Ekonomi Bölümü

teliyor.

Bugün ulaşılan nokta gelişme iktisadına çeşitli paradigmaların yönelttiği eleştiri ve saldırıların oluşturduğu kuramsal zenginliğin yerine tek bir bakış açısının, neoklasik iktisadın, mutlak egemenliği noktasıdır. Bu durum, çok yakın bir geçmişte 1974 yılında gelişmekte olan ülkelerin Birleşmiş Milletler çerçevesinde hedefledikleri ve bu ülkeleri uluslararası arenada dış ticaret, uluslararası finansman ve çok uluslu şirketler açısından etkili kılmayı amaçlayan yeni uluslararası ekonomik düzenle büyük bir tezat oluşturmuyor.

Kısa bir bakışta bile görülebileceği gibi, iktisadi düşünceler tarihi bu tür dalgalanmalarla doludur. Son çeyrek yüzyılda gerçekleşen neoklasik yükselişin köklü ve kalıcı bir dönüşüm olduğunu ve başta sanayileşme olmak üzere gelişme hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için yeterli bir baz oluşturduğunu düşünmüyorum.

Fuat Ercan: Eleştirilerden sonra gelişme kavramının ve gelişme iktisadının yeni içeriği hakkında ne düşünüyorsunuz?

Fikret Şenses: Yukarıda değindiğim bütün olumsuz koşullara karşın gelişme sorunu uluslararası ve ulusal düzlemde toplumsal gündemin ilk sırasında yer almalıdır. Ülkeler arasında ve ülkeler içindeki refah farklılıkları ve yoksulluk ve bu durum karşısındaki kayıtsızlık o kadar büyük boyutlarda ki bütün bunların aynı yeryüzünde gerçekleştiği konusunda bile kuşku uyandırıyor. Meksika'nın en zengin 17 milyardierinin toplam gelirinin en yoksul 17 milyon Meksikalı'nın toplam gelirinin iki katından fazla olduğu bir dünyada yaşıyoruz. O kadar uzaklara gitmeye de gerek yok; benzer bir durumun Türkiye için de hem de artan ölçülerde geçerli olduğu söylenebilir. Buna karşın ülkemizde ciddi bir yoksulluk araştırmamız dahi yok.

Bu durum karşısında ne yapmamız gerektiği sorusu bana İngiltere'de sık sık rastladığım "yangın karşısında izlenecek önlemler"i sıralayan afişleri hatırlatıyor. Bu afişler, yangın anında ilk yapılacak şeyin yüksek sesle "yangın var" diye bağırarak olduğunu öğütüyordu. Gerçekten de ilk aşamada toplumsal dinamizmi vakit kaybetmeden kısa dönem ağırlıklı bir gündemden sosyal bilincin yaygınlaşması ve modern teknolojiye dayalı sanayileşme, işsizlik, hakça bölüşüm ve yoksulluk ağırlıklı yeni bir gündem doğrultusunda harekete geçirmek için haykırmak gerekiyor.

Gelişme iktisadının bu doğrultudaki ilk temalarının dünya nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan gelişmekte olan ülkeler için geçerliliğini koruduğunu ve bu amaçların bugünkü serbest piyasa yanlısı bakış açılarının dar çerçevesi içine sıkıştırılamayacağı ve bu yolla bu doğrultuda önemli bir mesafe katedilemeyeceğini düşünüyorum. Etkin bir devlet müdahalesi modelinin demokratik hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi hedefini de içeren yeni gelişme gündemiyle daha uyumlu olabileceğini vurgulamak istiyorum.

Fuat Ercan: Ülkemizde gelişme iktisadı ve eğitime ilişkin sorunlar nelerdir?

Fikret Şenses: Bu sorunlar iktisat eğitiminin ve hatta sosyal bilimlere ilişkin sorunların bütünselliği içinde ele alınmalıdır. Batı'da sosyal bilimlerin ve özellikle siyasal iktisadın iyice durağanlaştığı ileri sürülmektedir. Buna ko-

şut olarak iktisadın giderek nicel yöntemlerin hakimiyeti altına girdiği ve yöntemsel boyutun ötesinde içerik olarak da sosyal bilim olma vasfından uzaklaştığı görülmektedir. Öyle ki, görece daha başarılı iktisat öğrencilerinin lisansüstü eğitimleri için bu eğilimin daha güçlü olduğu ve bu kıstasa göre ön plana çıkan Amerikan üniversitelerini tercih ettikleri görülmektedir. Bu eğilimin doğal bir uzantısı olarak da esas itibarıyla matematik ve nicel yöntemler ağırlıklı bir iktisat eğitimiyle dahi yetinmeksizin lisansüstü eğitimleri öncesinde matematik bölümlerinden ek matematik dersleri almak zorunluluğunu hissettikleri gözlenmektedir.

Bu eğilimin sürmesi halen birçok üniversitede tek dönemlik ders olarak ders programlarında yer alan gelişme iktisadının daha da marjinalleşmesi sonucunu doğurabilir. Oysa gelişme iktisadı, öğrencilerimizin, kısır bir yerelliğin ötesinde, başka ülke deneyimlerinin zenginleştirdiği daha geniş bir ufuk kazanmalarına katkıda bulunabilir. Bu katkı, gelişme iktisadının kendisine yöneltilen "yapıcı" eleştirileri dikkate almasıyla kuşkusuz daha da artacak ve Türkiye'nin orta ve uzun dönem gelişme sorunlarının öncelik ve yetkinlikle ele alınmasına da olanak sağlayacaktır.

Mehmet Türkay: "Gelişme" kavramı uzun bir süredir bir kısım antropolog felsefeci, sosyolog ve iktisatçı tarafından değişik kaygı ve noktalardan (kültürel tarafsızlık, Batı merkezilik, iktisadi tek boyutluluk, indirgemecilik vb.) hareketle sorgulanmaktadır. Siz kendi uzmanlık perspektifinizden gelişme kavramı ve bu kavrama yüklenen anlamları nasıl değerlendiriyorsunuz.

"Gelişme" kavramı ile ilgili olarak sözünü ettiğiniz tartışmalardan haberdar olmakla birlikte yakinen izlediğimi söyleyemem. Ancak genellikle bir tür entelektüel septisizmin bizi önemli sonuçlara götürmediğini düşünüyorum. Mesela psikiyatride psikoz olguları için "gerçekliği test etme yeteneğinin kaybindan" söz ederiz. Bu saptamaya çeşitli şekilde karşı çıkanlar olmuştur: "gerçeklik nedir", "kime göre gerçeklik" vs. Oysa bu tartışmalar ne psikotik bir hastayı tedavi etmeye çalışan hekimin ne de o hasta ile birlikte yaşamak durumunda olan ailesinin "gerçekliğin kaybindan" ne anlaşılması gerektiği konusundaki saptamalarını değiştirmez.

Bununla beraber "gelişme" kavramı karşısındaki bazı hassasiyetleri, mesela antropologlarınkini kavramak gerekior sanırım. Lévi-Strauss modern toplumlardan tamamen farklı düşünme tarzları üzerinde durmuştu. Bu durumda ortak dinamik bir paydası olmayan kültürleri biri gelişmiş diğeri az gelişmiş gibi karşılaştırmak doğru olmayabilir. Ama bir kez kapitalistleşme eğilimi içine girilmiş ise elbette bu eğilim bakımından ileri gelişmiş ülkelerle gelişmemiş, az gelişmiş ülkelerden de söz etmek durumundayız gibi geliyor. Bu bakımdan gelişme kavramının gerçeklikte denk düştüğü bazı göstergelerin bulunduğunu kabul edebiliriz. Sanırım gelişme kavramını tüm insan kültürünün mümkün yegane evriminin doruk noktasının Batı kültürü olduğu şeklinde bir içerimle değil de kapitalistleşme yoluna girmiş ülkelerle sınırlı bir şekilde kullandığımızı belirtirsek bazı sınıclardan kurtulmuş oluruz.

Biz psikiyatride gelişme kavramını özellikle çocuk ruhi gelişimi açısından ele alıp, bu kavrama elamanter, kaotik, dengesiz, düzensiz ve dışı bağımlıdan karmaşık, sistematik, dengeli, düzenli ve otonom bir düzeye gelişme gibi bir an-

lam yükleriz. Yani psikiyatride gelişme kavramı "teleolojik" bir yük taşır.

İktisadi gelişme kavramının psikiyatrideki çocuk gelişimine benzer bir içerime sahip olması yanlış olurdu sanırım. Az gelişmiş kapitalist ülkeler gelişmiş olanların tarihini yansıtmadığı gibi (ne de olsa "aynı suda iki kere yıkanılmaz") içten bir dinamikle gelişmiş bir kapitalizm düzeyine evrimleşmekte oldukları görüşü de ancak belli bir teorik yaklaşımın hipotezi olabilir sanırım.

Bu durumda iktisatçılar gelişme kavramını bütün bu sınıclardan kurtulacak şekilde, belki işlevsel bir tanımını yaparak kullanıyorlarsa yerinde hareket ediyorlardır diye düşünüyorum.

M.T.: Bazı gelişme kuramlarında az gelişmişlik bu toplumlara has bir takım davranış kalıbı ve güdülere bağlanmaktadır. Gelişme yönünde engel olarak kabul edilen bu özelliklerin bir şekilde terk edilerek yerlerine batılı davranış kalıplarının ve güdülerin yerleşmesi gerektiği bu anlayışın ulaştığı sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eski ve etkili yaklaşım çerçevesinde az gelişmiş olarak tanımlanan toplumlara yönelik müdahalelerin bu toplumlarda yaşayan bireylerin üzerinde ne tür psikolojik sonuçları olmuştur ya da olmaktadır.

Çevremde ve kendimde gözleyebildiğim kadarıyla bizler batılılar karşısında, halk arasında kullanıldığı anlamıyla "kompleksli" insanlarız. Özellikle aydın, yarı aydın kesimlerde gözlenebilir hale gelen bir durum bu. Bir yandan onlar gibi düşünüp, konuşabildiğimizi, davranabildiğimizi gösterip onlar tarafından onaylanmak, eşit gibi muamele görmek gibi ihtiyaçlarımız varken, bu gurur kırıcı durumu bir yaltaklanma olarak algılıyor ve savunmaya yönelik bir tepki oluşturarak batılılara yaranma eğilimlerimizi kabadayıcı bir söylem üslubuyla kendimizden ve onlardan gizlemeye çalışıyoruz. Onları kendimizden üstün gördüğümüzü inkar etmeye girişiyoruz.

Kurtulması çok zor bir ikilem içinde sıkıntı çekmemiz hem garip batıcı züppeliğimizi hem de tepkisel doğuculuğumuzu temellendiriyor. Bir tür ruhi paradigma bu. Onlar zengin, güçlü ve medeni biz fakir, güçsüz ve medeniyetten uzak olarak kaldıkça bu "aşağılık kompleksinden" nasıl kurtuluruz merak ediyorum? Bütün bunlara bir de batılı kibiri ve ikiye bölme eklenince veya bizim kendi kompleksimizden dolayı böyle algılama eğiliminde olduğumuz davranışlar da eklenince durumumuz daha da güçleşiyor.

Sanırım az gelişmişliğin bizim geleneksel düşünme, hissetme ve davranma kalıplarımızla bağlantılı olduğu, gelişmek için öncelikle batılı kalıpları benimsemek gerektiği yolun-

Gelişmiş kapitalist ülkeler gelişmiş olanların tarihini yansıtmadığı gibi (ne de olsa "aynı suda iki kere yıkanılmaz") içten bir dinamikle gelişmiş bir kapitalizm düzeyine evrimleşmekte oldukları görüşü de ancak belli bir teorik yaklaşımın hipotezi olabilir sanırım.

(*) Söyleşi *İktisat Dergisi* adına Yrd. Doç. Dr. Mehmet Türkay tarafından gerçekleştirildi.

daki görüş de yaramıza tuz biber ekıyor. Bu görüşü kabul etmek silinip gidiyoruz. Reddetsek küçük, doğulu, kompleksli adam oluyoruz. Biz kendi yolumuzu bulana kadar bu böyle devam edecek herhalde. Yoksa akılcı bir tarzda kendimiz kalarak onları takdir edebilme olgunluğuna ulaşabileceğimizi sanmıyorum. Ne yapalım, güçsüz olanın durumu daima güçtür.

M.T.: “Küreselleşme iddialarının yaygınlaştığı bu günlerde toplumların ve bireylerin “kimlik” ve/veya aidiyet sorunları ön plana çıkmıştır. Bu sorunlarla başetmenin yolları sizce neler olabilir.

Aşkın, varoluşsal bir farkındalık açısından baktığımızda ciddiyetlerimiz, kimliklerimiz bize arazi görünür. Farkındalığın bu aşkın düzeyi açısından kadın veya erkek olmamız, Türk veya batılı olmamız sadece böyle bulduğumuz şeylerdir. Yoksa “ben” adını vermek eğiliminde olduğumuz saf farkındalık deneyimi ile bu aidiyetlerin hiçbir özel bağı yoktur. Tamamen farklı aidiyetlerimiz de olsaydı “ben” adını vermek eğiliminde olduğumuz farkındalık deneyimi bundan yalnızca kendini farklı koşullarda düşünmesinin gerekmesi açısından etkilendirirdi. Yani “ben” deneyimi etkilenmezdi.

Kimliklerimizin “ben” deneyimi açısından arzi olması onlardan kolayca vazgeçebileceğimiz veya belki bir şekilde vazgeçebileceğimiz anlamına gelmez bence. Bu noktadan itibaren varoluşçu vurgudan ayrılp daha biyolojik (isterse-niz Freud’u diyelim) bir yaklaşıma yöneliyorum. Mesela erkek veya kadın olmak aşkınlık bakımından arazi de olsa bütün biyolojik sistemimiz, hormonlarımız, dürtülerimiz, yaşamdaki en erken çağlardan gelen deneyimlerimiz vs. bakımından ruhumuzda çok güçlü bir şekilde kazanmıştır. Bu saptama açısından aşkın farkındalığa düşen “böyle olarak yaşamamanın anlamı” üzerinde düşünmektir. Üzerinde düşünülen şey kemikleşmiş, yapılaşmış, maddi bir özellik kazanmış deneyimdir. Karar almakla kurtulamayız bundan. Kendimizi seçemeyiz. Ancak belki olgunlaşabiliriz, o kadar.

Kimliklerimize sahip çıkarak yaşamak olgunlaştırmaz bizi. Onun üzerinde aşkın bir farkındalıkla düşünmek olgunlaştırır.

Oysa kimliklerimize sahip çıkmanın iki yolu var gibi duruyor. Birinci yolda kimliğimiz üzerinde hiç düşünmeyiz. “Anonim” bir şekilde, bulduğumuz, edindiğimiz kalıplarla yaşarız. İkinci olarak üzerinde düşünüp farkına vararak, “bilinçlenerek” sahip çıkarak yaşarız. Kürtler’in bilinçlenmesi, işçilerin bilinçlenmesi, kadınların bilinçlenmesi gibi bir bilinçlenme düzeyidir bu. Kimliğine sahip çıkmanın anonim ve bilinçsiz biçimlerine tepki düzeyindedir. Tarihidir. Çünkü tarihi bu bilinç açısından yeniden yorumlar.

Oysa yukarıda sözünü ettiğim ve olgunlaştırıcı olduğuna inandığım farkındalık, bilinçlenme bunlardan farklıdır. Bir kere daha gerçekçi sonuçlara ulaştırır bizi. Kendi kimliğimiz karşısında daha nesnel ve eleştirel olmaya sevk eder. Kimliği üstlenmeyi veya sahiplenmeyi değil bu kimliğe dışardan bakabilmeyi getirir. Ezilen kimliklerin bu tür bir olgunluk düzeyine çıkması pek beklenemez. Belki de beklenmemelidir zaten. Fazlaca olgunlaşmak insanın elini kolunu bağlar.

İşte bütün bunlardan sonra sorunuzun yanıtına geliyorum. İnsanların zaten potansiyel olarak sahip oldukları kendi kimliklerinin dışına çıkabilecek bir farkındalık kapasitesi

ancak dünya ölçeğinde eşitliğin oluşması ile gerçeklikte yer alabilir. Aç, ezilen, küçümsenen bir insanın olgunlaşmasını beklemek insanın doğasını tanımamak anlamına gelir sanırım. Küreselleşme eşitlikçi olmaz ise insanlar tepkisel olarak kimliklerine sahip çıkacaklardır.

Ancak bu samimi sorunlar aşıldıktan sonra karşılaşılan ızdırıp kimlikleri olgunlaşmaya sevk edebilir. Bu son ızdırıp artık somut ezilmişliğin değil, bizzat o kimlikle yaşamamanın ızdırabıdır. Bu da henüz insanlığın çok uzun bir yolu olduğunu gösteriyor yalnızca.

M.T.: Türkiye’nin yaşadığı gelişme / modernleşme süreci sonunda bir tıkanıklık söz konusudur. Bu tıkanıklığın önemli göstergelerinden birisi genel bir güvensizlik olarak yaşanmaktadır. Bu güvensizliğin bireyler üzerinde ne tür etkileri olabilir.

Türkiye modernleşmeye daima kalkınma, zenginleşme açısından baktı diye düşünüyorum. Fakir bir ülkeyi de başka ne güdüleyebilirdi ki? Bu çerçeveden bakınca da modernleşmenin bazı biçimsel yönlerini taklit etmeye çalışmanın ötesine pek geçemedik. Bazı önemli modern değerleri anlayamadık. Mesela bence Türkiye’de kamu yaşamında akılcılık hiçbir zaman güçlü bir eğilim halinde ortaya çıkmadı. Kamu yaşamında akılcılığın içinden çıkarak dünyayı yeniden algılamaya, değerlendirmeye girişmedik.

Belki de insan akılcılığı taşıyabilecek kadar güçlü bir varlık değildir. Tarih bize insanların küteller halinde ve uzun zamanlar için akılcı-gerçekçi bir dünya kavrayışına tahammül edemediğini gösteriyor. Aslında Batı toplumlarında da modernizm bu anlamda yerleşemiyor.

Türkiye’de modernizmin sunduğu büyüsel zenginleşme vaadinin de toplumun geniş bir kesimi umut olmaktan çıkması geleneksele dönüş arayışlarına hız verdi. Akılcılık, gerçekçilik, kendi sorumluluğunu üstlenme anlamında bireycilik gibi modern değerler zaten hiçbir zaman üstlenemediğimiz güç ödevlerdi. Freud insanın güçlü bir eğiliminin gerçekten kaçma ve hayalseverlik olduğunu göstermişti. İşte bu gerçek dünyanın üstesinden gelebilme umutlarımızın sönüğü, kendimize güvenimizin azaldığı yerde sığınacak eski bir rahatlatıcı buluyoruz. Akılcılık ve gerçekçilikten kurtulmanın geleneksel yoluna tekrar başvuruyoruz.

Belki de insan akılcılığı taşıyabilecek kadar güçlü bir varlık değildir. Tarih bize insanların küteller halinde ve uzun zamanlar için akılcı-gerçekçi bir dünya kavrayışına tahammül edemediğini gösteriyor. Aslında Batı toplumlarında da modernizm bu anlamda yerleşemiyor.

Finansal Serbestlik ve Makroekonomik Dengeler Üzerindeki Etkiler

Nurhan Yentürk (*)

Gelişmekte olan ülkelerde enflasyonda artış ve gelirden hızlı düşmelerin yaşandığı yapısal uyum programlarının başlangıç dönemlerinde faiz oranının yükselmesi, parasal yanılı nedeniyle reel (hatta nominal) faiz gelirinin tüketilmesine neden olabilmekte ve toplam tasarrufların azalması gibi bir sonucu ortaya çıkarabilmektedir

Bu çalışma finansal serbestliğin makroekonomik dengeler üzerindeki etkileri konusunda yerli ve yabancı literatürde ön plana çıkmış çalışmaların bir taramasını yapmak ve Türkiye ile Meksika ekonomisi üzerindeki somut sonuçlarını değişik açılardan karşılaştırarak incelemek amacındadır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm iç finansal serbestleşme ikinci bölüm ise dış finansal serbestleşme üzerinde yoğunlaşmaktadır. Birinci bölüm faiz oranı -tasarruf ilişkisi ve faiz oranı yatırım ilişkisi olarak iki alt başlığa ayrılmıştır. İkinci bölüm ise dış finansal serbestliğin etkilerini üç alt başlık halinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bunlardan birincisinde tasarruf - yatırım dengesi, ikincisinde cari denge ve kamu dengesi üzerindeki etkilerine değinilmektedir. Üçüncü alt başlıkta ise dış finansal serbestleşme ve iç transfer sorunu Türkiye açısından incelenmektedir.

1989 sonrası Türkiye'nin dış finansal serbestlik ile birlikte yaşadığı makroekonomik problemlerin ampirik olarak incelenmesi ve Meksika ile karşılaştırılması, ikinci bölümde, ilk iki alt başlık çerçevesinde, yatırım-tasarruf dengesi ve cari denge ile kamu dengesi açısından gerçekleştirilmektedir.

I.İç finansal serbestlik

I. A. Faiz oranı tasarruf ilişkisi

Williamson (1990)'ın "Washington Consensus" olarak adlandırdığı yaklaşımı temsil eden iktisatçılar (McKinnon, 1973; Show, 1973; Krueger, 1984) çalışmalarında, faiz oranındaki serbestleşmenin tasarrufları artıracığını, sermaye kaçışını engelleyeceğini ve büyüme için gerekli kaynakları artıracığını öne sürmektedirler.

Bu yaklaşımı eleştirenlere göre, bu yaklaşımın geçerli

olması için öncelikle ikame etkisinin (gelecekteki tüketimin şimdiki tüketimi ikame etmesi) gelir etkisini (gelecekteki gelirin şimdiki tüketimi artırması) bastırması gerekmektedir (Blanchard ve Fischer, 1989). Ayrıca faiz oranının yükselmesi kamu borcunun yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde özel kesim tasarruflarını yükseltirken, kamu tasarruflarını azaltacağı için ortalama tasarrufların artmasını beklemek yersizdir (Williamson, 1990). Diğer yandan, faiz oranının yükselmesi ile birlikte ortaya çıkacak olan değişme, fonların enformel sektörden formel sektöre kaymasıdır. Bu kayma sonucu ise toplam tasarruflarda bir artış olması beklenmemelidir

(Wijnbergen, 1993).

Bunun dışında, yüksek faizler, şirketlerden (tasarruf eğilimi yüksek kesimlerden) rantiyelere (tasarruf eğilimi düşük kesimlere) bir gelir transferi yaratarak ortalama tasarruflarda bir düşmeye neden olmaktadır (Akyüz, 1991). Faiz oranının artması ile birlikte, hane halklarının tasarruflarının artması şirketlerin tasarruflarının azalması OECD ülkeleri için de geçerlidir (Agheveli, vd. 1990; European Economy, 1990). Gelişmekte olan ülkelere enflasyonda artış ve gelirden hızlı düşmelerin yaşandığı yapısal uyum programlarının başlangıç dönemlerinde faiz oranının yükselmesi, parasal yanılı nedeniyle reel (hatta nominal) faiz gelirinin tüketilmesine neden olabilmekte ve toplam tasarrufların azalması gibi bir sonucu ortaya çıkarabilmektedir (Akyüz, 1993a).

Faiz oranındaki artışın tasarrufları ne yönde etkilediğine ilişkin yapılan ampirik çalışmalar oldukça değişik sonuçlar vermektedir. Gelir artışı gelişmekte olan ülkelerin tasarruflarını etkileyen en önemli faktör olarak belirtilmektedir (Schmidt-Hebbel ve Webb, 1992). Agheveli vd. 1990'a göre gelişmiş ülkelere de faiz oranının tasarrufları artırdığına dair son derece silik belirtiler vardır. Gelişmekte olan ülkelere faiz oranı ile tasarruflar arasında pozitif bir ilişki olduğu konusunda en çok örnek verilen G.D. Asya ülkeleri ve özellikle G. Kore 'de ortaya çıkan tasarruf artışlarının rekabet ve finansal serbestleşme ile ilgili olmadığını ileri süren çalışmalar vardır (Amsden, 1989; Westphal, 1990). G.Kore'de tasarruf oranının yükselmesi devletin finansal kurumlara, tüketime yönelik kredilerin maliyetini yükseltmeleri yönünde yaptığı müdahalenin çok önemli etkisi olduğu öne sürülmektedir (Amsden ve Euh, 1990). Aynı kaynakta G.

(*) Doç. Dr., İTÜ İşletme Fakültesi

¹ Faiz oranları ile tasarruf ve yatırımlar arasındaki ilişkilerin tartışıldığı Türkçe bir kaynak olarak bkz. Önder, vd. 1993, II. Kesim, bölüm 1 ve 2.

² Japonya'daki buna benzer bir gelişme için bkz. Somel, 1992.

Kore'de tasarruflarda ortaya çıkan artışın faiz oranından çok gelir artışına bağlı olduğu belirtilmektedir.

Latin Amerika ülkeleri ile ilgili çalışmalar tasarrufların daha çok gelire bağlı olduğu önermesini doğrulamaktadır (UNCTAD, 1991). Frenkel, vd. (1993) Brezilya, Meksika, Arjantin, Şili ve Kolombiya için yaptıkları çalışmada faiz oranı ile tasarrufların arasında kuvvetli bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Akyüz ve Kotte, (1991) Türkiye, Yeni Zelanda, Filipinler, Yugoslavya ve G. Kore'yi değerlendirdikleri çalışmalarında Türkiye, Yugoslavya ve Yeni Zelanda'da finansal derinleşme olurken tasarrufların düşme eğilimi gösterdiğini; Türkiye, Yeni Zelanda ve Kore'de faiz oranı artışına bağlı bir tasarruf artışından çok, tasarrufların enformel sektörden formel sektöre kaydığını; Türkiye, Yeni Zelanda ve Filipinlerde firmalardan hanehalklarına doğru bir gelir transferi nedeniyle ortalama özel tasarruflarda bir azalma olduğunu belirtmişlerdir.

Wijnbergen, vd. (1992) 1970-1986 arası Türkiye için tahmin ettikleri regresyon denkleminde özel tasarruflarla vergi sonrası reel faiz oranı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuşlardır. Bu çalışmaya göre faiz oranındaki yüzde 2.5'lik bir artış net özel tasarrufları GSMH'nin yüzde biri kadar artırmaktadır. Aynı yazarlara göre 1985 yılından beri özel tasarruflarda görülen artış tümüyle faiz oranına atfedilemez. Yaptıkları ekonometrik çalışmaya göre özel tasarruflardaki yüzde beşlik bir artışın sadece yüzde ikisi faiz oranındaki artıştan kaynaklanmaktadır.

Diğer önemli faktör ise, yazarlara göre, 85-86 yıllarında ekonomideki büyüme hızının ortalama büyüme hızından yüksek olmasıdır ve özellikle bu yüksek büyüme hızının sürekli değil arızı bir gelir olarak kabul edilmesi, arızı gelirin tüketim eğiminin ise düşük olması ve bunun çoğunlukla tasarruf edilmesidir.

Akyüz (1990)'e göre Türkiye'de faiz oranının hızla arttığı 1980-1983 yıllarında ortalama tasarruflarda bir azalma görülmesinin nedeni tasarruf eğilimi yüksek olan kesimin (şirketler ve hane halkları) gelirinin 1980 yılından sonra geliri artan kesimlere oranla (rantiyeler) düşmesidir. Yazar artan tasarrufların faiz dışında başkaca faktörlere bağlı olduğunu öne sürmektedir. Bunların başında bu yıllarda şirket gelirlerinin ücretliler aleyhine artması gelmektedir.

Celasun ve Tansel (1993) Türkiye için fonksiyonel gelir dağılımı ile tasarruf ve yatırımların ilişkisi üzerine yaptıkları çalışmada, 1972-1988 yılları için, reel faiz oranı ile toplam tasarruflar arasında bir ilişki çıkmamakta; buna karşılık özel tasarruflar ile reel faiz oranı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki çıkmaktadır. Yazarlar bu çalışmalarında, Wijnbergen, vd.(1992) de gösterildiği gibi, arızı gelirin tasarrufları artırmakta etkisi olduğunu göstermişlerdir.

Türel (1993) Türkiye için 1980-1992 yıllarını kapsayan çalışmasında tasarruflarla reel faiz oranı arasında bir ilişki olduğunun gösterilemeyeceği sonucuna varmaktadır. Yazar Celasun ve Tansel'in çalışmalarından farklı bir sonuca ulaşmasının nedeni olarak Celasun ve Tansel'in yararlandıkları serilerin taşıdığı sorunun göstermektedir. 1972-1979 arasında sabit fiyatla ifade edilen DPT tasarruf oranları verile-

ri cari fiyatla ifade edilen tasarruf oranlarından % 6-7 puan düşüktür. Türel'e göre Celasun ve Tansel bu nedenle faiz oranı ile tasarruf oranı arasında pozitif bir ilişki bulmaktadır. Halbuki kendi çalışmasına göre 1980-1992 yılları arasında özel tasarruf oranını açıklayan faktörler sadece sürekli ve arızı gelir değişkenleridir.

I. B. Faiz oranı yatırım ilişkisi

McKinnon ve Show'a göre, faiz oranlarının artması ile tasarrufların üzerindeki baskının kalkması finansal araçları artırır, finansal derinleşme sağlar ve finansal sektöre etkinlik getirir. Bir yandan kaynak dağılımının etkinleşmesi ile sektörel getiri oranları birbirine yaklaşır, diğer yandan tasarrufların yükselmesi ile fon maliyetleri düşer ve yatırımlar artar.

Finansal derinleşmenin etkinlik yaratabilmesi ve faiz oranlarında bir artışın gelişmekte olan ülkelerde reel yatırımlara dönüşebilmesi konusundaki tartışmalar üç başlık altında özetlenebilir:

a) Maliyetleri artırıyor, b) Riskleri artırıp spekülatif yatırımları teşvik ediyor, c) Selektif sanayileşme politikası uygulamalarını engelliyor

a) Faiz oranlarının artmasının ilk elde yatırım maliyetle-

Çünkü dar iç pazarın ve tekelci yapıların varlığından yararlanan ticarete konu olmayan mallar üreten sektörlerde faiz oranlarının yükselmesi, hemen aşırı fiat artışlarının yapılmasına neden olacaktır. Faiz oranlarının yükselmesi dış pazarlara yönelik sektörlerde ise kar oranlarının azalması şeklinde kendini gösterecektir çünkü faiz oranlarının yükselmesi döviz kurunun değer kazanması gibi rekabet gücünü düşürücü etki yapacaktır.

rini artırdığı ve buradan enflasyonist etki yarattığı bilinmektedir. Faiz oranlarını artmasıyla beraber yatırımlarda bir azalmanın ortaya çıkması bir çok Latin Amerika ülkesi için geçerlidir (Frenkel vd, 1993; French-Davis, vd. 1993). Ayrıca makroekonomik dengesizliklerin olduğu ortamlarda ve şirketlerin mali yapılarının güçsüz olduğu gelişmekte olan ülkelerde faiz oranındaki hızlı artışlar enflasyonist etkiyi daha da güçlendirecektir (Somel,1993).

Akyüz (1991 ve 1993b)'e göre, faiz oranındaki artışın maliyet yükseltici etkisi özellikle eksik rekabetin hakim olduğu ekonomilerde kendini daha güçlü hissettirmektedir. Çünkü dar iç pazarın ve tekelci yapıların varlığından yararlanan ticarete konu olmayan mallar üreten sektörlerde faiz oranlarının yükselmesi, hemen aşırı fiat artışlarının yapılmasına neden olacaktır. Faiz oranlarının yükselmesi dış pazarlara yönelik sektörlerde ise kar oranlarının azalması şeklinde kendini gösterecektir çünkü faiz oranlarının yükselmesi döviz kurunun değer kazanması gibi rekabet gücünü

düşürücü etki yapacaktır. Bu nedenle ihracata açılan bir çok GOÜ faiz oranlarının bu olumsuz etkisini ortadan kaldırmak için ihracata tercihli krediler verme yönüne gitmişlerdir.

b) Neo-klasik yaklaşımı eleştiren kaynaklara göre, öncelikle finansal derinlemenin etkinlik yaratabilmesi için bunların üretken yatırımlara dönüşmesi gerekmektedir.

Akyüz (1993a)'e göre finansal derinleşmenin olması finansal araçların çoğalması tasarrufları mali menkul kıymetlere yönlendirebilir ama tasarrufların rantiyelerin eline geçmesine neden olarak spekülasyon fırsatları da artırabilir. Tasarrufların açık veren sektörlerle fazla veren sektörler arasında (örneğin devletle rantiyeler arasında) yer değiştirmesini sağlayarak tasarrufların spekülasyon yatırımlara yönelmesine neden olabilir. Faiz oranındaki artışın finansal sektörler için etkinlik getirdiği de oldukça tartışmalı bir konudur. Gelişmekte olan ülkelerde, faiz oranlarının artması ile beraber kaynak dağılımındaki etkinliğin bozulması söz konusudur. Çünkü bu ülkelerde geri dönmeyen borçların ve borç ödeyememezlik oranlarının artması söz konusu olmaktadır (Villanueva ve Mirakhor, 1990). Artan faiz oranları ve gelecekteki faiz oranlarının belirsizliği bankaların risklerin artırmakta ve aracılık maliyetlerini yükselterek yatırımlar üzerinde caydırıcı bir etki yaratabilmekte ve daha az riskli yatırımları da yüksek fon maliyeti nedeniyle riskli hale getirmektedir (Akyüz, 1993a; Frenkel, vd. 1993)

c) Faiz oranlarının belirlenmesinde sektörlerle doğrudan ve tercihli kredi uygulaması yapılamamasının gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmeleri üzerinde olumsuz etkileri olacaktır. G.D. Asya ülkeleri, özellikle de G. Kore üzerine yapılan çalışmalar, finansal kurumların sanayileşme hedefinde çok önemli bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu ülkelerde tercihli, uzun dönemli ucuz kredilerin, teşvikli finansmanın bir rant dağıtım amacına hizmet etmekten çok sanayileşme hedeflerine uygun olarak kullanılması, başarı koşullarına yakından bağlı olması ve bu başarı koşullarının esas olarak uluslararası pazarlardaki rekabet gücüne dayandırılması ve etkin kullanılıp kullanılmadığının sürekli kontrolü bir çok bebek sanayinin gelişip uluslararası rekabet gücüne ulaşmasında önemli katkılarda bulunmuştur (Amsden, 1989; Amsden Euh, 1990; Westphall, 1990).

Çeşitli ülkeler için yapılan ampirik çalışmalar McKinnon ve Show'un görüşlerini destekler nitelikte değildir. Örneğin çeşitli çalışmalarda banka kredilerinin reel maliyetinin kullanıcı açısından yükselmesinin yatırımlar üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır (Melo ve Tybout, 1990; Greene ve Villanueva, 1991; Serven ve Salimano, 1993).

Türel (1993) Türkiye'de faiz oranlarının artmasıyla birlikte kaynak dağılımında etkinlik ve üretimde etkinlik göstergelerinin nasıl etkilendiğini incelemiştir. Bu çalışma, finansal serbestlikle birlikte sektörlerin getiri oranları birbirine yaklaşmadığını göstermektedir. Aynı şekilde üretimde etkinlik açısından en önemli gösterge olan faiz marjlarının inceleleyen Türel, 80'li yılların başından bu yana faiz marjlarının azalan bir seyir gösterdiğini söylemenin mümkün olmadığını sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca, Türel (1993)'e göre Türkiye'de özel kesim finansal kredileri, borçluluk ve risk oranı yüksek kamu teşebbüslerine yönelmektedirler.

Faiz oranı yatırım ilişkisi, Türkiye açısından başka bir

çok çalışmada ele alınmıştır. Örneğin, Celasun ve Tansel (1993) 1972-1988 yılları arasında reel faizlerin özel yatırımlar arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Conway (1990) 1962-1986 yılları arasında Anand, vd. (1990) 1970-1986 yılları arasında reel faiz oranı ile özel yatırımlar arasında negatif bir ilişki bulmaktadır. Rittengerg (1991) Türkiye için bir denge faiz oranının altında kaldığında, faiz oranları ile yatırımlar arasında pozitif bir ilişki olduğu, üzerine çıkıldığında ise faiz oranı ile yatırımlar arasında negatif bir ilişkinin çıktığını göstermektedir. Rittenbergen Türkiye'de faiz oranı ile yatırımlar arasında negatif ilişki bulunmasını faiz oranında denge faiz oranını üzerine çıkılmış olması ile açıklamaktadır. Conway (1991) 1980 yılından sonra ortaya çıkan özel yatırımlardaki düşmeyi aynı yıllarda iktisadi ortamın değişmesi ile ortaya çıkan görece fiyatlarındaki belirsizliğe bağlamaktadır.

Özetle, artan faiz oranının gerek tasarruflar gerekse yatırımlar üzerinde olumlu etkisi olacağı konusundaki yaklaşım gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalar tarafından doğrulanmaktan oldukça uzaktır.

II. Dış finansal serbestlik

Neo-klasik teori, yerli tasarrufların yetersiz kaldığı durumlarda yabancı tasarrufların yerli yatırımlar ve büyüme için önemli bir kaynak oluşturacağı kabul edilmektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi (dış finansal serbestlik) tasarrufların sermaye darboğazı çeken ülkelere akmasına neden olacaktır, yani istenilen büyüme hızına ulaşmak için yurtiçi tasarrufları yeterli olmayan gelişmekte olan ülkelerde faiz oranı yükselerek tasarruf fazlası olan ülkelerin tasarrufları bu ülkelere çekilebilecektir. Bu süreç gelişmekte olan ülkelerde faiz oranları, uluslararası faiz oranı düzeyine inene kadar devam edecektir. Global tasarruf oranları faiz oranına karşı ne kadar duyarlı iseler bu süreç o kadar hızlı işleyecektir.

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesini öneren yaklaşım, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile gelişmekte olan ülkelerde bazı sorunların ortaya çıkmaması için önce kamu ve para piyasası dengesinin sağlanmış olması gerektiğini belirtmektedir (Reisen ve Fischer, 1993; Fischer ve Reisen, 1992; Dornbusch, 1983). Bu görüşe göre fiyatlarda ve mali sektörde reformlar tamamlanmadan, makroekonomik denge oluşturulmadan ve parasal politikalar üzerinde kaybolacak olan otonomiye telafi edecek araçlar yaratılmadan finansal serbestliğe gitmek yanlıştır. Bu görüş, tahmin edilebileceği gibi, dış finansal serbestlikten önce, kamu tüketiminin ve yatırım harcamalarının kısılması, sübvansiyonlara son verilmesi, kamu teşekküllerinin özelleştirilmesi, arzı teşvik eden, üretimi daha rekabetçi hale getiren ve sermaye kaçışını engelleyen bir vergi reformu yapılmasını önermektedir.

Neo-klasik yaklaşımı eleştirenlere göre, bu görüş iki temel varsayımdan yola çıkmaktadır. Bunlardan birincisi finansal pazarların etkin çalıştığının kabulüdür. İkincisi ise finansal serbestleşmenin tasarrufların dünya ölçeğinde dağılımını düzenleyeceğinin ve faiz oranının ülkeler arasında eşitleyeceğinin kabulüdür. Halbuki, finansal pazarların etkin çalışmaması, finansal piyasaların tasarruf ve yatırımlardan bağımsız hareket etmesi günümüz piyasaları için daha geçerlidir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelere akan sermaye miktarı artıkça yatırımların getirisi gelişmiş ülkelerin düze-

yine inmemekte, ülkeler arasında yatırımların getirisi bir yakınlaşma eğilimine girmemektedir (Akyüz, 1993a). Özellikle aşırı dış borçlanma, kamu açıklarının artışı ve kamunun faiz yükünün çok yükseldiği ekonomilerde sermaye akımının yarattığı borç yükü nedeniyle, faiz oranının yükselmesine neden olabilmekte ve kamunun tasarruflarını düşürerek ortalama tasarrufların faiz oranındaki değişikliklere duyarsız kalmasına neden olabilmektedir (Vos, 1993).

Faiz oranının düşmemesinin bir diğer önemli nedeni yabancı sermaye akımlarının gelişmekte olan reel yatırımlara yönelmemiş olması. daha çok spekülâtif yatırımlara yönelmiş olmasıdır. Sadece kısa dönemli kazançlara yönelik oldukları için, spekülâtif sermaye girişi reel yatırımlara dönüşmemekte ve yatırımların getirisinin azalması yönünde bir gelişme ortaya çıkmamaktadır (UNCTAD, 1992). Bu nedenlerle, sermaye hareketlerini serbestleştiren gelişmekte olan ülkelerde, yatırımların getirisi uluslararası getiri oranına inne eğilimi göstermemektedir.

Ayrıca, iç finansal serbestlik sonucu artan faiz oranının etkilerine benzer bir şekilde, spekülâtif sermaye akımının, rantiyeler tarafından yapılan kısa dönemli yatırımlar olarak kalması ve buna bağlı olarak faiz oranının çok yükselmesi, gelişmekte olan ülkelerde reel yatırım kararlarını olumsuz yönde etkilemekte ve yatırım kararları için önemli bir araç olan faiz oranı kullanılabilir bir politika aracı olmaktan çıkmaktadır (Akyüz ve Helds, 1993; Banuri ve Schor, 1992; Akyüz, 1993b).

Aşırı sermaye girişi sonucu yerli para yabancı paralar karşısında değer kazanmaktadır. Bu olgunun ihracatçı sektörlerin rekabet gücü ve dış ticaret dengesi üzerinde önemli olumsuz etkileri olmakta, ithalat hacmi ve ekonominin ithalata bağımlılığı artmaktadır (Calvo, 1994). Yerli paranın yabancı paralar karşısında reel olarak değer kazanması, bir anlamda ticarete konu olan ve olmayan malların göreceli fiyatlarının ikincisi leyhine değişmesi demektir. Bu olgu ticarete konu olmayan sektörlerde karlılık ve yatırım artışını beraberinde getirmektedir (Yentürk, 1996a, 1996b). Bunun önemli bir sonucu uluslararası rekabet gücünün azalması ve genellikle dışa açık bir sektör olan imalat sanayinin olumsuz etkilenmesi ve hizmet ile ticaret sektöründe şişmenin ortaya çıkmasıdır (Journard ve Reisen, 1992; Corbo ve De Melo, 1987; Uygur, 1994).

Böylece gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan ve süreklilik arz eden yüksek faiz oranı ve değerli döviz kuru spekülâtif sermaye akımlarına arbitraj olanakları sağlamaktadır (Calvo vd. 1993; Kuczynski, 1992). Yabancı spekülâtif sermayeye sağlanan bu tür arbitraj olanaklarının neden olduğu spekülâtif sermaye girişi yeniden yüksek faizle borçlanma ve döviz kurunda değerlenmeye neden olmakta ve ciddi bir kısır döngü yaratmaktadır. Faiz oranını gittikçe ve kaçınılmaz olarak artıran bu süreç kamu ikincil açığını daha da artırmaktadır. Öyle ki, bu olgu kamu birincil dengesinin sağlandığı ülkelerde dahi kendini göstermektedir (UNCTAD, 1992; Calvo, vd. 1993). Bunun sonucu kamu ve ortalama tasarruf oranları düşmektedir.

Kamu transfer harcamalarının faiz ödemeleri nedeniyle artmasının kamu açığını artırmaması kamunun birincil fazla vermesini gerektirmektedir. Bu olgu, kamunun yatırım ve cari harcamalarının kısılmasına neden olmaktadır (Calvo, 1994; Cho ve Khatkhate, 1989). Faiz gelirlerinden alınan

vergilerin artırılması zorluğu göz önüne alındığında, sorunun bir iç transfer sorun haline geldiğini söylemek mümkündür (Taylor, 1990 ve 1991; Frenkel, vd. 1993).

Aşırı sermaye girişi ile birlikte, gelişmekte olan ülkelere önemli oranlarda sermaye kaçıışı yaşanmaktadır, özellikle artan cari açık ve kamu açığı nedeniyle ortaya çıkan devalüasyon beklentileri ve belirsizlik sermaye kaçışının en temel nedenlerini oluşturmaktadır. Bir anlamda, aşırı borçlanma sermaye kaçışının taşıyıcısı olmakta, yurtiçi tasarrufları kovarak ülkenin tasarruf ve yatırım dengesinin kurulmasında ve yatırımların artmasında olumsuz etkide bulunmaktadır. Ayrıca belirsizlik ve makroekonomik dengesizliklerin artacağı beklentisi doğrudan yatırımlara yönelik sermaye girişini de olumsuz etkilemektedir (Vos, 1993).

Artan yabancı sermaye girişinin yarattığı aşırı borçlanma ve aşırı borç yükü, yurtiçi tasarrufların önemli bir oranının, yatırımlara dönüşmeden yurtdışına kaynak transferi için kullanılmasına neden olmakta, tüketici kredisi ve tüketim malı ithalatını kamçılıyarak yurtiçi tasarrufları kovucu etki yapmaktadır (Frenkel, vd.1993; Agosin, 1994; Calvo, 1994; Ffrench-Davis vd. 1994). Yoğun spekülâtif sermaye girişi, gelişmekte olan ülkelere yurtiçi harcamaları artırarak iç talebi şişirmektedir. Artan iç talebin yerli yatırımlar üzerinde olumlu bir etki yaratabilmesi ise, yerli paranın değerlendirilmesi sonucu artan tüketim malı ithalatı ile ortadan kalkmaktadır.

Aşırı spekülâtif sermaye girişinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla başvuru yöntem rezervlerin artırılması yani sermaye girişinin daha düşük bir oranının cari açığı finanse etmekte kullanılmasıdır. Ancak uluslararası rezervlerin artması da çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Çünkü merkez bankaları uluslararası rezervleri artırmak için parasal tabanı genişletmekte bu da enflasyonu körüklemektedir.

Artan yabancı sermaye girişinin parasal tabanı genişletip enflasyona ve döviz kurunda bir değerlenmeye neden olmaması için merkez bankalarının sterilizasyona gitmesinin yeterli olacağını öne süren görüşler vardır (Fischer ve Reisen, 1992 ve 1993, Reisen ve Fischer, 1993; Reisen, 1993). Ancak sterilizasyon da sorunsuz sonuçlanmadığını bu nedenle spekülâtif sermaye girişlerini caydırmak için "zorunlu karşılık oranı" koymak gerektiğini ileri süren görüşler vardır (Akyüz, 1993b; Calvo, vd. 1993; Ffrench-Davis, vd. 1994; Zahler, 1992). "Zorunlu karşılık oranı" uygulaması özellikle uluslararası piyasalardaki dalgalanmalar nedeniyle ortaya çıkan faiz düşmeleri sonucu gelişmekte olan ülkelere hücum eden kısa dönemli spekülâtif sermayenin olumsuz etkilerini, doğrudan yatırımlara yönelik sermaye girişlerini bozmadan ortadan kaldırmakta kullanılabilir. Böylece sadece sterilizasyona dayalı bir politika sürdürülmesinden kaynaklanan olumsuz sonuçlar azaltılabilir (Yeldan, 1996).

Sadece sterilizasyona dayalı politikaları sürdürmenin doğuracağı sorunlardan birincisi, merkez bankasının sterilizasyon için piyasaya sürdüğü kağıtların faiz oranının, biriktirdiği uluslararası rezervleri plase ederek elde ettiği faiz oranından daha yüksek olması ve bunun sonucu faiz borcunu artırmasıdır. Bir başka deyişle, rezervlerin maliyeti getirilerinden daha yüksek olmakta ve bu fark sermaye girişleri arttıkça oldukça daha da yükselmektedir. Bu durumda bir yandan sterilizasyon için diğer yandan quasi-fiscal açıktan kaynaklanan faiz ödemelerini gerçekleştirmek için değerli

kağıt satmak gerekmektedir. Ayrıca, sermaye girişlerinin çok artması sterilizasyon yapılabilmesi için daha yüksek faiz oranını gerektirmektedir (Calvo, 1994; Ffrench-Davis vd, 1994). Çünkü ülkeye giren yabancı sermayenin kısa dönemli spekülasyon sermaye olması (yani sermaye girişlerinin sürekli olmayacağı beklentisi) ve cari açığı artırması, devalüasyon beklentilerini körükleyerek sterilizasyon için daha yüksek faiz oranını gerektirmektedir.

Sterilizasyonun sorun yaratmasının bir diğer nedeni, yüksek miktarda yabancı sermaye girişi halinde merkez bankasının elindeki kağıtların yetersiz kalması ve hazinenin kağıtlarının kullanılarak piyasadaki likiditenin emilmeye çalışılmasıdır. Bu olgu genellikle kamu harcamaları ve faiz borçlarını artırarak likiditenin sterilize edilememesine neden olmakta yani kamunun elinde biriken fonların faiz ödemeleri ve diğer kamu harcamaları yoluyla ekonomiye pompalanması yoluyla enflasyonist etki ortaya çıkmaktadır.

II. A. Sermaye hareketleri ve yatırım-tasarruf dengesi: Meksika ve Türkiye arasında bir karşılaştırma

Çalışmanın bu bölümünde, yerli tasarrufların yetersiz kaldığı durumlarda yabancı tasarrufların yerli yatırımlar ve büyüme için önemli bir kaynak oluşturacağı yaklaşımını sınamak üzere Latin Amerika ülkeleri için yapılan bir çok ampirik çalışmalara değinilecek ve konu Türkiye ile Meksika açısından derinlemesine incelenecektir.

Frenkel, vd. (1993)'nin 1980-1988 yılları için beş Latin Amerika ülkesi (Arjantin, Brezilya, Kolombiya, Şili, Meksika) üzerine yaptıkları çalışmanın sonucuna göre, bu ülkelerde büyüme için yurtiçi tasarrufların yetmediği durumlarda başvurulacak yabancı tasarruflar, yurtiçi tasarruflarla birleşerek yatırımları artırmak yerine, yurtdışına yapılan kaynak transferini artırıcı etki yapmaktadır. Aynı şekilde artan faiz ödemeleri ulusal tasarrufların yurtiçi tasarruflardan daha düşük olmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak aynı çalışmada yazarlar yabancı tasarrufların düştüğü dönemlerde yurtiçi tasarrufların arttığını göstermişlerdir (Frenkel, vd. 1993, s. 70 tablo 8).

Latin Amerika ülkelerinde gerek yurtiçi tasarrufların artması gerekse tasarrufların yatırımlara dönüşmesi konusunda önemli sorunlar olduğunu gösteren başka çalışmalar da vardır. Örneğin Calvo, vd. (1993)'ne göre Latin Amerika ülkelerine yönelen aşırı sermaye girişinin rezerv birikimi şeklinde oluşmayan kısmı cari açıklara gitmekte ve ithal mallara olan talepte ve toplam tüketimde bir artış meydana gelmekte, yurt içi tasarruflar azalmaktadır. Ffrench-Davis, vd.(1994)'ne göre de yabancı sermaye akımlarının Latin Amerika ülkelerine yatırımları artırıcı etkisi olmamıştır. Çünkü bu ülkelerde bir yandan yurtiçi harcamalardaki artış, çıktı ve gelirdeki artıştan daha büyük olmuştur, diğer yandan toplam yatırımlardaki artış dış tasarrufların artışından daha düşük olmuştur.

Bu çalışmaların yanı sıra panel data yöntemiyle çeşitli ülke grupları için tasarruf fonksiyonu tahmin eden çalışmaların arasında tasarruf denkleminde açıklayıcı değişken olarak dış tasarrufları katan çalışmalar vardır. Örneğin Fry, (1980); Giovannini, (1985) ulusal tasarruflarla yabancı tasarruflar arasında negatif ve anlamlı ilişki bulmuşlardır. Schmidt-Hebbel ve Webb, (1992) 1980-1987 yılları için

yaptıkları özel tüketim ve hanehalkı tasarruf denklemi tahminlerinde, yabancı tasarrufların özel tüketimi artırdığını ve hanehalkı tasarruflarını azalttığını göstermişlerdir (Schmidt-Hebbel ve Webb, 1992, s. 148, tablo 8.1; s.151 tablo 8.3 ve 8.4).

Agosin, (1994) benzeri sonuçları 1968-1992 yıllarını kapsayacak şekilde, sekiz Latin Amerika ülkesi (Arjantin, Brezilya, Kolombiya, Şili, Meksika, Peru, Uruguay ve Venezuela) için bulmaktadır. Bu çalışmanın sonucuna göre, özellikle dış borç servisinin çok yükseldiği 1982 yılından sonra, bu ülkelerin hepsinde (tek istisna Peru) yurtiçi tasarruf oranından daha düşük oranda bir yatırım oranı gerçekleştirilmiştir yani yurt dışına önemli kaynak transferinde bulunulmuştur. 1983 yılından önceki yabancı kaynak kullanımının yatırımlara katkısı da son derece düşüktür (Agosin, 1994, s. 4, tablo 1). Çalışmanın diğer ilginç bir sonucu Latin Amerika ülkelerine göre yurtiçi tasarruf ve yatırım oranına sahip olan beş Asya ülkesinde (Endonezya, Malezya, Güney Kore, Singapur ve Tayland) de yatırım oranlarının yurtiçi tasarruf oranlarından daha düşük olduğunu gösterilmiştir (Agosin, 1994, s. 14, tablo 4).

Dış tasarrufların yatırımları artıracığı görüşüne karşılık aşırı borçlanmanın yurtiçi tasarrufları ve yatırımları azaltacağı görüşü Latin Amerika ülkeleri için doğrulanmaktadır. Agosin (1994) 1977-1992 yılları arasında sekiz Latin Amerika ülkesi için panel data yöntemiyle yaptığı özel, kamu ve makina-teçhizat yatırımlarını tahmin eden denklemlerinde dış borç servisiyle yatırımlar arasında negatif ve anlamlı bir ilişki göstermektedir (Agosin, 1994, s: 25, tablo 10). Aynı şekilde Serven ve Solimano, (1992b)'ya göre aşırı dış borçlanma nedeniyle ortaya çıkan dışarıya kaynak transferinin yarattığı belirsizlik ve makroekonomik istikrarsızlık dış borç yüküyle yatırımlar arasında negatif bir ilişkiye neden olmaktadır. Nitekim yazarlar 1976-1988 yılları için Türkiye'nin de dahil olduğu 15 gelişmekte olan ülkeyi (Arjantin, Boliviya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Kosta Rica, Kenya, Kore, Meksika, Peru, Singapur, Tayland, Türkiye, Uruguay ve Zimbabve) kapsayan ve panel data yöntemini kullanarak yatırım denklemi tahminleri yaptıkları çalışmalarında, özel yatırımlar ile dış borç yükü arasında negatif ve anlamlı bir ilişki göstermişlerdir (Serven ve Solimano, 1992b, s.130, tablo 7.8).

Tablo 1 ve 2, tasarruf, yatırım ve dış transferler ile ilgili verileri sırasıyla Türkiye ve Meksika açısından vermektedir. Her ülkenin tabloları 1970-1993 yıllarını kapsamaktadır. Türkiye ile Meksika farklı yıllarda farklı konjonktürleri yaşadıkları için dönemselleştirmeye gidilmemiştir. Her ülkenin tablosu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yurtiçi tasarruflarla ulusal tasarruflar arasındaki ilişki, ikinci bölümde ise yurtiçi tasarruflarla yurtiçi yatırımları arasındaki ilişki görülmektedir. Üçüncü bölüm, ülkelerin yabancı tasarruf kullanımını ve birincil yabancı tasarruf kullanımını göstermektedir.

Yurtiçi tasarruf ve ulusal tasarrufların karşılaştırılması:

Ülke tablolarının birinci bölümlerinin karşılaştırılması Meksika'da ulusal tasarrufların yurtiçi tasarruflardan daha düşük olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin ulusal tasarrufları Meksika'dan farklı olarak yurtiçi tasarruflarından da-

¹ Kısaltmalar ile ilgili tanımlar için bkz. Ek 1.

TABLO 1

Meksika	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
İGSGDP	18.48	17.13	17.43	18.83	18.88	18.89	18.11	20.62	20.70	22.30	24.88	21.46	21.92	20.25	21.58	20.26	22.88	26.31	21.36	21.24	20.72	19.30	17.68	18.28
HFSGDP	-1.78	-1.18	-1.67	-1.61	-1.83	-2.02	-2.36	-2.86	-2.86	-2.26	-3.42	-4.12	-2.21	-2.22	-4.22	-4.36	-4.86	-4.26	-4.20	-3.90	-3.16	-2.40	-2.11	-3.18
NCTP/GDP	0.07	0.06	0.49	0.88	0.48	0.63	0.48	0.62	0.48	0.40	0.14	0.34	0.51	0.88	0.37	0.90	1.08	1.26	1.16	1.01	1.67	0.86	0.92	0.78
GNSGDP	17.88	16.53	16.25	17.21	17.71	17.43	18.82	18.68	18.60	18.88	21.80	21.07	21.12	24.78	22.63	22.61	21.88	21.62	18.75	18.34	18.28	17.86	16.64	13.51
İGSGDP	18.88	17.12	17.42	18.73	18.88	18.89	18.11	20.62	20.70	22.30	24.88	21.46	21.92	20.25	21.58	20.26	22.88	26.31	21.36	21.24	20.72	19.30	17.68	18.28
HFSGDP	3.88	1.88	1.88	1.88	2.81	3.28	2.18	1.00	1.88	2.27	2.64	-0.92	-0.86	-1.62	-0.60	-0.68	4.11	-1.64	0.18	1.17	3.08	8.89	5.84	5.84
GNSGDP	21.27	18.83	18.88	19.88	21.78	22.36	20.67	21.83	22.36	24.38	27.18	21.38	22.81	26.18	19.88	21.17	18.20	19.28	20.41	21.41	21.88	22.88	23.27	21.74
HFSGDP(CAD)	3.78	1.88	1.18	1.28	2.28	2.78	2.87	0.64	1.24	1.94	5.48	8.80	3.68	-2.68	-2.18	-0.68	1.28	-2.83	1.61	0.80	-3.30	5.18	7.32	6.81
FFSGDP	1.81	2.81	-0.51	-0.12	1.28	1.78	0.51	-1.83	-1.34	-0.82	2.68	7.48	-2.74	-4.88	-7.82	-6.41	-4.47	-7.87	-2.68	-1.02	0.16	1.78	1.62	3.68

TABLO 2

Türkiye	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
İGSGDP	17.48	14.32	16.06	16.82	16.23	16.24	16.26	17.08	16.26	15.41	14.08	16.86	17.30	16.26	15.21	17.78	21.47	24.08	27.78	21.88	21.94	21.56	21.03	22.20
HFSGDP	-0.62	-0.84	-0.72	-0.84	-0.91	-0.46	-0.72	-0.71	-0.84	-1.11	-1.36	-2.47	-3.41	-2.87	-2.80	-2.88	-2.88	-2.88	-2.88	-1.78	-1.26	-1.24	-1.24	-1.18
NCTP/GDP	2.21	2.48	2.74	2.81	2.88	3.08	2.87	3.23	3.07	3.23	3.78	4.44	4.13	3.68	3.87	3.24	3.22	3.27	3.21	3.51	3.22	3.88	3.88	3.74
GNSGDP	16.34	13.82	22.06	22.88	18.88	16.47	20.29	18.81	16.21	15.88	15.88	16.81	16.82	16.82	15.21	16.88	21.38	24.21	27.13	22.63	22.81	22.20	21.88	22.19
İGSGDP	17.84	14.32	16.06	16.82	16.23	16.24	16.26	17.08	16.26	15.41	14.08	16.86	17.30	16.26	15.21	17.78	21.47	24.08	27.78	21.88	21.94	21.56	21.03	22.20
HFSGDP	-2.54	-1.47	2.84	2.20	6.27	8.13	8.88	8.18	7.84	3.24	7.84	6.22	3.28	4.20	4.18	3.20	3.28	1.61	-1.62	0.88	3.88	1.61	2.11	1.84
GNSGDP	19.78	17.86	20.88	18.82	21.88	23.17	25.14	26.21	18.78	18.68	21.92	21.86	20.58	19.88	18.80	20.88	24.08	26.78	28.78	22.88	26.08	23.67	23.14	27.14
HFSGDP(CAD)	0.28	-0.34	0.28	-0.18	1.81	4.88	4.81	5.88	2.41	3.04	6.88	5.88	1.80	3.78	2.80	1.02	2.82	0.82	-1.78	-0.80	1.74	-0.18	0.88	1.64
FFSGDP	-0.27	-1.84	-2.02	-0.81	1.20	4.12	4.18	4.84	1.81	0.63	4.02	0.88	-1.01	0.88	0.80	-0.66	-0.92	-1.22	-4.42	-2.88	0.48	-1.62	-0.78	2.47

Kaynak: Türkiye Bankası, World Tables 1998

ha yüksektir. Meksika için bunun temel nedeni bu ülkelerin dışarıya yaptıkları faiz ve kar ödemelerinin (NFI/GDP) yüksek olmasıdır. NFI özellikle bu ülkelerin dış borç krizine girdikleri 1982 yılından itibaren yükselmiştir. Türkiye'nin ulusal tasarruflarının yüksek olmasını sağlayan en temel faktör işçi dövizleridir (NCTP/GDP).

Bu oran Meksika'da % birin altında seyrederken, Türkiye'de yüzde dörtlere kadar ulaşmakta ve faktör ödemelerinin ulusal tasarruflar üzerinde yarattığı olumsuzluğu büyük ölçüde gidermektedir. Türkiye'nin ulusal tasarruf hacmini artıran bu olgunun, yapısallığı ve sürekliliği tartışmalıdır. Nitekim, tablo 2'den de görülebileceği gibi işçi dövizlerinin faktör ödemelerini telafi etme gücü 1980'li yılların ikinci yarısından sonra azalmaktadır.

Yurtiçi tasarruf ve yurtiçi yatırımların karşılaştırılması:

Tabloların ikinci kısmındaki yurtiçi tasarruflar ile yurtiçi yatırımlar arasındaki fark net kaynak transferini (RB) göstermektedir (Frenkel, vd, 1993 ve Agosin, 1994). Burada negatif işaret dışarıya yapılan kaynak transferini vermekte, yani tanım gereği (bkz. ek1) mal ve servis ihracatının mal ve servis ithalatından daha büyük olduğunu göstermektedir. Meksika özellikle dış borç krizinin yaşanmaya başladığı 1982 yılıyla beraber dışarıya kaynak transfer etmeye başlamışlardır. Bunun en temel nedeni söz konusu tarihten sonra, artan dış borç oranı nedeniyle dış kaynak kullanabilme olanağının çok kısıtlanmış olmasıdır. Krizden önceki yıllarda ise genel olarak dışarıdan kaynak transfer ederek yurtiçi tasarruf oranından daha yüksek oranda yatırım yapabilmışlerdir.

Dış kaynak kullanımı Türkiye ve Meksika'da 1990 yılından sonra yine yükselmektedir. Bunun en temel nedeni 1990 yılından sonra bu ülkelere giren aşırı spekülasyon serma-

yenin yerli parayı değerlendirerek ithalat hacmini artırıp ihracat hacmini azaltmasıdır.

Türkiye, bu konuda da Meksika'nın dış borç krizi öncesinde olduğu gibi, dış kaynak kullanarak, yatırım oranını yurtiçi tasarruf oranından yüksek tutmayı sürdürmektedir.

Bir başka deyişle, Türkiye'nin dış borç oranı henüz ihracatından daha fazla ithalat yapmasını sağlayacak şekilde dış kaynak kullanmasına elverişlidir.

Yabancı tasarruf ve yurtiçi yatırımların karşılaştırılması:

Tablolardaki 3. kısım yabancı tasarrufları göstermektedir. Birincisi cari dengeden elde edilen yabancı tasarruflar, ikincisi ise birincil cari dengeden elde edilen birincil yabancı tasarruflardır. Birincil yabancı tasarruflar, tanım gereği, faiz ödemeleri dışındaki cari dengedir (non-interest current

account, NICA) ve dış kaynak transferi bir diğer tanımını oluşturmaktadır. Kaynak dengesinden (RB) farkı özel ve resmi transferleri içermemesidir. NICA'ya göre Meksika 1982 yılından sonra Türkiye 1985 yılından sonra dış kaynak transferinde bulunmaktadır.

Yabancı tasarrufların yurtiçi yatırımlara dönüşmediği önermesinin Şili, Meksika, Arjantin ve Türkiye açısından incelendiği bir çalışmada, yabancı tasarrufların yurtiçi yatırımlarla zaman içinde birlikte hareket etmedikleri cointegrasyon testi kullanılarak gösterilmiştir (Yentürk, 1996c).

Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkelerde, yatırımları artırmada yabancı tasarruflara güvenmenin yersiz olacağını söylemek mümkündür. Çünkü bir yandan dış borç yüküne paralel olarak dışarıya yapılan kaynak transferi artmakta ve

**Sonuç olarak, gelişmekte olan
ülkelerde, yatırımları artırmada
yabancı tasarruflara güvenmenin
yersiz olacağını söylemek
mümkündür. Çünkü bir yandan
dış borç yüküne paralel olarak
dışarıya yapılan kaynak transferi
artmakta ve yatırımlara dönüşen
kaynaklar azalmakta diğer yandan
yabancı tasarruflar yurtiçi
yatırımlara dönüşme eğilimi
göstermemektedir.**

yatırımlara döndüsen kaynaklar azalmakta diğer yandan yabancı tasarruflar yurtiçi yatırımlara dönüşme eğilimi göstermemektedir.

II. B. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin cari açık ve kamu açığı üzerindeki etkileri: Meksika ve Türkiye arasında bir karşılaştırma

Bu bölümde, Türkiye'ye yabancı sermaye girişi ile birlikte ortaya önemli bir dış dengesizlik sorununun çıktığı ve bunun kamuda bir dengesizlik ve bir iç transfer sorunu haline dönüştüğü ele alınmaya çalışılacaktır. İncelemenin yapılabilmesi için yabancı sermaye girişinin, ödemeler bilançosu ve kamu dengesi üzerindeki etkileri Türkiye ve Meksika açısından karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Meksika'nın incelemeye dahil edilmesinin nedeni yabancı sermaye girişlerinin arttığı 1990 yılında bu ülkenin, Türkiye'den farklı olarak, kamu açığının ve dış ticaret açığının olmamasıdır. Böylece, neo-klasik teorisinin sadece dengesizlik halinde sermaye girişlerinin olumsuz etkilerinin ortaya çıkabileceği görüşü de değerlendirilebilecektir.

1990 yılından sonra gelişmekte olan ülkelere aşırı bir yabancı sermaye girişi yaşanmıştır. Bu olgu bir yandan gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ekonomik konjunktur nedeniyle faiz oranlarının düşmesi ve gelişmekte olan ülkelerde faiz oranlarının uluslararası faiz oranlarının üzerinde seyretmesi sonucu, diğer yandan sermaye akımlarının neredeyse otonom hareket ettikleri bir hayatlarının olmasından dolayı ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, aşırı sermaye akımları arbitraj olanaklarının olmadığı ülkelerde de döviz kurunu düşürüp faiz oranını yükselterek kendine arbitraj olanakları yaratmaktadır.

Bu aşırı sermaye girişi sonucu ödemeler dengesi üzerinde ortaya çıkan gelişmelerin başında cari açıkların artması gelmektedir. Bilindiği gibi, net sermaye girişinin rezerv artışlarına gitmeyen kısmı cari açıkları finanse etmekte kullanılmaktadır. Bir diğer deyişle, sermaye girişlerindeki artış cari açığın artmasına olanak vermektedir. Çünkü sermaye girişlerinin yükselmesi sonucu bir yandan döviz bulunabilirliği bir kısıt olmaktan çıkmakta, diğer yandan ise yerli paranın değerlenmesi nedeniyle ihracat mallarının fiyatı ulusla-

rarası fiyatlara göre yükselmekte, ithal malları ise ucuzlamaktadır.

Tablo 3 ve 4'ün birinci kısımlarından da görüldüğü gibi, gerek Türkiye ve gerek Meksika'da ithalat artışının hızlanması, dış ticaret açığının ve cari açığın hızla artması sermaye girişinin yükseldiği 1990 yılına denk düşmektedir. 1990 yılından önce Meksika'nın dış ticaret fazlası vardır ve cari açık büyük oranda 1980 yılındaki borç krizinden kaynaklanan faiz ödemelerinden etkilenmektedir. 1990 yılından sonra ise Meksika'da ticaret açığı çok büyümüş ve cari açığa olan katkısı faiz ödemelerinin katkısına eşit hale gelmiştir.

Türkiye'de cari açık büyük oranda ticaret açığından etkilenmektedir. Ancak dış borç hacminin yükselmesi 1993-1995 arasında faiz ödemelerinin cari açık içindeki payını artırmıştır. Bunun sonucu ise tabloların birinci kısımlarında görülen birincil cari açığın yükselmesi (pozitif olması) ve dışarıya kaynak transferinin artmasıdır.

Artan net sermaye girişinin doğrudan yatırım, portfolyo yatırımı, ve kısa dönemli yatırımlar arasındaki dağılımı incelendiğinde portfolyo yatırımlarının ve kısa dönemli sermaye girişinin Türkiye için 1990 yılında Meksika için 1991 yılında sıçrama gösterdiği görülmektedir. Türkiye de körfez savaşı yılı olan 1991'da kısa dönemli sermaye çıkışı olduğu bilinmektedir. Benzeri şekilde 1994 yılında yaşanan krizle birlikte kısa dönemli sermaye çıkışı yaşanmıştır. Meksika'ya 1990 yılından sonra uzun dönemli sermaye girişi de söz konusu olmuştur. Bunun nedeninin, arbitraj olanaklarının bağimsız olarak, NAFTA'nın oluşumu ile beraber, düşük işgücü maliyetinden yararlanmak üzere Meksika'da yatırım yapan ABD firmaları, özelleştirmeye yönelik giren yabancı sermaye ve ülkeye geri dönen yerli sermaye olduğu belirtilmektedir (Oks ve Wijnbergen, 1993).

Tabloların ikinci kısmı yabancı sermaye girişinin ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkilerinin kamu dengesi olan (Meksika) ve olmayan (Türkiye) her iki ülkede de ortaya çıktığını göstermektedir. Meksika'da 1990 yılında, KKBG negatiftir yani toplam kamu fazla vermiştir. KKBG'nin 1991 ve 1992 yıllarında ise GDP (Gayri safi yurt

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
I. Mn. İ. İHRACAT	21604	27800	30852	35171	40711	42688	46198	61886
I. Mn. İ. İTHALAT	16704	18812	20052	24706	41633	48967	82179	65347
FAİZ ÖDEMESİ net	4860	6209	4132	6648	4855	4308	7451	8547
BİRİNCİL AÇIK	5504	10440	3756	827	486	3504	17353	14946
CARI AÇIK	-1374	4239	3375	6521	7451	14893	34504	23393
SERMAYE HAREKETLERİ	2715	-1189	-1163	3178	8163	26940	25642	30882
DOĞRUDAN YATIRIMLAR	2036	1194	2011	2765	2545	4742	4333	8901
PORTFOLYO YATIRIMLAR	-1228	-1389	121	28	-3988	12138	19176	27067
KISA DÖNEMLİ YATIR.	584	-6051	821	-963	2047	3343	8848	606
II. Mn. İ. ULUSLARARASI REZERVLER	6791	13715	8889	6868	10274	18095	19237	25343
III. Mn. P. KKBG	12806	31060	46734	28658	-26914	12981	-4942	
BÜTÇE AÇIĞI	-10341	-27467	-37943	-25583	-19433	-13990	15989	4158
FAİZ ÖDEMELERİ	-11169	-34463	-40919	-58264	-48917	-43354	-36514	-28570
BİRİNCİL AÇIK	827	6996	22075	33675	46042	41364	82473	33298
IV. Mn. P. GDP	78767	150162	155727	172203	164572	177341	1634733	1140011
Mn. S. GDP	86312	17415	172612	140454	226916	288891	332738	367047
TÜKETİCİ FİYAT İNDEKSİ	86,2	131,8	114,2	20,1	26,7	22,7	16,5	9,8
DÖVİZ KURU	0,9235	2,2097	2,2810	2,4410	2,8454	3,0710	3,1154	3,1058

Kaynaklar: Ödemeler dengesi verileri: Banco de Mexico
Kamu ve Bütçe verileri: Mexico, National Institute of Statistics
Uluslararası Rezervler: Mexico, National Institute of Statistics
GDP: Mexico, National Institute of Statistics
Tüketici Fiyat Endeksi ve Döviz Kuru: IMFIFS

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
I. Mn. İ. İHRACAT	7583	10322	11929	11780	13026	13667	14891	10810	18106	21638
I. Mn. İ. İTHALAT	10484	13551	13706	15599	22581	21007	23482	19772	22866	35187
FAİZ ÖDEMESİ net	-1783	-3009	-2628	-2223	-2347	-2495	-3206	-2326	-3033	-3915
BİRİNCİL AÇIK	320	1188	4021	3154	-278	2763	1262	-4504	5884	476
CARI AÇIK	-1485	-408	1596	861	-2825	258	-643	-6820	2821	-2339
SERMAYE HAREKETLERİ	2124	1891	-858	780	4057	-2397	3048	3963	-4194	4722
DOĞRUDAN YATIRIMLAR	125	106	354	683	700	783	779	622	563	772
PORTFOLYO YATIRIMLAR	146	393	1178	1585	547	648	2411	3917	1653	1724
KISA DÖNEMLİ YATIR.	812	50	-2281	-525	9000	-3020	1396	3054	-6127	2306
II. Mn. İ. ULUSLARARASI REZERVLER	4547	5312	6408	8355	11387	12180	16252	17781	16514	23923
III. Mn. P. KKBG	1089	-4543	6326	12292	28924	65618	118423	233972	314253	426578
BÜTÇE AÇIĞI	-1407	-2586	-3850	-7503	-11584	-33516	-47434	-132436	-152181	-216378
FAİZ ÖDEMELERİ	-1321	-3264	-4378	-8253	-13866	-24073	-40238	-116470	-290235	-376115
BİRİNCİL AÇIK	-76	-332	1118	787	2012	-3443	-7126	-15986	146104	295539
IV. Mn. P. GDP	61078	74722	123225	227324	393059	820117	1093568	1892909	3062423	3564758
Mn. S. GDP	57	73	71	58	134	124	128	121	191	127
TÜKETİCİ FİYAT İNDEKSİ	54,80	38,86	74,70	63,30	60,35	66,00	70,10	66,10	108,29	93,63
DÖVİZ KURU	758	1021	1816	2314	2830	5080	6564	14472	38418	59501

Notlar: Döviz kuru elg ve satır kuru ortalamasının dönemi sonu değerini; GDP yarı yarıdır.
Kaynaklar: Ödemeler Bilançosu ve Uluslararası Rezervleri: TCMB
Kamu ve bütçe verileri: HDTA
GDP, HDTA
Tüketici Fiyat Endeksi ve Döviz Kuru: IMFIFS

⁴ Gelişmekte olan ülkelere yabancı sermaye girişinin 1990 yılından itibaren hızlanmasının dış nedenleri için bkz. Calvo, vd. 1993. Bunu tümüyle redetmeyip vurguyu daha çok sermaye hareketlerinin otonom davranışlarına koyan yaklaşım için bkz. Akyüz, 1993a; 1993b; 1994.

⁵ Birinci ve ikinci tablolardaki yabancı tasarruflar ile 3 ve 4 tablolardaki cari açıklar birbirinin ters işaretlisidir.

içi hasıla)'ye oranı % 1'den düşüktür. Bütçe açığı ise, 1990 yılında sonra ya yok denecek kadar azdır ya da fazla vermektedir. Meksika bütçesinin faiz ödemeleri düşüldüğünde birincil fazla verdiği görülmektedir. Dolayısıyla kamu hesaplarının dengede olup olmamasından bağımsız olarak Meksika'da spekülasyon sermaye girişi cari açığı ortaya çıkan etkenlerden birini oluşturmuştur.

Türkiye'de KKBG'nin GDP'ye oranı (yeni seri) 1989 yılına kadar % 5 civarında iken 1990 yılından sonra % 10'a yükselmiştir. Konsolide bütçe açıklarının GDP'ye oranı 1989 yılında % 3 iken 1993 yılında % 7'ye kadar çıkmıştır. 1990 yılına kadar birincil fazla varken, bir başka deyişle bütçe açığı faiz ödemelerinden daha düşüktü, 1990 yılından sonra birincil açık ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, bunun nedeni 1990 yılından sonra bir yandan kamu faiz ödemeleri çok hızlı artarken diğer yandan cari harcamalarda bir artış olmasıdır. Özetle yukarıda yapılan karşılaştırmadan çıkabilecek sonuç, aşırı yabancı sermaye girişi Meksika'da dengeleri bozarken Türkiye'de dengesizlikleri artırmış olduğudur. Türkiye için yapılan ampirik bir çalışma net dış varlık ile konsolide bütçe açığı arasındaki 1990 yılı sonrasındaki ilişkiyi nedensellik testi çerçevesinde incelenmiş ve net dış varlıkların kamu açığını başlatıcı etkileri olduğu sonucuna varmıştır (Yentürk, 1995).

Türkiye'de krizden sonra, 1995 yılında kısa vadeli sermaye girişi ve cari açık yeniden büyümüştür. Çünkü TL'nin yeniden değerlendirilmesi ve ithalat hacminin artması söz konusu olmuştur. Kamu açıklarında 1994-1995 yılında görülen iyileşme ise bundan sonraki başlıkta inceleneceği gibi, ciddi bir iç transfer sorunu sayesinde gerçekleştirilebilmiştir. Türkiye'de kamu açığının finansmanında iç borçlanmanın oranı hızla artmakta, dış borçlanma oranı ise hızla azalmaktadır (OECD, 1994). Bu olgu dış finansal serbestlikle birlikte, özel finans kesiminin dışarıdan borçlanması kamunun ise özel kesimden borçlanması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle kamunun doğrudan dış borçlanması yerini (daha düşük faizle ve daha güçlü) iç borçlanma almıştır (daha yüksek faizle ve daha kolay). Bunun anlamı gerek yerli finans kesimine gerekse yerli finans kesimi aracılığıyla yurt dışına yeterli arbitraj sağlayacak oranda yüksek faiz oranının kamu tarafından yüklenilmesi demektir. Bunun sonucu olarak bütçe harcamaları içinde finans kesimine yapılan faiz ödemeleri en yüksek orana sahip olmaya başlamış, bu nedenle, krizden sonra personel harcamalarında önemli bir azaltılmaya gidilmiştir. Bir başka deyişle, sabit gelirlilerden rantıyelledoğru ciddi bir transfer yaşanmıştır.

II. C. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve iç transfer sorunu

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile ortaya çıkan iç transfer sorununu Türkiye açısından inceleyebilmek için kriz öncesi ve kriz sonrası olarak iki dönemleştirme yapmak gerekmektedir.

Kriz öncesi dönemin kamu harcamaları açısından özelliği, spekülasyon sermaye girişi ile birlikte, 1989 sonrasında personel harcamaları ve faiz ödemelerinde bir artışın olmasıdır. Faiz ödemelerinde bir artış, yukarıda belirtildiği gibi, finansal serbestliğin doğal ve bir çok gelişmekte olan ülkede gözlemlenen sonucudur. Ancak kamu personel harcamalarında ve bununla birlikte özel kesim ücretlerinde bir artış ortaya çıkmasının finansal serbestlikle ilişkisi inceleme-

ye değerlidir. Türkiye'de ortaya çıkan bu gelişmenin ülkeye giren sıcak paranın yönetiminde uygulanan politikalarla yakından ilgisi vardır:

Ülkeye giren yabancı sermayenin ithalat hacmini artırmasını ve yerli paranın değerlendirilmesini bir ölçüde de olsa önlemek için merkez bankalarının uluslararası rezerv biriktirmeleri, gerek Türkiye'de gerek diğer gelişmekte olan ülkelerde söz konusu olmuştur. 1990 yılından itibaren Türkiye'de uluslararası rezervler hızla artmıştır. Daha önce de tartışıldığı gibi bunun parasal tabanı genişlemesi gibi olumsuz sonuçları olmuştur. Parasal tabandaki genişlemeyi emmenin yani bunun ekonomide enflasyonist bir genişlemeye neden olmamasının yöntemi, bu genişlemenin merkez bankasının piyasaya süreceği kağıtlarla sterilize edilmesidir. Daha önce tartışıldığı gibi bunun da faiz oranını ve kamu açığını artırıcı etkisi vardır. Ancak Türkiye'nin uyguladığı yöntem bir yandan faiz oranlarının artmasına neden olurken bir yandan enflasyonist genişlemeyi ortadan kaldırmamıştır. Bu yöntem parasal tabandaki genişlemenin Merkez Bankası tarafından sterilize edilmesi yerine, büyük oranda hazinenin kağıtlarıyla likiditenin kamu tarafından kullanılır hale getirilmesidir. Bu olgu, kamunun harcamalarını artırmak için kamu gelirlerinin artırılması gereğini doğurmaksızın, bir başka deyişle vergi reformu yapılmaksızın personel harcamalarının yükseltilmesi olanağını doğurmuştur. Nitekim 1990 yılından sonra faiz gelirlerinden alınan vergiler düşürülürken ve kurumlar vergisinin toplam vergiler içindeki payı azaltılırken (Kepenek ve Yentürk, 1994) kamu kesiminde ücretler artırılabilmiştir.

Ücret artışlarının özel sektöre yansımaları ise biraz daha farklıdır: Türkiye'de 1980'den bu uygulandığı öne sürülen "ihracata yönelik sanayileşme" politikaları sonucu artan ihracat artışı sanayileşmeyi ve yeni yatırımları beraberinde sürüklememiştir. Dolayısıyla bir ihracata yönelik sanayileşmekten çok, düşük ücretlere ve başkaca mali teşviklere dayalı bir "ihracat artışı"ndan söz edilebilir (Şenses, 1989; Öniş, 1993; Yentürk, 1992; Kepenek ve Yentürk, 1994). 1990'lara kadar süren bu uygulama ücretleri çok düşük düzeylere çekmiştir. Bu durumda, kamuda ortaya çıkan ücret artışlarının belirli bir oranda özel kesim ücretlerine de aktarılabilmesi ve bunun karlıları çok düşürmeden yapılabilmesi için, sermaye kesiminin ücret dışı maliyetlerinin düşürülmesi yoluna gidilmiştir. Gerçekten de, ücretlerin katma değer içindeki payının arttığı 1989 sonrası dönemde ise diğer maliyetlerin payı düşmektedir (Boratav, vd. 1994 tablo 2). Bu olgu 1989 yılından sonra imalat sanayi alt sektörleri için de geçerlidir. 1989 yılından sonra karlılığın arttığı sektörlerde ücretlerle diğer maliyetler arasında ters bir ilişki çıkmaktadır (Yentürk, 1995, tablo 7). Bir diğer deyişle ücretlerle diğer maliyetler arasında bir trade-off vardır.

Özellikle iç pazara yönelik ve ithalata bağımlılığı yüksek olan sektörlerde ücretler dışındaki maliyetlere yansıyan en önemli unsur reel döviz kuruudur. Dolayısıyla bu trade-off genellikle ücretlerle dövizin maliyeti arasındadır denilebilir. Bir anlamda 1980 öncesi ve 1989 sonrasında değerli kur politikası ile yüksek ücretler arasında, 1980 ile 1989 arasında ise düşük ücretlerle devalüasyonlar arasında bir trade-off'tan söz etmek mümkündür. Sabit kur politikalarının uygulanmadığı 1989 sonrası dönemde yabancı sermaye girişi dövizin maliyetinin düşürülmesinin tek yöntemidir.

Dolayısıyla, sıcak para girişi bir yandan faiz ödemelerinin artmasına ve finans kesimine bir transfer yapılmasına neden olmuş, diğer yandan kamu için kullanılabilir kaynak yaratarak ve girdi maliyetlerini ucuzlatarak karlılığın azaltılmadan ve vergiler artırılmadan reel ücretlerin yükseltilmesine elverişmiştir. Her kesim nezdinde sürdürülen bu popülerite artırma girişimi 1994 yılında ülke ekonomisini bir kriz sürüklemiştir.

Kriz sonrası dönemde ilk ortaya çıkan gelişme, gerek kamu personel harcamalarında gerek özel kesim reel ücretlerinde hızlı bir düşüştür. Dolayısıyla, krizden sonraki dönemde kamu harcamaları içinde personel harcamalarının payı % 30, yatırım harcamalarının payı % 5'e düşerken, en büyük paya faiz ödemelerinin payı (% 33) sahip olmuş ve finansal serbestlik sonrasında uygulanan yanlış politikalar nedeniyle Türkiye ekonomisinde iç transfer sorunu tüm kesimlerden finans kesimine yönelen tek yönlü bir yapı haline dönmüştür.

Sonuç

Gelişmekte olan ülkelerin finansal serbestlik deneyimleri, gerek faiz oranı artışının tasarrufları artırıp finansal sektöre etkinlik getireceği, gerek yabancı tasarrufların yatırımlar ve büyüme için kaynak oluşturacağı konularındaki neo-klasik beklentileri eleştirenlerin görüşlerini haklı çıkarak yöndedir.

Bu çalışmadaki incelemeler Türkiye ve Meksika açısından söz konusu beklentilerin geçerli olmadığını göstermektedir. Yurtiçi yatırımlar için yabancı kaynak girişine güvenmenin yersiz olduğu hem Türkiye hem Meksika için doğrudur. Diğer yandan, kamu dengesi olan ekonomilerde finansal serbestliğin dengesizlik yaratmayacağı görüşü Meksika için geçerli çıkmamakta, konu Türkiye açısından incelendiğinde ise net dış varlık girişlerinin kamudaki dengesizliği büyüttüğü görülmektedir. Türkiye'de finansal serbestlik ve bunun kötü yönetiminin yarattığı iç dengesizlikler ekonomik sorunlar kadar sosyal sorunlar yaratabilecek düzeydedir.

Kaynaklar

- Agosin, R.M. (1994) Saving and Investment in Latin America, *UNCTAD Discussion Paper* no 90, 1994.
- Agosin, R.M. ve Tussie, D. (1993) *Trade and Growth, New Dilemmas in Trade Policy*, St. Martin Press, New York.
- Aghevli, B.B. vd. (1990) The Role of National Savings in The World Economy, *IMF Occasional Paper*, no 67, Washington DC.
- Akyüz, Y. (1990) Financial System and Policies in Turkey in the 1980s, in Arıcanlı ve Rodrik (1990) içinde.
- Akyüz, Y. (1991) Financial Liberalization in Developing Countries: A Neo-Keynesian Approach, *UNCTAD Discussion Paper*, no 36.
- Akyüz, Y. ve Kotte, J. (1991) Financial Policies in Developing Countries: Issues and Experience, *UNCTAD Discussion Paper*, no 40.
- Akyüz, Y. (1993a) Financial Liberalization: The Key Issues, *UNCTAD Discussion Paper* no 56.
- Akyüz, Y. (1993b) "Does Financial Liberalization Improve the Trade Performance", Agosin ve Tussie, 1993 içinde.
- Akyüz, Y. ve Helds, G. (1993) *Finance and the Real Economy, Issues and Case Studies in Developing Countries*, ECLAC/UNCTAD/UNU/WIDER.
- Akyüz, Y. (1994) "Comments on Colvo's Paper", in Calvo 1994.
- Amsden, A. (1989) *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press.
- Amsden, A. ve Euh, Y. (1990) Republic of Korea's Financial Reform: What are the Lessons?, *UNCTAD Discussion Paper*,

no.30.

- Arıcanlı T. ve Rodrik, D. (1990) *The Political Economy of Turkey*, Macmillan, Londra, 1990.
- Balkan, E. ve Yeldan, E. (1996) *Financial Liberalization in Developing Countries: The Turkish Experience*, Discussion Papers, June 1996, Bilkent University.
- Banuri, T. ve Schor, J. (1992) *Financial Openness and National Autonomy*, Oxford, Clarendon Press pour WIDER.
- Blanchard, O. ve Fischer, S. (1989) *Lectures on Macroeconomics*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Boratav, K., Türel, O. ve Yentürk, N. (1996) *Adjustment, Distribution and Accumulation*, Araştırma Raporu, UNCTAD.
- Boratav, K., Türel, O., Yeldan, E. (1994) Distributional Dynamics in Turkey under "Structural Adjustment" of the 1980s, *New Perspectives on Turkey*, Fall 1994, 11, s. 43-69.
- Bradford, C. (1993) *Mobilizing International Investment in Latin America*, Paris, OECD Development Center.
- Calvo, G., Leiderman, E. ve Reinhart, C. (1993) Capital Inflows and Real Exchange Rate Appreciation in Latin America, *IMF Staff Papers*, vol 40, no 1, s. 108-151.
- Calvo, G. (1994) The Management of Capital Flows: Domestic Policy and International Cooperation, *International Monetary and Financial Issues for the 1990s*, vol. IV, UNCTAD.
- Celasun, M. ve Tansel, A. (1993) Distributional Effects and Saving-Investment Behaviour in a Liberalizing Economy: The Case of Turkey, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 20(3) 1993, s. 269-298.
- Cho, Y.J. ve Khatkhat, D. (1989) Lessons of Financial Liberalization in Asia: A Comparative Study, *World Bank Discussion Paper*, no 50.
- Conway, P. (1990) "The Record on Private Investment in Turkey", in Arıcanlı ve Rodrik 1990 içinde.
- Conway, P. (1991) Implications of Relative Price Uncertainty for Private Investment in Turkey, *Mimeo*, University of North Carolina.
- Corbo, V., Fischer, S. ve Webb, S. (1992) *Adjustment Lending Revisited*, A World Bank Symposium, Washington DC.
- Corbo, V. De Melo, J. (1987) Lessons from the Southern Cone Policy Reforms, *The World Bank Research Observer*, vol 2, no 2.
- Dombush, R. (1983) Panel Discussion on the Southern Cone, *IMF Staff Papers*, vol 30, no 1.
- European Economy (1990) *Saving, Investment and the Real Investment Rates*, no 46.
- Ffrench-Davis, R., Titelman, D. ve Uthoff, A. (1994) International Competitiveness and the Macroeconomics of Capital Account Opening, *UNCTAD Review*, 1994, s. 107-123.
- Fischer, B. ve Reisen, H. (1992) *Towards Capital Account Convertibility, Policy Brief*, no 4, OECD, Development Centre.
- Fischer, B. ve Reisen, H. (1993) *Liberalisation des Mouvements de Capitaux dans les Pays en Développement*, OECD.
- Fontaine, J.-M. (1992) *Foreign Trade Reforms and Development Strategy*, Routledge, Londra.
- Frenkel, R., Fanelli, J.M. ve Rozenvurcel, G. (1993) Growth and Structural Reforms in Latin America: Where We Stand, *UNCTAD Discussion Papers*, no 62.
- Fry, M.J. (1980) Saving, Investment, Growth and the Cost of Financial Repression, *World Development*, 8.
- Giovannini, A. (1985) Saving and Interest Rate in LDC, *Journal of Development Economics*, 18, August.
- Greene, J. ve Villaneva, D. (1991) Private Investment in Developing Countries: An Empirical Analysis. *IMF Staff Papers*, 38(1) s. 33-58.
- Harberger, A. (1984) *World Economic Growth*, ICS Press, San Francisco.
- Journard, J. ve Reisen, H. (1992) Real Exchange Rate Overshooting and Persistent Trade Effects, *The World Economy*, vol 19, no 3, s.373-388.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (1994) *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 8. baskı, İstanbul.
- Krueger, A. (1984) "Problems of Liberalization", in Harberger, 1984.
- Kuczynski, P.P. (1992) *International Capital Flows to Latin*

America: What is the Promise? Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, 1992.

McCarthy, F.D. (1990) Problems of Developing Countries in the 1990s, *World Bank Discussion Paper*, no 97.

McKinnon, R.I. (1973) *Money and Capital in Economic Development*, Washington D.C. The Brookings Institution.

Melo, de, J. ve Tybout, J. (1990) The Effect of Financial Liberalization on Saving and Investment in Uruguay, *Economic Development and Cultural Change* 34(2).

OECD (1994) *Turkish Economy*, OECD Paris.

Oks, D. ve Wijnbergen, S. (1993) "Mexico after the Debt Crisis: is Growth Sustainable?" in Bradford, 1993.

Önder, I. Türel O. Ekinçi, N. Somel, C. (1993) *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Öniş, Z. (1993) The Dynamics of Export-Oriented Growth in a Second Generation NIC: Perspectives on the Turkish Case 1980-1990, *New Perspectives on Turkey*, Fall, 1993, 9, s. 75-100

Reisen, H. (1993) "Capital Flows and Their Effect on the Monetary Base", *CEPAL Review*, December, no 51, s. 113-122.

Reisen, H. ve Fischer, B. (1993) *Financial Opening*, OECD, Paris.

Rittenberger, L. (1991) "Investment Spending and Interest Rate Policy: The Case of Financial Liberalisation in Turkey", *Journal of Development Studies*, vol 27, no 2, s.151-167.

Schmidt-Hebbel, K. ve Webb, S.B. (1992) "Public Policy and Private Saving", Corbo, Fischer ve Webb, 1992 içinde.

Server, L. ve Solimano, A. (1992a) "Private Investment and Macroeconomic Adjustment: A Survey", *World Bank Research Observer*, vol, 7 no 1, Ocak 1992, s. 95-114.

Server, L. ve Solimano, A. (1992b) "Economic Adjustment and Investment Performance in Developing Countries", Corbo, Fischer, ve Webb, 1992 içinde.

Server, L. ve Solimano, A. (1993) *Striving for Growth: The Role of Capital Formation*, Dünya Bankası

Show, E.S. (1973) *Financial Deepening and Economic Development*, Oxford University Press, New York.

Somel, C. (1992) Finance for growth: Lessons from Japan, *UNCTAD Discussion Paper*, no 44.

Somel, C. (1993) "Azgelişmiş Ülkelerde Finans Politikalar", Önder, 1993 içinde.

Senses, F. (1989) The Nature and Main Characteristics of Recent Turkish Growth in Export of Manufacturing, *The Developing Economies*, XXVII-1 Mart 1989, s. 19-33.

Taylor, L. (1990) "Foreign Resource Flows and Developing Country Growth: A Three Gap Model", in McCarthy, F.D. (1990)

Taylor, L. (1991) *Income Distribution, Inflation and Growth: Lectures on Structuralist Macroeconomics*, MIT Press.

Tornell, A. (1989) *Real vs. Financial Investment*, Teksir, Columbia University.

Türel, O. (1993) "1980-1992 Döneminde Türkiye'de Finansal Yapı ve Politikalar", Önder, 1993 içinde.

UNCTAD (1991) *Trade and Development Report*, 1991, Cenevre.

UNCTAD (1992) *Trade and Development Report*, 1992, Cenevre.

Uygur, E. (1994) "Türkiye'de Ekonomik Kriz: Oluşumu, Seyri, Geleceği", *İşletme ve Finans*, yıl 9, no 100, s.42-54.

Villanueva, D. ve Mirakhor, A. (1990) Strategies for Financial Reforms: Interest Rate Policies, Stabilization and Bank Supervision in Developing Countries, *IMF Staff Papers* 37(3).

Vos, R. (1993) Prospects of Financial Flows to Developing Countries in the 1990s: The Global Macroeconomic Trade-Offs, *International Monetary and Financial Issues for the 1990s*, UNCTAD, vo. II.

Wesphal, L. (1990) Industrial Policy in an Export-Propelled Economy: Lessons from South Korea Experience, *Economic Perspectives*, vol 4, no 3, s. 41-59.

Wijnbergen, S. vd. (1992) *External Debt, Fiscal Policy and Sustainable Growth in Turkey*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Wijnbergen, S. (1993) Interest Rate Management in LDCs, *Journal of Development Economics*, vol 12, no 3, s. 433-452.

Williamson, J. (1990) *Latin American Adjustment: How much has Happened?* Institute of International Economics, Washington.

Yeldan, E. (1996) *Azgelişmiş Ülkelere Yönelik Kısa Vadeli Sermaye Akımlarının Makroekonomik Etkileri Üzerine Gözlemler*, Bilkent Üniversitesi, teksir.

Yentürk, N. (1996a) 1980 Sonrası Yatırım Politikaları: Kölelerin Yürüyüşü, *Görüş Dergisi*, sayı 25, Nisan-Mayıs 1996, s. 41-44.

Yentürk, N. (1996b) *Ajustement et Accumulation*, "L'Internationalisation des Structures Productives" Uluslararası Semineri, European Association of Development Institutes, 17 Haziran, Paris.

Yentürk, N. (1996c) "Impacts of Capital Inflows on Saving and Investment: A Comparison of Turkey and Latin American Countries," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, vol: 23, no: 1, s. 151-169.

Yentürk, N. (1995) Short-Term Capital Flows and Their Impact on Macroeconomics Order: A Comparison Between Turkey and Mexico, *Boğaziçi Journal* vol:9, no:2, s.67-84.

Yentürk, N. (1992) "Industrialization Strategies Foreign Trade Regimes and Structural Change in Turkey: 1980-1988", Fontaine, 1992 içinde.

Zahler, R. (1992) "Monetary Policy and Open Capital Account", *CEPAL Review*, no 48, s.156-166.

GDP: Gayri safi yurtiçi hasıla

GDS: Gayri safi yurtiçi tasarruf = gayri safi yurtiçi hasıla - toplam tüketim

NFI: Net faktör gelirleri (faiz ve kar transferlerini ve bir yıldan aşağı olmak üzere yabancı ülkede yerleşiklere ödenen maaşları (işçi dövizleri dahil değil) içermektedir).

NCTP: Özel net cari transferler (hemen tamamen işçi dövizlerinden oluşmaktadır).

GNS: Gayri safi ulusal tasarruflar = GDS + NFI + NCTP

RB: Net kaynak transferi = Mal ve servis ihracatı - mal ve servis ithalatı (faktor gelirleri hariçtir)

GDI: Sabit yatırımlar + stok değişimleri

FS: Yabancı tasarruflar = cari açık*(-1)

PFS: Birincil Yabancı tasarruflar = Yabancı tasarruflar + NFI (NFI birincil açığın hesaplanmasında kullanılan faiz ve kar ödemeleri yerine kullanılmıştır)

Tanımlar için bkz. Dünya Bankası, World Tables 1994, s. xiv-xviii

Not: 1) NFI, NCTP ve RB'nin toplamı resmi transferler öncesi cari açığı vermektedir. FS ise resmi transferler sonrası cari açık üzerinden hesaplanmıştır.

2) NCTP, FS ve PFS'nin TL'ye çevrilmesinde Dünya Bankası Tablolarındaki "Conversion Factor" kullanılmıştır.

Azgelişmişlik ve Dış Borç Sorunu

Neşecan BALKAN (*)

Kapitalist üretim tarzı içinde büyümeye çalışan azgelişmiş ülkelerin sermaye yetersizliği sorunu yapısal bir sorundur. Bu sorun, sistemin 1945-74 yılları arasında yaşadığı genişleme döneminde bile çözülemez, tam tersine giderek büyür. Savaş sonrasında oluşturulan yeni uluslararası işbölümü içinde yer alan azgelişmiş ülkelere bağımlı büyüme modelleri ile sanayileşme önerilmiştir. Ancak bu tür sanayileşme, emperyalist ülkelerde üretilen teknolojiye ve sermaye mallarına dayandırıldığı ve büyük ölçüde dış yardımla finanse edildiği için hem bağımlılığı, hem azgelişmiş ülkelere artık aktarımını artırır,

Azgelişmişlik, kapitalist toplumların, kapitalistleşmemiş toplumlarla etkileşim süreci sonunda ortaya çıkmış özgül bir tarihsel durumdur. Başka bir deyişle, bazı toplumlardaki azgelişmişlik, diğer bazı toplumlarda kapitalizmin gelişmesiyle oluşmuş ve sürekli hale gelmiştir. Kapitalistleşmiş ve kapitalistleşmemiş ya da yarı-kapitalistleşmiş toplumlar arasında sömürü, bağımlılık ve köşullandırma ilişkileri vardır. Ayrıca, kapitalizmin geçirdiği her aşamada, kapitalistleşmiş toplumlara diğerlerinden artık aktarımı olmuştur.

Kapitalizmin dinamikleriyle doğrudan bağlantılı olan dış borçluluk sorunu ise azgelişmiş ülkelerin bağımlılığını derinleştiren ve artık aktarımını artıran bir mekanizma olarak ortaya çıkar. Azgelişmiş ülkelerin dış borç sorunu, talep ve arz yönleriyle ele almak konuya açıklık kazandırmak bakımından yararlıdır. Her iki açıdan bakıldığında da, dış borçluluğun gerisinde kapitalist üretim tarzının dinamikleri görülür. Bir kez, bu üretim tarzının hiyerarşik ve eşitsiz yapısı nedeniyle, azgelişmiş ülkelere sermaye birikimi yetersiz bir düzeyde oluşur. Dolarıysıyla, bu ülkelerin sermaye/kredi gereksinimi yapısal bir sorun olarak hep varolmuştur. Öte yandan, kriz dönemlerinde, kâr arayışıyla gelişmiş kapitalist ülkelere azgelişmiş ülkelere yönelen para-sermaye olgusu da dış borçluluk sorununu derinleştirir.

Borçluluk olgusunun talep yönü: Azgelişmişlik

Dış borçluluğun kredi/sermaye talebi yönünde sermaye yetersizliği sorunu yatar. Kapitalist üretim tarzı

in içinde büyümeye çalışan azgelişmiş ülkelerin sermaye yetersizliği sorunu yapısal bir sorundur. Bu sorun, sistemin 1945-74 yılları arasında yaşadığı genişleme döneminde bile çözülemez, tam tersine giderek büyür. Savaş sonrasında oluşturulan yeni uluslararası işbölümü içinde yer alan azgelişmiş ülkelere bağımlı büyüme modelleri ile sanayileşme önerilmiştir. Ancak bu tür sanayileşme, emperyalist ülkelere üretilen teknolojiye ve sermaye mallarına dayandırıldığı ve büyük ölçüde dış yardımla finanse edildiği için hem bağımlılığı, hem azgelişmiş ülkelere artık aktarımını artırır, hem de dış borç sorununu derinleştirir. Bu süreç içinde, azgelişmiş ülkelerin burjuvazisi devlet desteğiyle, (ve ithal ikameci büyüme modelinin uygulandığı durumlarda, korumacılık duvarları altında) güçlenir. Ancak sermaye birikimi yine de yeterli düzeye ulaşamaz; ihracat kapasitesi çeşitli nedenlerle düşük kaldığından döviz sorunu çözülemez ve borçlanma sürer gider.

(*) Dr.

Kapitalist sistemin hiyerarşik ve eşitsiz yapısı ve büyüme modellerinin bağımlılık yaratan özellikleri nedeniyle, çoğu azgelişmiş ülkenin ödemeler bilançosu, genişleme döneminde de dengesizlik belirtileri gösterir. Bu dengesizliklerin nedeni, dış ticaret hadlerinin, azgelişmiş ülkeler aleyhine seyretmesinin yanı sıra, bu ülkelerde yatırım yapan çokuluslu şirketlerin kâr transferleri, borç faizi ödemeleri ve yine emperyalist ülkelerin şirketleri tarafından yapılan taşımacılık, bankacılık ve sigortacılık hizmetlerine yapılan ödemelerdir. (1) Ödemeler dengesizlikleri nedeniyle, azgelişmiş ülkelerin dış borçluluğu sürekli olarak artar. 1970'lerde, bu sorunlara, sistemdeki genel bunalımın getirdiği bir dizi zorluk da eklenince, söz konusu ülkeler, önce uluslararası kuruluşlardan ve gelişmiş ülke hükümetlerinden, sonra ağırlıklı olarak ticari bankalardan yoğun biçimde kredi alırlar. Bu yıllarda kredilerin faizleri, para-sermaye bolluğu nedeniyle hayli düşüktür. Hatta gelişmiş ülkelerdeki ticari bankaların yetkilileri, azgelişmiş ülke hükümetlerine kredi verebilmek için adeta yarışır, kapı kapı dolaşırlar. Bu borçlanma furiası, 1982'deki borç krizine neden olur.

Borçluluk olgusunun arz yönü: Tarihsel bir perspektif

Arz yönünde, gelişmiş kapitalist ülkelerden, azgelişmiş ülkelere kredi/sermaye ihracına bakıldığında, bu olgunun gelişmiş kapitalist ülkelerin kriz dönemlerine rastladığı görülür. Yoğun para-sermaye ihracının gerçekleştiği 1870'ler, 1920'ler ve 1970'ler, hep kapitalizmin kriz dönemleridir. Kriz döneminde, gelişmiş ülkelerde büyüme hızı yavaşlar, kâr oranları düştüğünden yatırım olanakları daralır ve sermayenin getiri haddi düşer. Dolayısıyla, yatırıma yönlentilemeyen atıl para-sermaye, getiri sağlamak amacıyla azgelişmiş ülkelere yöneltilir. Bu üç kriz döneminin ortak özelliği, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere yoğun sermaye ihracı olmakla birlikte, mali akımların türü farklıdır. 1870'lerde ve 1920'lerde portföy yatırımları biçiminde olan sermaye akımları, 1970'lerde, uluslararası bankacılık sisteminde ve finans piyasasındaki gelişmeler ve kurumlaşmalar nedeniyle, ticari banka kredileri biçimindedir. 1870'lerde ve 1920'lerde de ödeme güçlükleri ve temerrütler görülür. Ancak, bu dönemlerde, IMF ve Dünya Bankası gibi yaptırım gücü yüksek uluslararası kuruluşların olmaması ve IMF ve Dünya Bankası gibi yaptırım gücü yüksek uluslararası kuruluşların olmaması ve finansmanın, 1970'lerde olduğu gibi, iflasları halinde bütün finans piyasasını etkileyecek bankalarca değil, tahvil ve hisse senetleri satın alan çok sayıda bireylerce gerçekleştirilmiş olması nedeniyle, borçlarını ödeyemeyeceklerini ilan eden ülkelere herhangi bir yaptırım uygulanamamıştır. Borçlu ülkeler,

büyük depresyon ve yeni kredi alamama nedeniyle, yine de büyük bir bedel ödemişler, üretimleri büyük ölçüde düşmüştür.

Şimdi, 1970'lerdeki kriz ve kredi arzı olgusuna biraz daha yakından bakalım. Bilindiği gibi, kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimi pürüzsüz seyretmemiş, sistem, kâr oranlarının yükselmesine ve düşmesine paralel olarak bir dizi uzun genişleme ve bunalım döneminden geçmiştir. Kapitalist sistemin son uzun genişleme dönemi İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lerin başına kadar sürer. Bu yıllara gelindiğinde ise, kapitalist üretim tarzı içindeki çelişkiler belirginleşmeye ve kriz belirtileri görülmeye başlar. Kâr oranları düşmektedir. Bunun nedenleri, kullanılan teknolojilerin emek üretkenliğini artırma kapasitelerinin azalması, hammadde fiyatlarının yükselmesi ve işçi sınıfı

mücadelesinin yoğunlaşmasıdır. Kâr oranları düştükçe, yatırımlar azalır. Kapitalist sistem içinde yer alan gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin büyüme hızlarında düşüşler başlar. İşsizlik ve enflasyon artar. Dünya ticaretinde daralmalar görülür.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde kâr oranları düşüncü, üretken sermaye finans sektörüne kaymaya başlar. Aslında bu ülkelerdeki finans sektörü, 1960'lardan beri hızla büyümektedir. Sermaye hareketleri, çokuluslu şirketlerin faaliyetleri nedeniyle artmış, iletişim teknolojisindeki gelişmeler, sermayenin

hareket kabiliyetini yükseltmiştir. Hatta bu sermaye hareketleri, 1970'te Bretton Woods Para Sistemi'nin çökme nedenlerinden biri olur; bu süreçte Eurodolar piyasası hızla büyür ve ABD finansman piyasası ile iç içe geçer. İşte, 1970'lerde kriz başgösterince, gelişmiş kapitalist ülkelerde yeni yatırımlara girmekten çekinen şirketler ellerinde biriken atıl para-sermayeyi bu finans piyasasına yöneltirler. Ya hisse değerleri düşen küçük şirketleri satın alırlar, ya da vadeli ve vadesiz sözleşmelerle temettü geliri sağlamaya çalışırlar. 1970'lerin ortasından itibaren gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomisindeki muazzam bir finans sektörü patlaması olur. (2)

Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki krizin ve finans piyasasındaki patlamanın azgelişmiş ülkeler açısından da önemli sonuçları olur. 1870'lerde ve 1920'lerdeki uzun bunalım dönemlerinde olduğu gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerden azgelişmiş ülkelere yoğun bir sermaye akışı başlar. Borçluluk literatüründe bu gelişim, azgelişmiş ülkelere "kredi sürülüşü" veya "kredi itisi" (credit push) biçiminde ifade edilir. Azgelişmiş ülkelerin borçları 1970'te 62,5 milyar dolardan, 1982 yılında 743 milyar dolara yükselerek tam on iki kat artar.

Borç krizi ve kaynak transferleri

Borçluluğun yüksek boyutlara vardığı 1970'lerde para-sermaye bolluğu nedeniyle faizler düşüktür. 1970'lerin

sonunda ise faiz oranlarında yükselmeler görülmüştür. Bu gelişimin önemli bir nedeni, faiz oranlarını yükselterek, ABD'ye yabancı portföy yatırımlarını artırmak isteyen ABD kamu otoritelerinin izlediği faiz politikasıdır. Faiz oranlarının yükselişi karşısında, 1982'de, en borçlu ülkelerden biri olan Meksika, değil anapara, faiz ödemelerini bile yapamayacağını ilan eder ve "borç krizi" olarak adlandırılan sorun patlak verir. Aynı yıl, onlarca borçlu ülkeye borç ertelemesi için başvurulur. Bu durum, uluslararası finans piyasasında büyük bir paniğe yol açar. Çünkü borçların geri ödememesi halinde gelişmiş kapitalist ülkelerin alacaklı bankaları iflas edecek, finans piyasasının tüm dengeleri altüst olacaktır. Bu nedenle, borç krizi patlak verip de, az gelişmiş ülkeler borç ertelemesi talep ettiklerinde, Uluslararası Para Fonu (IMF), ertelemelerin başkışulu olarak bu ülkeleri, borçlarını ödemek için ihracata yönelmeye zorlar ve yeni-liberal politikaları dayatır.

Borç krizinin yol açtığı bir başka sonuç da, az gelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere kaynak transferlerinin başlamasıdır. Kaynak transferinin nedeni, 1982'de birçok ülkenin geri ödeme yapamayacağını ortaya çıkmasıyla, yeni kredilerin çok azalmasıdır. Bu durumda, az gelişmiş ülkelerin belli bir yılda, eski borçlar nedeniyle yaptıkları faiz ve anapara ödemeleri, yeni kredilerin çok üstünde olduğundan, az gelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere kaynak akışı başlar. Amaç, sermaye yetersizliği çeken az gelişmiş ülkelere kredi yoluyla kaynak transfer etmek iken, kaynak transferinin ters yönde gerçekleşmesi kapitalist dinamiklerin ironik bir sonucudur. Kaynak transferleri 1985 yılında 18.6 milyar dolara ulaşır. Bu yıllarda az gelişmiş ülkelere kaynak transfer eden kurumlar arasında, IMF ve Dünya Bankası bile vardır. Yani mali istikrar ve kalkınma sağlamak amacıyla kurulmuş olan bu kurumlar dahi, bu yıllarda az gelişmiş ülkelerin iktisadi artığına el koyarlar.

Borçluluk ve yeni liberal politikalar

Borçlarını ödemekte güçlük çeken az gelişmiş ülkelere önerilen yeni-liberal politikalar, bu ülkelerin dış açılımlarını, dış ticareti ve finans piyasalarını serbestleştirmelerini, devletin ekonomi içindeki rolünün küçültülmesini sağlamak yönündedir. Bu yıllarda kapitalist sistem içinde yaygın olarak uygulanmaya başlayan yeni-liberal politikalar, aslında 70'li yılların başından itibaren sistem içindeki tüm ülkeleri etkileyen krize çözüm arayışı olarak ortaya çıkar. Savaş sonrası uzun genişleme döneminde devletin ekonomi içindeki rolü güçlenmiştir. Keynesçilik diye bilinen devlet eliyle talep yönetimine yönelik politikalar, sermaye birikimine ve sermayedar sınıfın güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Hatta, genişleme döneminin refah göstergelerinden hareket eden bazı iktisatçılar, key-

nesci uygulamaların kapitalist üretim tarzının tüm sorunlarını çözdüğünü bile iddia etmişlerdir. Ancak, kâr oranlarının düşmesine paralel olarak bunalım koşulları başgösterince, ideolojik planda da bir değişim olur. Yeni-liberal ekole mensup bazı iktisatçılar, bu kez, serbest piyasa ekonomisine müdahale eden keynesçi iktisat politikalarını eleştirmeye başlarlar. Çünkü bu konjonktürde yeni bir birikim tarzına geçişin sancıları yaşanmaktadır ve devlet müdahalesi, bu geçişte sermaye birikimi için engel teşkil etmektedir. Sermayedar sınıf, devleti ekonominin birçok alanında artık, destek değil, köstek olarak görmeye başlamıştır. Yeni-liberal politikalar ABD'de Reaganzizm, İngiltere'de Thatcherizm biçiminde somutlaşır.

Yeni-liberal politikaların amacı krizin aşılması için,

üretimin uluslararasılaşmasının ve sermaye hareketlerinin önündeki tüm engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Bu nedenle az gelişmiş ülkelere korumacılık duvarlarını kaldırarak dış ticareti serbestleştirmeleri ve finans piyasalarındaki kontrolleri kaldırmaları önerilir. Borç ertelemesi için başvuran ülkeler, erteleme ve/veya yeni kredi alabilmek için, bu sözüm ona "istikrar" politikalarını uygulamak zorunda kalırlar. Borç tutsağı olan bu ülkelere,

re, kapitalizmin bu aşamasında oluşturulmuş olan IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla yatırımlar uygulanabilmekte ve bu ülkelerin iktisat politikalarına kolayca müdahale edilebilmektedir. Hedef, bu ülkelerde iç talebi kısip, üretimi artırıp, kıran kırana bir rekabet içinde ihracatı ve döviz gelirlerini artırarak borç ödemelerinin yapılmasını sağlamaktır.

Öte yandan, az gelişmiş ülkeler sermaye piyasalarının serbestleştirilmesiyle, bu ülkelerde portföy yatırımlarının arttırılacağı ve borç ödemeleri nedeniyle derinleşen ödemeler bilançosu dengesizliğinin bir ölçüde giderileceği iddia edilir. Uluslararası finans piyasasında çığ gibi büyüyen para-sermayeye yeni kâr alanları oluşturmak amacıyla getirilen bu uygulama, az gelişmiş ülkeler açısından büyük istikrarsızlıklara yol açar. Faiz oranları ve yerli paranın değeri yüksek tutulduğu sürece sermaye girişi sağlanır. Ancak, beklentiler değişip, gelen sermaye ekonomiyi hızla terkettiğinde, ciddi mali krizler yaşanır. "Sıcak para hareketleri" diye bilinen bu kısa süreli sermaye girişi çıkışları, 1994'te Meksika'da ve Türkiye'de reel ekonomideki krizi derinleştiren mali krizlere yol açmıştır.

Kapitalist sistem içindeki kriz koşullarına çözüm olarak üretilen yeni-liberal politikalar, aslında sermayenin, dünya çapında emekçi sınıflara karşı bir taarruzu olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla, bu politikalar,

Kapitalist sistem içindeki kriz koşullarına çözüm olarak üretilen yeni-liberal politikalar, aslında sermayenin, dünya çapında emekçi sınıflara karşı bir taarruzu olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla, bu politikalar, sınıflı toplumlar olan az gelişmiş ülkelerin burjuvazisini ve emekçi sınıflarını farklı biçimlerde etkiler.

sınıflı toplumlar olan azgelişmiş ülkelerin burjuvazisini ve emekçi sınıflarını farklı biçimlerde etkiler. Bu ülkelerdeki burjuvazi, yeni-liberal politikaları, bir yandan, gelişme döneminde uygulanan bağımlı kalkınma modellerinin yolaçtığı tıkanıklıkları aşmak ve sermayenin dünya çapında yeniden-yapılanma sürecinde farklı bir konum elde etmek için kullanırken, bir yandan da, bu politikaları, emekçi sınıflara karşı bir sınıf mücadelesi aracı olarak değerlendirir. Yeni-Liberal politikalar çerçevesinde, ücret ve maaş artışlarına getirilen sınırlandırmalar, sendikal mücadeleye indirilen darbeler, sosyal devlet anlayışının çöküşü, özelleştirme, iç talebi kıstmak yolundaki uygulamalar, vergi sistemlerindeki regresif düzenlemeler, hep emekçi sınıfların aleyhine gelişmelerdir.

Yeni-liberal politikaların uygulandığı bu süreç içinde, azgelişmiş ülkelerdeki zayıf sermaye (tıpkı gelişmiş ülkelerde de olduğu gibi) ayıklanır. Ama bu değersizleşme/ayıklanma, kapitalist üretim tarzının ayrılmaz parçası olan krizin, kapitalizmi sürekli kılmak yolundaki çözümdür. "Vahşi kapitalizm" koşullarının geri geldiği bu aşamada çürüklerin ayıklanması doğal görülür.

Borçluluk sorununa önerilen çözümler

Bu genel çerçeve içinde, borçların geri ödenebilmesi için geliştirilen çözümler de hep aynı bakış açısının izlerini taşır. Ünlü Baker Planı, yeni kredilerin verilmesini, IMF'nin dayattığı yeni-liberal politikaları uygulama koşuluna bağlar. Aslında yeni kredilerin miktarı borç sorununu çözmekten çok uzaktır. Planda, borçlu ülkelerin harerette talep ettikleri borç affından ve faiz indiriminden söz edilemez. Planın asıl amacı, borçlu ülkelerin birlikte hareket etmelerini önlemek ve IMF ile tek tek anlaşmaya yöneltmektir. Ayrıca, yeni kredilerle eski borçların faiz-

Dış borçluluk, kapitalizmin tarihi boyunca, sistem içindeki gelişmiş ve azgelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki bağımlılık sömürü ilişkilerini pekiştiren bir sorun olmuştur. Gelişmiş ülkeler bu mekanizmayla, bir yandan azgelişmiş ülkelerin iktisadi artığına el koyarken, bir yandan da bu ülkelerdeki siyasi etkilerini artırmışlardır.

lerinin ödenmesi sağlanarak, zor durumdaki bankalara zaman kazandırılacağı da hesabedilmektedir. Baker Planı'nı izleyen diğer çözüm önerileri de, bir miktar borç ve faiz indirimi, borçların ikinci piyasalarda satılmasını öngören dış-borç takası, geri ödemenin ihracat gelirleri oranında yapılması gibi hususlar içermekle birlikte, borçlu ülkeleri borç yükünden gerçek anlamda kurtaracak nitelikte değildir. Borçların büyük bir bölümünün silinmesi hiç bir zaman gündeme gelmemiştir.

Bazı borçlu ülkeler 1984 yılından itibaren, Fidel Castro öncülüğünde birlikte çözüm arayışı içine girmişlerdir. On bir borçlu ülke, 1984'te Kartegana'da yapılan bir toplantıda, bir borçlular karteli oluştururlar. Talepleri, faiz ödemelerinin her ülkenin büyüme hızına göre ayarlanması, enflasyona ayak uydurabilmek amacıyla yeterli miktarda yeni kredi sağlanması, eski borçlarla yenilerinin farklı değerlendirilmeleri, faiz oranlarının düşürülmesi gibi konulardır. Ancak, alacaklı taraflar borçlular karteli ile görüşmeye oturmadıkları gibi, borçlu ülkeleri bu toplantıdan sonra, Baker Planı çerçevesinde tek tek ele alarak, karteğe darbe indirmişlerdir. Bankalar ilk özel anlaşmalarını Meksika ile yaparlar. Borçların bir bölümünü erteleyp, ödemesiz süreyi uzatıp, faiz oranlarını düşürürler. İzleyen aylarda, bir dizi borçlu ülke Baker Planı çerçevesinde kredi alır ve borçlular karteli topluca hareket edemez. (3)

Borçluluk ve sermaye kaçıışı

Borç krizinin başgösterdiği dönemde, azgelişmiş ülkelerin ödemeler dengesizliğini ve borç ödeme güçlüklerini artıran bir etken de bu ülkelerin egemen sınıflarının yurtdışına sermaye kaçırmasıdır. Bir hesaplama göre, 1976-82 döneminde, Venezuela'dan 30, Meksika'dan 53, Güney Afrika Cumhuriyeti'nden 17, Malezya'dan 12 milyar dolar sermaye kaçıışı olmuştur. (4) Arjantin'in Merkez Bankası'ndan kaynaklanan bir başka veri, Arjantin'den, 1976-83 dönemindeki askeri yönetim sırasında 35 milyar dolar sermaye kaçıışı olduğunu göstermektedir. (5) 1985 yılında, Meksikalılarla, Arjantinlilerin yurtdışında tuttıkları dövizlerin, bu ülkelerin dış borçlarından daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. (6) Devalüasyon beklentisi, enflasyonun yarattığı belirsizlik, vergi yükümlü-

lüklerinden kaçınma çabası sermaye kaçışını özendiren koşullardır. Buna, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki bankaların, azgelişmiş ülkelerdeki fonları cezbetmek amacıyla uyguladıkları kolaylıkları da eklemek gerekir. Uluslararası bankalar, mevduatı özendirici kolaylıklar sağlamakla kalmayıp, azgelişmiş ülkelerden bizzat sermaye de kaçırmırlar. (7). Sermaye kaçışının yoğunlaştığı yıllar, yeni kredilerin arttığı 1980-82 dönemidir. Kredilerin azalmasıyla, sermaye kaçışında da bir azalma görülmektedir. Bu nedenle, borçluluk olgusunun ilginç ve çelişkili bir yönü de, bu fonların çoğunlukla devlet garantisiyle alınan krediler olup, daha yurt içinde kullanıma olanağı olmadan özel kişilerce yurtdışına çıkarılmaları ve ülkenin borcu olarak geri ödeme yükümlülüğünün doğmasıdır. Kısacası, azgelişmiş ülkelerdeki egemen sınıflar, bu parasal oyunlarla giderek zenginleşirken, yeni-liberal politikalar emekçi sınıfların gelirlerine ve edinilmiş sosyal haklarına büyük darbeler indirmiştir. Söz konusu ülkelerin temerrüte gitme yerine, IMF'nin "kemer sıkma" politikalarının kısılcasına girme tercihlerinin nedeni, bu ülkelerin sınıf yapısı ve yönetimi elinde tutan küçük bir elit grubun, uluslararası bankalarla ve gelişmiş ülke hükümetleriyle işbirliği içinde oluşlarıdır.

Sonuç

Bu özet sergilemeden anlaşıldığı gibi, dış borçluluk, kapitalizmin tarihi boyunca, sistem içindeki gelişmiş ve azgelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki bağımlılık sömürü ilişkilerini pekiştiren bir sorun olmuştur. Gelişmiş ülkeler bu mekanizmayla, bir yandan azgelişmiş ülkelerin iktisadi artışına el koyarken, bir yandan da bu ülkelerdeki siyasi etkilerini artırmışlardır. Azgelişmiş ülkelerin dış borçlarının 1997 sonunda 2 trilyon dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Öte yandan, borçlu ülkeler aldıkları kredileri, yüksek faiz ödemeleri nedeniyle, yıllar içinde katbekat ödemişlerdir. Örneğin, 1980-92 döneminde borçlu ülkeler, gelişmiş kapitalist ülkelere, anapara ve faiz ödemesi olarak toplam 1662 milyar dolar aktarmışlardır. Bu miktar, 1980'deki borçlarının tam üç katıdır. Ancak, borçlu ülkeler, 1992'de, borçlarının tam üç katı ödeme yapmışken, 1980'e göre hâlâ üç kat daha borçlu durumundadırlar! (8)

Borçluluk sorunun iktisadi bağlamda çözümü hiç de zor değildir. Azgelişmiş ülkelerin zaten fazlasıyla ödemiş oldukları borçların affı, faiz indirimi, ödemesiz sürelerin uzatılması gibi bir dizi çözüm uygulanabilir. Ancak, görüldüğü gibi, azgelişmiş ülkelerin borç tutsaklığı, kapitalizmin kaotik işleyişi içinde, bazı çevrelerin çıkarlarına hizmet etmesi nedeniyle bilinçli biçimde sürdürülmektedir. Bu süreçte, azgelişmiş ülkelerde, yeni-liberal politikaların kısılcındaki emekçi sınıflar amansız bir yoksulluğa terk edilmiştir. Borçluluk çıkmazındaki Afrika kıtası artık, "kayıp kıta" olarak anılmaktadır. Kapitalist üretim tarzının yarattığı tüm çelişkilerin çözümü gibi, borçluluk sorunun çözümü de, emekçi sınıfların ve ilerici güçlerin mücadelesi ile gerçekleşecektir.

Notlar

1. Harry Magdoff, "International Economic Distress and the Third World", *Monthly Review*, Nisan 1982, ss.1-13.

2. Uluslararası finans piyasasındaki büyüme öyle büyük boyutlara varmıştır ki, 1996'da, yalnızca döviz piyasalarının gün-

lük hacmi 1.5 trilyon doları bulmuştur. Bu, bütün dünyanın yıllık toplam ticaret hacmine yaklaşan bir meblağdır. 1993-94 yıllarında uluslararası finans piyasasında dolaşan spekülasyon amaçlı para-sermayenin miktarı ise 150 milyar dolara varmıştır. E.Balkan ve E.Yeldan, "Tekila Etkisi Sürerken Arjantin'de Son Tango", *Cumhuriyet*, 31 Mart-2 Nisan 1996.

3. Borç sorununa getirilen çözümlerin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.

4. J. Pool ve S.Stamos, *The ABCs of International Finance*, Lexington, MA: Leexington Books, 1987.

5. Peter Kormer vd., *The IMF and the Debt Crisis*, New Jersey: Zed Books, 1987, s.37.

6. Robert Pollin, "Debt-Dependent Growth and Financial Innovation: Instability in the US and Latin America", Arthur MacEwan ve William K.Tabb (der.), *Instability and Change in the World Economy*, New York: Monthly Review Press, 1989 içinde s.136.

7. ABD Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapmış olan ve halen uluslararası bankacılık üzerine yazılar yazan Karen Lissakers'in bir bankacıyla yaptığı görüşmeden aktardığına göre, sermaye kaçışını engellemek üzere yoğun önlemlerin alındığı 1986 yılında bile, bu yetkilinin bankası Meksika'ya düzenli olarak iki boş valiz taşıyan bir memur göndermiştir. Susan George, *A Fate Worse Than Debt*, New York: Grove Press, 1988, s.20

8. Özlem Onaran, "Türkiye'de Borç Krizi ve Sorunun Uluslararası Boyutu", *Sosyalist Demokrasi İçin Yenyol*, Ekim 1996, s.12.

Kalkınma Kurumlarında Kentler

Melih ERSOY ve Tarık ŞENGÜL*

I. Giriş

Gelişme olgusunu araştırma nesnesi yapan tüm meta kuramlar, çözümlemelerinde -farklı anlamlarda da olsa- bu kavrama olumlu bir niteleme yüklemişlerdir. Liberal bakış açıları, örneğin modernleşme yaklaşımı, gelişme olgusunu hiç sorgulamadan benimseyip, araçlarını tanımlamaya çalışırken, bağımlılık okulu ve benzeri radikal yaklaşımlar gelişmenin kendisini değil, kapitalist sistem içinde olanaklı olup olmadığını tartışmışlardır. Liberal ve radikal yaklaşımların paylaştığı bir başka nokta ise, gelişme süreci içinde kentlerin oynayabileceği olumlu role ilişkindir. Yine modernleşme yaklaşımı kenti gelişmenin temel itici gücü olarak görürken, radikal yaklaşımlar için kentler toplumsal ilişkilerin ve güçlerin yoğunlaştığı, bu nedenle de, radikal dönüşümlerin kaynağı olabilecek alanlardır.

Yarım yüzyılı kapsayan bir deneyimden sonra, bugün bu iyimser yaklaşımlar yerini daha kuşkucu yaklaşımlara bırakmış görünüyor. Bir yanda, gelişmeye, hangi toplumsal

Max Weber'in Batı toplumlarına özgü kalkınmacı "ethos"u, modernleşme kuramlarının Avrupa/Batı-merkezli perpektifinin oluşumuna önemli katkıda bulunmuştur. Bu kuramlarda evrimci (evolutionist), yayılcı (diffusionist) ve yapısal işlevselci okulların kavram ve nosyonları fazla eleştirilmeden aynen ya da küçük düzeltmelerle kullanılmıştır.

örgütlenme içinde olursa olsun yüklenen olumluluk sorgulanırken, öte yanda, modern kentin kendisi sınırlayıcılık, totaliterlik ve benzeri eleştiriler çerçevesinde mikroskop altına yatırılmaktadır. Kısacası, gelişme yazınının bunalımından ve modern kentin tükenişinden söz edilmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, böylesi bir dönemde, gelişme yazınının ve daha özel olarak da bu yazında ele alındığı biçimiyle kente ilişkin değerlendirmelerin tarihini gözden geçirmektir. Bu türden bir değerlendirmenin bugünkü tartışmaları tarihsel bir bağlama oturtmak açısından katkısı olacağını düşünüyoruz.

Giriş bölümünü izleyen birinci bölümde, meta kuramlar olarak adlandıracağımız, modernleşme, bağımlılık, üretim tarzlarının eklenmesi ve dünya sistemleri yaklaşımları ile bu yaklaşımların gelişme sürecinde kente attıkları roller tartışılıyor. İkinci bölüm, meta kuramlara dışardan yöneltilen eleştirileri ve bu eleştirilerin kentsel bağlama yansımaları gözden geçiriyor. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyet,

çevrecilik ve postmodernizm çerçevesinde ortaya çıkan eleştiriler ele alınıyor. Sonuç bölümünde ise kısaca, gelişme yazınının -ve bu bağlamda kente ilişkin değerlendirmelerinin- iddia edilen bunalımının genel bir değerlendirmesi yapılıyor.

II. Gelişmeye ilişkin meta kuramlar ve modern ment

Kalkınma yazının ilk kapsamlı paradigması modernleşme yaklaşımı olmuştur. 1950'li yıllarda olgunlaşıp gelişen ve ağırlıklı olarak ABD damgasını taşıyan bu paradigma, tek ve bütünlük bir kuram olmaktan çok, az gelişmiş ülkelerde ulusal kalkınmayı klasik iktisatçıların geliştirdiği kuramlar çerçevesinde inceleyip kapitalist pazar ekonomisi içinde çözüm önerileri üreten yaklaşımları kapsar. Modernleşme paradigması kalkınma sürecini, "geleneksel" yapıdan "modern"e doğru uzanan evrimci ve doğrusal bir gelişme çizgisi olarak tanımlar. Bu sürecin başlangıcını, tüm toplumlar için evrensel olduğu savlanan "geleneksel" yapı oluştururken, ulaşılması hedeflenen "modern" toplumun nitelikleri, teleolojik bir yaklaşımla, günümüz gelişmiş sanayi toplumlarında var olan normatif ve kurumsal yapı ile özdeşleştirilir.

Max Weber'in Batı toplumlarına özgü kalkınmacı "ethos"u, modernleşme kuramlarının Avrupa/Batı-merkezli perpektifinin oluşumuna önemli katkıda bulunmuştur. Bu kuramlarda evrimci (evolutionist), yayılcı (diffusionist) ve yapısal işlevselci okulların kavram ve nosyonları fazla eleştirilmeden aynen ya da küçük düzeltmelerle kullanılmıştır.

"Toplumsal farklılaşma", "rasyonalizm", "evrensellik", "başarı güdüsü (achievement)", "girişimcilik" v.b. toplumbilim kavramları toplumsal modernleşme kuramlarında yoğun biçimde kullanılmış ve toplumların gelişmişlik düzeyi bu tür kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

İktisadi kalkınma ve modernleşme, sanayileşme ve hızlı sermaye birikimi ile özdeş görülmüştür. Örneğin A. Le-wis'in modelinde (1954) az gelişmiş ülkelerde ikili bir yapıdan ve sınırsız emek arzından söz edilirken, ekonomik kalkınma "kapitalist" sektörün "geçimlik (subsistence)" sektör aleyhine ne denli hızlı büyüdüğüne bağlı olduğu ileri sürülürken, bunun için de burjuvazi eliyle sermaye birikimine öncelik verilmesi gerektiği savunulmaktadır. Üretim faktörlerinden sermayenin bu ülkelerde kıt kaynak olması sanayileşme sürecinin istenilen hızda ilerlemesini engellemektedir. Bu durumda yapılmaması gereken, gelişmiş ülkelerden mali yardım ya da borç alarak bu eksikliğin giderilmesidir. Evrimci kuramların gelişmeyi doğal gören ve her ülkede farklı zaman dilimlerinde de olsa kendi iç dinamikleriyle yaşanacak bir süreç olarak betimleyen yaklaşımına karşılık, modernleşme kuramında, -iç dinamiklere ek olarak- yayılcı (diffusionist) kuramların da katkısıyla, - mali ve teknik yardım, kredi v.b biçimlerde- dış dinamiklere de yer ver-

(*) ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyeleri

rimekte ve kalkınma sürecini hızlandıracak etmenler olarak bakılmaktadır.

Bu paradigmaya göre, sanayileşme ve toplumsal modernleşmenin üçüncü ayağını kentleşme oluşturmaktadır. Modernleşme kuramcıları bir ülkedeki kentleşme düzeyi ile toplumsal modernleşme arasında çok sıkı bir ilişki olduğu görüşündedir (Lerner, 1964; Davis ve Casis, 1961). Batının modernleşme modelinin belirli olguları ve geçirdiği aşamaların evrensel olduğunu bunun bir kanıtı olarak da kentleşmenin, dünyanın her yerinde, eğitim düzeyini yükselttiği, haberleşme ve iletişim olanaklarını artırdığı, iktisadi ve politik katılımın kapsamını genişlettiği gösterilmektedir. Modernleşme yanlıları Batı'da benzer sürecin yaşandığını yani, modernleşmenin kentleşmeyi izlediğini belirterek, kentleşmenin ulaştığı boyutun toplumdaki modernleşme düzeyinin bir aynası olarak görülebileceğini ileri sürmektedirler. Bu anlamda kentleşmenin modernleşmenin zorunlu bir öncülü, sürecin kilit kavramı olduğu belirtilmektedir.

Herhangi bir toplumda modernleşmenin başlayabilmesi için ülkedeki kentleşme düzeyinin belirli bir asgari büyüklüğe ulaşması zorunludur, çünkü modernleşmenin içeriğini oluşturacak olan tüm toplumsal değişimler ancak kentlerde filiz verip, boy atabilir. Kısacası, modernleşme kuramcılarına göre, Batıda yaşanan süreç farklı zaman ve mekanlarda da olsa, çevre ülkelerde de benzer biçimde yaşanacaktır. Günümüz çevre ülkelerinin içinde bulundukları durum, Batının geçmişte yaşadıklarının bir imgesini sunmaktadır (Reissman, 1970). Çevre ülkelerin kentlerinde bugün sıkça yaşanan (kimisi modernist toplumbilimciler tarafından disfonksiyonel olarak tanımlanan) bazı önemli sorunlar -işsizlik, enformel sektör, gecekondü, yetersiz altyapı ve konut v.b- ve bu ülkelerin Batı'nın bir kaç yüzyılda başarabildiklerini bir kaç on yıla sığdırma çabalarının bir sonucudur. Ancak, bunlar kalıcı değil geçici olgulardır; iktisadi kalkınma ve toplumsal modernleşme süreci içinde zamanla bu sorunlar da aşılabacaktır (Hoselitz, 1961).

Bağımlılık Okulu, kuramsal çerçevesi iyi belirlenmiş, kavram ve nosyonları iyi tanımlanmış, iç tutarlılığı güçlü bir model olmaktan çok, modernleşme kuramına karşı geliştirilen bir dizi yaklaşımın oluşturduğu, eklektik yapıya sahip bir kalkınma perspektifini temsil eder. Bu bakış açısının "ortak" paydası, azgelişmişlik sürecini dış ekonomik ve politik etkilere bağlaması; diğer bir anlatımla, geri kalmışlığın belirleyici nedenini, bu ulusların "merkez"deki egemen kapitalist ülkelerle olan ilişkilerinde aramasıdır. Ancak, bu "ortak" paydaya verilen önem ve önceliğin bile araştırmacılar arasında farklılık göstermesi, Bağımlılık yazınının genel bir değerlendirmesini yapmanın zorluğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, değişik yazarlar, Okul içinde ikiden başlayıp beşe kadar varan farklı eğilimden söz etmektedirler (Chilcote, 1974; Manzo, 1991; Cardoso, 1972). Bu makalede vurgu azgelişmişlik kuramlarının kente bakışlarıyla sınırlı kalacağı için anılan farklılıklara ayrıntılı olarak değinmeyeceğiz. Ancak, özetle de olsa, Okul içindeki sağ, sol ve merkez diye tanımlayabileceğimiz üç eğilimden söz etmenin de gerekli olduğu kanısındayız.

Birinci grup, ya da sağ eğilimi, ECLA (Birleşmiş Milletlerin Latin Amerika için oluşturduğu iktisat komisyonu) temsil etmektedir. ECLA, 2.Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan ve milliyetçi, anti-empyralist, ancak, Marksist olmayan

bir grup Latin Amerika'lı iktisatçının görev aldığı bir kuruluştur. Latin Amerika'nın iktisadi kalkınmasına çözüm arayan bu araştırmacıların ulaştığı sonuç, bu ülkelerin azgelişmişlik çemberini kıramamasında uluslararası iktisadi sistemin önemli rolü olduğu yönündedir. Ancak, bu yazarlar, Latin Amerika'daki geri kalmışlığı, geleneksel ya da kapitalizm öncesi yapılara ve feodal oligarşiye bağlamışlar ve çözümü ithal ikameci politikalarda ve ilerici millî burjuvazde aramışlardır.

İkinci yaklaşım, Furtado, Sunkel, Dos Santos ve Cardoso'nun etkili olduğu, daha sonraları "tarihselci-yapısal yaklaşım" adıyla da tanımlanan ve kanımızca merkezde yer alan görüşleri kapsar. Bu yaklaşım, tüm çevre ülkeleri hemen hiç bir ayırım yapmadan aynı model içine alan ve bu ülkelerdeki toplumsal değişimi dışsal etmenlerle açıklamaya çalışan "sol" görüşe karşıdır. Bu yaklaşım farklı ülkelerin farklı tarihleri ve yapısal ilişkileri olduğunu ve bu özelliklerinin de çözümlemelerde gözönüne alınmasını önerir. Hatta Cardoso (1973) bağımlılığın gelişmeyi tümüyle engellemediğini, tekelsel kapitalizm ve gelişmenin birbirleriyle çelişen terimler olmadığını ileri sürerek "bağımlı gelişme" kavramını geliştirmiştir.

Ancak, bu gelişme tümüyle, bir yandan bağımlı ülkenin çok sınırlı bir kesiminde gerçekleşmekte, diğer yandan da pazar ve karar verme mekanizmaları ile merkez ülkelere bağımlı olmaktadır. Bu gruptaki yazarlar da özerk ulusal kalkınma ve büyümenin ülke içinde yapılacak yapısal reformlar ve benzer konumdaki ülkeler arasında gerçekleştirilecek bölgesel işbirliği ve dayanışma ile sağlanabileceğini ileri sürmektedirler.

Üçüncü yaklaşım, ağırlıklı olarak neo-Marxist yazarların yer aldığı sol kesimi içermektedir. Bu grupta yer alan Baran, Sweezy, Frank, Emmanuel, Amin gibi araştırmacıların öncülüğünü Baran yapmıştır. Baran modernleşme kuramının en etkili olduğu 1950'li yıllarda yazdığı kitapta (Baran, 1957) geliştirdiği yepyeni kavramlarla kalkınma yazınına derinden etkilemiştir. Ancak, biz Baran'dan çok, bu gruba yakıştırılan ikinci adı yani, "azgelişmişliğin gelişmesi" terimini kullanan Frank'tan ve onun geliştirdiği modelden söz edeceğiz.

Frank'a göre (Frank, 1966, 1969, 1972), çevre ülkelerde azgelişmişliğin tek ve temel sorumlusu Metropol ülkeler ve kapitalizmdir. Çevre ülkeler, merkez ülkelerle -başlangıç tarihi olarak 16.yy'a kadar giden geçmiş dönemde- ticari ilişkiye geçtikten sonra hızla dünya kapitalist sisteminin parçası olmuşlar ve bu nedenle normal gelişmeleri rayından çıkmıştır. Artık bu ülkeler metropol merkeze bağımlı uydular olmuşlar ve iç dinamiklerini yitirmişlerdir. Bağımlılık ilişkisi uyduların geri kalmışlıklarının ana nedenidir. Uydular ülkelerde azgelişmişlik, gelişmişlik öncesi bir durum olmayıp, gelişmişliğin neden olduğu bir yapı olarak yorumlanmış ve kalkınma iktisadi yazınına "geri bırakılmış ülkeler" kavramını sokmuştur. Bu yaklaşımın beklenen politika önerisi, azgelişmiş ülkelerin geri kalmışlık, bağımlılık ve sömürü zincirini kırabilmeleri için metropol ülkelerle ilişkilerini tümüyle derhal kesmeleri ve içlerine kapanarak hızlı bir sermaye birikim ve kalkınma sürecini başlatmaları yönündedir (Bağımlılık Okulu ve Eleştirisine İlişkin bir derleme için Bkz.Ersoy,1992).

Bağımlılık Okulu'nun kentlere ilişkin yaklaşımı,

Frank'ın dünya ölçeğinde modellendirdiği sömürü zinciri içinde metropol kentlerin konum ve işlevlerini yorumlayan tezlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Azgelişmiş ülkelerin büyük kentleri Metropol ülkelerle en yoğun değişim ilişkilerinin yaşandığı merkezlerdir. Bu nedenle de merkez ülkelere kaynak aktarımının gerçekleştiği mekanlar bu ülkelerin en büyük kenti/kentleri olmaktadır. Azgelişmiş ülke açısından metropoliten kentler gelişmeye engel olan birimler olarak değerlendirilmektedir. Gerekçe olarak, bu kentlerin büyümeleri için zorunlu olan kaynakları ülke içindeki diğer bölgelerden aktardıkları, sosyal maliyetleri büyük ölçüde artırdıkları, uluslararası kapitalist sistemle ulusal alt sistemlerin bütünleştikleri merkezler olarak bağımlılık ilişkilerini yoğunlaştırdıkları gösterilmektedir (Geisse, Coraggio, 1972:45).

Latin Amerika'da kentsel merkezlerin hızla gelişip yılmalarının tarihsel gelişimi yine Metropol ülkelerle olan ilişkiler çerçevesinde açıklanmaktadır. Kentlerin ulusal ekonomilerin dünya güç merkezleri ile bağlarını kurdukları mekansal birimler olarak, bu ülkelerde sermayenin yoğunlaşmasına ve iç sömürgeleşmeye yol açan ekonomik ve toplumsal güçleri doğuran ve barındıran merkezler oldukları savunulmaktadır. Latin Amerika'nın metropol başkentleri başlangıçta, uluslararası işbölümünde karşılaştırmalı üstünlükleri olan ürünler için, ülkesel/bölgesel artığın toplandığı emperyal adacıklardı. İkinci evrede, bu tür ürünlere olan istemin artışıyla birlikte uluslararası bağlantıların çeşitlenmesi ve güçlenmesinin hızlandırdığı ülke içi üretimin, ithal ikameci üretim modeli ile çeşitlendirilmesi, metropol kentin daha da büyümesi yanısıra kendisine doğrudan bağımlı alt-merkezler oluşmasına ve bu ilişkileri güçlendirecek altyapının kurulmasına yol açtı. Latin Amerika'da, 1950'lerin ithal ikameci ekonomik kalkınma politikalarını, 1960'larda ulusal planlama ve ekonomik bütünleşme politikaları izledi. Ancak, büyük kentlerden başlayarak gelişen ve birbirini besleyerek büyüyen sömürü ağı bölgesel eşitsizlik ve dengesizlikleri en üst düzeye çıkarttı. Frank'ın sömürü zinciri ile anlatmak istediği de budur. Özellikle, tek kültürlü tarımsal üretime dayanan - Brezilya ve Kolombiya'da kahve, Orta Amerika ve Peru'da şeker kamışı, Ekvator ve Karayip-ler'de muz, Venezuela'da petrol, Şili'de bakır üreten- bölgeler, salt bu ürünlerin üretimi ve ulaşımı için zorunlu altyapı ile sınırlı kalan yatırımlarla yetinmek durumunda bıraktıkları için zenginleşme yerine yoksullaşmışlar; artığın büyük bölümünün aktarıldığı ulusal başkent ya da metropol kentlerde yüksek gelir gruplarını, komprador burjuvazi ile devlet seçkinlerini finanse etmek için kullanılmıştır (Utria, 1972).

Bağımlılık Okulu'nun azgelişmiş ülke kentleri ile ilgili bir diğer çalışma alanı "marjinal" kesim olmuştur. Buna göre, kentler sermaye ve gücün yoğunlaştığı alanlar olarak bu ilişkilerini sürdürebilmek için salt bölgelerarası eşitsizlik ve dengesizlikleri yaratmak ve sürdürmekle kalmaz benzer yapıyı kent içinde de üretirler. Bu egemen baskı ve bağımlılık ilişkisi, kentsel alanlarda zorunlu olarak karşıtını marjinal nüfus olarak oluşturur. Marjinal nüfus olarak adlandırılan ve toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik açılarından kent "istikrarlı", egemen kesimine göre oldukça farklı niteliklere sahip olan kentin "istikrarsız" kesimi, Modernleşme Okulu'nun geçici, işlevdışı tanımlamasından farklı olarak, sü-

rekli ve yapısal olarak kaçınılmaz bir yan-ürün olarak görülür. Diğer bir deyişle, bağımlılık ilişkisi, ülkeleri olduğu kadar kentte yaşayan nüfusu da kendi içinde egemen ve bağımlı olmak üzere nitelikleri birbirinden tümüyle farklı iki kesime ayırmaktadır. Bu bölünme geçici bir olgu olmak bir yana, bağımlılık ilişkisi sürdükçe güçlenen ve kemikleşen bir yapısal nitelik olarak varlığını sürdürecektir (Kuitenbrouwer, 1973; Quijano, 1974).

Yukarıda da değindiğimiz gibi, modernleşme kuramlarının ikili yapı tezleri, çevrenin geçiş formasyonlarında -toplumsal, iktisadi, ideolojik açılarından- birbirinden farklı iki yapının birlikte, yanyana yaşadığını ancak, aralarında çok sınırlı bir ilişki olduğunu ileri sürerken, Bağımlılık Okulu, kapitalizmin -merkantilist dönem dahil- çevre ülkelere girişi ile artık tek bir süreçten söz edilebileceğini savunarak, ampirik düzeyde gözlemlenen farklılaşmanın özünde aynılaştırmış/tekleşmiş bir sürecin farklı biçimlere bürünmüş ürünleri olduğunu söylüyordu. Üretim tarzlarının eklemelenmesi tezi ise Marksist kavram ve kategorilerin çevrenin geçiş toplumsal formasyonlarının çözümlemesinde kullanılmasını önerir. (Bkz. Wolpe, 1980; Taylor, 1979 ; Keskinok ve Ersoy, 1984, Ersoy, 1982) Buna göre, KÜT girdiği her bir toplumsal formasyonda karşısında birden çok farklı kapitalist-olmayan üretim tarzı ile karşılaşmıştır. (Burada "üretim tarzı" kavramını "sınırlandırılmış" anlamı ile kullanıyoruz, Bkz. Wolpe, 1980) Başlangıçta, birbirlerinin pratiklerine fazla müdahale etmeden ve kendi yeniden üretim koşullarını üretmek birlikte yaşadıkları dönemler oldu ise de, özellikle sömürgecilik döneminde KÜT, sömürgelerin kapitalist-olmayan üretim tarzlarını, zor, baskı ve vahşetle dönüştürmeye, kapitalist tarzın egemenliği ve boyunduruğu altına sokarak çözmeye çalıştı. Böylece, -üretim koşulları, ilişkileri ve güçleri- birbirinden tümüyle farklı tarzların birbirlerinin pratiklerine müdahale ettiği ve diğerini dönüştürmeye çalıştığı bir savaşım süreci içinde yeni yapılanmalar oluştu. Kuşkusuz bu mücadele eşitler arasında yapılan bir yarışma olmamıştır. KÜT'nin bu formasyonlarda egemenlik kurma girişimi varolan tarzlarındaki sınıfların büyük dürenci ile karşılaşmış ve bu direnç çoğu kez baskı/zor ve kaba güçle kırılmaya çalışılmıştır. Kimi zaman da var olan üretim tarzları, KÜT'nin gereksinimlerine yanıt verecek biçimde, korunmuş ya da desteklenerek daha da güçlendirilmiştir. Dolayısı ile, çevre formasyonların tarihsel/toplumsal gelişimlerine ve sınıf yapılarına bağlı olarak, KÜT bu formasyonlarda farklı pratiklerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Çevre formasyonlarda günümüzde ulaşılan evre, ulusal ekonomiler çerçevesinde, KÜT'nin yeniden üretim koşullarının egemen olduğu ancak, kapitalist-olmayan tarzların -iktisadi, toplumsal ve ideolojik- pratiklerinin de tümüyle dönüştürülemediği, hiyerarşik olarak eklemelenmiş yapılar olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, önceliklere göre, kuşkusuz, daha zengin yorumlamalara olanak tanımaktadır. Yeryüzünde varolan toplumsal formasyonların karmaşık yapılarını o ülkelerin tarihsel ve toplumsal iç dinamiklerini öne çıkartan ancak, dışsal müdahale ve dayatmaların boyutunu da gözardı etmeyen bir süreç içinde değerlendirmeleri olanağını verdiği için de bu formasyonlardaki farklılığı ve çeşitliliği kavramamıza da yardımcı olmaktadır. Böylece, toplumsal formasyonlarda gözlemlendiğimiz çeşitliliği, salt ampirik düzeyde yapılan çalışmaların verilerini temel alarak betim-

leyerek kuramsallaştıran yaklaşımla değil, kuramsal düzeyde geliştirilmiş bir modelin kavramlarıyla anlamamız mümkün olabilmektedir.

Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, Modernleşme kuramları kentleri iktisadi gelişme ve toplumsal modernleşmenin merkezleri olarak görüp yüceltirken, Bağımlılık Okulu, kentleri, bu ilişkilerin ulusal ve uluslararası düzeylerde yarattığı sömürü zincirinin en önemli halkaları olarak lanetliyorlardı. Eklemlenme tezlerinde ise kentler ulusal formasyonlarda, kapitalist ve kapitalist olmayan üretim tarzlarının eklemlenmelerinin ortaya çıkarttığı farklı emek süreç ve biçimlerinin birbirini sürekli dönüştürmeye çalıştığı dinamik mücadele alanları olarak görülmektedir.

Öncelikle, kapitalizm öncesi tarzların egemen olduğu formasyonların sınırlı ticaret işlevlerini üstlenen çevre kentleri, KÜT'nin bu ülkelere girişi ile birlikte önemli nitelik değişimleri yaşadılar. Bir yandan KÜT'nin teknoloji/sermaye yoğun yatırımları altyapısı görece oluşmuş, ulaşım olanakları gelişmiş -çoğu kez liman kentleri olan- bu merkezlerde yer seçerken, diğer yandan kırsal kesimde kapitalist tarzın genişletilmiş üretiminin ön koşulu olarak doğrudan üreticilerin üretim araçlarından yoksun bırakılmaları, emekgücünün kitlesel biçimde bu kentlere akmasına neden olmuştur. Bu kitlelerin kentlerde sanayi kesiminde istihdam edilememesi sonucunda ya işsizler ordusuna katılmışlar ya da özellikle hizmet sektöründe yeni ve verimsiz iş alanlarında geçimlerini sağlamak zorunda bırakılmışlardır. Eklemlenme yaklaşımı, kentsel alanlarda bu nitelikleri en belirgin biçimde betimleyen iki kategori üzerinde özellikle durmuş ve bunlar üzerine yüzlerce makale ve kitap yazılmasına, kapsamlı araştırmalar yapılmasına aracılık etmiştir. Bunlardan ilki, küçük meta üretimidir. Kapitalizmin egemen tek tarz olduğu formasyonlarda ortadan kalmış olan bu üretim biçiminin çevre kentlerde varlıklarını ısrarla sürdürmesi, kapitalist-olmayan tarzların varlıklarını sürdürme mücadelesinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. İkinci kategori ise, daha çok eklemlenmenin yarattığı yeni koşulların bir ürünü olarak görülebilecek olan kentlerdeki "enformal sektör"dür. Ağırlıklı olarak hizmet sektöründe ortaya çıkan ve çok geniş bir yelpazede yer alan bu farklı "iş" kolları/alanları kapitalizm-öncesi tarzlarda varolmayan, yeni koşulların yarattığı özgün biçimler olarak tanımlanabilir.

Bu tür işlerde çalışan ve merkez ülkelerin klasik işçi sınıfı tanımı ve formasyonuna uymayan bu kesimler, her türlü ideolojinin etkisine açık olduğu için de, politik konjenktüre bağlı olarak, bir uçtan diğerine kolaylıkla kayabilen ve kimi yazarlarca "alt-proleterya" adı ile adlandırılan çelişkili bir kategori oluşturmıştır. Kentlerin bu yeni sakinleri, farklı üretim tarzlarının eklenmesinin bir ürünü olarak yorumlanmalıdır. Diğer bir deyişle, emperyalizmin neden olduğu eşitsiz ve sınırlandırılmış gelişme yanısıra kapitalist-olmayan tarzların bazı unsurlarının kendilerini yeniden üretme çabaları kentlerde temel özellikleri birbirinden tümüyle farklı emek biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Ancak çevre ülkelerin kentsel alanlarındaki bu eklemlenmiş yapı dengeli bir durum olarak görülmemelidir. Tam tersine, KÜT kendi yeniden üretim koşullarının gerekli kıldığı ölçüde, eski tarzların -emek biçimlerinin- etkili oldukları alanlara müdahale ederek onları dönüştürmeye ya da tümüyle ortadan kaldırmaya çalışırken, eski tarzlar da kendi varlıklarını

ni sürdürebilmek için her düzeyde karşı koyuşu deneyeceklerdir. Bu nedenle de kentler müthiş dinamik ve kaygan bir politik zemin oluşturmaktadırlar.

Kısacası, çevre formasyonlarda kentsel alanlarda varolan ucuz emek, yüksek işsizlik, büyük gelir farklılıkları ya da asgari geçim düzeyinin de altına inen yaşam standartlarını, dünya ölçeğinde egemenliğini kurmakta olan KÜT'nin bu formasyonlarda yaşamlarını sürdürme çabasıdaki farklı tarzlarla eklemlenerek oluşturdukları yeni koşulların bir sonucu olarak görülmelidir.

Dünya ekonomisinde değişen dengeler ve sermayenin uluslararasılaşma sürecinin hızlanması, Dünya ekonomisini hiyerarşik tek bir bütün olarak gören "Dünya Sistemi" yaklaşımına tekrar güncellik kazandırmış bulunuyor. Öncülüğünü Wallerstein'ın yaptığı yaklaşım, yukarda tartıştığımız Bağımlılık Okulu yaklaşımı ile tarihsel gelişmenin toplumsal ve ekonomik kökenlerini uzun süreler halinde çalışmayı öneren Fransız Annales okulunun özgün bir sentezi olarak değerlendirilebilir (Taylor 1993).

Dünya sistemi yaklaşımı, tarihsel gelişmeye sistemler çerçevesinde bakmaktadır. Bu anlayışa göre, sistem, tek bir işbölümü bütününde birbirine ekonomik olarak bağlanmış tek bir sosyal birim olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda, şimdiye kadar birbirini izleyen ve farklı sistemlerin oluşturduğu üç tarihsel evreden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, mini-sistemler olarak adlandırılabilir, görece küçük, kendine yeterli, tek bir kültürel yapıdan oluşan ve birbirinden bağımsız yapıların oluşturduğu evredir. Bu evreyi, dünya imparatorlukları izlemiştir. Dünya imparatorlukları, mini sistemleri yutarak ortaya çıkan daha büyük örgütlenmelerdir. Tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan bu yapılar, aynı zamanda katı bir siyasal-askeri örgütlenmeye sahiptirler ve savaş ekonominin önemli bir parçasıdır. Giderek genişleyen toprakların denetlenmesi ve buna koşut olarak büyüyen bürokratik örgütlenme, bu tarihsel sistemin en önemli sorunları olarak ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü ve son tarihsel sistem olan Kapitalist (Avrupa) dünya sistemi, 16. Yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin gelişimi içinde devlet temel düzenleme ve esgüdüm görevlerini dereceli olarak pazar mekanizmasına bırakmış ve kendi işlevini pazar ekonomisinin çerçevesini sağlamakla sınırlandırmıştır. Kapitalizmin genişlemeci mantığı içinde Avrupa dünya sistemi giderek genişlemiş ve egemen sistem haline gelmiştir. Bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar dünya sisteminin üç temel özelliğini vurgulamaktadırlar.

Dünya sistemi yaklaşımının en önemli önermesi, ulus devleti bir çözümleme birimi olarak gören anlayışların tersine, sosyal ve ekonomik olguların araştırılmasındaki anlamlı birimin dünya sistemi olduğu savıdır. Buna göre, ulus devletler dünya pazarıyla bütünleşmiş yapılar olarak anlamlı birimler oluşturmamaktadır; belirleyici olan bu birimleri bütünleştiren ve tek bir birim olarak değerlendirilmesi gereken kapitalist dünya ekonomisidir (Wallerstein 1993).

Bununla birlikte, ikinci bir özellik olarak, bu yapı içinde çoklu bir devletler sisteminin varlığı kabul edilmekte, ancak bu çoklu sistem içinde tek bir devletin hakim olmadığı öne sürülmektedir. Bu özellik, dünya kapitalist sistemini, dünya-imparatorluk sisteminden ayıran özelliklerden biridir.

Wallerstein üçüncü özellik olarak, bağımlılık okuluna

benzer bir anlayışla, dünya sisteminin eşitsiz değişime dayandığını ve bu temelde de hiyerarşik bir yapı yarattığını öne sürmektedir. Bu hiyerarşik yapıyı açıklamak için Bağımlılık okulunun merkez-çevre modeline "yarı-çevre" kavramı eklenmiştir. Yarı-çevre ülkeler, ne merkezin ne de çevrenin özelliklerine sahiptirler. Bir anlamda, ikisinin karışımından oluşan özellikler gösterirler. Yarı-çevre kavramı, merkez ile çevre ilişkisine daha dinamik bir özellik kazandırması ve sınırlı da olsa, çevreden merkeze doğru bir geçişin olabileceğini varsayması nedeniyle, dünya sistemleri yaklaşımını bağımlılık okulundan ayıran temel özelliklerden birisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, dünya sistemleri yaklaşımının gelişme yazınına iki temel katkısı olduğu söylenebilir: Birincisi, gelişme yazınındaki temel eğilimlerden olan ve ülkeleri kendi başlarına birer çözümleme birimi olarak alıp değerlendiren anlayışın -belki de gereğinden fazla biçimde- aşılmasını sağlayıp, bu ülkeleri tek bir bütünün -dünya ekonomisinin- parçası olarak değerlendirme gereğini ciddi bir araştırma programı çerçevesinde önermesi olmalıdır. İkincisi, tek bir ekonomik yapı içinde, her ülkenin, birbirinden bağımsız biçimde, aynı gelişme çizgisini farklı zamanlarla izleyemeyeceklerini, birbirinden bağımsız olarak görülen bu birimlerin birinde olanın -örneğin hızlı gelişmenin- diğerinde yaşananla -örneğin durağanlıkla- ilişkili olduğunu göstererek, gelişmeyi evrimci bir anlayışla benimseyen geleneksel yaklaşımların aşılmasının sağlanmasıdır. Bu iki katkının bağımlılık okulu çerçevesinde yapılmış olmasına karşın, burada vurgulamamızın nedeni, dünya sistemi yaklaşımının bu anlayışları hem daha sistematik hale getirmiş olması, hem de daha yaygınlaştırmış olmasıdır.

Gelişme yazınına yaptığı bu katkılara karşılık dünya sistemleri yaklaşımına getirilen ve kısmen bizim de katıldığımız eleştiriler de vardır (Giddens 1985; Peet 1991). Bunlardan üçünü önemli görüyoruz. Birinci eleştiri, ekonomik indirgemeciliktir. Siyasal, askeri ve kültürel dinamikler ekonomi lehine göz ardı edilmekte, ya da ekonominin gereksinimlerine indirgenmektedir. İkinci bir eleştiri, bu yaklaşımın içine düştüğü fonksiyonalist açıklama biçimidir. Bu doğrultudaki eleştirilerin odaklandığı noktalardan en önemlisi, yarı- çevrenin ortaya çıkışına ilişkindir. Dünya sistemi yaklaşımında, bu kategorinin ortaya çıkışı merkez ile çevre arasında var olan çelişkinin yumuşatılması ile açıklamaktadır. Ancak bu tür işlev bu ara kategorinin niçin ortaya çıktığını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Üçüncü eleştiri ise, bu yaklaşımın kapitalizmin temel gelişmesini, üretim ve sınıf ilişkilerinden dolaşım alanına kaydırmasına yöneliktir (Brenner 1977).

Dünya sistemleri yaklaşımı, çözümleme birimini ulus devletten küresel ölçeğe, toplumsal çelişkilerin odağını sınıf mücadelesinden dolaşım ilişkilerine kaydırarak, günümüzde de giderek güncellenen küreselleşme tezlerinin gelişimine de verimli bir zemin hazırlamıştır. Bu anlamda dünya sistemleri yaklaşımını globalleşme tezinin öncülü saymak mümkündür (Giddens 1990).

Öte yandan, Dünya Sistemleri yaklaşımı ile küreselleşme yaklaşımları arasında önemli ayrımlar da vardır. Küreselleşme yaklaşımının dünya sistemleri yaklaşımına yönelttiği en önemli eleştiri, bu sürecin tüm dinamiklerinin ekonomiye indirgenip, diğer boyutların, özellikle de kültürel bo-

yutun, ihmal edilmesidir (Boyne 1990; bu eleştiriye bir yanıt için Bkz. Wallerstein; 1991). Bu farklılığın bir ifadesi olarak Wallerstein'in, kapitalizmi, küreselleşmenin itici gücü olarak gören anlayışının yerine, modernite projesini bu sürecin göbeğine koyan bir anlayış benimser. Burada modernite salt bir ekonomik projeye değil aynı zamanda batıda aydınlanma düşüncesinin ürünü olan bir kültürel ve siyasal yapılanmaya da işaret etmektedir (Giddens 1990).

Küreselleşme tezinin en önemli kuramcılarının birisi olan Robertson (1992), küreselleşmeyi, dünyanın küçülmesi ve bir bütün olarak kavranması bilincinin yoğunlaşması olarak tanımlamaktadır. Böylece, daha önce birbirlerine karşı bağımsız olan birimler bağımlı hale gelmekte ve bireysel olgular artık yerel ya da ulusal düzeyde değil, küresel düzeyde anlam bulmakta ve tanımlanmaktadır.

Daha önce gözden geçirdiğimiz tartışmalar çerçevesinde, modernleşme yaklaşımının, az gelişmiş ülke kentlerini, gelişmişlerin geriden gelen bir kopyası olarak gördüğünü belirtmiştik. Bağımlılık okulu, az gelişmiş ülke kentlerinin gelişmiş ülkelerinkinden, aralarındaki eşitsiz ilişkilerden doğan nedenlerle, farklı olduğunu, bu nedenle de aynı çerçevede de incelenemeyeceğini söylerken, eklemleme yaklaşımı bu farkı kabul etmekle birlikte az gelişmiş ülke kentlerinin kendi iç yapılarının farklı üretim tarzlarından kaynaklanan heterojen yapısına ve bu yapıların eklemlemesine dikkat çekmişti. Dünya sistemleri yaklaşımı, bir anlamda, eklemleme tezlerinin az gelişmiş ülke kentlerinin kendi iç yapılarındaki eklemleme sorununa yaklaşımına benzer bir anlayışı uluslararası bir çerçeveye taşıyarak dünya ölçeğinde bir eklemleme durumuna işaret etmekte ve üçüncü dünya kentlerinin deneyimlerini merkezdekenden ayrı ele almanın hata olduğunu belirtmektedir.

Dünya sistemleri çerçevesinde kentleri çalışan araştırmacılar, kentlerin ulusal sınırlar içinde ve tek tek çalışmanın anlamsızlığını vurgulayarak bunun yerine kentleri uluslararası bir kentler sisteminin parçası olarak çalışmayı önermektedirler. Bu sistem içinde yer alan kentler arasındaki ilişkiler, merkezle yarı-çevre ve çevre modelinde tanımlanan ilişkiye koşut bir ilişki biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer bir anlatımla, tüm dünyadaki mekan örgütlenmesi, uluslararası işbölümü ve dünya sisteminin fiziksel bir ifadesidir. Kapitalist dünya sistemi içinde yer alan ülke kentleri dünya sisteminin bir parçası haline gelmiştir ve bu nedenle de ayrı ayrı incelenmeleri düşünülemez. Nasıl, dünya sistemi tek bir işbölümünden oluşuyorsa, bütün kentler de buna bağlı olarak tek bir mekansal işbölümünün parçası olarak ele alınmalıdır. Bu anlayış çerçevesinde ekonomik ve toplumsal hiyerarşinin bir ifadesi de, kentler arasında ortaya çıkan mekansal hiyerarşidir.

Merkezin büyük kentleri arasında çok yoğun bir ilişki yaşanırken, çevreye doğru gildikçe, bu kategorideki kentlerin ilişkisi daha çok merkezdeki kentlerle olmakta, kendi aralarındaki ilişki daha seyrek bir nitelik göstermektedir. Chasse-Dunn bu ilişki ağının değişilen mal ve hizmetler açısından incelendiğinde, merkezle çevre arasındaki ilişkiye benzer bir yapının bulunabileceğini söylemektedir. Merkezde yer alan kentler arasında sermaye yoğun malların değişimi yoğunluk kazanırken, çevre kentlerinden merkez kentlerine emek yoğun hammaddeler akmaktadır (Chase-Dunn, 1985: 271).

Bu mekansal hiyerarşiyi kavramsallaştırma yönünde atılmış en önemli adım, "dünya kentleri" kavramı olmuştur (Friedmann ve Wolff (1982); Chase-Dunn (1985); Sassen (1991)). Bu kavramın arkasında yatan temel anlayış, yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, küreselleşen sistemin belli bir mekansal hiyerarşi içinde örgütlenmiş olmasıdır. Bu örgütlenmenin en önemli elemanlarından birisi ise dünya kentleri ya da küresel kentlerdir. Dünya kentleri, dünya sisteminin mekansal örgütlenmesi içinde küresel ölçekteki sermaye birikim süreçlerinin merkezleri ve karmaşık sistemin denetim noktaları olarak ortaya çıkmaktadırlar. Hem merkez hem de yarı-merkezde ortaya çıkan dünya kentleri arasında üstlendikleri işlevler açısından bir işbölümü vardır. Bu hiyerarşi içinde, yerleri ne olursa olsun küresel kentler kendi egemenlikleri altındaki bölgesel ya da ulusal ekonomileri dünya ekonomisine eklemlenmede kilit rol oynamaktadırlar (Friedmann ve Wolff (1982)). Bu anlamda, dünya kentleri, kapitalist dünya sisteminin sadece mantığını yansıtmakla kalmayıp bizzat bu sistemin sağlanmasında denetim noktaları olarak da işlev görmektedir. Bu işlevsellik çerçevesinde dünya kentlerinin sadece merkez ülkelere özgü olmadığı, yarı-çevre ülkelerde de dünya kentlerinin ortaya çıktığı savunulmaktadır (Friedmann ve Wolff 1982).

Geçmişte de dünya sistemi içinde küresel kentler ortaya çıkmıştır. Ancak bugün ortaya çıkan dünya kentlerinin farklı olduğu savunulmaktadır. Birincisi, dünya ekonomisi geçmişten çok daha fazla eklenmiştir ve birbirine bağımlı ekonomilerden oluşmuştur. Günümüz dünya kentleri böylece karmaşıklaşmış bir yapının parçasıdır. Bugünkü dünya kentlerini farklı kılan bir başka neden ise, dünya ekonomisinin geçmişe göre çok daha genişlemiş ve en uç noktalara kadar uzanmış olması, çok daha iyi örgütlenmiş ve merkezileşmiş denetim ve eşgüdüm noktalarını gerekli kılmaktadır (Sassen 1991). Bir başka neden olarak da ulus devletinin çözümlü sürecinde bu eşgüdüm ve denetim süreçlerinin daha yerel düzeylere kaymış olması gösterilmektedir. Ayrıca, iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan başdöndürücü gelişme de dünya kentlerinin önemini sadece bu bilgilerin toplandığı değil aynı zamanda yorumlandığı merkezler olarak ön plana çıkarmaktadır.

Dünya kentlerinin bir başka özelliği ise hem ulusal hem de uluslararası düzeyde göç odağı haline gelmeleridir. Bu iki tür emek gücünün küresel kentlere yığılması sonucunu doğurmaktadır. Birincisi dünya kenti işlevlerine yönelik olarak nitelikli işgücüdür. İkincisi ise niteliksiz emektir. Bu iki tür işgücü akımında da akış merkezin kendi içinde olduğu gibi, daha da dramatik boyutta çevre ve yarı çevreden kentlere doğru olmaktadır. Uluslararası nitelikteki göç olgusu küresel kentlerin etnik bileşimini de radikal biçimde yeniden tanımlamakta ve küresel bütünleşme olgusunu hızlandıran bir etmen olarak ortaya çıkmaktadır (Sassen 1991). Küresel kentlerin bu boyuta ilişkin bir başka özelliği de yasal ve yasadışı enformal sektörün giderek daha yaygın biçimde ortaya çıkışıdır. Daha önce sadece çevre ve yarı-çevrenin kentlerine özgü olduğu söylenen enformal ekonominin artık küresel kentlerin tanımlayıcı ve tamamlayıcı bir parçası haline geldiği genel kabul gören bir olgu olmuştur. Bu anlamda, merkezdeki dünya kentlerinin üçüncü-dünyalılaştığı vurgulanmaktadır (Castells ve Portes 1989).

Dünya sistemleri yaklaşımının temel sorunlarından biri-

si olan içsel dinamiklerin göz ardı edilmesi sorunu, bu kuramın kent sorununa yaklaşımında da gözlenmektedir. Kent- sel düzeyde ortaya çıkan sosyo-mekansal yapılar ve çelişkiler içsel dinamiklerin yadsınması nedeniyle, ya hiç kavramsallaştırılmamakta, ya da dışsal dinamiklerin bir yansıması na indirgenmektedir. Böylece, dünya sistemleri yaklaşımı diğer yaklaşımların kısmen ihmal ettiği bir boyutu gündeme getirirken bir başka boyutun, içsel dinamiklerin, değerdirmesini göz ardı etmektedir.

III. Gelişmenin ve modern kentin sonu mu?

Son yıllarda dünya sistemleri yaklaşımı ve bu yaklaşımı aşarak gelişen küreselleşme tartışmaları bir yandan gelişme yazını zenginleştirici bir görüntü yaratırken, öte yandan bu yazına ilişkin bir bunalımın da habercisi olmuşlardır. Çok yakın bir zamana kadar, gelişmenin kendisi, büyük ölçüde ulusal düzeyde tanımlanan bir süreçti ve bu sürecin itici gücünü de, özellikle az gelişmiş ülkelerde devletin kendisi oluştuyordu. Gerek dünya sistemleri yaklaşımı, gerekse onu izleyen küreselleşme tartışmaları, yukarıda da değinildiği gibi, ulus devlet ölçeğinin artık bir iktidar yatağı olmadığını savlarken, bu bağlamda az gelişmiş ülke devletlerinin de uluslararası devletler sistemi içinde güçsüzeleştiğini belirtiyorlar. Bu varsayımın kabulü, bundan sonra eğer gelişmeden söz edilecekse, bu sürecin temel itici gücünün hangi aktör ya da aktörler olacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Küreselleşme tartışmalarından çıkan sonuç, bu gücün ulusal sınırların zayıflamasıyla giderek hareketlilik kazanmış uluslararası sermaye olacağına işaret etmektedir. Ancak, geçmişteki deneyim, haklı olarak bu türden bir gelişmenin gerçekten gelişme olup olmadığının sorgulanmasına neden olmaktadır.

Bugün gelinen noktada, gelişme yazını ve uygulamasının bunalımından söz etmek mümkün görünmüyor. Aşağıda göstereceğimiz gibi bu bunalım aynı zamanda gelişme yazınında gelişme sürecinin önemli parçalarından birisi olan modern kentin de bunalımıdır. Gelişme kuram ve uygulamasının ve bununla ilişkili olarak da modern kentin bunalımının yukarıda tartıştığımız boyutlarının ötesinde boyutları da vardır. İzleyen bölümde bunlar üzerinde ayrıntılı olarak durmakta yarar görüyoruz.

Gelişme yazınına yönelik eleştiri ve tartışmaları ve özellikle bunların az gelişmiş ülke kentlerinin çalışılmasına etkilerini üç grupta tartışmak istiyoruz. Bunlar; toplumsal cinsiyetin gelişme yazınında ihmal edilmesi, gelişme ve çevre arasındaki ilişkinin önemsenmemesi ve bunları da kapsıyacak biçimde, gelişme yazını, özellikle de Marksist kanadı, tek boyutlulukla eleştiren postmodernist anlayışlardır. Bu eleştiriler, gelişme yazınının günümüzde bir tıkanma noktasına geldiğini ileri sürmektedirler. Bu varsayımın kendisini tartışmadan önce bu üç eleştiri ve bu eleştirinin kentleşme yazınına etkileri üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Toplumsal cinsiyet açısından gelişme yazınının eleştirisinin temel hareket noktası, ister liberal ister radikal perspektiflerden olsun gelişme yazınının erkek egemen bir bakış açısıyla yazılmış olması ve bu süreçte kadının rolünün, bakış açısının ve gereksinimlerinin göz önüne alınmamasıdır (Momsen 1987). Bu eleştiri, gelişme kuramlarına kadın perspektifini eklemenin sorunu çözmekte yeterli olmayacağını, kuramların kendilerinin baştan sona erkek egemen bir mantığı yansıtmaları nedeniyle, gelişme kuram ve

pratiklerinin yeni baştan değerlendirilip, yapılandırılması gerektiğini savunmaktadır.

Gelişme kuramlarının bir çoğunda içerilen ve varolan gelişmenin kendiliğinden kadınların özgürleşmesine hizmet edeceği varsayımının geçersizliği, 1970'li yıllardan başlayarak toplumsal cinsiyet sorununa ilişkin olarak yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur. Gelişmenin kadını özgürleştirici etkisini vurgulayan ve kadının bu süreçle bütünleşmesini savunan modernleşme kuramı temelli anlayışların tersine, gelişmenin kadının toplumsal işbölümündeki konumunu daha da güçsüzleştirdiği görülmüştür. Meis, gelişmenin, ileri sürüldüğünün tam tersine, kadının yükünü artırırken, gelirini artırmadığını, devlete daha da bağımlı hale getirdiğini, yabancılaşma sürecini hızlandırdığını ve bunların da ötesinde erkek egemen yapıyı zayıflatmak yerine güçlendirdiğini belirtmektedir (Meis 1994; 114-115). Özellikle Dünya Bankası tarafından da desteklenen ve 'kadına yatırım yapma' politikaları kadını ekonomik süreçlerle bütünleştirirken güç ilişkilerindeki konumunu değiştirmemiş, değişimin olduğu durumlarda ise olumsuzluk öne çıkmıştır.

Sonuç olarak, özellikle modernleşmeci gelişme kuramı ve pratikleri gelişme ve kadın arasındaki ilişkiyi erkek egemen bir mantık çerçevesinde kurdıkları için, gelişme, kadının durumunu iyileştirmek bir yana kötüleştirmiştir. Öte yandan, radikal gelişme kuramları da aynı biçimde erkek egemen bakış açısını aşarak bir alternatif anlayış geliştirememişlerdir. Sonuç, kadın sorunu ile gelişme kuramı ve politikalarının birbirinden kopuşu olmuştur.

Kentsel ölçekte yapılan araştırmalar da yukarıdaki bulguları doğrular niteliktedir. Öncelikli olarak, modernleşmeci gelişme kuramının kentleşmenin kadınların sosyal, ekonomik ve siyasal bağımlılıklarını azaltacağı varsayımı doğrulanmamış, tam tersine kentleşme süreci kadınların üzerindeki yükü daha da artırmıştır. Kadının kentleşme sonucunda ev işlerine yönelik görevlerinde azalma olmadığı gibi, düzenli çalışma ortamına girmesi refah düzeyini de artırmamış tersine azaltmıştır (Momsen 1987). Kadınlar emek pazarına girişlerinde de, evdekine benzer bir erkek egemen yapı ile karşılaşmaktadırlar. Ülkeler arasındaki farklılıklara karşın, genelde kadınların düzenli ve güvenceli işlerde iş bulma olasılığının erkeklerle göre daha düşük olduğu buna karşılık gündelik ve enformal işlerde yoğunlaştıkları belirtilmektedir (Gilbert ve Gugler 1992). Ancak bu kategoride de, kadınlar yapılan işler ve gelir açısından çocuk işçilerle birlikte en alt grupta yer almaktadır. Castells ve Portes bu eğili-

min günümüzde de devam etmekte olduğunu, bir çok ülkeden gelen verilere göre, enformal sektöre en son girenler arasında baskın gurubun güvencesiz ve düşük ücretli kadınlar ve çocuklardan oluştuğunu söylemektedirler (Castells ve Portes 1989).

Sonuçta, gerek gelişme yazınına genel çerçevede ele alınan çalışmaları, gerekse de kentleşme üzerine yapılan araştırmalar gelişme yazınının, özellikle modernist kanadının, toplumsal cinsiyet sorununu gelişme yazınına eklemekte yetersiz kaldıklarını göstermektedir. Ancak feminist çevrelerin eleştirisi bu çerçeveye de sınırlı kalmamaktadır. Daha sonra gelen bağımlılık okulu ve benzeri yaklaşımların da sınıf ya da ekonomi merkezli anlayışlarının toplumsal cinsiyet sorununa duyarlı bir anlayış geliştirmelerini engelledikleri belirtilmektedir (Momsen 1987).

Gelişme yazınının bütününe yöneltilen bir başka eleştiri ise çevreci kesimlerden gelmektedir. Bu eleştirinin hedefi gelişme kavramının kendisidir. Buna göre, yakın bir döneme kadar, tüm gelişme kuramları gelişmeyi, farklı perspektifler içinde de olsa, olumlu bir durum olarak almışlardır. Tartışmalar daha çok, gelişmenin belli koşullar altında olup olamayacağı sorusunda odaklanmaktadır. Örneğin, modernleşme kuramları gelişmeyi sorgusuz olumlarken, bağımlılık yaklaşımı gelişme olgusunun kendisini değil metropole bağımlılık içinde olup olamayacağını tartışmaktadır. Bugün çevreci anlayışların büyük çoğunluğu gelişme olgusunun kendisinin -kapitalist ya da kapitalist olmayan biçimleriyle- sorgulanmasını istemektedir. Çünkü gelişme giderek artan biçimde bir yanda kut kaynakların bir daha yerine konulamamasına yol açmakta diğer yanda ise, kullanmadığı kaynakları da insanların ve diğer canlıların yaşamını da tehdit edecek bir boyutta yok etmektedir. Gelişmenin bir daha yerine konulamaz biçimde açtığı tahribat nedeniyle gelişme olgusunun kendisi yeniden düşünülmelidir. Bugün içine düştükleri gelişmecilik anlayışı içinde mevcut gelişme kuramlarından bu beklenemez (Dobson 1990).

Çevreci bakış kendisine başlangıç noktası olarak, Batı'da ortaya çıkan aydınlanmacı düşüncenin gelişmeye olumluluklar yükleyen anlayışının eleştirisini almakla birlikte, yapılan eleştiri dünyanın geriye kalan ve gelişme sorununun çok daha acil olarak gündemde bulunduğu azgelişmiş ülkelere de yönelmektedir. Çevreciler bu ülkelerde çevrenin hızlı gelişme kaygısı içinde çok daha deneşimsiz bir biçimde tahrip edildiğine dikkat çekmektedirler.

Bu çerçevede en yaygın öneri, gelişmenin tümüyle yadsınmasından çok -ki bu ne gelişmiş kapitalist ekonomiler, ne de azgelişmiş ülkeler için kabul edilebilir bir öneridir- gelişmenin sürdürülebilir bir biçimde

Radikal gelişme kuramlarının önemli yetersizlikleri olduğu bir gerçektir. Öte yandan aynı şey, postmodernist ya da popülist yaklaşımlar için söylenemez; söylenememesinin nedeni ise bu yaklaşımların yeterli olması değildir. Yetersizlik söz konusu değildir, çünkü bu yaklaşımların gelişme sürecini kuramsallaştırma çabaları yoktur. Dolayısıyla, seçim aslında "kuram olmayan" ile "kuram" arasında bir yapılmaktadır ve bizim seçimimizin kuramdan yana olması doğaldır. Çünkü, kuramın olmadığı yerde bilim de yoktur.

gerçekleştirilmesidir. Sürdürülebilir gelişme en basit biçimiyle, kullandığı kaynakları yerine koyabilecek bir gelişme olarak tanımlanmaktadır.

Sürdürülebilir gelişme olgusu daha çok tarımsal ve sınai üretim için kullanılan bir kavram olarak ortaya çıkmışsa da, bu türden bir anlayış kentsel gelişmenin kendisinin sürdürülebilir hale getirilmesi yönünde genişletilmiştir. Sürdürülebilir kentleşme, gelişme sürecinde kaynakları optimum kullanan ve yerine koyabilen kentleşme anlamında kullanılmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde Nijkamp ve Perrels bir kentsel yerleşme desteklenebilirliği, kentin sosyo-ekonomik, demografik ve teknolojik açılardan niteliksel olarak yeni bir çıktı düzeyine ulaşırken, bu çıktıların kentin temel yapısını güçlendirmesi olarak tanımlamaktadırlar (Nijkamp ve Perrels 1994). Bundan kastedilen kentin temel özelliklerinde ve daha geniş işbölümü içinde oynadığı rolde bir sürekliliğin sağlanmasıdır. Sürdürülebilir kentleşmenin vurguladığı bir başka boyut ise, yerel birimlerin, yani kentlerin kendine yeterli hale gelebilmesi dış kaynak kullanımını en aza indirmesidir. Yerellik üzerine yapılan bu vurgu, aynı zamanda yerel insiyatiflerin de kullanılması önermektedir (Hardoy et al. 1992).

IV. Sonuç yerine

Gelişme yazınına yöneltilen üçüncü eleştiri, yukarıda özetlenen diğer eleştirilerin bazı önermelerini de içeren bir biçimde, postmodernist çevrelerden gelmektedir. Bu bakış açısına göre, "postmodern durum" olarak adlandırılan ve günümüzde yaşanan sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik ortamı niteleyen aşamada, hem gelişme kavramının kendisi, hem de bu kavramı veri olarak alan gelişme yazınının derin bir bunalıma girdiği ve bu bunalımdan çıkmasının da çok olası görünmediği savunuyor. Bu eleştirel bakışın gelişme kavramına yaptığı eleştirilere kısaca değindikten sonra, gelişme yazınına yönelen eleştirileri kısaca gözden geçireceğiz. Son olarak da, bu eleştirilerin gelişme perspektifinden kentlerin değerlendirilmesinin yarattığı sorunlar üzerinde duracağız.

Önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi, gelişme kavramının kendisi son yıllarda ciddi eleştirilerin hedefi haline geldi. Bu eleştiri, daha genel bir eleştirinin, Batı'da aydınlanma düşüncesinin ürünü olarak ortaya çıkan bir projeye yöneltilen eleştirinin bir parçasıdır. Gelişme, bu projenin yayılmasının en önemli araçlarından birisi olmuştur. Bu nedenle kavramın kendisi Avrupa merkezlidir ve yadsınılmalıdır. Munck'a göre (1994), postmodernist dünyada yorumlar hiyerarşisine izin veren egemen anlayışın tüm ayrıcalıklı bakış açılarını geçersiz kıldığı öne sürülebilir. "Böylece, demokrasi ve gelişme kavramlarını salt tek, basit, ve belirli bir anlamı olan kavramlar oldukları için yadsınmakla yetinmeyip aynı zamanda bu kavramların belli bir siyasal ve tarihsel yönü işaret edip etmediklerini de sorgulamak zorundayız. Gelişme kavramının kendisi, bir rasyonelleştirme olarak modernitenin evrenselleştirici ya da ahlaksal modelinden doğmaktadır" (Munck 1994; 27). Bu noktada, yukarıda da belirttiğimiz gibi, başta bağımlılık okulu olmak üzere, Marksist çerçeveden hareket eden tüm anlayışların Avrupa merkezli yaklaşımları çok daha önce yadsındıkları söylenebilir. Ancak postmodernist perspektiften bakanlar için, radikal kuramlar da Avrupa merkezli anlayıştan uzaklaşmamışlardır. Postmodernist anlayışın Marksist gelişme kuramlarına

yöneltiltikleri eleştirilerin başka boyutları da vardır (Boot 1994). Marksist kuramlar tıpkı modernleşme kuramlarında olduğu gibi, yerel farklılıklara saygı duymayan, seçkin ve tepeden inme -bu anlamda da demokratik olmayan- bir gelişme anlayışına sahiptirler. Gelişme, ya ekonomik bir anlayışın, ya da tek bir aktörün, sınıf aktörünün temelinde inşa edilmektedir. Bu anlamda, modernleşme yaklaşımı gibi, Marksist gelişme kuramları da farklılıkları kavrayamamakta ve içselleştirememektedir.

Bu türden evrenselci gelişme modellerinin yerine popülist ve yerel çözümler önerilmektedir (Edwards 1994). Buna göre, gelişme yazınında dile getirilen çözüm önerilerinin genel geçerci anlayışı, sorunların çeşitliliği ve mekansal farklılaşmalar karşısında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle de, genel ve büyük ölçekli kuramlar terkedilip, yerel çözümlere yönelinmelidir. Gelişmenin önerildiği mekanın insanları, gelişmenin nesnesi değil öznesi olmalıdırlar. Yerel insanlar sorunların belirlenmesi ve çözüm önerileri geliştirilmesinde dışsal kurum ve gruplardan daha yetkindirler. Bu yaklaşım modernist kuramların tersine, aynı zamanda demokratik bir çözüm olacaktır.

Postmodern ve popülist yaklaşım ile küreselleşme tartışmalarının benzerliklerine dikkat çekilmelidir. Küreselleşme tartışmalarında da ulus devletin aşınmakta olduğu ve bu süreçte yerelliklerin önem kazandığı tezi temel önermelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerellik üzerine yapılan vurgular salt bu çevrelerle de sınırlı kalmamakta, Dünya Bankası gibi kuruluşlar da yerelleşme ve yerel çözümleri küresel bir strateji olarak savunmaktadır.

Yerelleşme ilgili vurgusu nedeniyle, postmodernist çevrelerin kent olgusunu merkezi bir konuma taşıdıkları düşünülebilir. Ancak, postmodernizmin kenti, modern kentten farklıdır. Farklılıkların ve farklılıklara saygının mekanı olan Postmodern kent, artık değişimin itici gücü olmak savında değildir.

Marksist çerçeveyi benimseyenler de dahil olmak üzere, yukarıda özetlediğimiz meta kuramların ciddi sorunları olduğu açıktır. Örneğin, çevre ya da kadın sorununun bu kuramlara dışsal kaldığı bir gerçektir. Ancak, bu yetersizlikleri gerekçe göstererek gelişmeye makro perspektiften bakan bu anlayışları tümüyle yadsıyıp, yerine mikro ölçekte yerel çözümler öneren anlayışlara yönelmeye de direnilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Radikal gelişme kuramlarının önemli yetersizlikleri olduğu bir gerçektir. Öte yandan aynı şey, postmodernist ya da popülist yaklaşımlar için söylenemez; söylenememesinin nedeni ise bu yaklaşımların yeterli olması değildir. Yetersizlik söz konusu değildir, çünkü bu yaklaşımların gelişme sürecini kuramsallaştırma çabaları yoktur. Dolayısıyla, seçim aslında "kuram olmayan" ile "kuram" arasında bir yapılmaktadır ve bizim seçimimizin kuramdan yana olması doğaldır. Çünkü, kuramın olmadığı yerde bilim de yoktur.

Ayrıca, bugün önerilen yerelci yaklaşımların siyasal sonuçları da küçümsenmemelidir. Giderek küreselleşen ve büyüyen sorunlar karşısında az gelişmiş ülkelere yerelci bir gelişme perspektifi önermek, aslında bu ülkelere gelişmemeyi ve varolan durumlara razı olmayı salık vermek anlamına gelmektedir. Kaldı ki, ulus devletin tükendiğini söylemek için de çok erkendir (Giddens 1985). Bu nedenle gelişme perspektiflerinin yerelliğe doğru değil, ulus devlet ölçeğin-

deki kazanımlarının korunarak daha üst ölçeklere yönelmesi gerekmektedir. Kanımızca, bu bağlamda modern kent, hala, bir mekansal birim olarak, bu dönüşümde önemli rol-ler üstlenebilecektir.

Kaynakça

- Boot, D.(1994) (ed) *Rethinking Social Development: Theory, Research and Practice*, Harlow: Longman
- Boyne, R.(1990) 'Culture and World System', Featherstone (ed) (1990) içinde.
- Baran, P. (1957) *The Political Economy of Growth*, Montly Review Press.
- Brenner, R. (1977) 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism', *New Left Review* 104
- Cardoso, F.H. (1972) "Dependency and Development in Latin America", *New Left Review*, n.74, ss.83-95.
- Cardoso, F.H. (1973) "Associated-dependent Development", *Authoritarian Brazil: Origins, Policies and Future*, ed. A. Stepan, New Haven:Yale Un. Press. ss.142-178.
- Castells M. ve Portes, A. (1989) *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. John Hopkins University Press: Baltimore
- Chase-Dunn, C. (1985) 'The System of World Cities, A.D. 800-1975', M. Timberlake(ed) *Urbanisation in the World Economy*. Academic Press: Orlando içinde.
- Chilcote,R.,(1974) "Dependency:A Critical Synthesis of the Literature", *Latin American Perspectives* , 3(4), ss.4-29.
- Davis, K., Casis, A. (1961) "Urbanization and the Development of Pre-Industrial Areas", *Cities and Society*, Ed. P.K.Hatt ve A.J.Reiss, New York: Free Press.
- Dobson, A. (1990) *Green Political Thought*. Harper Collins: London
- Edwards, M. (1994) 'Rethinking Social Development: The Search for Relevance'. Boot (1994) (ed) içinde.
- Ersoy, M. (1982) *A Critique of Modernization and Dependency Schools in Urban Industrial Sector*, Unpublished Ph.D. Thesis, METU, Ankara.
- Ersoy, M. (1992) *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, V Yayınları, Ankara.
- Featherstone, M.(ed) (1990) *Global Culture: Nationalism, Küreselleşme ve Modernity*, Sage: London
- Frank, A.G (1966) "The Development of Underdevelopment", *Monthly Review*, n.17, ss.17-31.
- Frank, A.G (1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York: Modern Reader.
- Frank, A.G (1972) *Lumpen-Bourgeoisie and Lumpen-Development*, New York: Montly Review Press.
- Friedmann, J. ve Wolff, G. (1982) 'World City Formation: An agenda for research and action', *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 6, n.3
- Geisse G. ve Coraggio J.L. (1972) "Metropolitan Areas and National Development", *Latin American Urban Research* c.3, ss.19-44.
- Giddens, A. (1985) *Nation State and Violence*, Polity: Cambridge
- Giddens, A. (1990) *Consequences of Modernity*, Polity: Cambridge
- Hoselitz, B.F. (1961) "The City, The Factory and Economic Growth", *Cities and Society*, Ed. P.K.Hatt ve A.J.Reiss, New York: Free Press.
- Kay, C. (1989) *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*. Routledge: London
- Keskinok, Ç. Ersoy, M. (1984) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara: Birey ve Toplum.
- Kuitenbrouwer, J.B.W. (1973) "On the Concept and Process of Marginalization" *Institute of Social Studies, Occasional Papers*, n.37, The Hauge.
- Larrain, J. (1989) *Theories of Development*, Polity: Cambridge
- Lerner, D. (1964) *The Passing of Traditional Society*, New

York: Free Press.

Lewis, W.A. (1954) "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", *The Manchester School*.

Mies, M. (1994) 'Gender and Global Capitalism'. Sklair (1994) (ed) içinde.

Momsen, J. (1987) 'Introduction' to Momsen, J. ve Townsend, J. (eds)

Momsen, J ve Townsend, J. (eds) (1987) *Geography of Gender in the Third World*. Hutchinson: London

Manzo, K. "Modernist Discourse and the Crisis of Development Theory", *Studies in Comparative International Development*, c.96, n.2, ss.3-36.

Munck, R. (1994) 'Democracy and Development: Deconstruction and Debates'. Sklair (1994) (ed) içinde.

Nijkamp, P. ve Perrels, A. (1994) *Sustainable Cities in Europe*. Earthscan: London

Peet, R. (1991) *Global Capitalism: Theories of Societal Development*. Routledge: London

Quijano, A.O. (1974) "The Marginal Pole of the Economy and Marginalised Labour Force", *Economy and Society*, c.3, s.4, ss.392-428.

Reisman, L. (1970) *The Urban Process: Cities in Industrial Societies*, New York: Free Press.

Robertson, R. (1992) *Globalization*. Sage: London

Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press: Princeton NJ.

Sklair, L. (1994) (ed) *Capitalism and Development*, Routledge: London

Taylor, J.G., (1979) *From Modernization to Modes of Production*, London: MacMillan Press.

Uria, R.D. (1972) "The Social Variables of Regional Development in Latin America" *Latin American Urban Research* c.3, ss.61-84.

Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System I*. Academic Press: Orlando

Wallerstein, I. (1991) *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge Univ. Press: Cambridge

Wallerstein, I. (1995) *After Liberalism*, The New Press: New York

Wolpe, H. (1980), "Introduction" in H.Wolpe (Ed) *The Articulation of Modes of Production*, London: Routledge and Kegan Paul, pp.1-44.

Yerli Silah Sanayiinin Kurulmasının Sanayi Yapısı Üzerindeki Etkileri

Gülay Günlük-ŞENESEN (*)

Son yıllarda, Türk ordusunun silah donanımının yerli silah sanayiinin kurulması ile "modernizasyonu" gerek kamu ve gerekse özel kesimde mali ve örgütsel düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu düzenlemelerin yalnızca askeri ya da politik amaçlı olduğunu, dolayısıyla iktisatçıları ilgilendirmediklerini düşünmek doğru değildir. "Modernizasyonun" gerektirdiği finansman, gerek yurtiçi ve gerekse yurtdışı kaynakların kullanım biçimine ilişkin "iktisadi" kararlar verilmesini zorunlu kılmaktadır.

Öte yandan silah sanayii tek başına bir sanayi dalı değildir, özellikle imalat sanayii alt kesimleri ile çok sıkı ilişkiler ağı yaratan bir üretim faaliyetidir. Bu niteliğinden ötürü "modernizasyon" girişimleri, kapsadığı girdi/çıkıtlı kararları açısından ülkenin uzun dönem sanayileşme stratejisini belirlemeye yöneliktir. Bu "iktisadi" strateji ya da tercihlerin iktisat kamuoyunda pek irdelendiği söylenemez. Oysa, yerli silah sanayiinin, kurulmasının ülke sanayiinin teknolojik düzeyi ile ilişkisi ve olası katkıları, ithalata bağımlılık yapısı üzerindeki etkileri, imalat sanayii alt sektörlerini etkileme biçimleri, ihracat yapısı üzerindeki etkileri, kamu kaynaklarının kullanım yapısı ve toplum refahı üzerindeki etkileri bu stratejinin bazı alt başlıklardır.

Dünyada silah üreten tesislerin sivil amaçlara yönelik üretim yapmasını (dönüştürülmesini) sağlayacak teknoloji tartışmaları sürerken Türkiye'nin sanayiini kurma kararının "iktisadi" açıdan "rasyonelliğinin" ve dayanaklarının tartışılması gerekmektedir. Çünkü bu karar ekonominin bütününe ilgilendiren bir karardır, bir makro çerçevesinin çizilmesi, fırsat maliyetlerinin ortaya konması ve makro bileşenlerin konumlarının ve gelecekte öngörülen yapılarının rasgele değil, tutarlı bir şekilde ele alınması yerinde olacaktır.

Bu kaygılarımıza dayanak olarak iki çalışmamızın bulgularından yararlanacağız. Bunlardan ilki 1989 Ankara Sanayi Kongresi'nde sunduğumuz "Yerli silah sanayiinin kurulmasının ekonomiye olası etkileri" başlıklı bildirimiz, diğeri ise 1991 11. Avrupa Yöneyim Araştırması Kongresi'nde sunduğumuz "An Econometric Model for the Arms Industry in Turkey" başlıklı çalışmamızdır.

Bilindiği gibi, silah sanayii ya da savunma sanayii en ileri teknolojinin kullanıldığı ve teknolojinin sürekli yenilendiği bir üretim faaliyetleri kümesidir. Bu ise gerek ülke ve gerekse firma düzeyinde araştırma-geliştirme faaliyetlerinin kurumsallaşmış olmasını, ülkede teknoloji üretiminin sağlanmış olmasını gerektirir. "Modernizasyonun" ülke sanayiinin teknoloji düzeyini yükselteceği savunulurken gözardı edile gelen nokta budur.

Yurtiçi teknoloji üretme faaliyetlerinin (MKEK'nda bile) ihmal edildiği Türkiye'de yerli silah sanayii hep aktarılan ve bu arada eskiyen teknoloji ile faaliyet gösterecektir. Bunun somut bir örneği Ocak 1991 Körfez Krizi sırasında yaşanmış, yabancı firmalar MKEK'nun Ortadoğu'da satışta sunduğu silahları hibe etmeyi önererek MKEK'nu piyasadan çekilmeye zorlamışlardır. Bu da modernizasyondan beklenen ve bu noktada sorgulanması gereken bir diğer iktisadi yararı gündeme getirmekte-

dir. Yerli silah sanayiinin ürünleri ihraç edilerek ülkeye döviz kazandırılacak, böylelikle ülkenin ödemeler dengesi üzerinde ferahlama sağlanacaktır. Oysa yukarıdaki örnekten de görüldüğü gibi, çokuluslu büyük şirketlerin belirleyici olduğu silah piyasasında dışsatım o denli kolay değildir.

Ödemeler dengesinin diğer bir bileşeni ithalatıdır ki, yerli silah sanayiinin kurulmasıyla silah ithalatının azalacağı, böylelikle bir kıt kaynak olan dövizin tasarruf edileceği savunulmaktadır. Oysa silah sanayiinin, daha doğrusu silah sanayiinin temel sektörlerinin (SSKS) üretim sürecindeki dışaluma bağımlılıkları ülke ortalamasının çok üzerindedir; özellikle elektronik sanayiinde teknoloji yoğun ara girdilerin ithal edilmeleri zorunludur. Dışaluma bağımlılığın makroiktisadi boyutunun yanında yerli silah sanayiinin stratejik konumu açısından daha ciddi bir sorun olduğu unutulmamalıdır. Üstelik bir kıt kaynak olan dövizin kullanımında silah sanayiinin önceliğinin olması ile diğer sanayi sektörleri için bu kaynağın daha da kısıtlaşacağı beklenmelidir. Silah sanayiinin temel sektörleri olarak ana metal (demir-çelik ve diğer), metal eşya, makine, elektrikli makineler, kimya, lastik-plastik ve ulaştırma araçları sayılabilir.

Bu sektörleri üretim sürecinde ülkenin kilit sektörleridir, yani bu sektörlerin genişlemesi ekonominin bütününde ortalamanın üzerinde bir genişleme yaratacaktır. Buna bakarak yerli silah sanayiinin kurulmasıyla büyümeye katkı sağlayacağı (ilgili yazında da savunulduğu yönde) söylenebilir. Ama, bu sektörlerin ülkenin en dışa bağımlı sektörleri oldukları unutulmamalıdır. Öyle ki Türkiye'nin halen silah üreten işletmelerinin gelişkin girdi gereksinimleri yurtdışından sağlanmaktadır (örneğin ferro alaşımları). Demek ki SSTS geliştirilmeden, yani sanayii altyapısı kurulmadan yerli silah sanayiinin genişletici etkisinden söz edemeyiz.

Ekonomideki karşılıklı etkileşimleri göz önüne aldığımızda, silah sanayii yatırımlarını yansıtabilecek veri kaynağı olan askeri harcamaların tasarruf ya da yatırımlar ya da ulusal gelirin büyümesi üzerinde savunulduğu gibi belirgin ve kesin etki edeceğini söyleyemiyoruz.

Hatta kurduğumuz ekonometrik modelden büyümenin ciddi biçimde engelleneceği sonucunu çıkarabiliyoruz. Benzer şekilde, temel metaller dışındaki SSTS'nin savunma sanayii yatırımlarından belirli ve kesin bir şekilde olumlu etkileneceklerini söylemek olanaksızdır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, yerli silah sanayiinin kurulması ülkenin eğitim, bilim, sanayileşme, dışticaret ve maliye politikalarından bağımsız bir politika değildir. Silah sanayii ürünlerinin yurtiçinde tek bir alıcısı vardır, o da devlettir. Kamu fonlarının kamu yararına bir faaliyet olan güvenliğin sağlanması için harcanması doğal görünebilir.

Ancak bu harcamalar toplumun tükettiği, yaşama standartını yükselttiği mallar değildir. Bu anlamda silah sanayiinin kurulmasının ülke refahına olumlu katkısından söz edilemez. Bu noktada ise bu konunun bütün yararları, maliyetleri ve sakıncaları ile kamuoyunda tartışılmasının gereği iyice ortaya çıkmaktadır.

(*) Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü

Gelişme Sürecinde Kadının Toplumsal Kimliği ve İletişim Araçlarında Kadın İmaji

İlker BIÇAKCI*

Giriş

İletişim araçları, teknolojik özellikleri nedeniyle geniş kitlelere ulaşabilme gücüne sahiptir. Bu güç, iletişim araçlarıyla gönderilen iletilerin yerel ve küresel ölçekte yayılabilmesine olanak tanır. Bununla birlikte, iletişim araçları, salt teknolojik bir gücü temsil etmemektedir. Başka bir deyişle, teknolojik gücüyle iletişim araçları, gerek ulusal, gerekse uluslararası düzlemde egemen olan siyasal, ekonomik ve kültürel anlayıştan bağımsız olarak düşünülemez. Bu bağlamda, iletişim araçlarının kadına bakışı, aynı zamanda içinde yaşadığımız yerel ya da küresel sistemin kadına olan genel yaklaşımını da yansıtmaktadır. Kuşkusuz, bu genel yaklaşımı saptarken geçmişten günümüze geçen kadının toplumsal düzenlerdeki konumunu temel çizgileriyle belirlememiz yararlı olacaktır.

Geçmişten bugüne kadın

Erkeğin kadınlar üzerinde egemen oluşunu, kadın cinsinin biyolojik yetersizliklerine bağlayan ataerkil görüş, bu durumu doğal bir sonuç olarak göstermeye çalışmaktadır. Bu görüşe göre, dünden bugüne tüm topluluklarda kadın ve erkeğin fiziksel özellikleri yapılan işbölümünün niteliğini belirlemiştir. Erkek, güçlü kaslarıyla avcıdır, koruyucudur. Kadın ise, salt gebe kalma, doğurma, emzirme, çocuk yetiştirme vb. yaşamsal üretimleri yaptığı için ev içinde yaşamak zorundadır. Bu görüşün yanlışlığını kanıtlayan bir çok antropolojik çalışma vardır. Bunlardan birisi de, Margaret Mead'ın yaptığı çalışmadır. Mead, Yeni Gine'de tüm insanların "kadınsı" özellikler taşıdığı, yani diğerlerinin bakımıyla ilgilendiği, birbirlerine karşı dostça ve barışçıl davrandığı kabileler olduğunu saptamıştır. Buna karşın, bir başka kabilenin bütünüyle egemen olma hırsı ve saldırganlık gibi özellikler gösterdiğine tanık olmuş ve "erkeksi" olarak tanımlanan bu niteliklerin kadınlar için de geçerli olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁽¹⁾

İlkel komünal toplumlarda, doğal koşullara bağlı olarak yaşamlarını sürdürmek zorunda olan kadın ve erkek cinsleri arasındaki biyolojik fark, bugünün koşullarına oranla çok daha belirleyici olmuştur. Yaşamının önemli bir bölümünü hamile olarak ya da emzirerek geçiren o günün kadınlarının hareket yetenekleri sınırlıydı. Bu nedenlerle işlerini evlerine yakın alanlarda yapıyorlardı. Tüm bu doğal engellere karşın erkeğin kadın üzerinde ayrıcalıklı bir konumu yoktu. Hatta kadının doğurganlığı, toplumsal saygınlığını da artırıyordu. O dönemde, aile ve toplumu ikileşmesi olmadığı için kadının salt aile ilişkileri alanına hapsolması da söz konusu değildi. Anaerkil bir hukukun yaygın olduğu ortamda, kadının temel görevi, çocuk doğurmaktır. Günümüzdeki çekirdek ailenin

karşılığı olan klan komünü, kadın kardeşler ve erkek kardeşlerden oluşmaktaydı. Kollektif bir anlayışla üretim ilişkilerini sürdüren komünde, kadınlar, kız kardeşler olarak, erkekler de, erkek kardeşler olarak klan için çalışıyordu. Klanda doğan çocuğun korunmasından ve yetiştirilmesinden tüm kadın ve erkek kardeşler sorumluydu.

Öte yandan, klandaki babalık görevinin niteliği, bugünün çekirdek ailesinden farklı olup toplumsal bir işlev taşıyordu. Tek eşlilik etiğine aykırı görünen bu süreçte önemli olan eşlik değil, kardeşlik olgusuydu. Komünün ortak üretimi olarak görülen çocuğun büyütülmesi ve kollektif üretim ilişkilerinin sürdürülmesi temel amaçtı.

Bu kız kardeş - erkek kardeş klan sistemi içinde ilk değişiklik, eş çiftlerinin ya da Engels ve Morgan'ın deyimiyle "eş aileleri"⁽²⁾ nin aynı topluluk ve hane içinde bir arada yaşamaya giderek eğilim göstermeleriyle başladı. Bununla birlikte, bu düpedüz bir arada yaşama, daha önceki kollektivist ilişkileri ya da kadınların topluluk içindeki Üretici rolünü esaslı biçimde değiştirmede. Evvelce klan kız kardeşleri ve erkek kardeşleri arasında yapılmış olan cinsel iş bölümü, yavaş yavaş karılar ve kocalar arasındaki cinsel işbölümüne dönüştü. Bütün topluluk, bir kadın ve bir erkekten oluşan eş birimlerine, tıpkı birimlerin her bir ferdinin emek faaliyetlerine katkıda bulunuşu gibi bakmaya devam etti.⁽³⁾

İlkel komünal toplumlarda özel mülkiyet ve sınıfsal ayrımlar olmadığı için bir cinsin diğerine egemen olması da söz konusu değildi.

Sınıfsız toplumlar olan aşiret topluluklarında, genellikle kadın ve erkekler eşit statüde yeralmazlar ve yine devletsiz olan bu topluluklarda, kadınların politik iktidarın dışında kaldıkları görülmüştü. Ancak bu statü farklılaşması, yine de kadınların bu topluluklarda genel olarak, maddi üretimden dinsel törenlere kadar toplum yaşantısını meydana getiren hemen her toplumsal ilişkiye erkekler kadar yoğun biçimde katılmalarını engellemezdi. Bu toplumlarda, aile ve toplum ikileşmesi olmadığı gibi kadının salt aile ilişkileri alanına hapsedilmesi gibi bir durum da doğmazdı.⁽⁴⁾

Daha sonra, sınıflı toplumlara geçişte önemli bir etken olan özel mülkiyetin gelişmesiyle ataerkil hukuk anlayışı işlerlik kazanmıştır. Bu sürecin oluşmasında, avcı erkeğin hayvancılığa geçerek ilk mülkiyet olgusunu gündeme getirmesi etken olmuştur. Gerçekten cinsler arasındaki eşitsizlik, sınıfsal yapıya sahip olan kölecilik, feodal ve kapitalist toplumlara özgüdür.

Bu nedenden dolayı, sınıflı toplumu, erkek egemenliğinin olduğu bir toplum olarak değerlendirmek yerinde olur. Bu egemenlik ve erkeklerin çıkarlarına hizmet eden aile biçimi

(*) Dr., Yıldız Üniversitesi

Modern kapitalist ekonomide ve onun karakteristik toplumsal düzeninde, basın ve yayın, sinema, radyo, televizyon ve kayıt endüstrisine özgü kültürel kurumlar, gerek kendi başarılarına, gerekse diğer üretim kurumlarıyla sık sık birleşmek ya da bütünleşmek suretiyle, tüm bir sosyal ve ekonomik örgütlenmenin en genel ve en kapsamlı parçaları olmuşlardır

mi, dinsel kurumlar ve özel mülkiyet sistemi tarafından da desteklenmiş ve sürdürülmüştür.⁽⁴⁾

Ortaçağda birbirinden tam anlamıyla ayrılmış sınıflar ortaya çıkmıştır. Toprak sahibi olan soylu sınıfın karşısında soylular adına toprakta çalışan serfler vardır. Yine bu dönemde demircilik, dericilik, dokumacılık vb. meslekler ortaya çıkmış, birlikte yaşayan insanlar, yaşamın tüm alanlarında gereksinimlerini bireysel olarak karşılamaya başlamıştır. Ayrıca pazarda değiş tokuş ya da satışa yönelik üretim de gündeme gelmiştir.

Ortaçağda ailenin sürekliliğinin sağlanmasında kadının üretkenliği büyük önem taşımaktadır. Yün eğiren, peynir yapan ve gereksinim fazlasıyla da ticaret yapan kadınlar, üretim sürecinde erkekler kadar etkin olmuşlardır. Kadın işi ve erkek işi gibi ayrımların olmadığı bu dönemde, kadın doğramacılara, marangozlara ve eğercilere rastlamak mümkündür. Ayrıca bira yapımı da, çoğunlukla kadınların üstlendiği bir iş olmuştur. Toprakta da kadınlar, erkekler kadar ağır işlerde çalışmış ve eşit ücret almıştır. Toplumsal yaşamla özel yaşamın iç içe olduğu bu dönemde erkekler de, kadınlar gibi aristokrasinin baskı ve sömürüsü altındaydı, ancak çalışan kadınların kendi sınıfları içindeki konumları çok kötü değildi. Aristokrat kadınlar, burjuva ve köylü kadınlara oranla erkeklerine çok daha bağımlıydılar ve en önemli işlevleri, çocuk doğurmak, toplumsal yaşamları, salt mülkiyetin sürekliliği için aristokrat babaya erkek evlat vermek ve onu yetiştirmek amacıyla sınırlıydı. Mülk elde etme hakları olmadığı gibi herhangi bir nedenle toprak sahibi olduklarında ise evlilik yoluyla bu mal kocasının üzerine geçmekteydi. Ortaçağda evlilik, mülkiyetin erkeğe geçmesine hizmet ederek kurumsal bir nitelik kazanmaya başlamıştır.

Feodal yapıların birçok kurumsal kalıntısı üzerine kurulan kapitalizm, kadının sömürülme ve bağımlılık sürecini daha da hızlandırmıştır. Sistemin sömürdüğü alt ve orta sınıf kadını, kocasına karşı görece daha bağımsız olsa da, burjuva kadınının kocasına olan bağımlılığı artmıştır. Burjuva erkeğinin koruması altındaki kadın, sistemin sömürsünden uzakta yaşamaktadır. Burjuva erkeği, mirasını devredeceği oğlunun biyolojik babası olma güvencesi için kadının sadakatinde ısrarlı olmuş ve buna bağlı olarak tek eşli aile olgusu geçerlik kazanmıştır. Burjuva hukukunun ortaya çıkardığı tek eşli aile olgusu, cinsiyet esasına dayalı işbölümü ve otorite ilişkileri bağlamında, alt katmanlar için de Örnekçe oluşturmuştur.

Ev ve iş yaşamının birbirinden bağımsız hale gelmesiyle

kadınların evcil tutsaklık süreci başlamıştır. Evde işgören ve geçimi erkeği tarafından sağlanan ev kadını tipi, çoğunlukla ideal olarak kabul görmüştür. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle köylerden kentlere akan işgücü, özellikle erkeğin fabrikalarda, kadının da evde çalışmasına neden olmuştur. Üretimde öncelikli olarak erkekler yer alırken kadınlara da ev içinde işgücünün yeniden üretimi görevi verilmiştir. Kadınlar salt kendi işgüçlerini değil, hem kocalarının işgücünü verimli kılmak, hem de bir sonraki işgücü kuşağını üretmek ve yetiştirmek görevini üstlenmiştir. Kapitalist sistemde aile olgusuna bu denli önem verilmesinin temel nedeni budur.

Bir yanda yaşam araçlarının yiyecek, giysi ve barınma, dolayısıyla gerekli aletlerin üretimi, diğer yanda insanların kendilerinin üretilmesi, türlerin üremesi ile birleşince, kadınların üretici güçleri ve ilişkilerinin yeniden üretimde özel bir rol oynayabileceği düşüncesine yol açmıştır.⁽⁵⁾

Wally Seccombe'ye göre kadınların evde ücretsiz olarak çalışması, hem üretim güçlerini hem de üretim ilişkilerini yeniden üretmeye hizmet etmektedir. Ekonomik bir düzeyde ev kadınlarının işgücü, günlük ve kuşaksal bir temelde işçinin işgücünü yeniden üretir. İdeolojik düzeyde de kapitalist üretimin gerektirdiği egemenlik ve kulluk ilişkilerini yeniden üretir.

Kadınlar, yoğun ve rutin eviçi hizmetlerinin yanı sıra yedek işgücü olarak da kullanılmışlardır. Çoğunlukla ambalaj, tekstil vb. işkollarında görevli olan kadınlar, düşük ücretle ve iş güvencesinden yoksun olarak çalışmışlar, kimi zaman part-time işlerde istihdam edilerek çifte yük altında sömürülmüşlerdir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de kadın, genel olarak iş yaşamına, yani üretim sürecine katılsa da sistemin sağladığı kısıtlı kazanç olanaklarıyla erkeğin karşısında ekonomik bağımsızlığa sahip değildir. Ağırlaşan yaşam koşulları, bir ölçüde erkeği de kadına bağımlı kılmaktadır, ama aile bütçesinin oluşturulup yönetilmesinde çoğunlukla erkeğin kararı geçerlidir. Bununla birlikte, kadının ikincil bir konuma indirgenmesinden salt erkekleri sorumlu tutmak anlamlı değildir. Gerçekte geçmişten bugüne kadar yukarıda değinilen sınıfsal temele dayalı tüm tarihsel dönemlerde, kadınların sistem tarafından erkeğe oranla daha çok aşağılandığı ve sömürüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda, siyasi iktidarın otoritesinin karşılığı olarak ev içinde de kocanın ya da babanın iktidarı meşru kılınmıştır. Bu durum, erkekler tarafından da benimsenmiştir. Sistemin sömürü ve baskısına uğrayan erkek için eviçi iktidar, psikolojik bir yenilenme olanağı sağlamaktadır.

Gerçekte kadın, gerek sistemin sömürüsüne, gerekse sistemin erkeğe tanıdığı otoritenin baskısına maruz kalmaktadır. Bu baskılar, kadını aynı zamanda fiziksel şiddete de muhatap kılmaktadır.

Ülkemizde Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre aile içi şiddet olaylarının yüzde 94'ünün evde meydana geldiği ortaya çıkmıştır. Şiddete uğrayan kadınların yüzde 87'sinin şiddet sonrası evde kalmayı

yeğledikleri saptanmıştır. Dayak yiyen kadınların yüzde 71'i de, kendisini hedef alan şiddeti "erkeğin bu hakka sahip olduğu" inancı gerekçesine dayandırmıştır. Gelecek kaygısıyla boşanmanın son çare olarak algılandığının ortaya çıktığı araştırmada, dayak yiyen kadınların boşanmayı yeğlemedikleri de belirlenmiştir.⁷⁷ Buna koşut olarak ABD Adalet Bakanlığı'nın Ulusal Suç Araştırması'na göre de ABD'de her yıl için eviçi şiddet olaylarının sonucunda 40 bin kadının hekime başvurduğu, 30 bin kadının da acil servislere gittiği saptanmıştır.⁷⁸ Burada da kadınların çoğunun çaresizlik, utanç ve çekingenlikten dolayı yardım istemeyerek boşanmayı kolayca göze alamadığı ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ayrıntılı olarak değineceğimiz sistem tarafından dayatılmış güçlü ve güçsüz karşılığı bağlamında gelişen şiddet olgusu, cinsel alanda da erkeğin egemenliğini meşru kılmaktadır. Görece ekonomik ve cinsel özgürlüklerini elde etmiş olan mutlu kadın azınlığın bile sistemin ürettiği şiddet olgusundan korunmadan yaşaması olanaksızdır. Kaldı ki bu azınlık, toplumsal genelleme için de örnek oluşturmamaktadır.

Sınıflı toplumların tarih sahnesine çıkışıyla başlayan kadının cinsel tutsaklığı da, bir çok dönemde farklı biçimlerde süregelmiştir. Aristokrat beylerin köylü sınıfından kadınlarla cinsel ilişki kurma hakkına sahip oldukları bilinmektedir. Osmanlılarda, ise 16.yüzyılda başlayıp 19.yüzyıl sonuna değin süren köle ticareti, erkeklerin yanı sıra kadınları da metalaştırmıştır. İstanbul'un büyük haremlelerinden hanımlar, küçük yaşta aldıkları Çerkez kızlarını yüksek sınıfın görgü kurallarına göre yetiştirdikten sonra padişahın ya da devlet ileri gelenlerinin haremlerine satarak ticaret yapmışlardır. Bu döneme ilişkin aşağıdaki örnek ilginçtir: "Kölelerin fiziksel özellikleri kadar huyları da önemli olduğundan esirci, müşterisine köleyi denemesi için birkaç gün süre verirdi: Beğenilen cariye'nin uykusunu tecrübe için bir gece müşterinin evinde bırakılması adettendi; eğer uykusu ağırırsa, horlarsa fiyatından tenzil ediliyor; cariye'nin bedeli tabip ve ebe muayenesinden sonra veriliyordu."⁷⁹

Aynı süreçte, gazetelerin ilan sayfalarında "köle satış ilanları" aracılığıyla da kadın cariyeler pazarlanmıştır.⁸⁰ Japon askerleri de, bundan 50 yıl kadar önce "rahatlatıcı kadın" adı altında hemşirelik, aşıcılık yaptırmak bahanesiyle Kore'den zorla getirilen kadınları "cinsel köle" olarak kullanmışlardır. Yine bu bağlamda, günümüzde özellikle Tayvan, Hong Kong, Güney Kore, Filipinler, Singapur, Burma, Malezya ve Hindistan gibi ülkeler tarafından desteklenen "seks turizmi" de, çağımızdaki kadın tutsaklığını örneklemektedir. Özellikle Hindistan'da devlet politikası olarak benimsenen bu tür turizm hareketleri, küreselleşme amaçları doğrultusunda uygulanmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmiş ülkelerde de benzeri yaklaşımlara rastlamak mümkündür.

Eğlence sektörü, kadın cinselliğini metalaştırarak erkeğe pazarlarken kadın cinsini aşağılamaktadır.

Tüm bu değerlendirmelerin doğrultusunda sistemin kadına bakış açısını meşrulaştıran kitle iletişim araçlarına ve iletişim olgusuna değinmek yararlı olacaktır.

İletişim ve kitle iletişim araçları

İletişim teriminin birçok tanımı olabilir, ancak insanı boyutuyla iletişim, bireyler arasında ortak simgeler aracılığıyla gerçekleştirilen anlam ve bilgi alışverişidir.⁸¹ Alışveriş, karşılıklı olarak gerçekleşen bir eylemdir. Örneğin bireyler arasındaki yüzyüze iletişim, karşılıklılık ilkesi etkin olan bir alışveriştir.

İletişim araçlarıyla gerçekleştirilen iletişim eylemi ise farklıdır. Bu araçların kapsamında yer alan televizyon, radyo, yüksek tirajlı basılı ürünler, işitsel ve görsel banlar kitlesel özellik taşıyan, yani yaygınlığı olan iletişim ürünleridir. Araç kullanarak yapılan bu tür yaygın iletişimde, kaynak konumunda olan kurum ya da özne, iletiyi tek yanlı olarak geniş kitlelere ulaştırır. Somut bir kimliğe sahip olan kaynak, ileti-

şim sürecinde etkin bir rol oynarken soyut kimliğiyle kitle, edilgin bir konuma indirgenmiştir. İletişim sürecine ancak nesne konumunda dolaylı ve kısıtlı tepkisiyle katılabilen kitlenin kaynağa karşı özne durumunda hareket etmesi olanaksızdır. Bu bağlamda, bir alışverişi ya da işteşliği gösteren "iletişim araçları" terimi yerine "iletim araçları" terimini kullanmak daha doğrudur. Ancak kavram karmaşasına neden olmamak için bu çalışmada genel kabul gören "iletişim araçları" terimi kullanılmıştır. İletiyi gönderecek donanıma sahip olan devlet ve/veya özel sektör, iletişim

sürecinde belirleyici rol üstlenmektedir. Dahası iletişim teknolojisindeki sınır tanımaz gelişmelerle dünyaya egemen olan ekonomik ve siyasal güçlerin iradesi, iletişim sürecini küresel anlamda belirlemektedir. Günümüzde siyasal ve ekonomik egemen görüşün etkileme gücü, iletişim araçları sayesinde küresel bir boyut kazanmıştır.

Modern kapitalist ekonomide ve onun karakteristik toplumsal düzeninde, basın ve yayın, sinema, radyo, televizyon ve kayıt endüstrisine özgü kültürel kurumlar, gerek kendi başlarına, gerekse diğer üretim kurumlarıyla sık sık birleşmek ya da bütünleşmek suretiyle, tüm bir sosyal ve ekonomik örgütlenmenin en genel ve en kapsamlı parçaları olmuşlardır.⁸²

Kitle iletişim araçlarıyla oluşturulan yeni kültürün adı "kitle kültürü"dür. Kitle kültürü, bir kültür endüstrisidir. Bu endüstrinin temel özelliği, herşeyi pazarlamasıdır. Kapitalist toplumlarda kitle kültürü ticarilik olmaksızın varolamaz. Kitlelere kültür satılmalıdır. Kültür, mümkün olan en geniş izleyici kitlesine satılan maldır. İzleyici, bu durumda muhtemel alıcı kitlesidir.⁸³

Çokuluslu şirketlerin iktidarındaki küresel ve ülkesele or-

taimlarda, iletişim araçları, herşeyin alınıp satıldığı bir pazar durumuna gelmiştir. Şirketler, ekonomiyi ve medyayı denetim altına alarak bireysel kimliği hedeflemektedir.

Normalde politiktan çok ekonomik, kamusalardan çok özel olarak nitelendirilebileceğimiz bu kurumlar, dünyayı kapsayan teknikler bularak, herhangi bir yerde üretilip her yerde satılabilecek ürünler geliştirerek, kredilerini dünyanın her yerine yayarak ve her köye, her mahalleye ulaşabilen küresel iletişim kanallarına girerek 21.yüzyılın dünya imparatorlukları haline gelmişlerdir.⁽¹⁵⁾

Bu süreç, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de yaşanmaktadır. Herşeyin kâra endekslandığı bir ortamda, iletişim araçlarının kamusal işlevlerini yerine getirebilmeleri mümkün değildir. İnsanı salt tüketici konumuna indirgeyen kitle kültürü, insan adına yapay istemler geliştirerek tüketimi körüklemektedir. Kolay olanı seçen kitle kültürü için herkese hitap etmek önemlidir. İnsanların dürtüsel ve duygusal zaaflarından yararlanarak en alt düzeyde bir standart yaratmaya çalışan kitle kültürü, bu nedenle herşeyi birbirine katar, homojen hale getirir.

Ortaya çıkarılan herşey, tüketicilerin gözünü boyamak, dikkatlerini çekmek ve ilgilerini uyandırmak içindir.⁽¹⁶⁾

Kitle kültürü, endüstriyel tekniklerle yaygınlaştırılan belirli bir tekbiçimlilik ya da birbirine benzeyen belirli konuları dayatmaktadır.⁽¹⁷⁾

Kitle kültürünün amacı, aynı şeyleri yiyip içen, aynı şeyleri giyen ve aynı şeyleri dinleyip seyreden insanlar yaratmaktır. Kitle olarak üretilen kültürel ürünler, düzensizliği ve yozluğu yansıtır. Kitle kültürünün en belirgin yanı da şiddet içermesidir. TV ekranlarında (haberler, reality show'lar, filmler, reklamlar vb) hemen hergün cinayet, işkence, tecavüz dolu görüntüler yer alırken şiddet olgusu, mücadele yöntemi olarak meşrulaştırılır. Kötülerin ve katillerin şiddet yöntemlerini kahramanlar da, düşmanlarına karşı kullanırlar.⁽¹⁸⁾

Bu bağlamda, topluma şiddet olgusunu pompalayarak güçlü ve güçsüz karşıtlığını pekiştiren iletişim araçlarında kadının yerini ve ona biçilen rolleri incelemeye çalışalım.

İletişim araçlarında kadın

İletişim araçlarında sıkça rastladığımız kadın imgelerini (imaj) genel olarak iki grupta toplamak mümkündür:

a) Kadının eviçi rolüyle ilgili olanlar: Burada kadın, görev bilinci yüksek, sevecen ve hamarat bir eş ve/veya anne ya da konuksever bir ev sahibesidir.

b) Kadının cinselliğiyle ilgili olanlar: Burada kadın, dişilik yeteneği yüksek, uçar, erotik, yarı çıplak ancak ulaşılmaz bir sevgilidir.

İki grupta topladığımız kadın imajları, aynı zamanda erkeğin toplumsal yaşamda kadına karşı bakış açısını da belirlemektedir. Genelde erkekler, birinci gruba dahil olan kadınlarla evlenmek, ikinci gruptakilerle de eğlenmek isterler. Geçmişte erkeğe toplumsal saygınlık kazandıran at, avrat, silah içlemesine koşut olarak bugün de araba, kadın, para içlemesi erkek tarafından idealize edilmektedir.

Mülkiyet olgusunun giderek pekiştiği günümüzün neoliberal toplumlarında kadın, üst sınıf erkeği için sahip oluncak bir metaya dönüşürken alt ve orta sınıf erkeği için de medyatik görünümüyle görsel doyum aracı olarak metalaştırılmaktadır.

İletişim araçlarındaki yapay kadın suretleri, birçok kadı-

nın da yanlış yönde bilinçlenmesine neden olmaktadır. Bunlarla özdeşleşmeye çalışan kadın, çeşitli yöntemlerle sömürülmektedir. Kadın güzelliği olgusunu yücelten kitle kültürü, görece ideal normlar üretmek kadınları bu yönde kışkırtmaktadır. Özellikle güzellik yarışmaları, böylesi bir amaca hizmet eden platformlardır. Aynı tornadan çıkmışcasına birbirine benzeyen kadın bedenleri, tüm dünya için geçerli olan bir standartı tanımlamaktadır. Aynı tarz güzellik anlayışı, aynı tarz yeme ve giyme alışkanlığı farklı güzelliklerin de olabileceği düşüncesini yok etmektedir. Kozmetikten giyime, aksesuardan mücevhere değin tüm ürünlerin oluşturduğu pazarda yaratılan moda kavramı, kadınları tüketim kısılcasına almaktadır. Kadınların bu normlara erişebilmek için verdiği uğraşlar, moda endüstrisinin gücüne güç katmaktadır. Ekonomik olanaklarını kullanarak modayı izleyen ya da güzellik salonlarına giden kadınlar, mutlu bir azınlığı temsil etmektedir. Alt ve orta sınıfa ait kadınların çoğu, öngörülen normlara uymadığı için aşağılık kompleksine kapılarak mutsuz olmaktadır. Kadın, bu mutsuzluğun nedenini, salt fiziksel yetersizliklerine bağlayarak toplumsal yaşama yabancılaşmaktadır. Sistem, önce kadını aşağılamakta ardından da güzelleşmesi için onu tüketime yönlendirmektedir. Bu durumu, salt tüketimin kışkırtılması anlamında bir baştan çıkarma olarak ele almak yanlış olur. Söz konusu olan, ahlaki bir baştan çıkarmadır.

Özel televizyon kanallarından birinde yer alan eğlence programının "Baştan Yarat" isimli köşesinde, özellikle alt ve orta sınıftan genç kızların güzellik salonlarının, giyim ve ayakkabı mağazalarının reklamları uğruna kullanılmaları dikkat çekicidir. Yaşamında bir kez olsun çok özendiği (özendirildiği) gösteri dünyasının ünlüleri gibi güzel (!) olabilmek için kendinle oynanmasına izin veren bir genç kızın bundan hoşnut olmasının ardında yatan gerçek, yerli sistemin dayattığı bilincin gücüdür. Pahalı yaşamların yapay büyüleriyle düş gören kadınlar, bunlara ulaşmak için birçok özveriyi göze alarak insani değerlerine yabancılaşmaktadır. Kitle kültürünün komplosuyla kadının aşkını ve cinselliğini satması (mad-di-manevi) olağan hale gelmiş ve bu durum medyanın manipülasyonu da pekiştirilmiştir. Kitle kültürünün sözde özgürleşmiş cinselliği, son kertede kadını sistemin uyumlu bir üyesi olarak yaşamayı seçmeye zorlamaktadır. Özgürlüğü çıplaklığa indirgeyen anlayış, kadın kavramını pornografik ve ticari bir konuma getirmiştir.

Verili sistem, özgürlüğün toplumsal alanın dışında salt bireysel anlamda idealize edildiği bir anlayışı sergilemektedir. Oysa özgürlük, toplumsal alanı kuşatmadıkça görece bireysel özgürlükler de tehdit altındadır. Kadın çıplaklığının özgürlük adı altında sunulmasına koşut olarak kadın bedeninin metalaştırılması süreci de ivme kazanmıştır.

Basında kadın

Erkeklerle yönelik dergilerin hammaddesini oluşturan kadın bedenleri, kadınlara yönelik dergilerde de yer almaktadır. Bu tür kadın dergileri, moda, kadın-erkek ilişkileri, evlilik, seks ve kadın sorunları gibi konulara yöneliktir. Gösteri dünyasından ve yüksek sosyetenin kadın imajları, gerek bedensel özellikleri, gerekse yaşam biçimleriyle kitleler için bir örnekçe oluşturmaktadır. Üst düzey yaşam biçimlerinin idealize edildiği ve sınıf atlama umudunun canlı tutulduğu dergi sayfaları, aynı zamanda özellikle kadın kitleyi tüketime kışkırtmaktadır.

Genellikle yapılan "yeni, modern, bağımsız, bireyci dü-

şünüş ve davranış biçimi", zaman zaman yergi biçiminde bile kendini gösterse, savunma ve bunların beraberinde gelen yaşam/tüketim biçiminin teşvikidir. "Kocanızı yakaladığınız an" (Marie Claire), "Mutlu evlilikler engelleniyor" (Elele), "Orgazm taklidi" (Kim), "Penis gizlendiği yerden çıktı" (Cosmopolitan), "Aktüel Amerika'daki Lezbîyen Kasabası" (Aktüel) "Aşk intikamı nasıl alınır?" (Burç)⁽¹⁹⁾

Çeşitli dergilerden alınan yukarıdaki konu başlıkları, salt sansasyon kaygısıyla etik değerlerin nasıl yozlaştırıldığını kanıtlamaktadır. Bu tür dergilerde, kadınlara erkekler hakkında bilgiler verilmektedir. Erkek cinsi kategorilere ayrılarak (olgun-çapkın-işkolik vb.) kadınlara uyarılarda bulunulur. Erkeğin kalbine giden yollar önerilir ve baştan çıkarma yöntemleri gösterilir. Güzellik, kozmetik ve sağlık köşelerinde kadınların bakımlı ve alımlı olmak için ne tür ürünleri tüketmesi gerektiği söylenir. Moda sayfalarını sıkılık, baştan çıkarıcılık söylemiyle pazarlanan giysiler, takılar ve kozmetik ürünleri süslemektedir.

Pazarlanan sadece batının kadın, seks ve ilişki anlayışı değil, bu tür veya bu türe koşut bir anlayışın gerekli olduğu tüketimdir. Kadın dergilerinin gerçekte sattığı fikirler değil, mallardır. Fikirler, malların satılmasını sağlayan araçlar olarak kullanılır. Tüketicinin bir şeyi alması ve kullanması için ona ihtiyacı olduğunu sanması gerekir. Bu sanı da, sürekli iletişim yollarıyla işlenerek sağlanabilir. Diğer kitle iletişim araçlarında olduğu gibi, kadın dergilerinin yaptığı iletişim de budur.⁽²⁰⁾

Verili Sistem, yarattığı ideal kadın şablonuna tüm kadın kitlenin uygun davranmasını ister. Kadın, bu şablon güzelliğe erişmek için tüketir ve diğer kadınlarla yarışarak kendini cinsel piyasaya sunar. Sistemin oluşturduğu rekabet mantığının özü, buraya da yansımaktadır. Rekabet, kendini aşmaya değil, başkalarını aşmaya yöneliktir. Kaldı ki bu rekabet, salt erkeklerin cinsel ilgisini çekmeye yönelik olarak kitle kültürünün ürettiği ilkel standartlardan birini amaçladığı için niteликтen de yoksundur. Gerçekte gerek kadını, gerekse erkeği insani gerçeğinden-özünden uzaklaştırmada, iletişim araçlarının kitle kültürüne önemli etkileri olmuştur. İnsanları estetik değerlerden, sanat ve bilimsel bilgiden uzaklaştıran düşük düzeyli iletişim ürünlerinin en önemli özelliği, sansasyonel olmalarıdır. Sanatı ve bilgiyi üretenlerle kitleleri karşılıklı olarak birbirine yabancılaştıran, iletişim araçlarıyla pompalanan kitle kültürüdür.

Yazarın/sanatçının ve okurun/izleyicinin bu birbirine yabancılaşma sürecinde, her türlü iletişimi geçersizleştiren ve kendi istekleri doğrultusunda biçimlendiren medyalar, muhalef öğeleri özümsemeyi, edileştirmeyi, en tehlikeli ve yıkıcı olabilecek içerikleri bile popülerleştirmeyi ve kitle kültürüne dönüştürmeyi başarmıştır.⁽²¹⁾

Kadının cinselliğini metalaştırarak erkek tüketiciye ödül olarak sunan erotik (pornografik) dergiler de, kitle kültürünün ürünleridir. Bunlar çoğunlukla kadını erkeğin emrine veren, şiddeti, tecavüzü ve her türlü sapıklığı meşrulaştıran bir anlayışı dayatmaktadır. Erkek egemen görüşün pekişmesinde önemli etkileri olan bu tür dergilerde erkek, cinsel organını kadına karşı bir silah gibi kullanır. Kadının edileşliğinin vurgulandığı sayfalar dolusu görüntülerde eril organ, erkeğin kadın üzerindeki iktidar kılıcı, hatta kadının totemi haline getirilmiştir.

Çizgi-güldürü türündeki dergilerin konusu da, çoğunluk-

la cinselliktir. Cinselliğin çağrışımı olarak sömürülen çıplak kadın bedenleri, bu dergilerin hemen her sayfasında yeralmaktadır.

Bu çizimlerde tartışılan seks veya toplumun seksle ilgili tutumları değil, fakat varolan önyargıların güldürü çerçevesi içinde pekiştirilmesidir.⁽²²⁾ Kadının ikincil konuma indirgenmesinde, kadın bedeninin erkeğe cinsel eğlence aracı gibi sunulması etkili olmaktadır.

Gündelik gazetelerin çoğu için de aynı şey geçerlidir. Özellikle gösteri dünyasının yıldızlarına yönelik haberler, yarı çıplak bedenler eşliğinde verilir. Daha doğrusu haber, resimle desteklenmez, tersine resim için haber üretilir. Gündelik gazetelerde bu tür haberli resimler için ayrılmış belirli sayfalar vardır. Erkek okurlar için görsel doyum işlevi gören giyim özürlü kadın imajları, adeta karamsar haberlerin olumsuz etkilerini dengelemek içindir. Burada, kadın cinselliğinin erkek okura ödül olarak sunulması sömürülmesi söz konusudur. Bir süs bitkisine indirgenen kadın bedeni, açıkça aşağılanmaktadır.

Televizyonda kadın

Basılı yayınlara oranla televizyon, gerek geniş kitlelere ulaşabilme özelliğiyle, gerekse görsel işitsel ayrıcalığıyla önemli bir üstünlüğe sahiptir. Tüketim endüstrisinin yaygınlaşmasında etkin işlevi olan televizyon, dünyayı ortak bir pazar haline getirmiştir. Bol renkli ve bol çeşitli bu pazarda herşey, bir ticari değer olarak algılanmaktadır.

Sanatı ve bilgiyi metalaştıran kitle kültürü, görsel işitsel ortamda insanı da metalaştırmıştır. Özellikle cinselliğin her fırsatta öne çıkartıldığı bu süreçte, çıplak bedeniyle "rating" avcısı durumuna gelen kadın imajları ortaya çıkmıştır. Eğlence programlarından spor programlarına değin çıplaklığı ya da yapay davetkarlığıyla çarpıtılmış kadın görüntüleri, ekranları doldurmaya başlamıştır.

Reklam gelirlerini artırmak için "rating"i yüksek programlar yapmaya çabalayan TV kuruluşlarının yanı sıra gıdadan otomotive değin her sektör, ürünlerinin reklamlarında kadını, cinsel obje olarak kullanmaktadır. Bu görüntülerde kadın, eğlence için öge konumuna getirilerek sömürülüp aşağılanmaktadır. Öte yandan, ilkel dürtüleri bu tür imaj tuzaklarıyla harekete geçirilen erkekler de, tüketici/izleyici olarak kandırılmakta ve sömürüye uğramaktadır.

Şimdilerde televizyon ekranlarında sıkça yinelenen bir reklam filmi, bu durumu çok iyi örneklemektedir: "Demir kafesin parmaklıkları arkasında dev cüssesiyle bir gorile, iki seçenek sunulmaktadır. Bunlardan biri, gorili baştan çıkarmaya çalışan çekici bir kadın, diğeri ise bir meşrubat şişesidir. Kadının çabalarına karşın, goril en sonunda o çok ünlü şişeyi yeğleyip kadını reddetmektedir.

Kadınlar nezdinde tüm insanlar için sövgü niteliği taşıyan bu reklam filminin öyküsünü, değişik birkaç açıdan çözümlemeye çalışalım. Öncelikle bir erkek gorilin, dişi bir insan tarafından aşka davet edilmesi düşüncesi, kadın cinsinin aşağılanmasıdır. Bir hayvanın ancak türdeşleriyle çiftleşmesi doğaldır, insan cinsinin farklı bir türü baştan çıkarmaya çalışması doğa dışıdır. Burada kadınların dişi gorille özdeş tutulmasının yanı sıra simgesel olarak erkekler de, goril yerine konulmuştur. İkincisi, salt tecimsel bir değeri olan meşrubat şişesiyle bir kadının aynı terazinin kefesinde tartılması insanın metalaştırılmasıdır.

Bu yaklaşıma göre kadınlar da, tıpkı meşrubat şişeleri

gibi satın alınıp çabucak tüketilebilirler. Ayrıca birçok ürün-
de olduğu gibi burada da, kadın bedeninin çizgileriyle şişe
arasında benzerlik kurulmuş ve şişeye "fetiş" bir anlam yük-
lenerek kadın cinselliği kullanılmıştır.⁽²³⁾ Meşrubat şişesini
elinde tutan erkek, kadın bedenine dokunuyormuş gibi do-
kunsal bir doyum yaşayacaktır. Bu erotik çağrışım, kadın
cinselliğinin sömürülmesiyle gerçekleşmektedir. Bu rekla-
mın tüketiciye yönelik bir diğer mesajı da şudur: "bakın az-
gün goril bile çekici bir kadını reddedip bizim meşrubat şiş-
mizi yeğliyor." Burada geleneksel olarak erkeğe atfedilen
cinsel iktidar olgusu, goril gibi gücü ve şiddeti temsil eden
bir hayvanla anlatılmaktadır. Bu bağlamda, kadını cinsel ya-
şamda edilgin kılan ve sonuçta tacize, hatta tecavüze maruz
bırakan ilkel anlayış öne çıkmaktadır.

Bu reklam metni, kuşkusuz erkek egemen anlayışa koşut
olarak yazılmıştır. Buna karşın, ünlü şişeyi seçecek erkek tü-
keticinin de, meşrubat seven gorille özdeşleştirilmesi ilginç-
tir.

Sonuç

Kitle iletişim araçları, kadının toplumsal yaşamdaki
ikincil konumunu meşrulaştırmaktadır. Sistemin genel ilkele-
ri çerçevesinde kadını metalaştıran kitle iletişim araçları, şid-
det olgusunu da ticarileştirerek topluma empoze etmektedir.
Bu bağlamda, ikincil konuma itilen kadın, çoğunlukla şiddet
eyleminin nesnesi durumundadır.

Bugüne değin insanlığı yöneten sistemlerde şiddet olgu-
su egemen olmuştur. Sistemi yürüten egemen güç, her zaman
güçsüz üzerine dolaylı ya da dolaysız biçimde şiddet uygula-
mış ya da şiddeti bir tehdit ögesi olarak kullanmıştır. Siste-
min şiddete dayalı niteliği, şiddeti yeniden üretmiş ve şiddete
meşruluk kazandırmıştır. Güçlü olan, kendini hep haklı gör-
düğü ve haklı gösterebildiği için şiddet kullanmayı da doğal
bir hak olarak kendine mal etmiştir. Güçlü, güçsüz karşıtlığı-
nın bu denli keskinleşmesinde etken olan, güçlü tarafın gücünü
şiddete dönüştürüp karşı tarafı güçsüz kılmasıdır. Güçsüz
taraf, güçlünin karşısında gücünü geliştirebilme olanağına
sahip olmadıkça güçlü güçsüz karşıtlığı eşitliğe dönüşemeye-
cektir. Bireysel mülkiyetin geçerli olduğu sistemlerde, birey-
ler için de güç sahibi olmak temel amaçtır. Birey, güç sahibi
olmak için mülkiyet elde etmek ve bunun üzerinde yönetim
hakkını kullanmak istemektedir. Güç olgusu üzerine kurul-
muş bir dünya sisteminde şiddetin oluşması çok doğaldır.
Şiddetin yorumlanması, dünyayı "dostlar" ve "düşmanlar"
halinde kodlamanın "biz'i "onlar"dan, "ulusdaş"ı (national)
"el"den ayırmanın bir yolu olarak işlemektedir.⁽²⁴⁾ Devlet bir
başka devlete, devlet bireye, işveren işçiye ve üst asta karşı
her zaman güçlüdür ve bu hiyerarşi içinde gücün nasıl kulla-
nılacağı gücünün inisiyatifindedir. Bu ilişkilere koşut olarak
salt paranın gücünün ve egemenliğinin insanı güçlü-güçsüz
ya da değerli-değersiz kılması da, önemli bir olgudur. İleti-
şim araçlarının da desteğiyle sistemin birey üzerinde kurduğu
güce dayalı egemenlikler, kadın olsun erkek olsun herkesi
güçlü güçsüz karşıtlığı çerçevesinde bilinçlendirmektedir. Bu
nedenle, gücü yetene mantığıyla, kaotik bir dünyada
ezen ezilen çelişkisi büyükmektedir. Örneğin Başbakanlığa
bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü'nün
(KSSGM) yaptığı araştırmanın sonucuna göre aile içi şiddete
uğrayan kadınların yüzde 47'sinin kendi çocuklarına da şid-
det uyguladığı anlaşılmıştır. Askerlik görevi sırasında üs-
tünden dayak yiyen rütbesiz erin rütbe alıncaya dayakçı kesildi-

ğine ilişkin genel gözlemler vardır. Ezilmişliğin intikamını
masumlardan çıkartma eğilimi de, içinde yaşadığımız şiddete
dayalı sistemin bir ürünü ve kısır döngüsüdür.

Şiddet olgusunun körüklenmesinde iletişim araçlarının
büyük rolü vardır. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hast-
anesi'nin yaptığı "Lise öğrencilerinde saldırgan davranışlar ile
şiddet potansiyeli" konulu araştırmanın sonucuna göre 589
lise öğrencisinden 391'inin özellikle şiddet ağırlıklı filmleri
tercih ettiği ortaya çıkmıştır. Bunlardan 79'u ise, zevk alma,
güçlü olma, modaya ya da akranlarına uyma veya korunma
amacıyla bıçak, çakı, maket bıçağı ve silah taşımaktadır.⁽²⁵⁾

Araştırmanın bir diğer sonucu da, erkek öğrencilerin da-
ha saldırgan olduğunu göstermektedir. Gündelik yaşamda er-
keğin kadın üzerindeki şiddetinin daha yaygın ve sistematik
bir özellik taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte, kadının
ezilmişliğini, sistemin genel yapısından soyutlayarak salt bi-
reysel psikoza bağlamak yanlış olur.

Bu bağlamda, kadın hareketini erkek cinsine karşı bir
savaş dönüştürmektense öncelikle sistemin üzerine oturu-
ğu şiddete dayalı yapıyı sorgulamak gerekir. Aynı zamanda
erkeklerin kadınlar üzerindeki gündelik baskılarına karşı da
mücadele yolları denenmelidir. Sonuçta, kadınıyla erkeğiyle
tüm insanların, insana yaraşır bir yaşam sürmek için emeğe
ve bilime saygılı, eşit paylaşıma ve yönetime katılıma dayalı,
demokratik ve özgür bir toplum düzeni oluşturmak için mü-
cadele etmesi gerekmektedir.

Dipnotlar

1. Meulenbelt Anja, *Feminizm ve Sosyalizm*, çev. Erman Demir-
ci Yazın Yayıncılık, İst 1987 s.14.
2. Reed Evelyn, *Kadın Özgürlüğünün Sorunları*, Çev. Zeynep
Saraçoğlu, Yazın Yayıncılık, İst 1985. s.80
3. Tekeli Şirin, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim
Yayıncılık, İst. 1982, s.55
4. Reed Evelyn, a.g.y. s.31
5. Barrett Michèle, *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, Çev.
Süer Şen, Pencere Yayınları, İst 1995, s.25
6. Barrett Michèle, a.g.y. s.27
7. *Cumhuriyet Gazetesi*, 7.4.96, s.1
8. *Pazartesi Gazetesi* Sayı 4, s.20
9. *American Medical News* 4.12.95
10. *Ceride-i Havadis*, Sayı 20 ve 57, 1841
11. *Ana Britannica*, Cilt 11, s.520
12. Williams Raymond, *Kültür*, Çev. Ertuğrul Başer, İletişim
Yayıncılık, İst. 1993 s.56
13. Alemdar Korkmaz, Erdoğan İrfan, *Popüler Kültür ve İleti-
şim*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1994 s.124
14. *Medya Denetimi İmmediat Bildirgesi*, Karınca Yayıncılık,
İst. 1993 s.10
15. Barnett Richard J., Cavanagh John, *Küresel Düşler*, Çev.
Güliden Şen, İst 1995, s.2
16. Cazeneuve Jean, *La Société de l'Ubiquité*, Editions Denoel,
Paris 1972, s.171
17. Balle Francis, *Médias et Sociétés*, Montchrestien Paris,
1990 s.608
18. Alemdar, Erdoğan, a.g.y., s.126
19. Alemdar, Erdoğan, a.g.y., s.26
20. Alemdar, Erdoğan, a.g.y., s.27
21. Oktay Ahmet, *Türkiye'de Popüler Kültür*, Yapı Kredi
Yayıncılık, İst. 1993, s.92
22. Alemdar, Erdoğan, a.g.y., s.26
23. Bıçakçı İlker, "Tüketim Kültürü ve Gorilleşme", *Cum-
huriyet Gazetesi*, "Arada Bir" 4.5.96, s.2
24. Shlesinger Philip, *Medya Devlet Ulus*, çev. Mehmet Küçük,
Ayrıntı Yayınları, İst. 1994, s.25
25. *Cumhuriyet Gazetesi* 7.6.96, s.6

G.Kore'de Gelişme Politikaları

Nesrin Sungur*

Bu metin BİLAR'da sürdürülen Kapitalizm ve Azgelişmişlik Kalkınma İktisadının Sonu mu? başlıklı ders dizisine sunulmuştur. Sorular ise dersi izleyen öğrenciler tarafından sorulmuştur

Ben bugün sizlere, Güney Kore'nin kalkınmasının altındaki dinamikleri anlatmaya çalışacağım. Güney Kore 1960'lara gelmeden önce, yani 1950'li yılların sonunda kişi başına düşen ulusal geliri 100 dolar, hatta 100 doların da altında olan bir ülke, tarımsal üretim ağırlıklı bir ülke. Sonraki yıllarda, özellikle 60'lı yıllardan itibaren Güney Kore'ye baktığınız zaman % 10 'lar civarında seyreden bir büyüme hızıyla karşılaşıyorsunuz, ekonomik yapısı süratle değişiyor, tarımı ağırlıklı yapıdan, giderek sanayi ağırlıklı yapıya dönüşüyor. Sanayi içindeki mal bileşimi açısından baktığınızda, giderek ileri teknoloji kullanan sanayiler ağırlık kazanmaya başlıyor. Bugün Güney Kore'nin kişi başına düşen ulusal geliri 10 bin dolar civarında.

Güney Kore'nin göstermiş olduğu bu mucizevi performans sosyal bilimcilerin, özellikle de iktisatçıların çok ilgisini çekmiştir. Güney Kore üzerine yapılan olağan üstü sayıda çalışma var. Bir iktisatçının deyişiyle ufak bir uçak hangarını dolduracak kadar çok çalışma yapılmış, Güney Kore mucizesinin altında yatan dinamikleri incelemeye, araştırmaya, anlamaya yönelik olarak. Bu çalışmalara baktığımda önemli bir kısmının Güney Kore kalkınmasını, piyasa ekonomisine ve doğru fiyatların uygulanmasına bağladığı görülmekte. Bu esas olarak neoliberal iktisatçıların ve bu çerçevede Dünya Bankası'nın yaklaşımını oluşturuyor. Güney Kore, Dünya Bankası tarafından uzun yıllar piyasa ekonomisinin bir mucizesi olarak az gelişmiş ülkelere örnek gösterildi. Dünya Bankası yıllarca bu şekilde gördü Güney Kore'yi. Nihayet 1993 yılında yayınlanmış olduğu "Doğu Asya Mucizesi" isimli raporda utangaç biçimde de olsa Güney Kore'de devlet müdahalesinin varlığını kabul etmiştir. Ancak raporun bir yerinde, devlet müdahalesi olmasaydı belki de ülkenin performansı daha yüksek olurdu demekten de kendini alamamıştır. Bir başka grup çalışmada Güney Kore kalkınması, kalkınmacı devletin (developmental state) etkin ve doğru müdahalelerinin bir sonucu olarak açıklanır. Piyasa merkezli olsun, kalkınmacı devlet müdahalesi merkezli olsun, bu çalışmalarda genel kabul gören açıklama biçimi, Güney Kore'de "doğru" politikaların uygulanmış olmasıdır. Ancak bu şekilde ele alındığında, az gelişmiş ülkeler arasında neden sadece Güney Kore'de, ya da daha geniş ifade edersek, G.Kore'nin de içinde bulunduğu bazı uzakdoğu ülkelerinde "doğru" politikalar uygulanabilirken, diğer az gelişmiş ülkelerde uygulanamıyor sorusunun cevabı açıkta kalmaktadır.

Bir ülkede uygulanan iktisat politikaları açısından bakıldığında, iktisat politikası kararlarını alanların ve uygulayanların doğru bildiklerini yapan, daha doğrusu yapabilen kimseler olduklarını ileri sürmek,ülke deneyimleri gözönüne alındığında pek mümkün görünmüyor. Bir ülkede uygulanan iktisat politikaları büyük ölçüde ülkedeki siyasal güç dengelerine, dünya konjonktürüne ve o ülkenin dünya ekonomik ve siyasal sistemine entegrasyon biçimine bağlıdır. Dolayısıyla iktisat politikası yapımcılarına fazla bir manevra alanı kalmaz. Eğer G.Kore'de doğru iktisat politikaları uygulanabildi ise önemli olan bunun nedenlerinin ortaya konmasıdır. Bir başka şekilde ifade edersek, G.Kore'nin ekonomik başarısında devletin ekonomiye müdahalesinin belirleyici rolü artık tartışılmaz olsa da, önemli olan bu müdahalenin etkinliğini belirleyen koşulların neler olduğunun açıklanabilmesidir. Güney Kore'de öylesine radikal politikalar uygulanabilmiştir ki, insan bu ülkedeki iktisat politikası yapımcılarının ve uygulayıcılarının neredeyse tek siyasal güç oldukları izlenimine kapılıyor. Sanayi politikaları, kırsal kesime yönelik politikalar, finans kesiminin devletleştirilmesi bunlar arasında sayılabilir. Böyle olunca doğru soru kanımca, Güney Kore'nin iktisat politikası yapımcılarına ve uygulayıcılarına bu manevra alanını veren toplumsal siyasal güç dengelerinin ne olduğudur.

Güney Kore'nin önemli bir özelliği de, bu ülkedeki hızlı büyümenin esas olarak askeri diktatörlük döneminde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Güney Kore üzerine yapılmış çalışmaların bir kısmı da, özellikle soldan bakan iktisatçıların çalışmaları, bu ülkenin başarısını esas olarak askeri diktatörlük rejimine ve düşük ücretlere bağlamaktadır. Askeri diktatörlük rejimi özellikle işçi sınıfının baskı altına alınmasında çok önemli bir rol oynamış olsa da, bu tür bir rejimi bir çok az gelişmiş ülke yakından tanımakta. Bizim ülkemizde de oldukça sık yaşandı benzer durumlar. Bütün askeri diktatörlüklerin benzer sonuçlara yol açmadığı düşünülürse, Güney Kore'nin başarısını sadece askeri rejime ve çalışan sınıfların ezilmesine dayandırmak da bana yeterli bir açıklama olarak gözükmüyor. Daha önce de belirttiğim gibi, bir ülkede uygulanan iktisat politikalarının ülkenin dünyayla olan siyasal ve ekonomik entegrasyon biçimine, dünya konjonktürüne ve en önemlisi de ülkedeki sınıfsal güç dengelerine bağlı olarak oluştuğunu düşünüyorum. Dolayısıyla

* Prof. Dr., M.Ü. İktisat Bölümü

G.Kore kalkınmasının temel dinamiklerini bu çerçevede ele almanın daha sağlıklı bir yaklaşım olacağını sanıyorum. Ben de Güney Kore'ye bu çerçevede bakmaya çalıştım.

Güney Kore'nin Dünya Sistemine Entegrasyon Süreci
Sizlere öncelikle Güney Kore'nin dünya sistemine siyasi ve ekonomik entegrasyon sürecini anlatmaya çalışacağım. Kore uzun yıllar Çin'in egemenliği altında kaldıktan sonra, 1910-1945 yılları arasındaki dönemde Japon sömürgesi olmuştur. Kore'nin ekonomik gelişiminde ve toplumsal yapılanmasında bu dönemin önemli etkileri vardır. Japonya Kore üzerindeki egemenliğini koruyabilmek için bir yandan bu ülkeye atadığı Japon bir genel vali yönetiminde yine Japonlardan oluşan güçlü bir bürokratik, merkezi devlet yapısı kurarken, diğer taraftan güçlü bir polis teşkilatı oluşturmuştur. Tarımsal gıda, özellikle pirinç, deposu olarak kullandığı bu ülkede toprakların daha üretken kullanımı amacıyla 1910-1918 döneminde kısmi bir toprak reformu yapan Japonya, tarımsal üretimi arttırmak için gübreleme sisteminden, sulamaya kadar çeşitli altyapı yatırımlarını gerçekleştirmiştir. Tarımsal artığın yurtdışına aktarımını kolaylaştırmak üzere ulaşım sistemi yine japonlar tarafından geliştirilmiştir. Sömürgeciliğin son döneminde bu ülkede gıda, tekstil gibi bazı hafif sanayi kuruluşlarını da gerçekleştiren Japon'lar, bir yandan da Kore dilinin yasaklanması varacak ölçüde Kore'nin kültürel değerlerini yok etmeye yönelik politikalar izlemişlerdir. Kore milliyetçiliğinin gelişiminde Japon sömürgesi olarak geçirilen bu dönemin önemli etkileri olmuştur.

İkinci dünya savaşının sonuna kadar devam eden Japon hegemonyasının ardından, 1945 yılında Kore 38. paralel sınır kabul edilerek fiilen ikiye bölündü. Kuzeyi Sovyetler Birliği tarafından işgal edilirken, güneyi ABD işgali altına girdi. 3 yıl süren işgalin ardından 1948 yılında kuzeyde Sovyetler Birliği desteğinde Kuzey Kore Halk Cumhuriyeti, güneyde ise ABD desteğinde Güney Kore Cumhuriyeti kuruldu. Güney Kore'nin sonraki gelişiminde önemli rol oynayan olaylardan biri de 1950 yılında Kuzey Kore'nin 38. paraleli geçmesiyle başlayan ve 3 yıl süren Kore savaşıdır. Büyük insan gücü kaybına ve ülkenin büyük ölçüde tahribatına yol açan bu savaş sonrasında Güney Kore ABD için artık jeopolitik ve stratejik önemi çok büyük olan bir ülke haline gelmiştir. Kore savaşı sonunda 98 000 kişiden 600 000 kişiye çıkan ordusuyla dünyadaki en büyük ordulardan birine sahip hale gelen Güney Kore'de "kuzeyden gelen tehdit" sonraki yönetimlerce de güçlü bir devlet oluşturmamın en önemli gerekçelerinden biri olarak kullanıldı. Kore savaşının paradoksal sonuçlarından biri de, Güney Kore'yi ABD öncülüğündeki müttefik kuvvetlerin gelmesine kadar 3 ay süreyle işgal altında tutan Kuzey Kore'nin bu süre içinde bu ülkede toprak reformunu gerçekleştirmesidir. Güney Kore üzerine yapılan çalışmalarda bu toprak reformu genellikle amerikalılara atfedilir. ABD'nin bu reformdaki rolü dağıtılan toprakları daha sonra sahiplerine iade etmek yerine, onlara devlet tahvili verilmesini ve böylece reformun kalıcı hale gelmesini sağlamak olmuştur. Bu durum ülkedeki feodal toprak sahiplerinin gücünü neredeyse tamamen ortadan kaldırırken, ülkedeki siyasi güç dengeleri üzerinde de çok önemli etkiler yaratmıştır. Bu etkilerin üzerinde daha sonra duracağım.

Soğuk Savaş döneminde ABD için uzakdoğuda Sovyet

yayılmacılığına ve komünizme karşı bir bir kale işlevini gören Güney Kore'ye özellikle 1950'li yıllarda çok yoğun askeri ve ekonomik destek sağlanmıştır. Tüm afrika ülkelerinin aldığı parasal desteğin üzerinde, Latin Amerika ülkelerinin aldığı parasal desteğin ise üçte ikisinden fazla olduğu belirtilen bu Amerikan yardımı, bir yandan ülkede tüketim mallarında ithal ikamesi sanayilerinin kurulmasını finanse ederken, diğer taraftan eğitim altyapısının geliştirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur. ABD'nin ekonomik yardımını 1950'lerin sonlarından itibaren büyük ölçüde azaltmış olsa da, Güney Kore ABD için siyasi önemini bütün soğuk savaş dönemi boyunca korumuş, Amerikan desteği siyasi ve askeri anlamda sürmeye devam etmiştir.

Güney Kore'nin hızlı kalkınmasının başladığı yıllar 1960 sonrasıdır. 1948-1960 yılları arasındaki dönemde iktidarda olan Syngman Rhee yönetiminin temel amacı ekonomik gelişmeden çok siyasi birliğin oluşturulması olmuştur. 1950'lerin sonlarında Güney Kore'de enflasyon ve işsizlik oranı artmaya başlamış, Amerikan yardımının da bu yıllarda ciddi ölçüde azalmış olması yaşanan sıkıntıları daha da artırmıştır. 1960 nisan ayında Rhee yönetimi başta öğrenciler olmak üzere, işçiler ve kentli orta sınıfın ayaklanmasıyla devrilmiş, ardından kurulan Chang Mayon hükümetinin de yaşanan ekonomik ve sosyal problemlerin çözümünde aciz kalması Mayıs 1961'de general Park Chung Hee öncülüğündeki askeri darbeye davetiye çıkartmıştır. 1979 yılında bir suikast sonucu öldürülene kadar yönetimde kalan general Park için, ekonomik gelişme askeri rejimin meşruiyetinin sağlanmasında temel araç olarak kabul edilmiştir. 1960'ların başlarında ekonomik kalkınma planı eşliğinde dışa dönük bir kalkınma stratejisi uygulamaya başlayan Park yönetiminin uygulamalarına muhalefet edecek güçlü bir sınıf yapısının olmayışı, içeride yönetimin işini kolaylaştırırken, dünya ekonomisinin 1960'lı yıllarda hızlı bir genişleme dönemi içinde olması, özellikle emek yoğun mallarda ihracata yönelen Güney Kore'nin hızla ihracatını arttırabilmesini mümkün kılmıştır. Bir başka deyişle Güney Kore'nin zamanlaması denk gelmiştir. Bu yıllarda uygulamaya başlanan planlı sanayileşme stratejisi ile Güney Kore sadece sanayi ürünleri ihracatını arttırmakla kalmamış, zaman içinde ihracatın bileşimini de önemli ölçüde değiştirerek, bugün dünyanın en ileri teknoloji ürünlerini üreten ve ihraç eden bir ülke haline gelmiştir.

Bu dönemde Güney Kore'de uygulanan son derece radikal politikalar ile bir kapitalist ekonomide örneği görülmemiş şekilde devletin ekonomiyi yönlendirmesi sağlanmıştır. Güney Kore kalkınmasında ülkenin tarihsel gelişim süreci ve dünya konjonktürü kadar önemli bir başka olgu da devletin bu kadar radikal politikaları uygulayabilmesine imkan veren koşullar, bir başka deyişle ülkedeki toplumsal-siyasal güç dengeleri, yani sınıf yapısıdır. Biraz da bu konu üzerinde durmak istiyorum.

Güney Kore Kalkınma Sürecinde Sınıfsal Güç Dengeleri ve Devletin Görelî Özerkliği

Güney Kore'de hızlı kalkınma sürecindeki yaygın ve etkin devlet müdahalesini açıklamakta yararlı olabilecek kavramlardan biri "devletin görelî özerkliği" kavramıdır. Diğer az gelişmiş kapitalist ülkelerden farklı olarak, Güney Kore'de devlete siyasi manevra alanını sağlayan, ekonomiyi ilişkin birbiriyle uyumlu iktisat politikalarının oluşturul-

labşlmesini ve daha önemlisi uygulanabilmesini mümkün kılan, devletin egemen sınıflardan ve çıkar gruplarından mutlak anlamda olmasa bile, göreceli olarak bağımsız davranabilmesi olmuştur. Devletin sahip olduğu bu göreceli özerkliğin ortaya çıkışında, kalkınma sürecinin başlarındaki sınıf yapısının önemli etkisi vardır. Bu dönemde büyük toprak sahipleri ya da toprak aristokrasisi, kapitalist sınıf ya da sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının durumları incelendiğinde bu etki açık olarak görülür. Büyük toprak sahiplerinin durumuna baktığımızda, Güney Kore'de 1960'lı yılların başlarında bu sınıfın artık kalmadığını görüyoruz. Japon sömürgesi olmadan önce devlet üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan büyük toprak sahipleri, sömürge döneminde Japonya tarafından oluşturulan güçlü bir devlet bürokrasisinin kontrolü altına girmişlerdir. 1918 yılında tarımsal verimliliği artırmak amacıyla Japonların uyguladığı kısmi toprak reformu bu sınıfın siyasal gücünün daha da azalmasına yol açmıştır. 1950 yılında Kuzey Kore işgali altında yapılan toprak reformuyla birlikte toprakların % 70'i topraksız köylüye dağıtılmış, böylece küçük toprak sahipliği tarımsal yapının temelini oluşturur hale gelmiştir. Nihayet Kore savaşı, tarımsal elitin tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Kore savaşının bitiminde Güney Kore'de fakir ama oldukça eşit bir gelir dağılımına sahip bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Bir yandan köylülerin muhalefeti ortadan kaldırırsen, diğer taraftan sanayileşme önünde potansiyel bir engel oluşturabilecek olan toprak sahiplerinin sınıfsal güçlerinin kırılmasına yol açan toprak reformları, Güney Kore kalkınmasının önemli dinamiklerinden biridir. Böyle bir süreçte az gelişmiş ülkelerde genellikle rastlanılmamaktadır.

Güney Kore'de kalkınma sürecinin başladığı yıllarda güçlü bir sanayi burjuvazisinin varlığı da sözkonusu değildir. Bu ülkede Japon sömürgesi döneminde bazı hafif sanayi dalları kurulmuş olmakla birlikte, bu kuruluşlar esas olarak Japon sermayesi tarafından gerçekleştirilmişlerdir. Örneğin 1943 yılında Kore'deki sanayi sermayesinin sadece % 3'ü Kore sermayesidir. 1950'li yıllardaki ithal ikamesi döneminde yeterince güçlü olmasa da, ortaya çıkan bazı sanayiciler vardır. Ancak General Park darbeden sonra bu sanayicileri tutuklatmış ve onları ithal ikamesi döneminde suistimal yapmak ve kanunsuz servet biriktirmekle suçlayarak, sokaklarda üzerlerinde "biz vatan hainiyiz" yazılı yaftalarla dolaştırmıştır. Daha sonra da bu sanayicilerle pazarlığa oturur. Ya hapse gireceksiniz, ya da benimle işbirliği yapacaksınız türünden bir pazarlık bu. İşbirliği yapmaları halinde kendilerinin her çeşit teşvikle ödüllendirileceğinin de belirtildiği bu pazarlığın sonucunda, sanayiciler doğal olarak işbirliğini kabul ediyorlar. Böylece Güney Kore'de 1960'lardan sonra devlet eliyle yaratılan bir kapitalist sınıfın ortaya çıktığını görüyoruz. Devletin firma bazına kadar inen selektif teşvik araçlarıyla yoğun olarak desteği sonucu ortaya çıkan bu sınıfın en önemli özelliği, devlete olan bağımlılığıdır. Bu dönemde bankacılık kesiminin tamamen devlet kontrolünde olması, bu sınıfın can damarlarının her an kesilebilmesi riskini yaratmıştır. Karşılıklılık esasına göre sağlanan teşviklerin devam edebilmesinin zorunlu koşulu, sanayi kuruluşlarının her yılın başında taahhüd ettikleri üretimi ve ihracatı gerçekleştirmeleridir. Oluşturulan kapitalist sınıfın devlete bu denli bağımlı oluşu ve mevcut devlet yapısının askeri bir diktatörlük olması, kapitalist sınıfın

da işçi sınıfı gibi disipline edilmesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Böylece general Park'ın ifadesiyle "ülkenin kuruluşunu sanayileşme yoluyla" sağlamaya çalışan Güney Kore devleti, kapitalist sermaye birikimini gerçekleştirebilmek üzere, kısa dönemde kapitalist sınıfa rağmen uzun dönemde kapitalist sınıf için gerekli olan politikaları uygulayabilir hale gelmiştir. Kontrolünün daha kolay olacağı düşüncesiyle, az sayıda ama büyük sanayi kuruluşlarının teşvik edildiği Güney Kore'de bu politikaların sonucunda ortaya çıkan ve cheabol adı verilen dev tekeller zamanla ekonominin üretimini ve ihracatını kontrol eder hale gelirken, bunların özellikle 1980'lerden sonra devlete olan bağımlılıkları azalmıştır.

Güney Kore'de hızlı kalkınma döneminde işçi sınıfı kapitalist sınıftan çok daha fazla baskı altına alınmıştır. Bir yandan sendikalar yoğun bir devlet kontrolü ve baskısı altında tutulurken, diğer yandan bir çok alanda özellikle yabancı sermayeli kuruluşlarda grevler yasaklanmış, bir çok grev askerlerin saldırması yoluyla durdurulmuş, bir çok sendikacı tutuklanmıştır. 1970'li yıllarda sendikali işçi oranı % 5 civarındadır. İşçiler günde 12 saat, haftada 6 gün çalışmak zorundaydılar. Bu yıllarda Güney Kore dünyada iş kazalarının ve meslek hastalıklarının en yüksek olduğu ülkelerden biridir. Diğer az gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, görece olarak daha eşit bir gelir dağılımına sahip olmakla birlikte, Güney Kore'de işçi sınıfı içinde gelir dağılımı önemli ölçüde bozuktur. Emek yoğun ve sermaye yoğun sektörlerdeki işçi ücretleri büyük ölçüde farklılaşırken, kadın ve erkek işçiler arasındaki ücret farklılıklarının en fazla olduğu ülkelerden biri Güney Kore'dir.

Söylediklerimi toparlarsam, Güney Kore'nin kalkınma süreci içinde bu sınıf yapısı, Japonya'dan devr alınan güçlü bir merkezi bürokratik devlet yapısı ile birlikte Güney Kore devletine önemli bir manevra alanı sağlamıştır. Bu olgu, uluslararası konjonktürün sağladığı koşullar ve özellikle general Park yönetiminin siyasi meşruiyeti ekonomik başarıyla gerçekleştirme amacıyla birleştiğinde, sonuç kapitalist sermaye birikiminin koşullarını sağlamada gereken bütün uygulamaları gerçekleştirebilen, mevcut sınıfsal güçlerden mutlak olmasa bile göreceli bir özerkliğe sahip olan güçlü bir devlet modeli olmuştur. Güney Kore kalkınmasının temel dinamiklerinin bu devlet yapısından bağımsız olarak açıklanabilmesi kanımca mümkün değildir.

SORULAR

Bir Katılımcı: Park yönetimi 1960'ların başında ihracata yönelik sanayileşme kararını nasıl vermişti, bu bilinçli bir tercihtiydi?

N.Sungur: Aslında bu karar, o yıllarda yapılan kalkınma planında doğrudan bir ekonomik ya da siyasal tercih olarak ortaya konmuyor. Ancak o yıllarda ABD yardımının ciddi biçimde azalması nedeniyle ortaya çıkan ödemeler bilançosu açıkları sözkonusu. Bu açığı kapatmak için ihracat önem kazanıyor. İhracatı ise ancak emek yoğun mallarda yapabilme gücü var G. Kore'nin. Dünya ekonomisinin gelişme konjonktürüne denk gelmesi nedeniyle, ihracatını artırabiliyor. Önce tekstil alanında başlayan ihracat artışı zamanla diğer sektörlerde de yayılıyor. Güney Kore'nin önemli bir özelliği ihracatı desteklerken diğer taraftan planda belirlenen elektrik, çimento, gübre, petrol rafinerisi gibi stratejik alanlarda ithal ikameci politikaları sürdürmesi. Bu po-

litikaların desteklenmesi için gerekli olan dış krediyi başlangıçta bulmakta zorlanıyor Güney Kore. 1965 yılında Japonya ile ilişkileri normalleştirme antlaşması imzalanıyor ve ondan sonra Japonya bu ülkeye ciddi bir dış finansman desteği sağlıyor.

Bir katılımcı: Güney Kore'de son yaşanan grevleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

N. Sungur: Güney Kore'de anlatmaya çalıştığım gibi, hızlı kalkınma döneminde işçi sınıfı üzerinde çok ciddi baskılar var. Yasaklanan grevler, tutuklanan sendikacılar, uzun çalışma saatleri, çok düşük sendikalaşma oranları ile yaşanan bu dönemde, bir yandan da sanayileşme sürecinin hızlanmasına paralel olarak sayısı hızla artıyor işçi sınıfının. Özellikle 80'lerden sonra yönetici elite karşı toplumun bütün kesimlerinde ortaya çıkmaya başlayan muhalefet içinde işçi sınıfı da giderek daha güçlü ve militan bir şekilde yer almaya başlıyor. Sendikalı işçi sayısı hızla artarken, özellikle 1987 yılından itibaren, reel işçi ücretlerinde de önemli bir yükselme görülüyor. Her ne kadar Güney Kore kalkınması Hong Kong ya da Singapur gibi tamamen düşük ücrette dayalı değilse de, görece olarak düşük olan ücretlerin artması sözkonusu. Gerçekleşen ücret artışları verimlilik artışlarının üzerinde. Bu yıllarda çalışma saatleri de düşürülüyor. 26 Aralık 1996'da Kim Young-Sam hükümeti tarafından 7 dakika süren gizli bir oturumla meclisten çıkartılan yeni iş yasasının en önemli özelliği bu yasayla birlikte işçilerin iş güvenliğinin ortadan kaldırılması, çalışma saatlerinin tekrar uzatılması. Yeni iş yasasını gündeme getiren olay ise, Güney Kore'nin aralık ayı başında OECD'ye üye olması. Uluslararası çalışma standartlarının bu ülkede de uygulanmasını sağlamak için iş yasalarında gerekli değişiklikleri yapmak üzere OECD'nin önerisi ile oluşturulan komisyon "esnek çalışma koşulları" adı altında bu düzenlemeleri öngörürken, aynı zamanda Güney Kore işçi sınıfına sendikal ve politik özgürlükleri sağlayan bir dizi değişikliği de öngörmüştür. Ancak hükümet sendikal ve politik özgürlükleri 2000 yılına erteleyip, sadece işçilerin aleyhine, işverenlerin lehine olan düzenlemeleri üstelik baskın şeklindeki bir oturumla meclisten geçirmeye kalkınca ortalık hiç beklemedikleri biçimde karışmış, Güney Kore tarihinde yaşanan en büyük işçi eylemleri ortaya çıkmıştır.

Bir Katılımcı: Güney Kore Amerika ilişkileri günümüzde ne durumda?

N.Sungur: Güney Kore'nin daha önce anlattığım gibi soğuk savaş dönemindeki o konumundan ötürü stratejik bir önemi oldu ABD için. Fakat ABD'nin G.Kore ile dış ticaret ilişkisine baktığınızda, özellikle 80'li yıllardan itibaren G.Kore'nin devamlı olarak dış ticaret fazlası verdiğini görüyoruz. Bu durum G. Kore'nin, ABD tarafından yeni bir Japonya ile mi karşılaşıyoruz şeklinde eleştirilmesine neden olmuştur. G. Kore'liler ABD'ye biz yeni Japonya olmaya çağız diye ne kadar güvence vermeye çalışsalar da,

ABD G.Kore ihracatına karşı bir takım sınırlamalar getirmiş, gönüllü ihracat kısıtlamalarını uygulamaya çalışmıştır. Tabii olayın bir başka boyutu da var, burada fazla üzerinde durmadım. 1965 yılında imzalanan İlişkileri Normalleştirme Antlaşmasından sonra Japonya G.Kore ekonomisi içinde önemli bir güç haline geliyor. Hem ticaret partneri olarak, hem teknoloji ihracatı açısından, hem de bazı sanayi dallarının G. Kore kaydırılması anlamında. Dolayısıyla ola-

ya sadece G.Kore ABD ilişkisi anlamında değil de, Pasifik çevresi ABD çatışması çerçevesinde bakmak lazım. Belki G.Kore tek başına ABD'nin hismini çekmeyebilir, ancak ABD egemenliğine karşı oluşmaya başlayan Pasifik bölgesinin bir unsuru olması olayın boyutlarını büyütüyor sanırım. ABD ile Pasifik bölgesinin lideri Japonya arasındaki itiş kakış'ın ilginç bir yansıması 1993 yılında Dünya Bankası tarafından yayınlanan Doğu Asya Mucizesi isimli araştırmada görülüyor. Bu araştırmayı Japonya finanse ediyor. Amacı Japon tipi kalkınma modelinin, yani devletin ekonomiye müdahale etmesiyle daha iyi bir kalkınma sürecinin yaşanabileceğinin Dünya Bankası tarafından da kabul edilmesini sağlamak. Dünya Bankası bir anlamda ABD ile özdeş kabul edildiği için, nihai amaç Japon tipi kalkınma modelinin başarısını ABD'ye de onaylatmak oluyor.

Güney Kore'nin Ekonomik Gelişme Süreci ve Devletin Toplumsal Sınıflarla ilişkisi

Seda E. AKAY*

Giriş

1960'lı yıllar ve sonrasında bazı Güneydoğu Asya ülkelerinin mucizevi düzeydeki ekonomik performansı bütün dünya ülkelerinin dikkatini çekmiş, bunun nasıl başarıldığı yönündeki çalışmalar da hızla artmaya başlamıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmı kültürel, toplumsal, jeopolitik, siyasi, faktörlere dayandırılırken, bir kısmı da, bu ülkelerin kalkınma süreçlerinde devletin rolünün araştırılmasına dayandırılmıştır.

Güneydoğu Asya ülkelerinin kalkınma süreçlerinde devletin rolüne dikkat çeken çalışmaların birçoğunda özellikle devletin kurumsallaşması ve toplumsal sınıflar karşısındaki konumu farklı bir çerçevede ele alınmıştır. Bu çalışmalarda devletin sosyal organizasyonlar ya da çıkar gurupları veya toplumsal sınıflar karşısındaki rolü, konumu ve kendisini bu çıkar guruplarından nasıl soyutlayabildiği konusu, bu bölgedeki ülke devletlerinin az gelişmiş olarak tanımlanan diğer ülke devletlerinden "yapısı, kapsayıcılığı ve otonomisi" (Crone, 1988, 252-268) açısından farklılığı çerçevesinde açıklanmaya çalışılır. Yapılan çalışmalarda üzerinde görüş birliğine varılan noktalar ise şöyle belirlenebilir:

1- Devlet halktan ve seçkinlerden ne kadar yalıtılmış olabilirse o kadar yüksek 'capacity' e sahip olur.

2- Devletin kararlarına ülke içindeki toplumsal çıkar gurupları baskı yapabilir.

3-Bu baskıların etkileri de yine devletin toplumsal guruplardan yalıtılmışlığı ile doğru orantılıdır. Ve ekonomik gelişmenin sağlanması için devletin bu etkilenmelerden uzak olması gerekir (Haggard ve Moon, 1990,210-211).

Yazımın konusunu oluşturan Güney Kore için bu vurgu daha da belirginleşerek; devlete, ülkenin ekonomik ve siyasi gelişme tarihinde oldukça etkin ve belirleyici bir rol verilir. Özellikle çalışmalarında kalkınmacı ya da müdahaleci devlet tezini işleyen A.Amsden (1989), Haggard ve Moon (1983) ve C.Johnson (1987), Güney Kore'nin ekonomik başarısının altında, devletin toplumsal sınıflardan yalıtılmışlığının/otonomisinin temel belirleyici faktör olarak yer aldığını belirterek, bir taraftan az gelişmiş olarak tanımlanan diğer ülkelerin kalkınma süreçleri ile olan farklılığını, diğer taraftan da bunun doğal sonucu olan 'ekonomik başarının' temel dinamiğini ortaya koymaya çalışırlar. Ancak devletin toplumsal çıkar guruplarından yalıtılmışlığı veya otonomisini öne çıkaran iktisatçılar, konu, devletin hangi araçlarla veya kurumsal olan ya da olmayan hangi ilişkilerle bunu sağladığı noktasına gelince farklı yaklaşımlar gösterirler. Örneğin, devletin otonomisinin kaynağını toplumsal sınıfların yeterli gelişmişlik düzeyine sahip olmaması ile açıklayan Jenkins'in yanısıra (Jenkins,1991), Johnson ve Deyo

Devletin ekonomik hedeflere ilişkin doğru tahminler yapabilmesi, bunları uygulayabilmesi, belirlenen hedeflerin gelişen ve değişen ekonomik süreçlere uygulanabilirliğinin hemen sağlanması, daha da önemlisi kendisini toplumsal sınıfların olumlu veya olumsuz etkilerinden yalıtmış olmasının yattığı düşünülmektedir.

devletin toplumsal sınıflardan otonomisini askeri-bürokratik yönetim sayesinde sağlayabildiğini savunurlar (Johnson, 1987; Deyo,1987). Diğer taraftan Amsden 'geç sanayileşen ülkeler' tanımının içine soktuğu ülkelerde kalkınma sürecinin kendine özgü sorunlarından kaynaklanan nedenlerle kalkınma süreçlerinde devletin farklı işlevler üstlenmesinin normal olduğunu belirterek Güney Kore'de bunun otoriter-müdahaleci devlet biçimiyle başarıldığını öne sürer (Amsden, 1989). Bu görüşlerin yanısıra Güney Kore'nin ekonomik başarısını, devletin toplumsal sınıflardan yalıtılmış olup olmaması sorununun dışında gören H.U.Luther, elde edilen ekonomik sonucu emek gücünün aşırı sömürüsüne bağlar (Luther,1984), B.Balassa, Klasik İktisadın kurallarının doğru uygulanmasına bağlar (Balassa,1982).

Gerçekten de devletin Güney Kore üzerine yapılan çalışmaların çoğunda farklı bir çerçevede ele alındığı görülür. Güney Kore'nin mucize olarak tanımlanan ekonomik başarısının altında; devletin ekonomik hedeflere ilişkin doğru tahminler yapabilmesi, bunları uygulayabilmesi, belirlenen hedeflerin gelişen ve değişen ekonomik süreçlere uygulanabilirliğinin hemen sağlanması, daha da önemlisi kendisini toplumsal sınıfların olumlu veya olumsuz etkilerinden yalıtmış olmasının yattığı düşünülmektedir. Devlet; adeta toplumun dışında örgütlenmiş bir kurum olarak düşünülürken, yöneticilerin de, içinde bulundukları toplumun sınıfsal dengelerinden soyutlanmış dolayısıyla bu sınıfta etkilerinden uzak oldukları varsayılır. Bütün bu varsayımların doğruluğuna ilişkin kanıtların ise Güney Kore'nin kısa bir sürede

(*) M.Ü. İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi

elde ettiği ekonomik başarıda aranması gerektiği düşünülür.

Biz bu çalışmada, Güney Kore'de devlet ile toplumsal sınıflar ya da çıkar grupları arasındaki ilişkinin somut olarak nasıl incelenebileceğini araştırmak istedik. Bunun ancak tarihsel süreç içinde ve uygulanan ekonomik ve toplumsal politikaların sonuçlarının değerlendirilmesi ile ortaya çıkabileceğini düşündük. Amacımız **uygulanan politikaların ekonomik sonuçlarından hareketle** devletin toplumsal sınıflarla olan ilişkisinin dinamiklerini, buradan hareketle de Güney Kore'de devletin toplumsal sınıflardan yalıtılmışlığı olgusunu açıklayıp açıklayamadığımızı ya da devletin toplumsal sınıflardan yalıtılmışlığının hangi anlamda kullanıldığının ortaya konmasıdır.

Gerçekte, çalışmanın daha birebir sonuçlara varabilmesinin, devlet ile toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin formal olmayan biçimlerinin de ortaya çıktığı durumlara ilişkin veriler bulabilmekte yattığını biliyoruz. Ancak gerek bu tür ilişkilerin yazılı belgeler niteliğinde olması gerekse Güney Kore ile ilgili birincil kaynaklara ulaşma zorluğunun varlığı dikkate alındığında bu eksikliğin hoş görüyle karşılanacağını umuyoruz.

1) Güney Kore'nin siyasi tarihi:

Güney Kore 19.yy'ın sonlarından ikinci dünya savaşının bitimine kadar Japonya'nın sömürgesi olmuş, böylece gerek ekonomik gerek siyasi anlamda, bu ülkeden etkilenmiştir. Japonya'nın Kore ile ekonomik alanda kurduğu ilişkiler, Kore'nin ekonomik kaynaklarını, kendi sanayileşme sürecinde sınırsızca kullanmak, siyasi alanda ise otoriter bir yönetimle Kore'yi uzun yıllar baskı altında tutmak biçiminde ortaya çıkmıştır.

İkinci dünya savaşı sonrası ise Kore'nin Güney ve Kuzey Kore olarak ikiye bölünmesine neden olan bir iç savaş yaşanmıştır. Bunun, Güney Kore'ye hem olumlu hem de olumsuz iki temel etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bölünmenin olumlu sonucu, Güney Kore'nin, **Kuzey Kore faktörü**nü, Sovyetler Birliği tehdidi ile birleştirerek, soğuk savaş dönemi koşullarında ABD'den büyük ekonomik yardım görmesi; olumsuz etkisi ise Kore'nin **ekonomik kaynakları**nın çoğunun Kuzey Kore'nin sınırları içerisinde kalmasıdır.

Daha öncede bahsettiğimiz gibi, Kore 1800'lü yılların sonlarından itibaren Japonya'nın sömürgeci politikalarının etkilerini fiilen hissetmiş ise de, Kore'nin tam bir sömürge konumuna gelmesi 1910 yılında olmuştur. Japonya'dan öncede uzun yıllar Çin'in egemenliği altında kalan Kore'nin yönetimi, Tokyo hükümetinin yetkili kıldığı bir Japon vali ataması ile, her yönüyle Japonya'nın eline geçmiştir. Japon yönetiminin resmi olarak da Kore'yi ele geçirmesi, birçok mühendis, işletmeciler vb. mesleklerden göçmenin bu ülkeye yerleşmesine neden olmuş; böylece, Kore'li'lere gerek idari gerek ekonomik alanda alt birimlerde hizmetler verdirilmiştir. Japonya, egemenliğini koruyabilmek için, bir taraftan etkili bir polis teşkilatlanmasına giderken diğer taraftan, Kore dilinin yasaklanmasına varacak ölçüde Kore'nin kültürel değerlerini yok etmeye yönelik politikalar uygulamış-

Tablo-1 Güney Kore'nin Siyasal Sistemi

Rejim	Liberal Formalizm	Otoriteryan Öz	Seçimler*	İktisadi Politika	Siyasal Karşılıklık
ABD Ask. Hük.					
1945 - 1945	Düşük	Yüksek	Yok	Dış yardım	çok yüksek
Rhee, 1948 - 1960	Yüksek	Yüksek	Var	İİS, yardım	Yüksek
Chang, 1960 - 1961	Yüksek	Düşük	Var	Dış yardım	Yüksek
Cunta, 1961 - 1963	Yok	Yüksek	Yok	İİS den çıkış	Düşük
Park, 1963 - 1971	Yüksek	Orta	Var	İhrc.yönelik	Düşük
Park, 1972 - 1979	Düşük	Yüksek	Yok	İhrc.yönelik	Yüksek
Chun, 1980 - 1984	Düşük	Yüksek	Yok	İhrc.ağırlıklı	Orta
Chun, 1985 - 1987	Orta	Yüksek	Yok	İhrc.yönelik	Yüksek
Roh, 1988 -	Orta	???	Var	İhrc.yönelik	???

* Doğrudan başkanlık seçimleri

İİS: İthal ikameci sanayileşme

Kaynak: B.Cummings (1990, 39)

tır (Luther,1984, 31).

Kore, ikinci dünya savaşı sonrası bağımsızlığını kazanması ile ilk defa kendi sınırları içinde egemen bir devlet olma hakkını elde etmiştir. Ancak, bağımsızlığın hemen arkasından yaşadığı iç savaş, topraklarının ikiye bölünmesine; böylece hem egemenlik sınırlarının küçülmesine hem de ekonomik olarak zayıflamasına yol açmıştır. İzleyen yıllarda ise, hükümetlerin temel amacı, ekonomik gelişmeyi sağlamak üzerine odaklaştığından, Kore halkı üzerinde aşırı boyutlara varan siyasi ve ekonomik baskılar uygulamışlardır. Dönemin hükümetleri genel olarak, asker ya da asker kökenli olup, sivil kökenli olanlar bile askerleri aratmayacak ölçüde baskıcı olmuşlardır (Gills,1994). Örneğin; Üniversite öğrenci işleri şube müdürünün, günde ya da haftada yedi farklı hükümet kurumuna rapor vermesi, protestocu öğrencilerin sürekli gözetim altında tutulması, öğrenci ailelerinin uyarılması ya da bilgilendirilmesi vb. uygulamalar dönemin en örgütlü hareketi olan öğrenci eylemlerini önlemeye yönelik çabaların başında gelir (Cummings,1990,41)

Güney Kore'nin 1945-1987 arası siyasal sisteminin uygulanan ekonomik politikalarla beraber ele alındığı Tablo-1'de siyasal sistemin otoriteryan özü daha iyi anlaşılabilir.

Bu tablodan da anlaşılabilirliği üzere; Güney Kore'nin ikinci dünya savaşı sonrası yılları, sürekli baskı ve otoriter bir yönetim altında geçmiştir. Ülkede uygulanan gelişme stratejileri belli ölçülerde yönetimlerin otoriteryan özünü etkilemiş olsa da bütün yönetim dönemlerinde devletin otoriterlik özelliğini az veya çok koruduğu görülmektedir.

Güney Kore'nin yönetiminde ortaya çıkan bu otoriter yapı etkisini, sendikalar üzerinde de gösterir. Güney Kore'nin bağımsızlığına kavuşması sonrası kurulan Kore Sendikalar Genel Konseyi büyük bir güç olarak yönetimin karşısına çıkınca, Syngman Rhee ile başlayan baskı ortamında sendikaların üye sayısı giderek düşmeye başlar. Askeri darbe sonrası iktidara gelen General Park Chung Hi sonrası ise sendikal çalışmalar neredeyse sürdürülemez hale gelir (Türk Harb-İş,1997,1).Örneğin, grev hakkı verilmiş olmasın rağmen bu hakkın kullanılmaması için her önlem alınmıştır. Diğer bir ifade ile, Güney Kore'de sendikaların etkisi yok denecek kadar azken bile, çoğu sendika yöneticisi pasivize edilmiş ya da sendikalar grev gibi birtakım sosyal haklarını kullanamaz duruma getirilmiştir (Koo,1987).

Güney Kore'de işçi eylemliliklerine kısıtlayıcı kurallar

getirilmesi ya da yasaklanması sonucu, toplumsal tepkilerin yansıtılmasına bir gösterge olarak ele alınabilecek öğrenci eylemlilikleri ise, oldukça etkili ve acı verici bir biçimde sürekli olarak var olagelmıştır. Bu konuda Cumings'in yazdıkları yapılan protesto gösterilerinin boyutlarını vurgulaması açısından oldukça önemlidir. "1960'ta Rhee'nin devrilmesinden bu yana geçen otuz yılda Kore'li gençler ve öğrencilerin yüzlerce ölü, binlerce gösteri, milyonlarca katilimci ve sayısız coplamlar, dövülmeler ve acımasızca işkencelere,..." katlandıkları biçimindeki ifade Güney Kore yönetiminin ortaya çıkan tepkilere karşı nasıl tavır aldığı konusunda oldukça açık bir anlatımdır (Cumings,1990,55). Öğrencilerin hükümet politikalarına karşı aktif olarak yürüttüğü protesto gösterilerinin zaman zaman işçilerin ve din adamlarının da desteğini alarak Cumings'in anlattığı koşullar içinde 1960'lardan günümüze devam ettiğine tanık olmaktadır.

Sonuç olarak, Güney Kore'de toplumsal tepkilerin ya da eylemlerin uzun yıllar yasa dışı ilan edilmiş olduğu, demokratik olmayan yöntemlerle önlendiği, önlenemeyenler için ise ağır bedeller ödettirildiği görülmektedir. Fakat bütün bu yasaklamalara karşı doğabilecek protesto hareketlerini önlemek için ise, bir taraftan yasal derneklere varıncaya kadar birçok kuruluş üzerinde haber alma sistemi kurulurken, diğer taraftan toplumsal olaylara etkili ve hızlı müdahaleyi amaçlayan bir polis kuvvetinin oluşturulduğu ortaya çıkmaktadır.

2) Güney Kore'nin ekonomik tarihi:

Güney Kore'nin ekonomik gelişme sürecinde de, siyasi tarihinde olduğu gibi Japonya'nın ve daha sonrada ABD'nin büyük etkisi olmuştur. Japonya kendi ekonomik gelişmesine uygun politikalarla Güney Kore'nin ekonomik sürecini etkilerken, ABD ise Güney Kore'nin ekonomik ve siyasi politika tercihlerinde belirleyici olmuştur (Jenkins,1991).

Güney Kore'de ekonomik gelişme sürecinin hangi temeller üzerine yükseldiğinin anlaşılması açısından, tarımda yaşanan dönüşümün bilinmesi çok önemlidir. Japonya'nın gıda ihtiyacını daha ucuza karşılayabilmesi için, Kore'de Japonlar tarafından belli ölçülerde desteklenen toprak ağalığı sistemi köylülerin baskı altında tutulmasını için de gerekli idi. ABD'nin 1940'ların sonunda Japonya'nın tam tersine Güney Kore'de yaptığı toprak reformu ise, bu ülkenin kapitalist dünya içinde daha çabuk yer alabilmesinin

yolunu açmıştır. A. Amsden'in de ortaya koyduğu gibi, 'geç sanayileşen' ülkelerde toprak reformunun yapılması bir rastlantı değil, tam tersine bilinçli seçilmiş bir politikadır (Amsden,1991,30). Çünkü ona göre, güçlü bir toprak sahibi sınıfın varlığı, devlet yönetiminin gücünü azaltarak, kendisinin benimsemediği ekonomik politikalar karşısında devletin önünde en büyük engeli oluşturur. Böylece ABD'nin zorlaması ile yapılan tarım reformu ile birlikte, bir taraftan köylülerin muhalefeti sindirilirken, diğer taraftan, toprak ağalarına sanayiye çevrilebilir devlet tahvilleri verilerek, hem toprak ağalarının elinde bulunan birikimler sanayiye aktarılmış, hem de toprak ağalarının sınıfsal güçleri kırılmıştır (Cumings,1990,42). Böylece Güney Kore'nin kalkınma stratejilerini oluştururken karşılaşacağı sınıfsal bir gücün etkisi baştan etkisiz hale getirilmiştir.

Güney Kore'nin ekonomik gelişme sürecinde vurgulanması gereken ikinci nokta ise endüstri seçiminde izlediği aşamalarıdır. Japonya'nın sanayileşme süreci ile paralellik gösteren Güney Kore'nin sanayileşme süreci, bu ülkenin artık karlı bulmayıp terk ettiği endüstrilerin yeniden hayata geçirilmesi ile başlamıştır (Cumings,1987,46). Daha önceleri Japon işçi sınıfının ucuza beslenebilmesi, sonraları ise ucuza giyinebilmesi zorunluluğundan kaynaklanan ve basit teknolojiye dayanan yiyecek ve tekstil sektörü Güney Kore'de ilk kurulan sektörler olmuştur.

Güney Kore ekonomik gelişme süreci için söylenebilecek diğer bir özellik ise, amaçlanan hedeflerin belli bir program doğrultusunda gerçekleştirilmesidir. 1960'ların başında Ekonomik Planlama Kurulu adı altında merkezi ve kurumsal bir boyuta taşınan planlama anlayışı ile, Güney Kore, sanayileşme sürecine ilişkin belirlediği hedeflere, belli bir çerçeve ve yöntemle ulaşma başarısını göstermiştir. 1962-1966 yılları arasındaki ilk planlı dönemde ortaya konan ancak izleyen yıllarda da yapılan planlarda sürekli olarak dikkate alınan hedefler şöyle belirlenmiştir.

"1) Ülkeye modern sanayileri getirmek.

2) Böylece bunun gerektirdiği teknolojiyi ve teknik bilgiyi (Know-how) devralmak.

3) Öncelikle emek ve ücret yoğun alanlarda ihracata yönelik sanayileşme yolu ile işsizliği gidermek ve aynı zamanda dış ticaret açığını kademe kademe azaltmak" (Luther,1984,77-78).

Bu hedefler doğrultusunda yapılan planlara göre oluşturulan ekonomik politikalar katı, değişmez yani statik özelliklere sahip değildir. Tam tersine uygulanan politikalar; esnek, seçilebilir, uyumlu ve kontrol edilebilir özelliklere sahiptirler. Bu temeller üzerinde yürütülen ekonomik politikalar ile, desteklenmesi gereken sektörler seçilerek, kredi ve finans politikaları ile teşvik ediliyor; beklenen performansı göstere-memeleri halinde ise verilen destek geri alınıyordu (Jenkins,1991). Teşvik edilen sektörlerin seçiminde ise; uluslararası ekonomik işbölümünün, Güney Kore'nin karşılaştırmalı üstünlüklerinin, ülkeye gelen yabancı sermayenin tercihlerinin belirleyici olduğu yadsınmaz. Burada vurgulanması gereken konu, sermaye sınıfının bu tür politika değişikliklerini nasıl kabullendiğidir. Bu soruya verilecek yanıt, sınıfsal dengelerin tam anlamı ile oluşmamış olması; dolayısıyla kredi ve finans kaynaklarını tama-

Teşvik edilen sektörlerin seçiminde ise; uluslararası ekonomik işbölümünün, Güney Kore'nin karşılaştırmalı üstünlüklerinin, ülkeye gelen yabancı sermayenin tercihlerinin belirleyici olduğu yadsınmaz. Burada vurgulanması gereken konu, sermaye sınıfının bu tür politika değişikliklerini nasıl kabullendiğidir.

men kontrolü altında bulunduran devletle çatışmaya girecek bir sermaye sınıfından bahsedilemeyeceği biçiminde ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile selektif teşvik araçlarıyla desteklenen firmaların devlete olan zorunlu bağımlılıkları burada oldukça etkin bir rol üstlenmiştir (Sungur,1995). Şimdi, devletin kullandığı ekonomik araçları ve bunların sonuçlarını daha yakından değerlendirelim.

2-1) Kredi ve finans politikaları

Güney Kore devletinin kredi ve finans politikalarının, ülkenin bugünkü sanayileşme düzeyine ulaşmada kullandığı en etkili araç olduğu, bu konu üzerine yazan iktisatçıların tümü tarafından paylaşılan bir düşüncedir. Gerçekten de incelendiğinde kredi ve finans politikalarının belirlenen sanayileşme politikaları çerçevesinde etkili bir şekilde kullanıldığı anlaşılr. Biz de bu düşünceden hareketle önce söz konusu politikaların belirlenmesinde etkili olduğunu düşündüğümüz iç ve dış dinamikleri kısaca inceleyeceğiz.

Güney Kore'nin, 1970'lerin sonlarından 1980'lerin ortalarına kadar, kimya ve ağır endüstri, deniz taşımacılığı, gemi yapımı, tekstil, giyim sektörlerini desteklediğini görürüz (Haggard ve Moon, 1988,225-229). Bu sektörler, dünya ekonomik işbölümünün 1950'lerden itibaren değişmesiyle birlikte, az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere kaydırılmış endüstri kolları olarak karşımıza çıkar. Endüstrilerin yer değiştirmesinin temelinde ise birtakım ürünlerin artık sanayileşmiş kapitalist ülkelerde üretilmesinin;

1- Ulaşım ve iletişim gibi alanlarda yaşanan gelişmelerle, üretimin az gelişmiş ülkelere kaydırılmasının, kazançları karşısında daha az maliyetli hale gelmesi,

2- Sanayileşmiş kapitalist ülkelerde emek maliyetinin artması ile toplam maliyetin hızla yükselmesi,

3- Az gelişmiş ülkelerin 1945'ler sonrası başlayan kalkınma arzuları ile endüstrilerin yer değiştirme sürecinin başlaması, (Berksoy,1982,147-148)

4- Çevre hareketlerinin gelişmesinin, çevreyi kirlletici sektörleri mekan değiştirmeye zorlaması ya da çevre kirliliğinin önlenmesi için katlanılacak maliyetlerin fazla olması gibi etkenlerle, bu sektörlerin karlılığını yitirmesi; dolayısıyla, bu sanayi kollarının az gelişmiş ülkelere kaymasına neden olmuştur. Bu çalışmada endüstrilerin yer değiştirmesine ilişkin teorik tartışmalara girmeyeceğiz. **Bizim burada vurgulamak istediğimiz konu, Güney Kore devletinin, finans ve kredi politikalarının oluşmasında; endüstrile-**

rin yer değiştirme sürecinin Güney Kore'nin kalkınma politikaları ile çalışmasının da etkili olduğunun göz önüne alınmasıdır.

1985 yılı ithalat ve ihracat mal bileşimlerine ilişkin aşağıda verilen tablo, kredi ve finans politikaları ile desteklenen sektörlerle ilişkin yukarıda ifade edilen durumu bir başka biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle ihracat kalemleri incelendiğinde, bu kalemleri oluşturan ürünlerin üretildiği sektörlerin, büyük ölçüde endüstrilerin yer değiştirmesi sü-

Tablo-2) Güney Kore'nin temel ihracat sektörleri (milyon dolar)

Sektör	1970	1985
Balık	40.8	790.8
Meyve ve sebze	19.5	170.5
Petrol ve ürünleri	4.8	929.0
Kimya	1.6	278.7
Gübre	6.3	226.7
Plastik materyal.	1.7	346.8
Lastik	3.7	477.2
Kağıt	0.4	134.5
Tekstil	84.9	2.523.0
Mineral(metal olm)	6.5	343.2
Demir ve çelik	13.4	1.825.3
Demir olmayan metaller	5.8	132.6
Metaller	8.4	1.483.2
Makine (ele. olmayan)	8.1	1.127.4
Elektrikli makineler	43.7	3.613.6
Ulaşım araçları	8.1	6.282.5
Turistik mallar	2.5	470.1
Elbise	213.6	4.452.6
Ayakkabı	17.2	1.534.3
Saat ve araçları	3.5	349.5
Çeşitli mallar	114.0	1.796.5
Diğerleri	221.1	9994.7
Toplam	829.6	30.282.7

Kaynak: P.F. Allgeier (1988, 86-88)

recinde az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere kaydırılan sektörlerden oluştuğu görülmektedir. Burada önemli olan ülkenin kredi ve finans politikalarının oluşmasında bu sürecin yakalanarak, desteklenen sektörlerin kısa zamanda ihracata yönlendirilmesidir.

Güney Kore'nin hangi yıllar itibariyle hangi sektörlü desteklediğine ilişkin yeterli veri olmasa bile, özellikle kimya ve ağır sanayiye yönelik yatırımlara çeşitli kolaylıklar sağladığı yönünde elimizde bazı rakamlar vardır. Örneğin; 1978'den 1980'e kadar devlet, ağır sanayi ve kimya endüstrilerine %80 oranında yatırım yapmıştır (Haggard ve Moon, 1988, 217). Güney Kore'de temel olarak korunan sektörler; makine, gemi yapımı, elektronik, petro kimya, demir ve çelik, demir olmayan metaller ve tekstil sektörleri olarak ortaya çıkmaktadır (Kim'den aktaran Chang, 1993,143).1

2-2) Yabancı sermayeye ilişkin politikalar

Devletin yabancı sermayeye ilişkin tutumu, yabancı sermayenin Güney Kore ekonomisindeki varlığının ortaya çıkarılması ile daha kolay anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle önce dolaysız yani doğrudan yabancı sermaye yatırımların oranlarını incelememiz gerekir. 1976 yılı itibariyle, **dolaysız yatırımların toplamı 1.0 milyar dolardır.** Dolaysız

Tablo-2) Güney Kore'nin temel ithalat sektörleri (milyon dolar)

Sektör	1970	1985
Gıda	320.2	1.407.9
Kömür	3.0	1.042.6
Petrol ve ürünleri	132.9	6.160.4
Kimya	77.8	1.610.3
Demir ve çelik	89.6	1.174.8
Mak. (elekt. hariç)	305.9	3.569.7
Makine (elekt.)	132.9	3.072.3
Taşıtlar	150.8	4.081.2
Diğerleri	770.2	18.999.5
Toplam	1.983.3	31.118.7

yatırımların yatırımcı ülkelere göre dağılımında ABD'nin payı 1960-1976 arası %50,7 dir. 1975 yıl sonu itibariyle imalat sanayinde yabancı sermaye oranı %80,1. Üretici çokuluslu şirketlerin 1971 yılı itibariyle, Güney Kore'nin sinai ürün ihracatındaki direk payı en az %15 olarak tespit edilmiştir. (Berksoy, 1982, 186-187-191-203). Güney Kore'nin ihracatının 1970-1977 yılları ortalamasının, %43,6'sı ABD, %22,5'i de Japonya'ya gerçekleşirken, bu ülkelerin toplam ithalatı içinde Güney Kore'nin payı sırasıyla, %24,8 ve %58,0 dir. Yukarıda verdiğimiz veriler her ne kadar eski rakamlar olsa da Güney Kore'nin ekonomisinde yabancı sermayenin etkinliğinin küçümsenemeyecek boyutlara ulaştığını sergilemesi açısından oldukça önemlidir. Genelde çokuluslu şirketlerin, az gelişmiş ülkelere, doğrudan ya da yavru şirketler aracılığı ile özellikle imalat sektörüne yatırım yapması ile, o ülkenin ekonomik süreci üzerindeki etkinliği de görülmeye başlıyor. Gerçekten de yabancı sermayenin Güney Kore'nin imalat sektöründeki payı 1975'li yıllarda bile oldukça yüksektir. Ayrıca, çokuluslu şirketlerin büyük bir oranda ABD merkezli olması, Güney Kore'nin ABD ile olan ticari ilişkilerini de doğal olarak etkileyecek bir unsur olarak değerlendirilebilir (Alpar,1980).

2-3) Şirketleşme, mülkiyet sahipliği ve gelir dağılımı

Güney Kore'de incelenmesi gereken diğer bir konu da, şirketleşme hızını yani sermayenin yoğunlaşmasını sağlamada etkin bir araç olarak kullanılan banka kredilerinin dağılımı ve bankalar üzerinde büyük sermayenin etkinliğidir. Buna göre banka kredilerini kullananlara baktığımızda, 1983'te toplam banka kredilerinin %48'ini 30 büyük firma alırken, en büyük 5 holding bu banka kredilerinin (Hyundai, Daewoo, Samsung, Ssangyong, ve Lucky Gold Star) %24'ünü kullanmıştır. Devletin, sermayeye yönelik bir diğer uygulaması da, şirketleşmeyi destekleyici politikalar geliştirmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Şirketleşmede Japon modeli örnek alınarak, büyük oranda sermayeye sahip, genelde bir ailenin yönetiminde olan 'chaebol' lar oluşturulmuştur. Bunlar daha çok kimya, ağır endüstri, otomotiv ve elektronik eşya gibi sektörlerde yoğunlaşmışlardır. İç pazarda monopol ya da oligopol olan chaebol'lar; dış pazarda da, devlet kredilerinden yararlanmada öncelikler sağlanması, yabancı yatırımcılarla rekabette koruma, mali destek, satışlarda garantiye varan bir oranda devlet desteği gibi teşviklerle desteklenmişlerdir. Bunun sonucunda, 1975'te en büyük 5 chaebol GDP'nin % 32'sini sağlarken, 1980'den sonra ekonomiye daha hakim hale gelmişlerdir. Bu yıllarda, GDP'nin % 49'unun, toplam satışların %24'ünü, istihdamın % 18'ini, ve ihracatın toplam % 50'sini meydana getirmişlerdir (Haggard ve Moon,1988,218)

Ayrıca, incelendiğinde büyük şirketlerin Güney Kore'nin banka sektöründe de iştiraklerinin oranı oldukça yüksek olduğu ortaya çıkar.

Yukarıdaki tablo bize Güney Kore'de büyük şirketlerin banka hisselerinin de büyük bir oranını elinde tuttuğuna ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bankalarda büyük sermaye gruplarının etkinlik kazanmaları, şirketlerin finansman sorun-

Tablo- 4: Bankaların mülkiyet sahipliği %

	Cho Hueng	Korea First	Hanil	Bank Seoul	of	Comm'l Bank
Hyundai	2.14	9.35	7.27	11.93	-	-
Daewoo	1.23	23.82	2.22	5.29	-	4.48
Samsung	8.34	5.69	9.72	-	-	15.97
Luck Gold	-	-	-	-	-	-
Star	1.17	5.30	5.87	-	-	-
Hanjin	-	-	8.45	-	-	-
Taekwang	3.77	-	-	4.56	-	-
Ssangyong	5.57	-	-	-	-	-
Daelim	-	-	9.29	-	-	-
Shindongah	7.98	7.24	-	9.90	-	-
Dong Ah	-	-	10.03	-	-	-
Hanil- Kukje	4.05	2.18	3.69	-	-	1.91
En fazla mülkiyete sahip ilk on	39.79	54.58	56.54	31.68	-	22.36

Kaynak: D.M. Leipziger (1988,129)

larını kendi bünyelerinde çözebilecek oranda büyüdüklerini göstermesi açısından önemlidir.

Güney Kore'nin 1950-1980 arası sergilediği ekonomik performansın bir göstergesi olarak sunulan kişi başına milli gelir düzeyinin artışı gerçekten de olumlu sonuçlar sunarken, bunun toplumsal sınıflara yansımalarının bir göstergesi olarak ele alınabilecek gelir dağılımı rakamları belli bir iyileşmenin izlerini taşısa da gelir dağılımındaki eşitsizlikleri büyük ölçüde giderdiği noktasından oldukça uzaktır. Örneğin 1988'de kişi başına milli gelir 3600 dolar iken (World Development Report,1990,181), 1990'da 5662 dolara (Wilkinson,1994,6), 1993'te 7660 dolara çıkmıştır (World Development Report,1995,163). 1960-1980 arası gelir bölüşümünü veren istatistiklere göre ise toplumsal sınıflar arasındaki gelir dağılımının düzeldiğinden bahsetmek pek de olası görülmemektedir. Koo'nun bu konuda yaptığı çalışmaya göre, en alttaki % 40 gelirin 1965'te 19.34'ünü alırken 1980'de 16.06'sını alabilmiş, buna karşılık en üstteki % 20 sırasıyla 41.81 ve 45.39'unu almıştır (Koo,1984,1030). Bu rakamlar toplumun en alt ve en üst kesimlerinin, gelirin paylaşımında 1980'lerde de 1965'lerdeki konumlarını koruduklarını, hatta alt kesimler için durum kötüleşirken, en üst kesimler için iyileştğini göstermektedir. Bütün bu rakamlar devletin toplumsal sınıflarla ilişkisi konusunda oldukça net sonuçlar ortaya koymaktadır.

Sonuç

Devletin aktif olarak sanayileşme sürecinin içinde yer alması, onun aynı zamanda, ekonomik ve toplumsal yapıyı etkileyebilme gücünü de elinde bulundurmasına neden olur. Bu yüzden devletin toplumsal sınıflardan, daha doğrusu bu sınıfların doğrudan ya da dolaylı etkilerinden yalıtılmış olup olmaması çok önemlidir. Ancak burada daha önce sorulması gereken soru acaba devlet kendisini toplumsal sınıfların etkilerinden yalıtabilir mi sorusunun sorulmasıdır. Bu soruya verilecek cevaplar doğal olarak, devletin tanımına ilişkin tartışmaların dışında, onun tarihsel gelişim sürecinin her hangi bir aşamasında toplumsal sınıfların etkilerinden yalıtılmış olabileceğine ilişkin değerlendirmelerin sonucuna göre değişecektir. Aynı zamanda bir ülkenin tercih ettiği sanayileşme politikası ve bu politikaların uygulanacağı ülkenin

toplumsal sınıfların gelişmişlik düzeyi de yukarıdaki soruya verilecek cevapları etkileyecek unsurlar arasında sayılabilir.

Güney Kore devletinin toplumsal sınıflardan yalıtılmışlığı ya da özerkliğini bu çerçevede değerlendirdiğimizde, ülkenin ekonomik ve toplumsal politikalarında ortaya çıkan tercihinin önemli bir değişken olduğunu görürüz. Güney Kore'nin kapitalist sanayileşme temelli tercihi doğal olarak sermaye birikiminin sürekliliğini zorunlu kılar. Sermaye birikimini sermaye kesiminin sağlaması temel amaç olmakla beraber yeterli gelişmişlik düzeyinde olmaması dolayısıyla bir çok az gelişmiş olarak tanımlanan ülkede olduğu gibi Güney Kore'de de devlet böyle bir görevi üstlenerek çok kısa bir zaman içinde güçlü bir sermaye kesiminin oluşmasını sağlamıştır. Ülkenin uzun yıllar askeri bir yönetim altında olması, devletin politik tercihlerini etkileyecek güçlü bir toprak sahibi sınıfının olmaması, seçim kaygısı olmadan uzun dönemler belli hükümetlerin iş başında olması ve devletin işçi ve çalışanlara kesin tavrının sürekli bu kesimlerin baskı altında bulundurulması biçiminde ortaya çıkması gibi etkenler de sermayenin kısa sürede dünya ölçeğinde büyüyebilmesinin koşullarını yaratmıştır. Bu unsurların dışında Güney Kore'yi etkileyen dış dinamikler de devletin ekonomik ve toplumsal politikalarının oluşmasında iç dinamikler kadar etkili olmuştur. Örneğin; endüstrilerin yer değiştirme süreci ile ortaya çıkan uluslararası işbölümündeki değişimlerin yarattığı ortamda emeğin oldukça düşük ücretlerle çalıştırılması dolayısıyla emek yoğun ürünlerde karşılaştırmalı bir üstünlük elde edilmesi Güney Kore'nin ekonomik tercihlerini etkileyen dış dinamikler arasında sayılabilir. Devletin bu koşullarda kalkınma sürecine etkisi, asker kimlikli kişilerden oluşan hükümetlerin uzun yıllar iş başında olmasının verdiği rahatlığı, bu hükümetlerin otoriter yönetiminin kendisine verdiği olanaklarla birleştirerek, kalkınma sürecinin ilk yıllarında ortaya çıkabilecek toplumsal tepkilerin önlenmesinin sağlaması ve sermaye birikimine ilişkin koşulların sağlanması dolayısıyla yerli sermaye sınıfının oluşturulmasını sağlamak biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden devletin toplumsal sınıfların hepsinden aynı ölçüde uzak olduğundan bahsetmek, uygulanan politikaların sonuçları değerlendirildiğinde pek de olası görülmemektedir.

Kaynakça

- Allgeier, P.F. (1988), "Korean Trade Policy in the Next Decade: Dealing With Reciprocity", *World Development*, Vol. 16, no 1.
- Alpar, C. (1980), *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, Turhan Kitabevi.
- Amsden, A. (1989), *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press.
- Amsden, A. (1991), "Üçüncü Dünya'da Sanayileşme", *Birikim*, Sayı 28, Ağustos.
- Balassa, B. (1982), *Development Strategies in Semi-Industrial Economies*, John Hopkins University Press.
- Berksoy, T. (1982), *Az gelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme*, Belge yayımları.
- Chang, H.J. (1993), "The Political Economy of Industrial Policy in Korea", *Cambridge Journal of Economics*, No 17.
- Crone, D.K. (1988), "State, Social Elites, And Government Capacity in Southeast Asia", *World Politics*, Vol 40, Jan.
- Cummings, B. (1987), "The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sector, Product Cycles and Political Consequences", F.C. Deyo (Ed.), *The Political Economy of the New East Asian Industrialism* içinde, Cornell University Press.

Cummings, B. (1990), "Latin Amerika Deneyiminin Işığında Güney Kore" C.Badem (Çev.), *Dünya Solu* 4, Akış ve Dönem Yayıncılık.

Deyo, F. (1987), ed., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.

Gills, B. (1994), "Kore Kapitalizmi ve Demokrasi", S.Amin, A.G.Frank, N.Chomsky (Edt.), *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, Alan Yayıncılık

Haggard, S. and C.Moon (1990), "Institutions And Economic Policy", *World Politics*, vol 42, Janv.

Haggard, S. and C.Moon (1983), "The South Korean State in The International Economie: Liberal, Dependent or Mercantile" J.Ruggie (Edt.), *The Anatomies of Interdependence*, Columbia University Press.

Jenkins, R. (1991), "The Political Economy of Industrialization; A Comparison of Latin American And East Asian Newly Industrializing Countries", *Development and Change*, Cilt 22.

Johnson, C. (1987), "Political Institutions and Economic Performance: The Government-Business Relationship in Japan, South Korea and Taiwan", F.C.Deyo (Edt.), *The Political Economy of the New East Asian Industrialism*, Cornell University Press.

Koo, H. (1984), "The Political Economy of Income Distribution in South Korea: The Impact of the State's Industrialization Policies" *World Development*, Vol 12.

Koo, H. (1987), "The Interplay of State, Social Class, and World System in East Asian Development; The Cases of South Korea and Taiwan", F.C. Deyo (Edt.), *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.

Leipziger, D.M. (1988), "Industrial Restructuring in Korea", *World Development*, Vol 16, no 1.

Luther, H.U. (1984), *Güney Kore Bir Model Olabilir Mi?* E.Özbek (Çev.), Belge Yayınları.

Sungur, N. (1995), *Güney Kore Kalkınmasının Temel Dinamikleri*, 4.Sosyal Bilimler Kongresine sunulan Tebliğ.

Türk Harb-İş (1997), *Asya-Pasifik'teki Yeni Gelişmeler: Güney Kore*, Yayınlanmamış Çalışma.

Wilkinson, B. (1994), *Labour and Industry in the Asia-Pacific*, Walter de Gruyter Press.

World Development Report, (1990), *Poverty, World Development Report-1990*, Oxford University Press.

World Development Report, (1995), *Workers in an Integrating World, World Development Report-1995*, Oxford University Press.

Giriş:

1994 yılında biliyorsunuz, Meksika bir finansal kriz geçirdi. Aslında Güney Kore, Türkiye, Meksika'nın bazı ortak özellikleri var. Üçü de klasik sanayileşmiş merkez ülkeler dışında OECD'ye üye olan üç tane az gelişmiş ülke konumunda, Meksika'yla Güney Kore bu anlamda sürekli olarak tartışılan ülkeler. Bu anlamda, bu ülkeler gelişmiş ülke statüsüne geçmeye kendilerini aday görüyorlar.

Şimdi, Meksika için, 1994 yılı çok enteresan bir yıl oldu. Bir ülkenin bir on yılına bu kadar olay sığsaydı, o ülke için önemli bir olay sayılırdı, Meksika 1994 yılına bu kadar şeyi sığdırdı. Bir tanesi, 1994 yılı itibarıyla; Meksika, milli geliri Türkiye'den aşağı yukarı daha fazla olan, nüfusu Türkiye'den o kadar fazla, nüfusunda 94'ün üzerinde bir ülke ve 1 Ocak'ta, NAFTA, yani, Amerika, Kanada'yla birlikte serbest ticaret anlaşması yürürlüğe girdi. Zapadista İsyanı başladı, mart ayında başkan adayı öldürüldü, ondan sonra OECD'ye girdi, 1994'ün ağustos ayında yeni bir başkan seçildi, onun hemen arkasından iktidardaki kurumsal devrimci partisinin genel sekreteri öldürüldü, yani, bu kadar çok olayı bir araya sığdırmışken, 1994'ün aralığında bu finansal kriz patlak verdi, bütün dünyanın dikkatlerini üzerine toplayan, yani, yedi tane demek ki büyük olay meydana geldi.

Meksika Türkiye benzerlikler ve farklılıklar

İsterseniz Meksika ile Türkiye arasındaki bazı benzerlik noktalarından başlayalım, Meksika'nın bir özelliği hiçbir zaman tam demokratik olmamakla birlikte, 1900'lerin başından itibaren kısmi demokrasi hep olmuş, hep seçimler yürütülmüş; ama iktidarda hep aynı parti, dünyanın en iktidarda en fazla kalan partisi, kurumsal devrimci partisi 1910'dan beri Meksika'da iktidarda. Bu ülkede parti sayısı değişmekle birlikte, kurulan partiler, her zaman muhalefet partileri oluyor; ama, hiçbir zaman demokrasi olmuyor, diğer partilerin propagandaları, örgütlenmeleri, engelleniyor. Buna rağmen partiler genelde seçime giriyor, ilk defa 1988 yılı seçimlerinde, bundan evvelki devlet başkanı Salinas'ın seçildiği seçimlerde, merkez sol diyebileceğimiz adayın seçimleri kazandığı genel kabul görüyor, seçim sonu Salinas seçiliyor. 1994 seçimlerinde, yani, bu söylediğim seçimlerde, gerçekten, tekrar Kurumsal Devrimci Parti seçiliyor; çünkü, bayağı sıkı bir takip oluyor, uluslararası kuruluşlar, gözetmenler izliyorlar, seçimin dürüstçe yapıldığına karar veriyorlar, bu da şunu getiriyor, orada güç mücadelesinde genelde o partinin içerisinde cereyan ediyor, yani, ülkedeki güç kaymaları, grupların iktidara ağırlıklarını koymaları, iktidarların değişmesiyle değil de o parti içindeki güç dengelerinin değişmesiyle yansıyor. Meksika tarihinde zaten iki tane kamucu, çalışanlardan yana popülist iktidar var, bu dönem, çalışanların haklarının ve gelirlerinin yükseldiği dönemler.

Meksika'nın bir özelliği de, oldukça kooperatif bir yapı var, yani, orduya, kamu çalışanlarına, işçilere, hepsine, iktidardan veya belli kesimlerden pay iktidara giriyorlar, dönem dönem ağırlıklarını artırarak giriyorlar ve özellikle bunların temsilcileri de her zaman iktidarla bağlantılı. Mesela, Meksika'nın en büyük işçi sendikası lideri 96 yaşında, ve 60 senedir

Meksika'da Kriz ve Gelişmeler *

Hayri KOZANOĞLU (**)

aynı görevde, artık, tahmin edersiniz, netice itibarıyla resmen emekli olması değil de dünyadan emekli olması.

Örnek olarak daha iyi anlaşılması için bu ülkenin 1 Mayıs işçi bayramına nasıl baktığına bakmamız gerekiyor. 1 Mayıs'ın kutlanması gerektiği kanaatte ve her 1 Mayıs'ta bizdekine benzer, birlik, beraberlik, ülkenin bölünmez bütünlüğü gibi gerekçelerle, o sene işçilerin 1 Mayıs'a katılmamaları gerektiği konusunda bir açıklama yapılıyor.

Fakat, Meksika'daki bu kooperatif yapı, 1980'lerden itibaren, özellikle 1982'de çatırdamaya başlıyor; çünkü, ülke küreselleşme sürecine tamamen entegre olup, liberal politikalar uygulamaya başlıyor. Bu tip politikalarda bildiğiniz gibi bütün hayat alanlarını sermayeye açma, diğer hukuksal yapılara, güç odaklarına mümkün olduğu kadar az pay verne anlayışına dayalı.

Aslında, Meksika'yla Türkiye'nin tarihsel süreçleri de birbirine çok benziyor. Portinyoyla Özal da birbirine çok benziyor, tipleri de çok benziyor, kısa boylu, şişman, konuşması birbirlerine çok benzediği söylüyor. Meksika'yla Türkiye hep aynı süreçleri yaşıyorlar, ama, Türkiye'de her zaman daha başarısız politikalar izleniyor, kuralların mevcut kuralların da dışına çıkılıyor, onun için, Türkiye'de sorunların patlak vermesi Meksika'dan daha yavaş seyrediyor. Onun için, Türkiye özel bir vaka olarak değerlendiriliyor, Meksika dünya kapitalizminin o anda vardığı nokta, dünya kapitalizminin gelişmekte olan ülkelerde ne gibi sarsıntılara yol açtığının işareti olarak görüyor, örneğin, Türkiye, 1970'lerdeki hızlı dış borç alma, biliyorsunuz, 70'lerde dünyada yatırımların daraldığı şiddetli bir durgunluk dönemi, bu dönemde petrol fiyatları çok artıyor, petrol ihraç eden ülkelerde büyük fonlar birikiyor ve bu fonlar, bizim gibi ülkelere borç olarak veriliyor, sermayeyi en kârlı yatırım alanı olarak banka kredisi şeklinde bizim gibi ülkelere kanallıze edilmesini gerektiriyor. Yani, bu dönemde, bizim gibi orta gelişmiş ülkeler, Brezilya, Meksika, Arjantin, Türkiye, Mısır, Güney Kore, bunların borç miktarları çok artıyor; ama Türkiye finansal dinamikleri yönetemediği için 1979 yılında fonların fazla olduğu dönemlerde faiz oranlarının düşük olduğu, dünyada likiditenin fazla olduğu, sistemin bu anlamda bir krize girmediği bir dönemde Türkiye çok kötü bir borç politikası fiyatıskosuyla Türkiye borçlarını ödeyemez hale geliyor. O sırada dünyada en fazla borçların arttığı dönem. İşte, Meksika böyle sıkı borçlanan ülkelere bir tanesi, Meksika'nın dış borçlarını ödeyemeyeceğini askıya almasıyla, dünyada borç krizi başlıyor, ardından bütün ülkeler, borç ertelemesine gidiyorlar. Aynı şekilde 1994'de dünyadaki globalleşmeye ve serbestleşme sürecine entegre olan ve bu anlamda örnek gösterilen önemli ülkelere. Amerika ile Meksika arasında çok sıkı ekonomik ilişkiler var, mesela,

*) Bu yazı BİLAR'da gerçekleştirilen "Kapitalizm ve Azgelişmişlik seminerine sunulmuştur."

(**) Yard. Doç. Dr..

yaklaşık olarak 40 milyar dolarlık ithalatı, 40 milyar dolarlık ihracatı var. Türkiye'nin toplam ihracatının iki katı, Amerika'nın çok büyük çıkarları var, yapılan doğrudan sermaye yatırımları bir yana. Bu nedenle, Amerika devreye giriyor, bu bakımdan dünyada şu anda kadar hazırlanmış en büyük yardım paketiyle devreye girerek Meksika krizinin daha da derinleşmesini önüyor. IMF bu arada devreye giriyor. Bütün bu yardımı Amerika kendi çıkarlarını korumak için yapıyor. Bu arada borsada önemli bir düşüş kaybedince her gelen bin dolar 350 dolara düşüş var. Daha evvel çok sıkı bir yükseliş var, yani, bir fon geliyor 1000 dolarken, yüzde 50 kârla 1500 dolar olarak gidiyor, öbür fon geliyor 1000 dolar olarak, 350 dolar olarak dönüyor, bunlar, çok büyük rakamlara ulaşıyor. Mesela, Meksika borsası 100 milyar dolar civarında bir borsa, Türkiye'de, biz, borsanın çok sorun olduğundan bahsediyoruz. Şu anda iğ borsa 25 milyar dolar civarında, sırf yabancıların elinde tuttuğu Meksika hazine bonoları 25 milyar doların üzerinde, yani, Dünya için de önemli bir ülke.

Şimdi, Meksika krizi neden bu kadar ilgi topladı, Türkiye'de benzer krizi 1994 sonunda yaşadı ama bu kadar ilgi toplamadı. Böyle simgesel bir ülke, küreselleşmenin en fazla yoğunlaştığı bir ülke. Diğer bir taraftan Meksika neoliberalizmin örnek olduğu bir ülke, Meksika borç krizine girdiği zaman bunun faturasını devlet müdahalesine, bütçe açıklarının fazla olmasına ve kamunun ekonomideki rolüne bağlı olmasına bağlanmıştı. 1994 krizinde söyleyecek bir şey kalmamıştır; çünkü, Meksika neoliberalizmi reçetelerini aynen uygulamıştır. Bütçe açıklarını kapatmıştı, hızlı bir özelleştirme yapmıştı, finansal yapısını liberalleştirmişti, devlet müdahalelerini en aza indirmişti, böyle örnek laboratuvar bir biçimde kriz patlaması olumsuz işaretleri, Meksika'da büyük dış fonlarla şu anda kriz atlatılmıştır. 1996 yılında tekrar ekonomi düzlüğe çıkıyor. Meksika'nın şöyle bir özelliği var, bir taraftan bütün dünyada büyük bir başarı ölçüsü olarak anlatılıyor; halbuki krizin gerçekleştiği dönemde bakıldığında zaman, hakikaten, Meksika'da, kişi başına düşen gelir yükselmüyor yani, 1980'deki düzeyiyle aynı kalıyor, büyüme hızı da fazla yüksek değil. Artık, servetin el değişmesi, servetin ellerde değişmesi süreci yaşanıyor. Meksika'da rakamlara baktığınız zaman çok daha fazla sınırlı sayıda zengin ailenin tüm ülke ekonomisini kontrol ettiği bir ülke, fakat, 80'li yıllarda bu sayı çok daha artıyor.

Şimdi, bütün Latin Amerika, aslında, 1980'li yıllarda büyük bir borç kriziyle karşılaştılar, hepsi neoliberal politikalara sarıldılar, gelir dağılımların zaten çok bozuk olduğu ülkeler, Meksika'daki gelir dağılımı Türkiye'den daha da bozuktur. Brezilya biliyorsunuz gelir dağılımının dünyada en bozuk olduğu ülke. Buralarda yaşam alanları tamamen ayrılıyor, büyük şehirlerde müthiş bir terör var, hem zenginlerin de pek mutlu olmadığı ülkelerdi, zenginler sokağa çıkmaya korkuyorlar, kendi yaşamlarına çekiliyorlar. Türkiye'ye göre, sokağa çıktığınız zaman gelir dağılımı farkını çok daha iyi görebiliyorsunuz, bir de etnik köken olarak yüzde 10 melezler, yerliler oluşturuyor. Mesela, Meksika televizyonunu izlediğiniz zaman İspanyol televizyonunu izlemekten bir fark göremezsiniz, mesela, şarkıcılar bakanlar hepsi bir Avrupalı, Akdenizli görünümünde; ama, sokağa çıktığınız zaman, şoförler, polisler, hepsi yerli, belli oluyor.

Bir bölgesi var, burada, yaklaşık 500 bin kişi çalışıyor. Burada üretim yapan şirketler önemli şirketler. Çok küçük bir alanda bunlar aşağı yukarı Türkiye'nin ihracatına yakın bir

oranda Amerika'ya ihracat yapıyorlar. 15 milyar dolar civarında bir ihracat yapıyor, bunun 12 milyar dolar girdisi Amerika'dan sağlanıyor. Meksika çok önemli petrol rezervi olan bir ülke. Zaten, Meksika'da, kamuya yönelik yatırımların kaynağını büyük ölçüde bu petrol gelirleri oluşturuyor. Son 94 krizinden sonra ilk gündeme alınan politika özelleştirmektir, fakat, önemli bir tepki doğdu kamuoyunda ve bu engellendi, satamadılar onu.

Meksika'nın bu anlamda Türkiye'den farkı, Türkiye 1980'li yıllarda borçlarını büyük bir sadakatla ödemiş bir ülke, dış borç ödemelerinde aksamaya gitmiyor. Bu ülkeler borçlarını ödeyemeyince, alacaklı olan bankalar bu borçları, alacaklılarını portföyünden çıkarmaya karar veriyorlar. İkinci piyasada ki alacaklar da özelleştirmede kullanılıyor. Yani, gidiyorsunuz, 150 milyar dolarlık bir alacaklısınız; ama, bunu öderken 140 milyar dolar, bankalar bir kısmını takip etmiş oluyor, burada gidiyor hükümetle pazarlığa oturuyor, bu para karşılığında kamu hisselerini satın almak zorunda kalıyorlar ve Meksika'daki özelleştirmelerin büyük bir kısmını bu borç hisse senedi kasası oluşturuyor. Bütün özelleştirmede, özellikle, Salinas döneminde Salinas'a yakın olan işadamlarına öncelik tanındığı görülüyor, ama böylelikle, çok düşük fiyatlara kamuya ait varlıklar devredilmiş oluyor. '94 krizinden sonra, limanları otayolları, petrokimya tesislerini satmayı düşünüyorlardı; ama, kamuoyundan çok büyük tepki gelince bunu gerçekleştiremediler. Böylece, Meksika'da her benzer ülkede olduğu gibi makro dengeler sağlanıyor. Ama, krizin faturası çalışanlara çıkarılıyor. Mesela 1994'de 850 bin kişi yaklaşık olarak işsiz kaldı, bunun sınırlı bir kısmı işe sahip oldu. Yani 90 milyonluk Türkiye'de yarısını, ülkenin çalışabilir nüfusun yarısını işsiz ve ya 1000 doların altında gelir getiren işlerde çalıştığı görülüyor, ki 2500 dolar civarında geliri olan bir ülkede bu çok vahim bir duruma işaret ediyor.

Meksika'nın tarihsel gelişimi

Modern Meksika ekonomi tarihinde birinci "Meksika mucizesi" 1955-70 arasına rastlar. Bu dönem sabit nominal döviz kurları, düşük bütçe açıkları, ithalat lisansları ve yüksek gümrük korumaları, pozitif faiz oranları ve çok düşük sermaye kazancı vergileriyle şekillenir. Yatırımların GSMH'ya, oranının 1955'te % 14.3'ten, 1970'te % 22.7'ye yükseldiği bu dönem, % 6.7 büyüme, % 3.8 enflasyon ortalamasıyla başarılı bir ithal ikameci büyüme uygulaması kabul edilebilir. Diğer taraftan, gittikçe artan gelir dağılımı bozukluğu, eğitim ve tarım alanına yapılan yatırımların durmadan gerilemesi dönemin diğer özelliğidir. Zaten, sanayide düşük ücret-yüksek sömürünün sınırına gelinmesi, desteklenmeyen tarım üretiminin gerilemesi sonucu kalabalıkların büyük şehirlere göçü ve içe kapalı ekonominin dış açıklarının durmadan kabarması dönemin sonunu getirmiştir. 1968'de en fakir % 20'nin toplam gelirdeki payının % 3.4, buna karşın en zengin % 20'nin % 58.0 olması bir fikir verir herhalde.

Meksika'nın ekonomik gelişim sürecine gözataırken daha gerilere dönersek, 20. yüzyılın ilk muzaffer sosyal devrimi olan 1910 Meksika Devrimi'nden başlayarak 1917 Anayasası'nda da yer alan bir sosyal kontrat, burjuvazi, işçiler ve köylüler arasında daima var oldu. Bu sosyal kontrat, kurulduğundan beri (1929) iktidarda olan devlet partisi PRI'de her kesimin çıkarlarının minimum düzeyde de olsa temsilini getirdi.

Ama halk kitlelerinin hatırı sayılır kazanımlar elde ettiği iki dönem olarak, PRI'nın sol kanadından Lazaro Cordenas'ın (1934-40) ve Lois Echeverria'nın (1970-76) başkanlık dönemleri gösterilebilir. Meksika büyük ve küçük burjuvazinin radikal ve ulusalcı kanadını temsil eden Cardenas'ın başkanlığı döneminde, toprak reformu yapılarak toprak sahibi oligarşiye bir darbe indirilmesi, yabancı petrol şirketlerinin ulusallaştırılması, işçi sınıfının yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları ile desteklenmesi gibi reform adımları atılabilmektedir.

PRI'nın korporatist bir devlet partisi olmaya evrilmesi de bu döneme rastlar. Burjuvazinin tüm kanatları yanında işçi, köylü, ordu ve bürokrasinin de temsil edildiği parti, iktidar mücadelesinin verildiği, sınıfsal çıkarların çatıştığı temel arena haline gelir. Ama, 1970'e gelen süreç içinde sermaye birikimi ve sanayileşme sancıları arasında, daha önce de vurguladığımız gibi dengeler emek aleyhine sistemi sarsacak ölçüde bozulur.

Gene partinin sol kanadından Luis Echeverria döneminde hükümet, sosyal kontratı yenileyerek yeniden güç toplamaya girişir. "Paylaşımçı Kalkınma" diye adlandırılan bu dönemde özellikle sosyal nitelikli kamu yatırımlarıyla büyümeyi sağlamak, gelir dağılımını düzeltme çabası gösterilir. Ama, hükümetin bu çabaya kaynak sağlayacak vergileri artırma gücü olmaması nedeniyle makro ekonomik dengelerin bozulması önlenemez. Bu sorunlara, güçlenen sendikalar ve yükselen toprak mücadelelerinden huzursuz olan burjuvazinin muhalefeti yükseltmesiyle "paylaşımçı kalkınma" dönemi kapanır; IMF'nin önerdiği istikrar programı uygulanmaya başlanır.

Lopez Portillo dönemi (1977-82) büyük sermayenin çıkarlarını ön plana alan, işçi sınıfını sindirmeyi amaçlayan bir istikrar programıyla başladı. Fakat yeni petrol yataklarının keşfi ve petrol fiyatlarındaki büyük artış, ikinci kez Meksika mucizesi hülyalarını canlandırdı. Artacak petrol üretimi ve yüksek petrol fiyatları varsayımıyla yapılan planlar, sınırsız bir borçlanmayı, aşırı değerlenen döviz kuru ise ithalat patlamasını doğurdu. Kaynak bolluğu, sosyal programları destekleme böylece IMF programının kitlelere yükünü geçici de olsa azaltma olanağı getirdi. Hesapsız harcamalara petrol fiyatlarındaki düşüş ve diğer ihracat ürünlerinde olumsuz dış ticaret hadleri de eklenince Meksika 1982'de dış borç ödemelerini askıya almak zorunda kaldı.

Döviz kontrollerinin tekrar yürürlüğe konmasıyla, tahminen 20-22 milyar dolar mertebesinde sermaye yurt dışına kaçtı. Diğer bir tahmine göre de, 3 yıl içinde 39 milyar dolar ülkeyi terketti; 25 milyar dolarlık kısım ABD'de gayrimenkule yatırıldı. Portillo'nun, krizden sorumlu tuttuğu bankacılık sistemini kamulaştırması halk arasında heyecan yarattı, büyük kitlelerin katıldığı coşkun gösteriler düzenlendi. Şimdi geriye bakılınca, hükümetçe bu adımın, uluslararası bankaların alacaklarını üstlenip, dış aleme güven vermek için alındığı yorumu yapıyor. Kısaca, ikinci Meksika mucizesi de hüsransla son buldu.

1982 Aralık'ta, başkan de la Madrid'in göreve başladığı tarih olduğu kadar, neo-liberal projenin başlangıcı, sosyal kontratın feshi tarihi olarak da kabul edilebilir. Bu dönem (1982-1987) en ortodoks IMF programlarının uygulandığı, asgari ücretin % 42, ortalama sanayi ücretlerinin % 29 düştüğü bir dönem oldu. İşsizlik % 8'den, % 24'e fırladı. Geçmiş dönemin popülist suçlanırken, sosyal programlar bütçe dengesini sağlama çabalarına kurban edildi, özellikle eğitim büyük dar-

be yedi.¹⁰ Neredeyse, ülkenin tüm potansiyeli dış borç servislerini zamanında yapabilmeye hasredildi. Yurt dışına büyük kaynak aktarımı, emekçi sınıflarının sefaleti pahasına gerçekleştirildi.

Salinas yılları

Carlos Salinas de Gortari, 1989'da PRI'nın muhtemelen seçim kazanamayan ilk başkanı olarak göreve başladı. Çünkü sol muhalefet, 1988 seçimlerinde toplumsal muhalefeti örgütleyerek, adayı Cuauhtemoc Cordenas'ı iddialı duruma getirmişti. Yaygın kanaate göre, seçimi Cardenas kazanmasına karşın, usulsüz oy kullanımı, hileli sayım ve tüm seçim denetim organlarının iktidar partisinin kontrolünde olması gibi nedenlerle, Salinas seçimin galibi ilân edildi.

İktidarın gedikli partisi PRI'nın bu başarısızlığını hazırlayan en önemli neden, de la Madrid döneminde korporatist yapının çöktürülmesiydi. IMF denetiminde uygulanan neo-liberal proje geniş toplumsal ittifaklara izin vermiyordu. Brezilya'dan sonra uluslararası finansal sisteme en çok borcu olan GOÜ Meksika'nın "emin ellerde" olması gereği, dış ticaretinin 1988 sonu itibarıyla % 80'i ABD ile olan bir ülkenin (ihracat ve ithalat sırasıyla, 24 ve 21 milyar dolar)¹¹ maceraya atılmasına izin verilmeyeceği gerçeği, seçim marifetlerine "tolerans" gösterilmesini mümkün kıldı.

Ama işin ciddiyetini gören Bush yönetimi, Salinas'a geniş destek verilmeden işin yürümeyeceğini anladı. Ulusal büyük burjuvazi ve uluslararası sermaye arasında devletin ekonomiden çekilmesi, yaygın özelleştirmeler, dış ticaretin liberalleşmesi, ülkenin yabancı sermayeye açılması "konsensus"uyla sonuçlanan adeta gizli bir pakt imzalandı. Burada korumacılığa alışkın yerel sermayenin liberalleşmeyi nasıl kolayca kucakladığı sorulabilir. Meksika büyük burjuvazisi, bazı kanatların muhalefetine karşın, iktidarının birinci teminatının uluslararası sermaye ile bütünleşmek olduğunu sonucuna varmıştı. Bazı iş alanlarından çekilmek gerekse de, yeni iş alanlarına girmenin, çok uluslu şirketlerle ortak üretim yapmanın daha rasyonel olacağına inanmıştı.

Peru'lu yazar Mario Vargas Llosa tarafından "mükemmel diktatörlük" olarak adlandırılan politik sistemde, Llosa'ya göre amaç:

"Bir kişinin değil partinin sürekliliğidir. Parti iktidara çöreklenmiştir; parti kendi çıkarına hizmet ettiği ölçüde eleştirilere açıktır; böylelikle, demokratik bir parti olduğunu da göstermiş olur. Fakat, iktidarının devamını tehlikeye düşüren eleştirileri de her yolu kullanarak bastırır."¹²

İşte Salinas böyle esneklik sahibi bir gelenekten geliyor. Bir yandan, "petrol bölgelerini Başkan değil biz yönetiriz" diyen Petrol İşçileri Sendikası Başkanı La Quina'yı iktidara gelişinden henüz bir ay sonra, kapısına orduyu yığarak yolsuzluk ve silah taşımak suçlamasıyla hapse tıkiyordu. Salinas dönemi boyunca neo-liberal projeden zarar gören işçi ve köylü örgütlerini zayıflatmak, onların ücret ve yönetime katılma çabalarını boşa çıkarmak için her yol deniyordu.

Charros adı verilen partiye yakın sendikaların bağımsız demokratik sendikaların varlıklarını tehdit etmesinden korkup, hükümetle her türlü işbirliği ve dalavereden kaçınmama- ları ciddi bir işçi muhalefeti engelliyor, Salinas'ın işini kolaylaştırıyordu.

Diğer yandan, toplumun en yoksul kesimlerine yönelik olarak uygulanmak üzere Millî Dayanışma Programı adı alın-

da bir program başlatıldı. Böylece hem organize emeğe karşı kollamacılık yoluyla bir karşı güç yaratılacak, hem de keyfî harcamalar yapılabilecek hazır bir kaynakla yeni bir siyasî rüşvet mekanizması oluşturulacaktır.

Salinas döneminin önemli özelliklerinden biri de, iş çevreleri, sendikalar ve hükmet tarafından yapılan "pacto" anlaşmasıyla "gelir politikası" uygulamalarıdır. İşçilerin ücretleri ve fiyatlar üzerinde "uzlaşma" arayan, önce 3-6 ay için yapılan, sonra giderek 12 aya uzatılan "pactolar"¹⁴ sonucu emek gelirleri Salinas döneminde millî gelirin % 24.7'sine kadar geriledi.

Başkan Salinas, tam "ağzında gümüş kaşıkla doğmuş" tabirine uygun bir şekilde, zengin bir bakanın oğlu ve Meksika'nın en güçlü iki işadamının torunu olarak doğmuştu. Harvard Üniversitesi'nde kamu yönetimi ve ekonomi tahsili yaparken Machiavelli'nin Savaş Sanatı ve Prens klasiklerini de dikkatle okuduğu gözden kaçmamıştı.

Salinas döneminde ekonomik büyüme % 3'ün ancak biraz üstüne çıkabilmiş, 1982 öncesinin % 6'lık büyüme hızlarına yaklaşamamıştı. Nüfus artışı da gözönüne alınınca kişi başına GSMH, 1982 düzeyini bir türlü yakalayamamıştı. Krize varan süreçte cari işlemler açığı 20 milyar dolara ulaşmış, ABD sınırındaki üretim birimleri, "maquiladoras" sayılmazsa 1980-92 arasında imalat sanayiinde istihdam % 14 gerilemişti. Bu olumsuz göstergelere karşın, Salinas'ın, en azından ekonomik krize kadar, efsanevi başkan olarak nitelendirilebilmesinin sırrının, iyi bir Machiavelli okuru olmasıyla bağlantısı bilinmiyor.

NAFTA'ya giriş

Amerikan Kongresi'nin onayından sonra 1 Ocak 1994'te yürürlüğe giren NAFTA'nın, önce isminin biraz yanıltıcı olduğunu vurgulamakta yarar olabilir. Çünkü anlaşmanın asıl etkisi serbest ticaret alanında değil, yabancı sermaye yatırımları ve sermaye mobilitesi üzerinde görülüyor.

Meksika açısından bakıldığında, 1982'de başlayan liberalleşme sürecinde ortalama gümrük tarifesi 1992 sonu itibarıyla zaten % 13'e gerilediği farkediliyor.¹⁵ NAFTA Anlaşmasını Uluslararası Şirket Stratejisi çerçevesinde değerlendirmek daha anlamlı görülüyor. Bu stratejinin birinci ayağı, düşen kâr oranlarına karşı üretim maliyetlerini ucuzlatmaktır. İkinci ise, sermayenin mobilitesini sağlayarak, sermayenin kolaylıkla en kârlı üretim veya spekülasyon seçeneklerini kovalamasını sağlamaktır.

Sermayenin böyle bir serbestlik kazanmasını sadece en ucuz maliyetli üretim alanlarını seçme, farklı ülkelerin emekçilerinin taleplerini karşı karşıya getirme olanağı bulmasında değerlendirmemek gerekir. Aynı zamanda, sosyal programlar, çevre ve işgüvenliği standartlarına karşı kendini daha rahat koruma olanağı bulması da önemlidir. Sermayenin mobilitesine karşı, emeğin serbest dolaşımının bulunmaması, özellikle Meksika'daki işçiler açısından emeklerini en uygun yer ve şartlarda satabilme hakkının önündeki en büyük engeli oluşturdu.

NAFTA, GATT kurallarının da ötesine giderek, bölge içindeki tüm yatırımcıları yerli, yabancı eşit koşullara tâbi tutmayı gerektirdiği için ulusal sanayii destekleme, sanayileşme politikaları uygulama olanağını ortadan kaldırmaktadır. Aynı zamanda, ihracat yapma veya ithalat ikamesi sağlama zorunluğu, girdileri sağlama şartı, kâr transferi zorunluğu gibi yön-

lendirici hiçbir uygulamaya izin vermemektedir.¹⁶

Buna karşılık, 2000 sayfalık NAFTA metninde emeğin uyum sorunları ve çevre konuları ile ilgili sınırlı sayıda değişim ve çok sınırlı yaptırım bulunmaktadır. Metin, sosyal programlar, politik sistemler, genel ekonomi politikası uygulamalarıyla ilgili hiçbir şey söylememektedir. Meksika'da kriz sonrası uygulamaları, NAFTA şartlarına uyum maliyetlerinin büyük ölçüde toplumun dezavantajlı kesimlerinin sırtına yıkılacağını göstermiştir. Ekonomik eşitsizlikler arttıkça, bozulan sosyal dengeler, büyük şirketler ve uluslararası sermayenin politik süreçleri etkileme gücü de iyice baskın hale gelecektir.

Sermayenin, ucuz üretim faktörleri, düşük vergiler, "deregülasyon" olan yerlere gitmesi hükümetlerin ekonomiye müdahale alanlarını iyice daraltmıştır. Artık sermaye, özelleştirme, finansal serbesti, en sınırlı sosyal uygulamalar neredeyse oraya akarken, sosyal demokrat yaklaşımların bile bu blokta yeri olmayacaktır. Kanada Ontario'da Yeni Demokratik Parti tarafından oluşturulan hükümet, sermaye kaçışı tehdit ve gerçeğiyle zor duruma düşmüş, bir çok fabrika Ontario'yu terketmiştir.¹⁷ Böylece gelecekte seçmen tercihleri üzerine güçlü sermaye lobilerinin daha kolay ipotek koyabileceği ortaya çıkmıştır. Son dönemin hızlı kalkınma örnekleri olan Doğu Asya ülkelerinin başarılarının hükümet müdahalelerine ve ihracat teşviklerine dayalı olduğu düşünülürse, Meksika için bu yol da kapanmaktadır.

Meksika'nın kuzeyinde ABD sınırına yakın bölgede üretim yapan fabrikalara maquiladora denilmektedir. Maquiladoralarda Meksikalı işçilere yaklaşık 500 bin kişilik istihdam olanağı sağlanmaktadır.¹⁸ Meksika'nın maquiladoralardan yaptığı ihracat 1993 yılında 22 milyar dolarla toplam ihracatın yarıdan fazlasını oluşturmakta, bu ihracatın hepsi ABD'ye yapılmaktaydı. Ama maquiladoralarda girdilerin hemen hepsi ABD kaynaklı olduğundan girdi ithalatı da 16,4 milyar doları bulmuştu. Maquiladoraların 1991 itibarıyla ortalama saat ücreti 1.95 dolardı ve 15.60 dolarlık ABD ortalamasının ancak sekizde birini oluşturmaktaydı. Maquiladoralarda çalışma şartları çok ağır olduğundan, işçiler büyük ölçüde bu nedenle bölgede ortalama 6 ay çalıştıktan sonra, memleketlerine dönme veya ABD sınırından sızma yolunu seçmektedirler. Örneğin, Ford'un bu bölgede dünya standartlarında üretim yapan tesisleri varsa da, bu işçi örgütlenmelerine, grev girişimlerine tolerans gösterilmesi, hükümetin bağımsız sendika girişimlerini öldürmeye varan bir sertlikte basturmayı göze alması gerçeğini değiştirmemektedir. Kısaca, maquiladoralarda yarım milyon işçinin sefaletten kurtulma olanağı mevcut olmakla birlikte, insanca yaşam sağlayacak standart ve sosyale haklardan söz edilemez. Bölgenin çapı da Meksika'nın istihdam sorununu çözmeye yeterli değildir.

Zapatistalar ayaklanıyor

NAFTA'nın yürürlüğe girdiği 1 Ocak 1994 günü, Meksika'nın güney eyaletlerinden Chiapas'ta Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu (EZLN) öncülüğünde bir ayaklanma başladı. EZLN sözcülerine göre, bu ayaklanma için Guatemala sınırındaki dağlarda 10 yıla yakın süredir hazırlık yapıyordu.¹⁹ Bölgenin fakir köylüleri geçimlerini kamu mülkiyetinde olan küçük ölçekli topraklarda çoğunlukla mısır ekerek sağlıyorlardı. Salinas döneminde, yapılan "reformlarla" kamuya ait toprakların serbest piyasa koşullarında alınıp satılması olanaklı hale geldi. Bölgedeki topraklar büyük ölçüde, büyük

çiftlik ve plantasyon sahipleri, az sayıda zenginleşen köylü ve çiftçinin elinde toplanmaya başladı.

Chiapas bölgesindeki gerilimin çok sayıda ekonomik nedeni var. Chiapas yüzölçümü olarak Meksika'nın % 3.8'ine, 85 milyonluk nüfusun da 3.5 milyonuna sahip. Buna karşın, eyalet Meksika'nın hidroelektrik gücünün yarıdan fazlasına ev sahipliği yapıyor. Ayrıca Chiapas en büyük kahve ihracatçısı, ikinci petrol üreticisi, ülkenin temel gıda maddesi mısırın üretiminde de üçüncü sırada. Tütün, muz, kakao, soya, kereste üretiminde Chiapas hep ilk üç sırada bulunuyor. Buna karşın, Meksika'nın 32 eyaleti arasında sefalet ve marjinalleşme kriterlerine göre en kötü durumda olanı da Chiapas. Aktif nüfusun % 19'unun hiçbir geliri yokken, geri kalanların % 39'unun geliri de asgari ücretin altında. Chiapas, çocuk ölüm oranı, okullaşma oranı gibi sosyal göstergeleri de en bozuk eyalet. Chiapas'taki modern üretim birimlerinin de vasıflı eleman ihtiyacını başka eyaletlerden sağlaması, buna karşın bölge yerlilerinin kuzey eyaletlerde en sağlıksız işlerde çalışma zorunda olması ayrı bir tepki kaynağı. Bölgede büyükbaş hayvancılık hızla gelişirken, küçük köylüler için ekim alanları daralmış. Küçük hayvan yetiştiricileri de ürünlerini ancak büyük çiftlik sahiplerine düşük fiyatlarla satabiliyorlar.

Salinas döneminde, devletin ekonomiden çekilmesi anlayışı, çiftçilerin ürünlerini, özellikle kahveyi uygun fiyatlarla satabildikleri devlet satınalma ofislerinin de piyasadan çekilmesi sonucunu doğurmuş. Küçük üreticiler böylelikle daha da zor duruma düşmüşler.

NAFTA antlaşması, Meksika mısır üretiminin bir süre daha sınırlı ölçüde korunmasına izin veriyor.

Amra yapılan araştırmalar, modern üretim teknikleri ve makineleşmenin etkinliği artırdığı tahıl üretiminde ABD'nin, emek yoğun üretim gerektiren sebze ve meyve üretiminde Meksika'nın mukayeseli üstünlüğü olduğunu gösteriyor. Meksiko City'nin 200 mil kuzeyindeki bir bölgede ABD'nin en büyük konserve ve donmuş gıda üreticileri konuşlanmış durumdalar.

Her ne kadar, bu sektör belli bir istihdam olanağı yaratıyorsa da, işler düşük ücretli ve çoğunlukla mevsimlik. Ayrıca Chiapaslılar'a bu gelişmelerden doğrudan bir pay düşmüyor.

Chiapas'taki ayaklanmayı belki de en iyi bi Chase Manhattan Bankası uzmanının gizli notu özetliyor. Not, "Meksika'daki parasal kriz Meksika işçi sınıfının daha uzun bir süre ücret düşüşleri ve gerileyen yaşam standartlarını kabul edip etmeyecekleri sorusunu gündeme getiriyor" dedikten sonra, bankayı, EZLN ve Meksika işçilerinin zaptırapıt altına alması için Zedillo'ya baskın yapmaya çağırıyor.

Meksika Plütokrasisi

Meksika ekonomisinin % 27'sini Meksika işadamları Konseyi'nin üyesi 40 grup kontrol etmektedir. TÜSİAD gibi bu konseye de üyelik sıkı koşullara bağlı olup, genellikle milyar dolar mertebesinde serveti olanlar kabul edilmektedir. Amerikan finans çevrelerinin dergisi *Institutional Investor* bile kriz sonrası değerlendirme yazısında, Meksika ekonomisini bu sanayi ve finans devlerinin yönlendirdiğini vurgulayıp, yazıya "İktidar Plütokratlara" başlığını koyuyor.

Amerikan Senatosu Ticaret, Bilim ve Ulaşım Komitesi Başkanı Ernest Hollings ise, "Meksika'da tüm önemli ekonomik kararları 300 kişilik çok müreffeh küçük bir grup alır" di-

yor.³⁴ Salinas başkan olmadan önce *Forbes* dergisinin milyarlar zenginler listesinde sadece bir Meksikalı varken, Salinas döneminde bu sayı 13'e yükseldi. Meksikalı milyarderlerin çoğu özelleştirme uygulamalarıyla servetlerini katladıkları gibi, genellikle Salinas'ın yakını ve PRI'nin destekçisi kişiler bu "pastadan" daha büyük pay aldılar. Örneğin, Başkan'ın politik müttefiki bir banker olan Carlos Slim Helu telefon şirketi Telmex ve bir kamu bankasının kontrolünü ele geçirdi; diğer bir PRI finansörü Pablo Brener'e Meksika Havayolları sunuldu; yakın bir arkadaşı Jorge Larreo'nun payına kocaman Cananea bakır madeni düştü. Özelleştirme yoluyla büyük servetler kazanılan diğer bir alan otoyol imtiyazları oldu.

Forbes dergisine göre, en zengin 25 ailenin serveti, -Salinas öncesi milyarlar, medya kralı Azcarraga da dahil edilirse- 44.4 milyar doları buldu.³⁵ Meksika özelleştirme programları rekabetçi açık teklif sistemi uygulanmadığı için eleştirilere uğradı. Yabancı şirketlerin çoğunluk hissesi bulundurmaları yolunun kapalı oluşunun da, kamu kuruluşlarının yerel tekel-ler tarafından ucuza kapatılmasını kolaylaştırdığı söylenebilir. 1982-92 arasında kamu kuruluşu sayısı 1.155'ten 217'ye geriledi.³⁶ Ünlü politika bilimcisi Jorge Castenada'ya göre, yeni güçler dengesi sanayi gruplarının hükümetten şimdiye kadar görülenenden daha fazla taviz koparmasını olanaklı kıldı. Buna karşılık, Salinas aracılığıyla hükümet de sermayeden hizmetlerinin karşılığını elbette talep etti.1994 başkanlık kampanyasına fon sağlamak için Başkan Salinas, Meksika'nın 27 büyük sanayici ve bankacısını "seçkin bir akşam yemeği"ne davet etti. Her katılımcının parti kasasına 25 milyon dolar gibi mütevazı bir katkı yapması isteniyordu. Meksika medya baronu, Televisa'nın sahibi Azcarraga'nın bu talebe, 70 milyon dolarlık bir bağışla onay verdiği öğrenildi.

Büyük finans çevrelerinin dergisi *Institutional Investor* Meksika plütokrasisi ile ilgili makaleyi, hiçbir ekleme gerektirmeyen aşağıdaki paragrafla bitiriyor: "Plütokratlar, uluslararası rekabetin gruplarını vurabileceği daha riskli bir dünyaya hazırlanmalı. Muhtemelen, uzun dönemde kişisel servetleri tehlike altında olmayacak. Meksika'da zenginlerin borsadaki sermaye kazançları vergilendirilmez, veraset vergisi alınmaz. Ayrıca elit zenginler daima politikacı arkadaşlarına güvenebilirler. Fakat fakirlerin bu kadar şanslı oldukları söylenemez."

Meksika'da kriz nüksediyor

Meksika 20 Aralık 1994'te pezoyu % 15 devalüe edince, uluslararası piyasalarda bir çok dalgası yaşandı. Bir gün sonra, dalgalanmaya bırakılmasıyla birlikte pezonun değer kaybı % 39'a yükseldi.⁴¹ Serinkanlı olarak geriye bakanlar, bu sonucun pek de sürpriz olmadığını görebilirler. Sermaye hareketlerini IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası mali kuruluşların da telkiniyle liberalleştiren, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu GOÜ'lerin hemen hepsi böyle bir krizle karşılaşmışlardı. Hele Latin Amerika'da '70'li yıllarda Arjantin, Şili ve Uruguay'ın hızlı dış açılmaları sonucu yaşanan acı deneyin belleklerde canlı olması gerekirdi.

Ödemeler dengesinin sermaye hesabını kısa vadeli para girişlerine açan ülkeler, "sıcak para"yı davet etmiş oluyorlar. Hele finansal piyasalarında derinlik yoksa *Plata Dulce* (tatlı para) yılları başlıyor. Döviz bolluğu kısa sürede yerel paranın değerlenmesini getiriyor. İthalat ucuzluyor, dış tasarruflarla olanakların ötesinde bir refah toplumu görüntüsü ortaya çıkıyor. Kısa süreli arbitraj kârları peşindeki fonlar borsa, hükü-

metin bono, tahvil gibi borçlanma araçları arasında gidip geliyor, üretim kapasitesini genişletecek yatırımlara yönelme olmuyor. İç talebin canlılığı üzerine, aşırı değerlenen döviz kurunun ihracatın rekabet gücünü iyice yıpratması da eklenince dış açık durmadan artıyor.

Üzerinde oturan saatli bombanın fitili gittikçe kısalıyor. Faizler yükseltilerek, para akışlarının pozitif olduğu dönemde biriktirilen rezervlerle felaket geciktirilmeye çalışıyor ve sonunda kaçınılmaz an gelip çatıyor.

1994'te Meksika'nın aylık cari işlemler açığı 2.2 milyar dolara, diğer bir deyişle, gayrisafi milli hasılanın % 8'ine ulaşmıştı. Sırf mart-kasım arasında pezoyu desteklemek için 15 milyar dolar harcanmış, böylece iktidar partisi PRI'nin seçimleri kaybetme riski ortadan kaldırılmak istenmişti. Salinas döneminde yapılan "yapısal reformlar"ın en önemlilerinden biri olan özelleştirmeye sağlanan 25 milyar doların büyük kısmı pezo istikrarını sağlamak amacıyla kullanılmıştı.

Peki, Meksika krizinin tüm finansal piyasaları etkilemesinin, dünya ekonomisi ve finans medyasının bir numaralı konusu haline gelmesinin nedenleri nelerdi?

• Meksika'nın 1982'de dış borç servislerini askıya alması, diğer GOÜ'lere de sıçrayacak dünya borç krizinin başlangıcı olmuştu. Bu sefer de, Meksika'da başlayan krizin yayılmasından korkulmuş, nitekim "tekila etkisi" adı verilen karamsarlık ve panik psikolojisi önce Latin Amerika piyasalarını, sonra Asya piyasalarını etkilemişti.

• Meksika, neo-liberal tüm "yapısal reformları" uygulamış, dış ticaret, para ve sermaye piyasaları liberalleştirilmiş; büyük çapta özelleştirme uygulanmış; yabancı sermayeye ülkenin kapıları açılmıştı. Meksika ekonomisi 1982'de de krize girmişti ama, suçlu gönül rahatlığıyla aşırı müdahalecilik, bütçe açıkları, ulusal kalkınmacılığın iflâsı olarak ilan edilmişti. Meksika krizi, hem "bu kriz liberalizmin krizi mi?" sorusunu sordurduğu, hem de "globalleşmenin erdemleri" üzerine şüphe yaratma tehlikesini taşıdığı için belli çevreleri rahatsız etti.

• Meksika, NAFTA Antlaşması imzalanmadan önce de ABD'nin en büyük ticari partnerlerinden biriydi. 1993'te ABD'nin Meksika'ya ihracatı 41.6 milyar dolar, ithalatı ise 42.3 milyar doları bulmuştu. 1994'te ise Meksika'daki tüketim patlamasıyla araba, hazır giyim ve bilgisayar ithalatındaki sıçrama ABD'ye 50 milyar doları üzerinde döviz kazandırmıştı. Aynı zamanda Meksika çok-uluslu şirketlerin en fazla yatırım yaptığı ülkelerden olup, 1988-92 arasındaki 18.4 milyarlık doğrudan sermaye yatırımı Meksika'yı Çin ve Singapur'dan sonra bu sıralamada üçüncü sıraya yükseltmişti. Meksika, global dünyanın yeni efendileri denebilecek yatırım fonları için de çok önemli bir ülke. Meksika borsası Bolsa'nın piyasa değeri 1993 sonunda 200 milyar doları geçmişti. Meksika'nın "tesobonos" denilen dolar bazındaki tahvillerinin 1995'te ödenmesi gereken kısmı 29 milyar dolardı (bu borçların yabancı yatırımcılar tarafından elde bulunduran kısmı 18 milyar dolar ki, neredeyse Türkiye'nin tüm iç borçlarına eşit).

Kriz sonrası paketleri

Meksika krizinden kuşkusuz, çoğu Amerikalı yabancı fon yöneticileri de olumsuz etkilendi. Pezo-dolar paritesinin 3,50'den 7'ye yükselmesi Meksika'daki yatırımların piyasa fiyatının dolar bazında yarıya inmesi demekti. Bolsa'ya yatırım yapanlar için ise, hisse senedi fiyatlarındaki gerileme za-

rarın boyutlarını daha da artırdı.

ABD, çıkarlarının bu denli yoğun olduğu bir ülkede göz göre göre böyle bir zarara katlanamazdı. Başbakan Clinton, daha başından beri, "Meksika'yı kurtarma" planları önerirken, kaygılarının Amerikan çıkarları olduğunu açıkça telaffuz etti. Kongre biraz ayak diretince, kendi yetkisini kullanarak 20 milyar doları elinin altındaki Döviz İstikrar Fonu'ndan olmak üzere 50 milyar dolarlık bir paket hazırlandı. IMF ve Uluslararası Ödemeler Bankası'nın da katkıda bulunduğu paket, panik havasını önlemede başarılı oldu. Nedeni, "Meksika'nın garantilere fazla bel bağlamasını önlemek" olarak açıklanan ağır paket koşulları, Amerikan hazine bonosu faizlerinin % 2.25 üzerinde bir prim oranı içeriyor. Meksika'nın kamu sermayeli petrol şirketi PEMEX'in gelirleri de paketin güvencesini oluşturuyor. Kısaca, paket Meksika'nın elini ayağını iyice bağlayıp, hareket alanını tümünden daralttı.

Ekonomik krizlere döviz kurları, faiz oranları, yerli ve yabancı sermayenin riskleri çerçevesinde bakanlar için, Meksika krizi şimdilik dindi. Bir ara 7,5'e kadar gerileyen pezo-dolar paritesi 6'da istikrar kazandı. Meksika borsası, bu yazının yazıldığı haziranın ilk günlerinde bir haftada % 3.2 değer kazanmış. 1994 sonu itibarıyla pezo bazında düşüş oranı % 15'e, dolar bazında % 30'a gerilemişti. 1995'in ilk çeyreğinde ihracat % 32 artarak 18 milyar dolara yükseldi. 17 milyar tesobonos ve 9.49 milyar dolarlık dış borç ödemesi aksatılmadı.

Ama, ekonomik krizlere emeğiyle çalışan kitlelerin pençesinden bakanlar için kriz belki daha yeni başlıyor, daha doğru bir deyişle 1982'de başlayan krizli yaşam zaten hiç bitmemişti ki. Çünkü, Meksika mucizesi çalışanlara pek yansımamış, kişi başına gelir düzeyi 1980 düzeyine bile bir türlü ulaşamamıştı. Nihayet kemer sıkma günlerinin bittiği, tünelin sonunun görüldüğü müjdelenirken yeni bir kriz gelmişti. Tam krizin patladığı günlerde *Business Week* dergisi, yayımladığı "21. Yüzyıl Kapitalizmi" özel sayısında artık "global bir orta sınıftan" bahsedilebileceğini vurguluyor, orta sınıf yansıtması kovalayan Meksika ailesi prototipi olarak Lopez ailesini tanıyordu. Lopezler'in geliri '80 sonrasında % 30 gerilemiş, ailenin tüm kaynakları üç çocuğun eğitimine ayrılmış, geçmişte yapılan tatiller hayal olmuştu. Lopezler geleceğe refahlarını artırma, Amerikan mallarını daha kolay tüketebilme özlemlerini giderme umuduyla bakıyorlardı. *Business Week*'teki Lopez ailesi ne durumda bilinmez ama, Meksika'nın ortalama Lopez ailelerini sıkıntılı günler beklediği açık.

Özellikle, tüketici kredisizle borçlanan Meksika orta sınıfları yükselen faizlerin de etkisiyle oldukça zor duruma düşüyorlar. Bankalar, haczettikleri binlerce otomobili istif edecek alanlar bulma sıkıntısı içinde.

"Barzon", Meksika devrimi öncesi sıkıntılı günleri anlatan hüznünlü eski bir şarkının ismi. Kendilerine Barzon adı verilen orta sınıf gruplar şimdi sokaklarda protesto gösterileri yaparak tepkilerini dile getiriyorlar.

Meksika'nın hükümetle işbirliği halinde olan en büyük sendikası 1 Mayıs törenlerini iptal etmesine rağmen, Mexico City'nin en büyük meydanı Zocalo'daki kutlamalara bağımsız sendikalar üyesi 70.000 kişi katıldı. Meksika Maliye Bakanı Guillermo Ortiz tarafından 9 Mart günü açıklanan dozu kaçmış acı ilaç yorumu da yapılan istikrar paketinin olumsuz sonuçlarının şiddetle hissedilmeye başlamasının da bu yüksek katılımda rolü olduğu ortada.

Krizin başlangıcından mayıs sonuna kadar işini kaybedenlerin sayısı 800.000'i bulduğu tahmin ediliyor. İstatistikler, işgücünün % 10'unu temsil eden 4 milyon kişinin de haftada 15 saatten daha az mesai yaptığını gösteriyor. 1995'in ilk üç ayında üretimin yıllık bazda % 9.1 düştüğü bildiriliyor. Bu yıl ekonomideki daralmanın 1982 borç krizi sonrasındaki % 4.3'lük gerilemeyi aşması bekleniyor.⁵³

Peki, bu 9 Mart istikrar paketi neler içeriyordu? Katma değer vergisinin % 10'dan % 15'e yükseltilmesini; yakıt fiyatlarının % 48.5 artışını; elektrik faturalarına % 32 zammı; parasal genişlemenin % 15'e sınırlanması; 12-14 milyar gelir umulan bir program çerçevesinde kalan hemen hemen tüm kamu kuruluşlarının özelleştirilmesini; % 42 enflasyon tahmini altında asgari ücret artışının % 10'la sınırlandırılmasını.

Özelleştirme planı uyarınca petro kimya kuruluşları, limanlar, demiryolları satışa çıkarılıyor. Satış listesinde yer alan Veracruz Limanı, Meksika'nın Fransız ve İspanyol istilacılarına karşı defalarca büyük kayıplar pahasına müdafaa edilmesi nedeniyle simgesel bir nitelik de taşıyor. Ama bu kez, parayı sayana hemen teslim edilecek. Asıl yüklü gelirin, TV uydusu frekansları ve telefon imtiyazlarının satışından gelmesi bekleniyor. Telefon tekeli Telmex'in bu ayrıcalığı 1996 ortasında sona ereceği için, ATT ve MCI'nin başını çektiği 8 şirket Meksika pazarını ele geçirmek için sırada.

9 Mart paketinde, bankaların ödenmeyen alacaklarının yeniden yapılanması için 9.4 milyar dolar, banka sermayelerinin güçlendirilmesi için 3 milyar tahsisat ayrılmış. Pakette soylu nitelikli tek kalem, 550.000 yeni iş yaratmak için konulan 245 milyon dolar. Tabii, ortalama 450 dolara nasıl bir istihdam yaratılacağı ayrı bir merak konusu. Ayrıca iktidar partisi PRI'nin kırsal tabanına yönelik, temel gıda maddelerinin sübvansiyonuna devam edileceği, kırsal kesimde istihdam yaratmak için kamusal projeler yaratılacağı açıklamaları da Zedillo'nun "popülist" vaatleri olarak değerlendirilebilir.

Başkan Zedillo'nun 9 Mart paketiyle Meksika halkı ne zaman çıkacağını kestiremediği karanlık bir tünele giriyordu. Ne tesadüftür ki, hemen ertesi gün 10 Mart'ta, 1989-94 yıllarının efsanevi başkanı Salinas, yolsuzluk söylentilerini; daha da önemlisi, Eylül 1994'te suikast sonucu öldürülen PRI Genel Sekreteri, kızkardeşinin eski kocası Ruiz Massieu cinayetiyle ilgisi olduğu iddialarını geride bırakarak; bu cinayeti planladığı gerekçesiyle hapiste olan kardeşi Raul'u da "adalette" terk ederek, dedesinin uçağıyla kendini en yakın hissettiği ülke ABD'ye uçuyordu.

Dipnotlar

¹ Eliana A. Cardoso ve Stantiago Levy, "Mexico", Rudiger Dornbusch, F. Leslie, C.H. Helmers (eds.). *Open Economy*, Oxford University Press, 1988 içinde, s.348.

² Joel Bergsman, "Income Distribution and Poverty in Mexico", *World Bank*, 1980. Income.

³ Ana Cristina Laurell, "Democracy in Mexico: Will the First be the Last?" *NLR*, sayı 194, 1992, s.34.

⁴ Bernard Rosen, "Unfinished Revolution", *Monthly Review*, Mayıs 1994, s.3.

⁵ Laurel a.g.m., s.36.

⁶ Cardoso ve Levy a.g.m., s.353.

⁷ Laurel a.g.m. s.36.

⁸ Taylor, a.g.e., s.62.

⁹ Laurel a.g.m., s.37.

¹⁰ Cardoso ve Levy a.g.m., s.364.

¹¹ Gan, *International Trade*, 1994.

¹² Aktaran Ernest F.Hollings, "Reform Mexico First", *Foreign*

Policy, Kış 1993-1994, s.95.

¹³ *Business Week*, 27.3.1995, s.26.

¹⁴ Rudger Dornbusch, Alejandro Werner, "Mexico Stabilization, Reform and No Growth", *Brookings Paper on Economic Activity*, 1:1994, s.271.

¹⁵ James M. Cypher, "The Ideology of Economic Science in the Selling of NAFTA", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 25 (4), s.150.

¹⁶ *Business Week*, a.g.m., s.25.

¹⁷ Cypher, a.g.m., s. 150.

¹⁸ A.g.m., s.151.

¹⁹ Ricardo Grinspun, "Nafta and Neoconservative Transformation: The Impact on Canada and Mexico", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 25 (4), s.18.

²⁰ Dornbusch, Werner, a.g.m., s.261.

²¹ David C. Ranney, "NAFTA and the New Transnational Corporate Agenda" *Review of Radical Political Economics*, Vol. 25 (4).

²² Grinspun, a.g.m., s.18.

²³ Grinspun, a.g.m., s. 18-19.

²⁴ Gary Clyd Hufbauer and Jeffrey J. Schott, "Prescription for Growth". *Foreign Policy*, Kış 1993-94, s. 106.

²⁵ A.g.m., s. 106.

²⁶ Daniel Ricca, "When Protest Rises", *Socialist Review*, Şubat 1994, s.13.

²⁷ Roger Burharch, "Roots of the Postmodern Rebellion in Chiapas", *NLR* - May-June 1994, s. 113.

²⁸ A.g.m., s.114-115.

²⁹ A.g.m., s.118.

³⁰ Peter Hakim, "Nafta and After: A New Era for the United States and Latin America?", *Current History*, Mart 1994, s. 98.

³¹ Linda Wilcox Young, "The Political Economy of Free Trade", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 24 (2), s.98-103.

³² *Socialist Review*, Nisan 1995, s.4.

³³ Luey Conger, "Power to Plutocrats" *Institutional Investor*, Şubat 1995, s.28.

³⁴ Ernest F.Hollings, "Reform Mexico First", *Foreign Policy*, Kış 1993-1994, s. 96.

³⁵ A.g.m., s.96.

³⁶ Conger, a.g.m., s.31.

³⁷ A.g.m., s.31.

³⁸ Dornbusch, a.g.m., s.261.

³⁹ Conger, a.g.m., s.36.

⁴⁰ A.g.m., s.37.

⁴¹ *Wall Street Journal*, January 13-14, 1995.

⁴² Hayri Kozanoğlu, *Yeni Yüzyıl*, 8 Ocak 1995.

⁴³ *Fortune*, 6.2.1995, s.75.

⁴⁴ *The Economist*, "A Survey of the Global Economy", Ekim 1994, s. 24.

⁴⁵ *The Economist*, 4.2.1995, s.73.

⁴⁶ *The Economist*, 25.2.1995, s.85.

⁴⁷ *Financial Times*, 6.6.1995.

⁴⁸ *The Economist*, June 10-16 1995.

⁴⁹ *Business Week*, 15.5.1995, s.22.

⁵⁰ *Business Week*, 19.12.1994, s.58.

⁵¹ *Business Week*, 27.3.1995, s.27.

⁵² *Business Week*, 15.5.1995, s.22.

⁵³ *Financial Times*, 2.6.1995.

⁵⁴ *Business Week*, 27.3-4.1995.

⁵⁵ *Business Week*, 8.5.1995.

Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi

Hacer ANSAL (*)

1- Sanayileşme nedir, ne değildir?

Sanayileşme, ekonomide sadece üretim yapısının yenilenmesi değil, toplum düzenini oluşturan çeşitli kurumsal yapıları ve toplumsal ilişkileri dönüştüren karmaşık bir süreci tanımlar. Bu nedenle, içinde bulunulan toplumsal koşullardan ve politik güç ilişkilerinden ayrı düşünülemez.

Ülkemizde sanayileşme denilince her zaman "kapitalist sanayileşme" akla gelmiş, kapitalizme geçiş ile sanayileşme süreçleri bir tutulmuş, dolayısıyla sanayileşme de kapitalistleşmeye yönelik bir uygulama olmuştur.

Günümüzde sanayileşme teknolojik gelişme temelinde tanımlanmakta, teknolojinin gelişmesi toplumsal gelişmenin ve ilerlemenin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Az gelişmiş toplumların mevcut en son teknolojileri kullanarak ve ancak gelişmiş/sanayileşmiş toplumların geçtiği düz bir evrim çizgisini izleyerek sanayileşeceği, az gelişmişlikten kurtulmanın tek yolunun gelişmiş ülkelerin izlediği sanayileşme politikalarını uygulamak olduğu söylenmektedir.

Böyle bir sanayileşme modelini sorgulanamaz, değiştirilemez ve müdahale edilemez birşey olarak görmek, ortaya çıkan politik, ekonomik, ekolojik her türlü olumsuz sonucu kaçınılmaz ve katlanılması gereken iktisadi ve teknik zorunluluklar olarak kabul etmek son derece yanlıştır. Kapitalist sanayileşmenin ortaya çıkardığı tüm bu toplumsal sorunları gelişme için ödenmesi gereken bir bedel olarak göstermenin hiçbir hakkı ya ni yoktur.

Gelişmiş kapitalist ülkelerden farklı bir sanayileşme perspektifi oluşturmak, farklı toplumsal hedefler ve stratejiler benimsemek, bu hedef ve stratejilere uygun yapılar oluşturmak, makro ve sektörel düzeyde ekonomi politikaları geliştirmek ve kapitalist sanayileşmenin ortaya çıkardığı toplumsal sorunların önüne geçmek mümkündür. Çalışanların cumhuriyetinde alternatif bir toplum projesi temelinde emekten yana bir sanayileşme böyle gerçekleştirilebilir.

2- Ülkemizde sanayileşme ile geline nokta

Türkiye 1990'lı yıllara ekonomik ve sosyal dengeleri altüst olmuş, enflasyon ve işsizliğin büyük boyutlara ulaştığı, gelir dağılımının ciddi biçimde bozulduğu ve üretken yatırımlar konusunda önemli sorunların yaşandığı, kamu yönetimi ve maliyesi sistemi çökmüş, iç ve dış borç tuzağına düşmüş, sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık sistemleri işlemez hale gelmiş bir ülke olarak girmiştir. Uzun dönemli bir sanayileşme perspektifinden yoksun, kısa dönemli siyasal çıkarların peşinde koşan siyasal yönetimlerin elinde bugünlere gelinmiştir.

1980'de benimsenen politikalarla içe dönük/ithal ikameci sanayileşme rejimi terk edilerek dışa dönük/ihracata yönelik bir sanayileşme rejimine geçilmiştir. Yeni liberal politikalarla, devletin ekonomiye müdahale biçimleri yeniden düzenlenmiş, gelir ve kaynak dağılımı yapısal bir dönüşüme uğratılmış, sermayenin serbestçe hareket edebilmesinin önündeki yasal, mali, teknik engelleri kaldırmaya ve dünya ekonomisiyle tam bir bütün-

Türk sanayii 1980'den bu yana izlenen stratejiden yoksun politikalarla ciddi bir sanayisizleşme sürecine sokulmuştur. Uluslararası pazarlarda rekabet gücü kazanmak için şart olan üretimde teknolojik yenilenme gerçekleştirilememiş ve ihracat başarısı genel olarak ucuz emek sömürüsüne dayandırılmış durumda iken, Avrupa Topluluğu ile girilen gümrük birliği, sektörü yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiş bulunmaktadır.

leşmeye yönelinmiştir. İzlenen bu sanayileşme modelinin son 15 yılda hızla yoksulluk ve işsizliğin artmasına, toplumun büyük çoğunluğu için yaşam standartlarının düşmesine yol açtığı açıktır.

Türk sanayii 1980'den bu yana izlenen stratejiden yoksun politikalarla ciddi bir sanayisizleşme sürecine sokulmuştur. Uluslararası pazarlarda rekabet gücü kazanmak için şart olan üretimde teknolojik yenilenme gerçekleştirilememiş ve ihracat başarısı genel olarak ucuz emek sömürüsüne dayandırılmış durumda iken, Avrupa Topluluğu ile girilen gümrük birliği, sektörü yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiş bulunmaktadır.

Bu süreci tersine çevirmenin ötesinde, rekabetçi piyasanın doğası gereği içinde barındırdığı işsizlik, yoksulluk, ekolojik yıkım için olumsuz toplumsal sonuçları ortadan kaldırmak (ya da en aza indirmek) için piyasa güçlerinin sınırlandırılması, alternatif bir sanayileşme politikasının geliştirilmesi zorunlu görünmektedir.

3- Çalışanların cumhuriyetinde nasıl bir sanayileşme politikası?

Türkiye'de emekçi güçlerin iktidarında, çalışanlardan yana bir sanayileşme politikasının, alternatif bir toplumsal proje çerçevesi içinde, birey, doğa, toplum ve devlet ilişkilerini yeniden düzenleyen köklü bir dönüşüm ile birlikte ele alınması gereklidir.

Böyle bir sanayileşme politikası yaklaşımının en temel unsurları -üzerinde tartışmak üzere- aşağıda ele alınmaya çalışılmıştır.

Sanayileşmenin amacı:

Sanayileşme tek başına bir amaç olarak düşünülemeyece-

(*) Doç. Dr.

ğinden, toplumun tüm kesimlerini kucaklayan ama öncelikle çalışanların temel ihtiyaçlarını (sağlık, eğitim, barınma, kültür gibi) sağlamak üzere, ileri teknolojileri işsizliği de ortadan kaldıracak biçimde kullanarak gerçekleştirilen bir sanayileşme, toplumsal refahın bir aracı olarak algılanmalıdır.

Toplumsal refahı oluşturan unsurların başında, işsizliğin, yoksulluğun, gelir eşitsizliğinin, bölgesel eşitsizliklerin ortadan kalkması gelir. Sanayileşmenin amacı da bunları ortadan kaldırmaktır. Bu amaca yönelik bir sanayileşme sürecinde kadının ekonomiye eşit biçimde katılımı sağlanacak, mevcut her türlü ayrımcı iş bölümünün aşılması için pozitif ayrımcı politikalar uygulanacak, ekolojik dengeler gözetilecek ve çevre kirliliği engellenecektir.

Bu amaçlar doğrultusunda oluşturulacak sanayi politikalarından, kaynakların çeşitli üretim faaliyetleri arasında tahsisini gerçekleştirecek bir dizi iktisat politikası anlaşılmaktadır.

Temel bileşenleri:

Bu bağlamda, sanayi politikalarının temel bileşenleri olarak,

a) amaca uygun kurumsal yapıların, b) hem makro hem de sektörel düzeyde kısa, orta ve uzun dönemli, öncelikleri iyice belirlenmiş ticaret, yatırım, bölgesel gelişme ve teknoloji politikalarının oluşturulması gerekmektedir.

Sanayi politikasında hedef ve önceliklerin belirlenmesi:

Köklü bir dönüşümü hedefleyen toplumsal ekonomik gelişme stratejisinin ve sanayileşme politikasının öncelikleri tüm toplumsal kesimlerin geniş katılımıyla, demokratik bir şekilde belirlenmeli ve uygulanmaya konulmalıdır.

Günümüzün kapitalist iktisadi sisteminde bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar ancak, sermayecilerin azami kâr amacının aracı oldukları ölçüde dikkate alındığından, hem üretimin hem de tüketimin piyasa ve kâr mantığının dolayımından kurtarılması gereklidir. Böylece ekonominin toplam etkinliğinin kapitalist işleyiştekini kat kat aşacak şekilde artırılmasının yolları açılabilir.

Sanayileşmede devlet ve kamu kesimine düşen rol:

Belirlenen hedeflere göre devlete düşen rol yeniden tanımlanmalı, devletin işlevleri, kamu sektörünün verimlilik ölçütleri, kapitalist bir firmanın verimlilik ölçütlerinden nasıl farklı kriterlere dayanması gerektiği belirlenmeli, buna göre nasıl bir yatırım, istihdam ve teknoloji politikası uygulanacağı netliğe kavuşturulmalıdır.

Uzun dönemde **eşitlikçi, demokratik ve katılımcı** bir sosyalist toplum yaratmaya dönük, köklü bir yapısal dönüşümü hedefleyen sanayileşme stratejisinin uygulanmasının, tümüyle piyasa mekanizmasının işleyişine bırakılması düşünülemez. Liberal/dışa açık ve piyasa güçlerine dayanan politikalarla arzulanan hedeflere ulaşmak olanaksızdır. Devlet bu süreçte önemli bir rol üstlenmek zorundadır.

Her politika belli düzenlemeler yaparak ve kurallar koyarak belirli bir iktisadi ortam yaratmayı ve bu ortama uymayanlara da yaptırım uygulamayı öngörür. Kuralların ötesinde, elindeki iktisadi güçlerin bir kısmı da araç olarak kullanılır. Vergi, teşvik, dış ticaret/gümrük tarifeleri gibi klasik düzenlemeler yanında KIT'ler kısa, orta ve uzun dönemli sanayi politikalarının çok önemli bir aracı olarak düşünülmelidir.

Sanayileşme politikasının kurumsal çerçevesi:

Sanayileşme politikasının uzun dönemde arzulanan hedeflerine ulaşması için uygun kurumsal çerçevenin oluşturulması

konusunda mülkiyet sistemlerinin gözden geçirilmesi kaçınılmazdır. Uygun kurumsal yapının, azami kâr hirsının üretimin temel amacı olmaktan çıkartılıp, yaygın bir **toplumsal mülkiyet** ve **demokratik planlama** temeline oturtulması gerekmektedir.

Kamu kesiminin sadece istikrarlı bir makroekonomik ortam sağlamada etkin olması değil, arzulanan hedeflere uygun yatırımları gerçekleştirme, sektörel bazda belirlenmiş teknoloji politikalarını uygulama ve teknolojik gelişmeyi sağlama konusunda öncülüğünün son derece önemli olduğu unutulmamalıdır.

Kâr güdüsünün belirleyici olmadığı bir ekonominin çeşitli sektörlerinde benimsenecek kamu mülkiyetinin biçimi (devlet mülkiyeti ya da son zamanlarda sol literatürde üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı kooperatif türü üreticilerin/çalışanların mülkiyeti), son teknolojik gelişmeler de gözönünde bulundurularak, yine tüm toplumsal kesimlerin geniş katılımıyla demokratik bir şekilde belirlenebilir.

Öte yandan, kurumsal çerçevenin diğer bir ögesi olarak, kısa vadede piyasa sisteminin çarpıklıklarını düzelter, uzun dönemli amaçların, makroekonomik hedeflerin, önceliklerin, müdahale yöntemlerinin ve politika araçlarının iyi belirlendiği demokratik bir plan, çalışanların katılımı ile oluşturulmalıdır. Demokratik planlama, kapitalizmin manipülasyonlarının yerini bürokratik bir zümrenin dayatmalarının almasının önünü kesecek biçimde yapılmalıdır.

Yurttaşlar, hangi ihtiyaçlarının hangi öncelik sırasına göre ve hangi mekanizma (piyasa ya da kamusal dağıtım) aracılığıyla karşılanacağını **demokratik ve özgür tartışmalar** yoluyla ve çarpıtılmamış bilgiler ışığında bizzat kararlaştırabilirler. Bilimde ulaşılan teknolojik gelişim seviyesi bu demokratik katılımı olanaklı kılacaktır.

Üretim ile tüketim arasındaki ilişki, piyasanın çarpıtıcı ölçütlerine göre değil, yurttaşların demokratik kararlarına ve tercihlerine dayalı olarak kurulmalıdır. Bunun için kuşkusuz da, çalışanların hem üretici hem de tüketici olarak örgütlü olmaları gerekir. Bu süreç giderek siyasetin yeniden tanımlanmış bir devlet-toplum ilişkisi ekseninde örgütlenmesinin yollarını açacaktır.

Kâr hirsının ve piyasanın rekabetçi baskısının hakim iktisadi mantık olmaktan çıkarıldığı, toplumsal mülkiyet ve demokratik planlamaya dayalı bir kurumsal yapıda, işletmeler birer öz yönetim birimi haline getirilebilir.

Böyle bir yapıya dayalı bir iktisadi sistemde ekonominin tümünün ya da tek tek üretim birimlerinin başarı ölçütü, toplumun ve onu oluşturan bireylerin zaman içinde değişen ihtiyaçlarının, gerekli **çalışma süresinin giderek kısalmasını** mümkün kılan bir üretkenlik artışı sağlanarak karşılanabilmesi olacaktır.

Sanayileşme politikasının dönemleri

Yeni tür planlama teknikleri ile kısa, orta ve uzun dönemli projeksiyonlar yapılmalı, ulaşılmaya çalışılan toplumsal hedeflere uygun bir sanayileşme için öncü sektörler ve stratejik sektörler ortaya konmalıdır. Katılımcı bir şekilde belirlenen önceliklere uygun müdahale yöntemlerinin seçimi sanayileşme politikasının başarısı için çok önemlidir.

Kısa, orta ve uzun dönemli sanayileşme politikaları, birinin bitip diğerinin başladığı bir süreç gibi değil, eş zamanlı uygulamaya konulan ve birbirine paralel biçimde yürütülen politikalar olarak düşünülmelidir.

Sanayileşme politikasının temel bileşenleri olan teknoloji,

bölgesel gelişme ve yatırım politikaları yine kısa, orta ve uzun dönemli eğitim, dış ticaret politikaları ile beraber, birbirini bütünleyen bir şekilde oluşturulmalıdır.

Kısa dönemde

Plan kısa dönemde durma noktasına gelen fiziki yatırımın önünü açmayı, ölmeye terk edilmiş bulunan kurulu KİT'lerin çalışanların denetimi altında etkin bir şekilde işletilmesini sağlamayı ve gerekli teknolojik yenilenmelerle üretken kesimde darboğazdan çıkmayı hedeflemelidir. Yine bu kısa dönem içinde sanayinin uzun dönemli yapısal dönüşümünü sağlayacak yasal/kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

Esnek ve pragmatik bir merkezi planlama sistemi ile sanayinin yapısı genel olarak, teknolojik içeriği ve katma değeri yüksek işkollarına doğru yetiştirilmeye başlanmalıdır. Dış ticaret, finans, teknoloji, yabancı sermaye politikaları, özel sektör yatırımlarını hedeflenen işkollarına yönlendirmek için kullanılmalıdır.

Tüm sanayi kollarında en yeni teknolojiler uygulanmalı, bunun sonucu elde edilecek üretkenlik artışından, işsizliği ortadan kaldırmaya yönelik olarak, çalışma sürelerinin kısılması şeklinde yararlanılmalıdır. Böylece hem tüm temel ihtiyaçlar karşılanabilecek, hem de çalışanların yönetime katılma olanakları yaratılabilecektir.

İleri teknolojilerin uygulanmasında, kısa dönemde gerekli vasıflı çalışan sayısının mesleki eğitim sistemi ile artırılması düşünülebilir.

Kısa dönemde Türkiye'nin dış ticareti kapasite kullanımını artırmaya yönelik bir yaklaşıma dayandırılmalıdır. İç talebi kısıp ücretleri düşürerek ihracatı artırmaya politikası mutlaka sona ermelidir. Mevcut üretim kapasitesinde fazla kaynak gerektirmeyecek, küçük yatırımlar ve teknolojik iyileştirmelerle yaratılacak üretim fazlasının ihracatına yönelik bir dış ticaret politikası tasarlanmalıdır.

Dünya ekonomisinde beliren yeni korumacı eğilimlerden, ticaret ve para sistemindeki gelişmelerden ekonominin en az etkilenmesi için, bazı sektörlerde ithal ikameci politikalar uygulanabilmelidir. Belirli sektörler önceden belirlenmiş bir takvime bağlı olarak seçmeli bir şekilde korunmaya alınırken, diğer yandan da kontrollü bir dışa açılma sağlanmalıdır.

Korunan sektörlerde aşırı kâr oluşumu fiyat kontrolü ile engellenmelidir. Diğer yandan, yeterli döviz sağlayarak sanayinin teknolojik kapasitesinin gelişmesine katkıda bulunacak, ucuz emeğe dayanmadan uluslararası rekabet gücüne ulaşmış, ihracata dönük üretim yapan sektörler seçmeli olarak teşvik edilmelidir.

Teşvik ve kredilerin öncelikli sektörlerle yönlendirilmesini kolaylaştıran, ekonominin alt sektörlerinde planda belirlenen hedeflere ulaşılmasını, sanayi ve teknoloji politikalarının koordinasyonu ve etkin bir şekilde yürütülmesini sağlayan güçlü bir kamu yönetiminin en kısa zamanda oluşturulması gerektiği unutulmamalıdır.

Kuşkusuz sanayide yapısal bir dönüşümün gerçekleştirilmesi sürecinde daha önce/geçmişte istisna, muafiyet, teşvik ve korumacılık gibi ekonomik politikalar sonucu kazandıkları rantları kaçırmak istemeyen kesimler birtakım engellemelere başvuracaklardır. Devlet bu konuda gerekli müdahaleleri yapabilecek kararlılık göstermelidir.

Yapısal bir sanayi dönüşümü ile birlikte, gelir ve kaynak dağılımını etkileyen ve ekonominin reel sektörü üzerinde önemli yansımaları olan finans sektörünün de gözden geçirilmesi ge-

rekliktir. Merkez Bankası'nın bütün bankalar üzerindeki disiplini sağlayacak kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

Türkiye'nin dış dünya ile sermaye hareketleri, istikrar ve kalkınma hedeflerine uygun şekilde düzenlenmeli, sermaye hareketlerine yönelik konvertibilite kaldırılmalıdır.

Orta dönemde

Ekonominin yönlendirilmesi açısından belirleyici olan üretim, dağıtım ve dolaşım araçlarının kısa ve orta dönemde toplumsal mülkiyeti hedeflenmelidir. Özellikle ekonomide "kilit" sektör olarak bilinen telekomünikasyon, banka/finans, demir-çelik, petro-kimya sektörlerinin çalışanların iktidarının hizmetine girmesi gereklidir.

Kamu kesimi demokratik planlama ile sektörel öncelikler çerçevesi içinde yürütülen bir yatırım planlamasına dayandırılmalıdır.

Teknolojik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan yeni iş-kolları oluşturulmasında yeni KİT'lerin kurulması öngörülmesi, diğer yandan KİT'ler uzun dönemli teknoloji üretme faaliyetlerinde de öncü rolü üstlenmelidir.

Bölgesel gelişme politikaları, cinsiyet ve etnik eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik bir istihdam politikası ile birlikte ele alınmalıdır. Bölgesel eşitlik konusunda kamu kesiminin yatırımlarda öncülüğü kaçınılmazdır.

Mevcut sanayi yoğunlaşmayı artırmayacak biçimde yeni politikalar oluşturulmalı, ülkenin ücra köşelerine sanayi tohumları atmak yerine ikinci, üçüncü derecede sanayi ve şehir mekânlarına doğru ulaşım kanalları açılarak yeni sanayi bölgeleri oluşturulma yoluna gidilmelidir. Bu yeni mekânlarda yeni oluşan sanayi sektörlerinin yaratılması konusu da bölgesel gelişme açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Sanayi ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde doğayı, doğal kaynakları ve çevreyi koruma, çevre kirlenmesini ortadan kaldırma planları devreye sokulmalı, yeni sanayi bölgelerinde daha önceki çevresel hataların tekrarlanmalarını önlenmelidir.

Uzun dönemde

Sektörel teknoloji politikaları, ileri teknolojilerin uygulanması ve üretilmesi temelinde, her sektörün ülkemizdeki spesifik yapısı ve uluslararası teknolojik gelişmeler dikkate alınarak oluşturulmalıdır.

Sektörel teknoloji politikaları, sektördeki teknolojik gelişmeleri takip edebilen, uygulayabilen ve yenilikler yaratabilen, yüksek düzeyde beceri/vasıf kazanmış yeni bir yaratıcı-üretici insan tipini yaratmayı hedeflemelidir. İleri teknolojilerin hem üreticilerin yaratıcılıklarını ve zihinsel potansiyellerini ortaya çıkarabilecek, hem de işsizliği ortadan kaldıracak biçimde uygulamaya konulması esas alınmalıdır.

Buna bağlı olarak, eğitim sisteminde tüm çalışanların (kadın ve erkek eşit bir biçimde) çalıştıkları alanda her türlü üretim bilgisine sahip, araştırmacı nitelikleri gelişmiş, vasıflı insan gücüne dönüştürülmesini hedefleyen yapısal bir dönüşüm sağlanmalıdır. Uluslararası planda uzun dönemli teknolojik gelişme projeksiyonları gözönünde tutularak, sektörel teknolojik bilgi üretiminin çalışanlar tarafından gerçekleştirilmesini amaçlayan, yeni bir eğitim sistemi geliştirilmelidir.

Tüm sektörlerdeki üretim birimlerinde hiyerarşi içermeyen, eşitlikçi ve demokratik bir emek sürecinin oluşturulması için gerekli önlemler alınmalıdır. Üretici insanın üretim yerinde öz yönetiminin yanı sıra, yerel yönetime ve ülke yönetimine doğrudan katılımını sağlayacak bir örgütlenme biçimi yaratılmalıdır.

Meta Merkezli Gelişme Kavramının Eleştirisinden İnsan ve Biyo-Merkezli Gelişme Kavramının İnşasına*

Fuat Ercan**

Giriş:

1.1940'lı yıllarda başlayıp 1970'li yıllara kadar süren dönemi iktisat literatüründe kapitalizmin altın çağı olarak tanımlıyoruz. Bu yıllar arasında ekonomi disiplinin tanımlandığı anlamda bir yıldan diğerine makro verilerde gözlemlenen olumlu gelişme, yaşanan sürecin altın yıllar olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Bu yıllar aynı zamanda, kapitalizmin olumsuz dinamikleriyle karşılaşan ve analizlerde değer yüklü tanımlarla adlandırılan gelişmemiş, gelişmekte olan ülkeler için de bir dizi umuda kaynaklık edecek gelişmelere ya da en azından gelişme yönünde düşüncelerin teorik açıdan ele alındığı yıllar olmuştur. Bu formülasyonlar iktisadın bir alt-disiplini olarak kurulan kalkınma iktisatı çerçevesinde geliştiriliyordu. Kalkınma iktisatı kapitalizmin dinamikleri ile daha geç karşılaşan bu ülkelerin niçin gelişmemiş olduklarını açıklamaya yönelirken bu açıklamalar aynı zamanda nasıl gelişecekleri hakkında bir dizi düşünce ve uygulamayı da içeriyordu. Reçetenin ilk maddesi, bu ekonomilerde yetersiz olan piyasanın gelişmesi için gerekli alt yapının hazırlanmasına yönelikti. Altın yıllarını yaşayan kapitalist ülkelerin tarihsel deneyimleri ise bu ülkeler için izlenecek pratikler olarak ileri sürülüyordu. Her ne kadar son zamanlarda bu pratiklerin genel çerçevesini hazırlayan gelişme yazının iflas ettiği söyleniyorsa da, aslında gelişme yazının temel referans noktası olan piyasa ekonomisinin gelişmesi için bu ülkelerde gerekli alt yapının oluşturulması yönündeki politikalar/uygulamalar, bir çok azgelişmiş ülke ekonomisinde başarılı olmuştur. Dahası geç kapitalistleşen bir dizi ülke, kapitalist hiyerarşinin içinde epey yol kat ettiği sıkı tekrar edilir oldu (Asya Kaplanları). Sonuçta, kapitalizm 1940'lı yıllardan 1970'e kadar geçen süre içinde, sisteme içkin olan gelişme/kalkınma anlamında önemli atılımlar gerçekleştirdiğini burada rahatlıkla ifade edebiliriz..

Sosyal olguların nötr olmadığı düşüncesinden hareketle, kapitalist gelişme açısından altın yıllar olarak kabul edilen bu yılların ne gibi maliyetleri içerdiğini sormak gerekir. Bu soru, gelişme kavramının eleştirel olarak yeniden ele alınarak analiz edilmesinin gerekliliğini göstermesi açısından özel bir önem taşıyor. Yatırım, üretim, tüketim, tassaruf gi-

bi makro-ekonomik değişkenlerde gözlemlenen gelişmelerin yanı sıra, insanların üretim sürecine adapte edildiği, fordizm olarak adlandırılan emek-kontrol biçimi ile birlikte yaşama geçirilen teknoloji, insanların üretim aktivitelerinin çok daha fazla kontrol edilmesine neden oldu. Fordizme paralel olarak merkez kapitalist ülkelerde kitlesel olarak üretilen metaların tüketilmesi, gelişme kavramının referans aldığı bir diğer önemli değişimdi. Kitlesel üretim ve tüketicinin çerçevesini çizdiği toplumsal ilişkiler sistemi, bu anlamda insanın toplumsal bir varlık olma yönündeki tüm özelliklerini tahrir ederken, diğer yandan da insanın da parçası olduğu doğal çevre hızla tahrir ediliyordu. Üretim sürecinde emeğin kontrolü için önemli işlevler yerine getiren teknolojik gelişme, verili hiyerarşik yapıların daha da gelişmesine neden olduğu ölçüde bireyin yaratıcı emeğine yabancılaşmasına da neden oluyordu. Bu anlamda teknoloji süregelen toplumsal çelişkilerin oluşturduğu hiyerarşik yapının daha da güçlenmesine yol açtığı ölçüde toplumsal sınıflar arası güç dengesinin varolan eşitsizliğinin daha da artmasına yol açıyordu. Diğer yandan aynı yıllar, hava kirlilik probleminin yoğun olarak kendini hissettirdiği (özellikle 1943 yılında Los Angeles'te), insan yapımı radyoaktif elementlerin (ilk defa savaş dönemi atom bombası projesinde üretildi)arttığı, deterjanın, DDT'nin(1944 yılında ilk defa kullanıldı) sentetik plastiğin kullanıldığı yıllar olmuştur(Luke,1988).

2.Altın yıllar olarak tanımlanan bu yıllarda, kapitalizmle daha geç karşılaşan toplumlarda da kapitalizm anlamda gelişme koşullarını sağlayacak altyapının hazırlanmasıydı. Alt yapının hazırlanmasında temel vurgu, gelişme ya da kalkınma için süregelen ve az gelişmeye neden olan dinamiklerin dışsal müdahaleler ile değiştirilmesi amaçlanmıştı. Bu amacı yerine getirecek temel aktör ise azgelişmiş ülke devletleriydi. Gelişmecî devlet olarak tanımlayacağımız bu devlet biçimi, özellikle planlama ve dış borçlar kanalıyla ülke içinde sermaye birikimi için gerekli koşulları sağlamaya yönelirken, diğer yandan uluslararası sermaye de gerekli donanımıyla bu sürece katkıda bulunuyordu. Kalkınmacı okulun teorik çerçevesini oluşturduğu, bu süreç sonucunda

(*) *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik* adlı kitabımda insan-merkezli bir kavramlaştırma geliştirmiştim. geçen kısa sürede özeleştirel bir yeniden okuma yaparak insan-merkezli gelişme kavramının yeterli olmadığını düşünmeye başladım. İnsan merkezli gelişme kavramı yönündeki vurgumu, bu yazıda biyo-merkezli bir gelişmeyi de içeren insan merkezli bir gelişme kavramının ipuçlarını yakalamaya çalıştım. Bu yazı bu yönde atılan bir ilk adım olarak okunduğunda işlevini yerine getirecektir.

(**) Dr., M.Ü.

azgelişmiş ülkelerde ekonomik anlamda önemli sayılacak gelişmeler gerçekleşti. Gelişme sorununa meta merkezli bir çerçeveden bakıldığında 1940'ların azgelişmiş ekonomileri de geçen bu yıllar için de altın yıllarını yaşamışlardır. Kapitalist ülkeler için sıraladığımız insanın toplumsal varoluşunun üretim ve tüketim sürecinin basit uzantısı haline gelmesi ve doğal çevrenin yok edilmesi, azgelişmiş ülkelerde daha da hızlı ve daha da acımasız yaşanmıştır. Kırsal yaşamın hızlı tahribata uğraması ile birlikte başlayan tarımsal yapıların ayakta kalma mücadelesi beraberinde mekansal anlamda kırsal yaşamdan kentlere yoğun göçlere neden olmuşsa da kentsel sanayi sektörünün aynı hızla gelişmesi azgelişmiş ülke kentlerinin sosyal anlamda bir dizilimsizlikleri içermesine neden olmuştur. Amansız kentleşme süreci ile birlikte yeni yeni gelişen kentsel kapitalist sektörün yeni güç ilişkilerini üretmesi ile bu sürece tam anlamıyla eklemlenemeyen yapıların yan yana sürdürdükleri yaşam biçimi bir dizi olumsuzluğun varlığına yol açmıştır. Ekonominin piyasa ilişkileri içinde parasallaşması beraberinde toplumsal ve doğal yapıların amansız ve amaçsız sömürülmesine yol açmıştır. Özellikle süregelen eşitsiz güç ilişkilerinde ayakta kalma mücadelesi varolan insan ve doğal kaynakların hızla tüketilmesine neden olmuştur. Örnek olarak modernleşmenin önemli taşıyıcısı olarak kabul edilen dışsal finans kullanımı yani dış borç, bir aşamadan sonra geri ödeme adına varolan doğal kaynakların aşırı sömürülmesine yol açmıştır (Altvater, 1992). Kapitalist bir yaşamın kurgulanma sürecindeki bu ülkelerde, sürekli askeri darbelerin olması, artan açlık, artan gelir eşitsizlikleri, işsizlik beraberinde kalkınmacı okulun kullandığı anlamdaki kalkınma ya da gelişme kavramına eleştirel bakma yönündeki eğilimleri güçlendirmiştir. Sonuç olarak kapitalizmin altın yılları olarak kabul edilen bu dönem, aynı zamanda kapitalizmin daha fazla üretim ve daha fazla kâr mantığının yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu yoğunlaşma ise kâr amaçlı üretim için insan ve doğanın üretim ve tüketim için bir hammadde olarak tüketilmesine neden olmuştur. 1970'lerden itibaren kalkınma ya da gelişme adına yaşanan sürecin sonucunda tahrip olan ve nesne konumuna düşürülen insan ve çok daha önemlisi olan insanında bir parçası olduğu doğa adına gelişme kavramının sorgulanmaya başlandığı yıllar olmuştur. Böylece meta merkezli bir kalkınma ya da gelişme kavramının yeniden gözden geçirilerek insan merkezli ve daha sı biyo-merkezli bir gelişme kavramından söz edilmeye başlanmıştır.

3. Burada tartışmalara yol açacak bir vurgunun yapılması gerekiyor, biyo-merkezli bir gelişme kavramının yaşama geçirilmesi için insan-merkezli bir gelişme kavramının mutlaka geliştirilmesi gerekiyor. Çünkü sonuçta biyo-merkezli bir gelişme kavramını geliştirecek olanlar yine insanlardır. Hiç kuşkusuz burada kapitalizmin ve çok daha önemlisi iktisat disiplinin tanımladığı anlamda rasyonel-insanı temel alan bir insan-merkezli gelişme kavramından bahsetmiyoruz. Çünkü bu yöndeki bir kavramlaştırma, ilk etapta insanı varolan tüm canlılardan ayıran bir hiyerarşik yapı varsayıyor. Rasyonel insan ve rasyonel olma, insanın kendi çıkarları, ihtiyaçları doğrultusunda tüm yaşam ortamını belirlemesi gibi bir hiyerarşik yapılanmayı öneriyor. Bu anlamda insan ile doğa arasındaki ayrılmaz birliktelik, yerini "sahip olma" ilkesi doğrultusunda tüketici bir ilişkiye bırakıyor. Sahip olma etkinliği ise, bir noktadan sonra yapısal bir be-

lirleme ile seçen ve etkileyen bilinçli bir varoluştan daha çok sistem içinde belirlenen pasif tüketim maddesi olarak insan kavramına dönüşmüştür. Bu sadece günlük yaşamın örgütlenmesi açısından gerçekleşmemiş fakat çok daha da önemli sisteme özgü bir nesnel mekanizma olarak fetişizm ve öznel bir süreç olarak yabancılaşma süreci içinde zihinsel yapıların pasifize edilmesi ile gerçekleşmiştir. Burada zaten sorunlu olan birey olma pozisyonlarını kaybeden insanların hedonizm ilkesi doğrultusunda kendi varoluş koşullarına paralel olarak bir bütün olarak biyolojik yaşamın tümünü tahrip eder hale gelmiştir.

Gelenekselliğin modernleşmesi anlamında gelişme:

4. Kapitalizmin sosyal ilişkiler olarak geliştiği yani gelenekselliğin modernleştiği aşamada "gelişme" ya da "kapitalizm" olumlu ve özgürleştirici bir içeriğe sahiptir; "Kapitalizm feodal stagnasyonun (duraklamanın) aşılması için vazgeçilmez bir rol oynadı. Üretici güçlerin amansız bir şekilde zincirlerinden boşalmasını, tam da insanın ilkel güdülerini kendini önemli gösterme ve sahip olma güdülerini seferber ederek pozitif bir güç haline getirerek başardı. Milyarlarca insan için, dünyanın bütün nüfusu için sıkıntı ve sefaletsiz ve yüksek bir kültür kademesindeki bir yaşamı mümkün-hale getiren tüm bilimsel ve teknik bilgiler bu görece kısa ve tarihi bakımdan eşsiz çağda kazanıldı" (Haveman, 1990, 31).

Gelişme, gelenekselliğin modernleştiği aşamada insanın özgürleşmesi ve kendisi ile birlikte çevresinin gelişmesi anlamına geliyordu, fakat bu olumlu, anlamlı içerik kısa zaman içinde kapitalizmin kendi içsel dinamikleri ile hızla yer değiştirmeye başlamıştır. Toplumun her geçen gün belirli bir hiyerarşi içinde disiplin altına alınmaya başlarken, bu hiyerarşik disiplinli yapılar ise üretkenlik, kâr, fayda gibi bazı ilkeler aracılığıyla meşruluk kazanıyordu. Kullanım amaçlı üretimin belirleyici olduğu kapitalizm öncesi toplumlardan farklı olarak, kapitalizm de üretim daha çok satış amacı yani "değişim değeri" üretme amacına yönelmiştir. Rasyonelleşme ise üretimi daha da ekonomize edecek yol ve yöntemleri gündeme getirirken, en fazla fayda ya da kârı elde etme amacıyla yola çıkan tüketici ya da üretici bu amaçları için tüm araçları kullanıyordu. Sonuçta "üretim için üretim" ya da "tüketim için tüketim" yönelimli bir toplum ortaya çıkmıştır. Kapitalizm ve modernleşmenin ilk dönem "özgürleştirici gelişme mekanizmaları" sistemin yeni mantığı içinde dönüşmeye başlamıştır; "Hem iç pazarı hem de daha sonra dünya pazarını oluşturan kapitalist üretim tarzı, varolan toplumsal örgütlerin biçim ve sınırlarını hiç dikkate almadan, ilk önce kaynakları (doğayı) ve sonra da mecburen insanları kullanmıştır" (Williams, 1989, 177). Daha fazla üretim ya da daha fazla tüketim çağında "gelişme" kavramı da özgürleştirici içeriğinden farklılaşarak insani değişkenlerden yoksun bir tanımlamaya, B.Ingham'ın vurguladığı gibi "meta-merkezli" bir tanımlamaya dönüşmüştür. (Ingham, 1993, 1803). A.Sen'in gelişme yazınında en büyük eksikliğinin, onun ulusal üretim, toplam gelir ve belirli malların toplam arzı üzerinde durmasında olduğunu belirtir. Gelişmeyi büyüme olarak bir yıldan diğerine üretim ve milli gelirden meydana gelen artış olarak ele almak, gelişme kavramının içeriksizleşmesine neden olmuştur (Sen, 1983, 497).

Meta-merkezli gelişme

5. Gelişme kavramını meta kavramı dolayımında, yani

bir yıldan ötekine üretilen ya da tüketilen miktarda meydana gelen artış olarak tanımlanması özünde kapitalizmle birlikte gelişen meta fetişizminin doğal sonucudur. Özellikle bir yaşam biçimi olarak daha fazla meta üretimi ya da üretilen metalara bağlı olarak tanımlanan "yaşam düzeyi", iktisat ya da sosyolojinin temel analiz birimleri olmakla birlikte, gelişmeyi daha farklı yaşayan toplumları araştırma nesnesi olarak seçen gelişme ekonomisi ya da sosyolojisi de, az gelişmişlik ya da gelişmişliği bu ölçütler dolayımında ele almışlardır. Kapitalizmi metaların egemenliği olarak tanımladığımız ölçüde, meta yönelimli ele alışlar toplum ve insana ilişkin temel özelliklerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Metaların miktar olarak artışı üzerinde durmak, niceliği niteliğin önüne koymak anlamına gelir. Daha açık söylenecek olursak iktisat ve kalkınma yazını, niceliğin nitelik üzerindeki egemenliğini meşrulaştıran önemli araçlar olmuşlardır. Toplumsal yaşam biçimi olarak kapitalizm daha fazla meta üretimi için gerekli donanımları sağladığı bunun yanı sıra meta üretiminin temel amacı olan insanları göz ardı ettiği sürece, insanlar "kendü dünyalarının bütün ayrıntılarını giderek daha güçlü bir şekilde bizzat üretir ve böylece kendi dünyasından giderek daha fazla ayrılmış hissederek. Yaşamı kendi ürünü olduğu ölçüde yaşamından ayrı düşmektedir" (Debord, 1996,23). Burada sonuç olarak Marx'ın daha önce belirttiği bir açıklamasına tekrar başvuracak olursak, "tüm icatlarımız ve ilerlememiz, sonuçta sanki maddi güçlere zihinsel bir güç bağışlayıp insan hayatını maddi bir güce çeviriyor." Ekonomi ve gelişme yazını ise aydınlanma geleneğinin yolundan sapmış bilimler olduğu ölçüde, insanı temel almadan, onu maddi güçlere çeviren nesnel süreçler açısından ele almışlardır. Burada yapılması gereken temel vurgu kapitalizm ve onun ilk elden gözlemlenen biçimi meta (ve para) ilişkilerini ele almak, onların gözlemlendiği biçimi ile teorize edildiği ölçüde, anlamaya çalıştığımız toplumsal ilişkilerden uzaklaşmış oluruz. Meta ve para ilişkileri olarak kendini gösteren, kapitalist ilişkilerin içsel dinamik ve bağlantılarını açığa çıkartmak için her şeyden önce meta (ve para) ilişkilerinin özünde sosyal ilişkilerin dile geliş biçimleri olduğu düşüncesinden hareket etmemiz gerekiyor.

Meta merkezli gelişmenin insan ve doğa üzerinde yarattığı tahribat

6. Gelişmenin meta merkezli analizi, insan ve doğayı meta üretiminin temel girdiler olarak ele almasını, kapitalizmin meta üretiminde büyük bir coşkuya kapıldığı 1970'lerde ürünlerini vermede başlamıştır. Açıkça anlaşılacağı gibi bu ürünler hiç de kabul edilebilir ürünler değildir. Meta egemenliğine bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlar, büyük ölçüde az gelişmiş yapıları, insan ve doğayı etkilemekle birlikte, kapitalizmin meta yönelimli dinamikleri merkez kapitalistler açısından da bir dizi olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mahmoud Dhaouadi'nin belirttiği gibi, "kapitalist sistem, kendine özgü ilişkileri ve karanlık noktaları yaratmıştır. Yaklaşık dört yüzyıl aşan kapitalist gelişmenin artan hızı, kendilerinin yaşadığı ekolojik sisteminde geniş ölçüde imha edilmesine yol açmıştır. Hava ve çevre kirliliği son dönemler tüm dünyanın karşılaştığı en önemli sorun haline gelmiştir. Teknolojik açıdan gelişmiş bir çok ülkede su kaynakları, nehirler ve göller ile denizlerde meydana gelen kirlilik yeniden temizlenemeyecek bir

noktaya varmıştır. Toksiklerin varlığında yaşam sağlığı, sıcak tartışmalara yol açacak boyutlara ulaşmıştır. Ormanlık alanların hızla yok edilmesi, yaşam farklılıklarının yok edilmesi, dünya üzerindeki tüm canlı biçimlerin hayatlarını sürdürememe riskini gündeme getirerek dünya ölçeğinde bir yok oluşu işaret edecek noktaya varmıştır." Diğer yandan kapitalizm, bireylerin toplumsal ve üretim ilişkilerine müdahale olanaklarını en aza indirmesi buna karşılık bireyselliği öne çıkarması, kapitalizmde "bireyin hızla vahşi bir yaşam biçimine yönelmesine" yol açmıştır (Dhaouadi, 1994,144). Çok daha önemlisi birey olmayan bireylerin oluştuğu bir toplumsal varoluşu gündeme getirmiştir.

Aydınlanmacı bireyin ölümü

7. Meta dolayımında tanımlanan "etkinlik" ve etkinliğin gerçekleşme biçimi olarak artan "bürokrasi" beraberinde hiyerarşik bir yapıya sahip olan toplumda ayakta kalabilmek için "başarılı" olma ve "ulaşılabilir başarı düzeyini sürekli korunması" zorunlulukların varlığına neden olmuştur. Bu ise topluma ve kendisine yabancılaştıran bir yaşam tarzına yol açmıştır. Etkinlik ve başarı ile elde edilen sosyal yaşam düzeyi ise yine meta yönelimli kriterler içinde yani daha fazla üretim ile daha fazla tüketim kriterleri dolayımında sınıflandırılmaya başlanıyor. Sosyal statüler, bu iki kavram dolayımında belirlenmekte, Tüketim ve üretim dendiğinde, bireylerin yetenekleri ve özgür seçimleri yerini onlar için konuşan onlara yol gösteren iletişim araçlarına bırakmıştır. Philip Wexler'in söylediği gibi "Günümüzün toplumu Aydınlanmanın modern bireyini öldürmüştür. Modern bireyin ölümüne,

- metalaşma (commodification),

-ve iletişim neden olmuştur(Wexler,1990,165). İletişim ile metalaşma süreci birbirini etkileyen birbirinin varoluş koşullarını olumlayan iki değişkendir. Metaların iletişim araçları dolayımında işaretlenip kodlanması ve simgesel bir süreç olarak bireylerin düşünsel süreçlerine girmesi, metalar karşısında bireylerin seçimleri ve kararlarını tam anlamıyla ters yüz etmiştir. Artık bizler metaları neo-klasik iktisadın tanımladığı anlamda kendi olanaklarımız dolayımında seçmiyoruz, metalar iletişim kanalları ile önce simgesel boyutta düşünsel süreçlere girip, sahte beğeniler yarattıktan sonra kendi taleplerini de yaratmış oluyorlar (Haug,1997). Metalara ilişkin olan değerlerin ötesinde, metaların değeri iletişim ve reklam aracılığı ile üzerine kazınan sembolik değerler dolayımında piyasada işlem görmeye başlamıştır. Tüketim simgesel düzeyde pompalandığı sürece, üretim için yeni olanaklar yaratılmış oluyor.

8. Metalaşma süreci ile karşılaşan toplumlar, iletişimin dünya ölçeğinde artmasına paralel olarak metalaşma sürecini daha hızlı yaşamaya başlamışlardır. Kapitalist toplumu gösteri toplumu olarak tanımlayan G.Debord için az gelişmişliğin az gelişmişliği sadece ekonomik açıdan ele alınmaz; "Gösterenin taşıyıcısı olan toplum, az gelişmiş bölgele- ri sadece iktisadi hegemonyası ile egemenlik altına almaz. Onları gösteri toplumu olarak egemen olur. Maddi temel henüz mevcut olmasa da, modern toplum her kıtanın toplumsal yüzeyini gösteri aracılığıyla şimdiden istila etmiştir" (Debord, 1996,33). Debord'un vurguladığı gerçekliği daha sonra G.Germani sosyolojik açıdan daha da detaylandırmış ve az gelişmiş toplumlar açısından gösteri toplumunun etkisini iki kavram dolayımında tanımlamaya gitmiştir. Bu kav-

ramlar;

- gösteri etkisi(demonstration effect) ve,
- yayılma etkisi (diffusion)'dur.

Gösteri etkisi az gelişmiş ülke insanların gözlemledikleri gelişmiş kapitalist toplumlara ilişkin tüketim kalıplarını, kendi yaşam koşullarında geliştirmeye çalışmalarıdır. Gösteri etkisi sonuç olarak tüketim düzeyini artırmada önemli bir etkisi olmakla birlikte, başlı başına böyle bir tutum alışım gelişmesi eşitsiz ilişkinin varlığını göstermesi anlamında önemli bir değişkendir. Diğer yandan insanlar, ideoloji ve tutumlarını kapitalist ülke dinamikleri dolayımında belirlemeleri, beraberinde kapitalist ilişkilerin hızla toplum içinde yayılmasına ama eşitsiz yayılmasına neden olur. Germanni'nin senkronik olmayan tüketim kalıpları ile üretim arasında yaptığı bu ayrımı, Alavi'nin bir süreç olarak sermaye birikim sürecinin kolonyalist yapılarıdaki eşzamanlı gelişmemesi yönündeki vurgusu ile birleştirildiğinde "gösteri toplumu" kavramlaştırması, kapitalizmin bu toplumlarda daha gerçekçi ele alınışına olanak verir daha bütünlüklü bir kavrama dönüşür. Gösteri etkisi ile birlikte fussion etkisi, üretim ve tüketim yönelimli meta aygıtının daha da hızlı gelişmesine neden olur (Larrai, 1989,90-94). Burada bir başka boyut, yani az gelişmiş toplumlarda özgür bireyin yok edilmesinde metalaşma ve iletişimin işlevi daha çıplak bir şekilde karşımıza çıkmakta. Bu gün Londra'da üretilen/doldurulan bir müzik kaseti aylar öncesinden tüm dünya da simgeler olarak insanların zihinsel süreçlerine aktarılmakta ve çıktuktan sonraki ilk günlerden itibaren tüm dünya üzerinde aynı hızla yayılmakta. Kitlesele iletişimin artan hızı bu anlamda metalaşmanın ve dolayısıyla üretim ve tüketimin hızını da artmasına neden olmaktadır. Az gelişmiş toplumsal yapılarda gösteriş (conspicuous consumption) etkisinin varlığı, doğal olarak tüketimin varolan hacim ve hızını sürekli artırıyor. Bu günlerde oldukça tutmuş görünen "bilgi toplumu" ise daha çok iletişim araçlarının gelişimine paralel olarak meta yönelimli bilgilenme biçimlerinin artan hızına ve verilen ad olmakta ve çok yakından bildiğimiz gibi bu kavram az gelişmiş toplumlar için yeni ulaşılması gereken bir aşama olarak şimdiden baş köşeye oturmuş durumda.

9. Meta egemenliği ve onun ulaştığı kitlesele iletişim araçları ile günümüz kapitalizmin az gelişmiş ya da kapitalizmle ilişkiye giren toplumlar üzerindeki etkisi daha da artmıştır. İnsan ve doğal zenginlikleri meta üretim aygıtının basit bir girdisi olan ve kapitalizmle daha geç tamışan toplumlar, hiç kuşkusuz tıpkı gelişmiş ülke emekçileri gibi, her gün yarattıkları ya da tükettikleri şeylerin kendi karşılıklarına bir güç olarak çıkan merkez kapitalist ülke egemen sınıflarını daha da güçlendirirler. İlişki sadece ülkeler arası eşitsiz ilişkinin yarattığı olumsuzlukların ötesinde, merkez kapitalist ülkelerin belirlediği çerçevede "kalkınma" kavramını tanımlaması, yani insan ve doğayı kalkınmanın basit girdileri olarak algıladıkları oranda kendi yaşam çevrelerini hızla tüketmelerine yol açmıştır. İşte tam da bu anlamda Modernleşme ve Gelişme teorilerine karşı çıkan Bağımlılık Okulu ya da Marksist ele alışı kalkınmayı basit olarak üretim araçları ve dolayısıyla meta artışına bağladıkları ölçüde eleştirdikleri teorilerin mantığını paylaşmışlardır. Oysa kapitalizmin dünya ölçeğinde yarattığı meta üretim aygıtı, yu-

karıda belirttiğimiz gibi gelişmiş ülkeleri de içine alan ve bütün olarak tek yaşam yerimiz olan dünyayı riske sokan gelişme, az gelişmiş toplumları daha fazla riske sokmuştur. Bu risk ilk elden doğal çevrenin yok olmasına eşlik eden insan toplumunun toplumsal, kültürel varlık olarak erozyonudur. Dil, değer ve bilgilenme biçimleri olarak aydınlanma sürecini tam olarak yaşamayan toplumlar, ekonomik eşitsizlik dolayımında gündeme gelen ilişkiler sadece meta ve para hareketleri olmasının ötesinde iletişim aygıtlarının da varlığında kültürel varoluş biçimlerinin hızla erozyona uğramasına neden olmuştur. Burada her ne kadar geleneksel yapılar ve tüm kültürel geçmişin savunma gibi bir niyetimiz olmamasına rağmen, bizim dışımızda, bize sunulmayan ve fakat bizi belirli değer ve kültürel kalıplara uymaya zorunlu kılan süreç gelişme kavramının yeniden tanımlanması için önemli bir referanstır.

Bu vurgulardan sonra U.Beck'in çalışmasında dile getirdiği gibi, günümüzde gelişmenin beraberinde refah ve bununla birlikte belki de daha çok risk üretmesi, gelişme kavramının yeniden eleştirel bir şekilde ele alınmasını gündeme almayı zorunlu kılmıştır. Kapitalizmin evrenselleşen dinamikleri olarak, "üretim için üretim" ve "araşsal akıl"ın birleşimi ile ortaya çıkan riskler, hiç kuşkusuz sadece çevre/doğanın yok edilmesi ile sınırlı değildir. Doğa ile birlikte insanın varlığı, insanın düşünen yaratan bir özne olma yerine her geçen gün üretim ve tüketim makinasının bir parçasına dönüşmesi, gelir eşitsizliğinin her geçen gün artması, insanların siyasal katılımlarının azalması günlük yaşamın sıradan olguları haline gelmiştir.

Meta-merkezli gelişme kavramından insan merkezli gelişme kavramına

10. Meta-merkezli gelişme kavramı yukarıda sıraladığımız risklerin çok daha belirgin olarak ortaya çıktığı 1970'lerden sonra yoğun bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Meta-merkezli gelişme kavramı insana ilişkin değişkenleri göz ardı ettiği için yoğun olarak eleştirilirken, bu eleştiriler sonucunda ortaya daha çok "insan-merkezli" bir gelişme kavramının çıktığını görüyoruz. İnsan-merkezli ele alışı daha önceki ele alışlardan farklı olarak gelişme sorununu belirli bir teorik bütün içinde alma yerine, daha çok yaşanan bütünlüğün belirli bir boyutu ile ilgilenen kısmi teoriler olmuştur. Yine son dönem gelişme teorileri, gelişmeyi ölçme ya da analiz etme gibi pozitivist bir eğilim yerine daha çok gelişmenin ne olduğundan çok ne olması gerektiği üzerinde yoğunlaşmışlardır (Hettne, 1990, 152). Gelişmenin ne olması ve neleri içermesi gerektiği yaşanan gelişme ile ilgili sürecin karanlık yüzünü ortaya çıkarırken, diğer yandan bu tanımlamalar alternatif gelişme için uygun bir çerçevenin gelişmesine önem katkılarını olmuştur.¹

11. Gelişme kavramını üretim ya da yıllık milli gelire bağlı olarak ele alan yaklaşıma karşılık, A.Sen bu tür bir ele alışın aslında büyüme ile gelişmenin bir birine karıştırılması anlamına geldiğini belirtmiş ve gelişmeyi insana ilişkin bir dizi özellik dolayımında tanımlama yoluna gitmiştir. A.Sen gelişmenin aslında "güzel bir yaşam"la ilgilendiğini bunun da insanların oluşturduğu yaşamı merkez alması gerektiğini belirtir. Bu anlamda gelişme yazının direkt olarak yaşamın kendisinin uzunluğu ya da daha doğru bir deyimle ortalama

¹ Gelişme kavramında gözlemlenen yeni gelişmelerin detaylı ele alınışı için bak:F.Ercan(1996b)

yaşam süresi (life expectancy) ile ilgilenmesi gerektiği ileri sürülmeye başlanmıştır. Ortalama yaşam süresi ise bir diğer değişken yani yaşam standartı (living standart) ile ilişkilidir. Bu değişkenleri tanımlayan şey ise hiç kuşkusuz bir kişinin varolması (being) ve bir şeyleri yapması (doing) ile ilgilidir. Sen'in deyimi ile birinin oldukça iyi bir durumda varolması için, kişinin varolma ya da yapma fonksiyonlarının evrilecek gelişmesi gerekir. Fonksiyonların gelişmesi ise farklı değişkenler arasında özgür seçim yapabilmesine bağlıdır. Dar anlamında kullanılmayan özgürlük, aynı zamanda bireyin yeteneklerinin gelişmesi (capabilities) ile yakından ilgilidir (Sen, 1988, 16-18). Özgürlük ile yeteneklerin gelişmesi arasındaki ilişki, sonuç olarak insanların ne yapıp yapamayacağı ya da ne olup olmayacağını belirler. A.Sen, özgür seçim ile kapasite arasındaki olumlu ilişkiyi vurgulamakla, özgür seçim ile yeteneklerin gelişmesi arasındaki bağlantı gelişme kavramının insanla ilgili bir boyutunu gündeme getirir ve bu anlamda gelişme: "koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini, bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği ile yer değiştirme" olarak tanımlanmakta (Sen, 1983, 497).

A.Sen, gelişmeyi; koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini tersine çevirmek için insanların özgür seçim yapmalarının sınırlarını belirleyen belirli bir toplumda üstlendiği devredilemez yetkilerden (entitlements) bahsetmekte, işte bu yetkiler aynı zamanda insanların ne yapıp yapamayacakları ya da ne olup olamayacaklarını belirleyen yeteneklerin gelişmesi ile yakından ilişkilidir. A.Sen, sonuç olarak ekonomik gelişmeyi insanların yeteneklerinin gelişmesi olarak tanımlamaya yönelmiştir (Sen, 1983, 497).

Meta-merkezli gelişme kavramının anlamlı bir başka eleştirisi S.Chakravarty tarafından yapılmıştır. S.Chakravarty, Sen'in ele alışı geleneksel gelişme yazını içinde olan Lewis ile karşılaştırır ve gerçekte Lewis'in açıklamasında da böyle bir boyut olduğunu belirttikten sonra, Lewis'in açıklamasında gelişmenin, insanın doğa üzerinde kontrol gücünün artması ile doğa karşısında özgürleşmesi anlamına geldiğini yani insan-doğa ilişkisini içeren üretim-merkezli bir bakış olduğunu belirtirken, Sen'in bakışında bu insan-insan ilişkileri anlamında tanımlandığını belirterek, gelişmenin insan-insan ilişkisi doğrultusunda ele alması gerektiğini belirtmiştir. Chakravarty daha sonra bir başka bir tanımlamaya yönelmiştir. T.Veblen'in elle tutulabilir varlıklarla (tangible assets), elle tutulamaz varlıklar (intangible assets) ayrımını göstererek, gelişme için bu iki varlığın bir arada olması gerektiğini belirtir. Elle tutulamaz varlık olarak bilgi, yaratıcılık gibi değişkenlerin birikimi olmadan gelişmenin olmayacağı vurgusu burada anlam kazanmakta ve bu işe yazının söylediği gibi, geleneksel bakış açısında varolan daha çok elle tutulan varlıklar üzerine inşa edilen gelişme kavramının yetersizliğini göstermekte (Chakravarty, 1987).

A.Sen ve S.Chakravarty'nin açıklamaları insan-merkezli gelişme kavramı için önemli ipuçları vermekle birlikte, bu ele alışlar kapitalizmin bütünsel işleyişini gündemlerine almadıklarından insan-merkezli gelişme kavramlaştırılmalarının iktisat disiplinin kavramlaştırması olan rasyonel bireyin yeniden tanımlanması yönünde bir işlevi üstlenmişlerdir. Rasyonel birey olacaksa, bu birey özgür seçebilmeli, ve kararlar alabilmeli. Burada yaşam süresinin ve düzeyinin art-

ması da aslında yine sistemin çalışmayan bir boyutunu öne çıkartarak hastalıklı bir bölgeyi yine hastalıklı yapı içinde iyileştirme amacı gütmektedir. Oysa burada insan-merkezli ele alışı tanımladığı ontolojik varoluş olarak birey ancak kapitalist toplumsal ilişkiler içinde ele alındığında anlamlı hale gelecektir. Buradaki çaba, hastalıklı bir ontolojik yapıyı (kapitalizmin) eleştiri merkezine almadan, bu hastalığın sonucu olan bir diğer hastalığı, yani meta merkezli gelişme süreci ve bu sürecin insanın varoluşunu göz önüne almaması eleştirilmekte. Kapitalist toplumsal ilişkilerin nesnelleştirilerek tahrip ettiği insan ve doğal varoluş, ancak bu iki varoluş biçimin bütünsel bir sürecin eşit özneleri olduğu gerçeği göz önüne alınarak inşaa edilecek olan gelişme kavramı daha gerçekçi olacaktır. Gelişmeyi bu anlamda insan-insan ilişkileri ile doğanın bir parçası olan insanla-doğa arasındaki bütünsellik üzerinde kapitalizmin yarattığı olumsuz koşulların kaldırılması anlamında kullanmak daha gerçekçi olacaktır. Burada belki de gelişme açısından daha da önemlisi, insanın kapitalizmle birlikte edindiği negatif içerikli toplumsal doğasının deşifre edilmesi en anlamlı gelişme olacaktır. İnsanı üretim ve tüketim sürecinin nesnelere indirgeyen bu toplumsal varoluş biçimi gelişme adına sorgulanması gereken en önemli uğraktır. Tarihsel olarak bunu teorik analiz konusu yapan en önemli açılım hiç kuşkusuz K.Marx'tan gelmiştir. K.Marx'ın kapitalizme ilişkin bütünsel eleştirisi, gelişme kavramı merkezinde ele alındığında özellikle Marx sonrası ele alışlar açısından ele alındığında epey sorunlu olduğunu vurgulamamız gerekiyor.

Marksist Gelişme Kavramının Eleştirisi

12.Marksist analiz açısından burada ısrarla vurgulamak istediğim bir durum var, Marx'ın kendi çalışmalarında dile gelen biçimi ile kapitalizmi anlama, açıklama ve eleştirme için geliştirdiği epistemolojinin Marksist gelişme yazınında yeteri kadar kullanılmamıştır. Marx'ın teorik ele alışlarının özü olan kapitalist toplumu (özellikle toplumu sadece ekonomiyi değil) bir bütün olarak ele alarak, bu bütünü oluşturan değişkenler arasındaki içsel bağlantıları yakalama yönünde geliştirdiği analiz/yöntem az gelişmiş ya da daha doğru bir tanımlamayla kapitalist toplumsal ilişkilerle daha geç karşılaşan toplumları anlama, açıklama, eleştirmeğe yönelen Marksist çalışmalarda yeterli bir şekilde kullanılmamıştır. Hiç kuşkusuz kapitalizmin bütünsel işleyişin sonucu olan meta ilişkileri ve bu ilişkilere içkin olan eşitsizlikler üzerinde durulmuştur, fakat hepsi bu kadar. Genelleyici ve daha çok meta ilişkileri yönelimli ele alışlar, az gelişmiş denen ya da kapitalist ilişkilerin olumsuzluklarını yaşayan sınıf ve uluslar için ne gibi etkileri olduğu yönünde detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. Sermayenin sadece bir şey olmayıp, bir sosyal ilişki olduğunu vurgulayan yazarlar, buna rağmen daha çok bu ilişkiye meta ilişkileri doğrultusunda yaklaşmışlardır. İlginç bir şekilde Marx'ın ısrarla vurguladığı meta ilişkilerinin fetişizme neden olduğu yönündeki vurgu, bizzat az gelişmişlik sorunu ile uğraşan Marksistlerin yakalandıkları konu olmuştur. Meta ilişkilerinin özünde kapitalist toplumda bir bütün olarak toplumsal ilişkileri içerdiği gerçeği hep göz ardı edilmiştir. Marksist yazın için bu yönündeki ele alışı için bir dizi örnek verebiliriz; "...refahtaki bu yükselme her türlü mal ve hizmetin tüketiminde niceliksel bir artış ifade etmektedir. Bu artış, aynı zamanda belirli sayıda bireyleri etkileyebileceği ve kapitalist üretim ilişkileri

içinde ortalamaların önemini pekiştiren tüketimde yayılma-
yı da beraberinde getireceği için bizi ilgilendiren genel ola-
rak gelişme değil kapitalist gelişme olduğu için, en güvenli-
r ve doğrudan ölçüt, aynı zamanda en basit ve kolay olan
(bence bu bir sakınca değildir), nüfus başına
GSMH'dır"(Arrighi,1976,60, vurgular bana ait). Arrig-
hi'nin vurgusunu burada genelleştirerek gelişme yazınına
yönelen Marksist ele alışıların açık ya da örtük olarak Arrig-
hi'nin tanımladığı gelişme tanımına katıldıklarını vurgula-
mak istiyorum. Burada sorun Marx'ın geliştirdiği yöntem
ya da analiz değil, sorun bu analiz ve yöntemin tam olarak
sosyal gerçekliğe uygulanmamasıdır. B.Turner'in haklı ola-
rak belirttiği gibi bizzat Marx'ın kendisi de bu hatayı işle-
miştir. Marx'ın kapitalist ilişkilerle yeni tanışan toplumları
anlamak için geliştirdiği/geliştiremediği ATÜT kavramı,
tam anlamıyla kendisinin geliştirdiği yöntemle yabancı bir
kavramlaştırma.

Alternatif Gelişme Kavramına Doğru

13.Kapitalizm ve onu tanımlayan sermaye birikim süre-
ci toplumsal ilişkiler toplamı olduğu ölçüde, ilişkiye girdiği
henüz kapitalist toplumsal ilişkileri içermeyen toplumlar
üzerindeki etkisi, hiç kuşkusuz ilk etapta ekonomik alanda
kendini açığa çıkartsa bile, bu etkileme özünde bir toplumsal
ilişkiler yumağının diğer toplumsal ilişkiler yumağı ile
karşılıklı olduğu ölçüde, toplumsal sonuçları olan bir
karşılaşmadır. Kapitalizmi tanımlayan dinamik ve temel de-
ğişkenler burada belirleyici olmakla birlikte, bu genel/ ev-
rensel dinamikler ilişkiye girdiği toplumların kendilerine
özgü tarihsel ve toplumsal özellikleri ile karşılaştığı ölçüde,
farklı biçimler alarak kapitalist toplumsal ilişkileri geliştiri-
mektedir. Burada kapitalizm ve özgürlükçü içeriğinden sıy-
rılan modernleşme ve aydınlanma oldukça zengin toplumsal
belirlenim dolayımında biçimlenmekte, karşılaşılan topluma
özgü belirlenmelere göre anlamlar kazanarak yeni dinamikler-
in varlığına yol açıyor.

Burada son zamanlarda iyice açığa çıkan azgelişmişlik
konusundaki görecelik eğilimi ve bu eğilimin post-modern-
izm açıklamaları ile örtüşen ve bir bütün olarak "aydınlan-
ma" ve "modernlik" dışlayan bakışlara katılmak mümkün
değil. Aydınlanma ve modernizmi ilk etapta geleneğin modernleş-
mesi, insanın pasif konumundaki tanımlanmasından
özne konumuna yükselmesi, yaratan birey olarak kendi üzeri-
nde süregelen toplumsal ilişkileri alaşağı edilmesi için ol-
dukça devrimci bir içeriğe sahiptir. Bu içerik sadece ve sa-
dece Batı-Avrupa ülkelerine ait bir özdür diyerek, her türlü
"aydınlanma" yönündeki atılımı Batı-merkezli olduğu için
red etmek, iki önemli sonuçla karşılaşmamıza neden olur;

-ilki sosyal ve kültürel olarak çok geri sosyal-yaşam bi-
çimlerinin ve bu yaşam biçimlerinin tanımladığı pasif-edil-
gen insanın/ insanların ürettikleri yaşam biçimini korumak,

-ikinci olarak insana ait olan gelişme, ilerleme düşünce-
sini tamamen Avrupa'ya özgü bir düşünce olduğunu kabul
etmek.

Burada Marksist analiz, ancak kapitalizmin genel dina-
mikleri ve bu anlamda makro-analiz üzerinde yoğunlaştığı
ölçüde, bu makro ve genel dinamiklerin çarptığı toplumsal
gerçeklikleri de analizine dahil ettiği zaman sosyal gerçekliği
anlamada yol almış olur;

-yani indirgemeci olmadan, sosyal ilişkilere yönelmeli,

-yani ekonomist olmadan toplumsal olanı tanımlayan

yaşamın diğer alanları üzerinde yoğunlaşmalı,

-basit determinizme girmeden sosyal ilişkilerin tanımla-
dığı çoğul değişkenler ve bu değişkenler arası zorunlu ve
olumsal ilişkiler üzerinde yoğunlaşarak, basit determinizm-
den kopup, olasılığında içeren determinizm kavramına geç-
mesi gerekiyor.

-Sosyal ilişkileri özcü bir anlayışla ele almayıp, sosyal
ilişkiler içinde farklı dinamiklerin farklı zaman ve mekanda
aktif/belirleyici olacağı düşüncesine geçmek gerekiyor.

İnsan Merkezli Gelişmeden Biyo-Merkezli Gelişme Kavramına

14.Toplumsal ilişki ve olgulara bu anlam ve yöntemle
yaklaşma özünde yarım kalmış, tamamlanmamış ya da ka-
pitalizmin genel işleyişi içinde tüm bu olumlu özelliklerin-
den arındırılmış aydınlanma kavramının yeniden tanımlan-
ması ve bu anlamda kapitalizmle birlikte üzerimize abanan
yaşam biçim ve ilişkilerin üstesinden gelmemiz, kapitaliz-
min oluşturduğu yıkıcı toplumsal doğamızın değiştirilmesi
anlamına gelecektir.

Kapitalizmle bütünleşen toplumsal doğamız dediğimiz
anda belki de kapitalizme ilişkin Marksist analizin sınırları-
na varıyoruz. Toplumsal bir varlık olarak insanın emeğinin
sömürülmesi yönünde yoğunlaşan Marksist analiz, bu an-
lamda meta merkezli kapitalist ontolojinin yarattığı insan
biçiminin tahrir ettiği biyolojik yaşamı analizine dahil et-
memesi, bu analizlerde kullanılan gelişme kavramının do-
nanımsız olmasına neden olmuştur. Oysa kapitalizme özgü
olan dinamikler, sadece toplumsal ilişkilerin belirli bir biçim-
ini işaret etmez, aynı zamanda bu toplumsal ilişkilerin ya-
şam ortamı yani diğer canlı ve canlı olmayan yaşam orta-
mıyla da belirli bir ilişkinin varlığına yol açar. Gerçekçi
eleştirel analiz bu dinamik ilişkileri analize dahil etmesi ge-
reliyor. Yaşam ortamı, kapitalist epistemolojinin işaret etti-
ği gibi bizim dışımızda, bize alternatif bir varoluş değil, he-
le hele rasyonel mantık dolayımında egemenlik adına tüke-
tilmesi gereken bir varoluş hiç değildir. Bizim varoluşu-
muzda diğer varoluşlar içinde bir varoluştur. Hiyerarşik bir
varoluş tanımlaması beraberinde, egemenlik ilişkisi ile bir-
likte tüketilecek bir "öteki"nin varlığını neden olur. Aynı
epistemolojik çerçeveyi erken kapitalist ülkelerin daha geç
kapitalistleşen ülkeler için yaptığını belirtmemiz gerekir.
Değişim değeri üretme adına doğayı insan etkinliğinin pasif
nesnesi haline getiren bu tür bilgilenme biçimi, beraberinde
yaşam ortamının hızla sömürülmesine yol açmıştır. İnsanın
özgürleşme sürecini insanın doğa üzerinde egemenlik kur-
ması ile açıklayan ele alışı epistemolojik olarak insan ile do-
ğa arasında kalın bir çizgi çekmiştir. Tıpkı gelişme yazının
gelişmiş olan ile azgelişmiş olan arasında çektiği kalın çizgi
gibi.

İnsan-merkezli gelişme kavramının bu anlamda ancak
biyo-merkezli bir gelişme adına talep edilmesi ve kavramın
bu boyutta geliştirilmesi gerekiyor. Özellikle 1970'lerin ba-
şında daha çok sistem içi taleplerle reformist bir özellik ta-
şıyan çevreci ya da yeşil harekete karşı geliştirilen ekolojist
ve biyo-merkezci eleştirel analizlerin insan-merkezli geliş-
me kavramlarına içerilmesi gerekiyor. Burada ısrarlı vurgu-
lanması gereken olgu, bizim kullandığımız insan merkezli
gelişme (anthropocentrism) kavramlaştırmasının hiyerarşik
bir anlam içermediğidir. Varoluş biçimi olarak insanın va-
rolduğunun bilincinde olması ve bu anlamda da varolduğu

yaşam ortamına sahip çıkması anlamında insan-merkezli kavramlaştırmasını kullanıyoruz. Burada radikal ekolojistlerin sürekli tanımladığı anlamında bir anthropocentrism'in aslında kapitalist toplumsal varoluşa zaten olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Fetişizm ve yabancılaşma ve metaların insan ilişkilerinin yerini aldığını ve bu anlamıyla kapitalist gelişmenin ideolojik olarak insan-merkezli olduğu yönündeki açıklamalar anlamsızdır. Anlamsız ve geçerli olmayan bir açıklamayı, gerçek varoluş olarak ele alarak eleştirmek, radikal ekolojistlerin içine düştüğü anlamsız epistemolojik bir durumdur.

Diğer yandan radikal ekoloji (deep ecology), gelişme kavramının daha da anlamı olmasını sağlayacak bir dizi gerçekliği işaret etmesi açısından önemli olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Radikal ekolojistlerin ilk manifestosu olarak düşünmemiz gereken Dewall ve Sessions'un Deep Ecology adlı çalışmalarında ileri sürdükleri düşünceler anlamlı olduğu kadar, gelişme kavramı açısından özel önem taşıyor.² Bu kavramlaştırmaya göre "bireysel mülkiyet biriktirme yönünde izole edilmiş bir kişilik ya da ego yerine bütünsel bir kişiliğin öne çıkarılması gerekiyor." Burada belirleyici olan biriktirme ve sahip olma yerine varolma ve diğer canlı ya da canlı olmayan varoluşlarla bütünleşme anlam kazanmakta. Diğer yandan biocentrizm yani varolan bütün şeylerin yaşamak için eşit haklara ve kendilerini var etme hakkına sahip olduğu gerçeği anlam kazanıyor. Bu kavramlaştırmaya göre; insanın kendisi için varoluşu ile insanı olmayanların varoluşu arasında özel ve anlamlı bir birini dışlamayan bir ilişkili vardır ve bu ontolojik durum içindeki farklılıklar ve farklılıklarla varoluş için gerçek anlamda bir zenginliği işaret ediyor. İnsanın varoluşu olarak bu zenginliği kendi kısa süreli çıkarları adına yok etmeye hakkı yoktur. İnsanın bilinçli varoluşunun bilinçli olmayan biyolojik dünya üzerindeki kendi çıkarları ya da en azından klasik iktisadın tanımladığı anlamda rasyonellik adına müdahalesi sonuçta insani olmayan dünya üzerinde olumsuz sonuçlara neden olacaktır. Bu anlamda kapitalizmin tanımladığı ve günümüzde geçerli olan ekonomik, teknolojik ve ideolojik tanımlamaların kökten değişmesi, dönüşmesi/türülmesi gerekiyor. Bu anlamda belirleyici dönüşüm, insanın materyal anlamda tanımlanan ihtiyaçlarının ya da meta merkezli ihtiyaç tanımının yaşamın kalitesinin artması yönünde değişmesi gerekiyor. Sonuç olarak radikal ekolojist bir açıdan gelişme kavramının geliştirilmesi için temel vurgunun içinde yaşadığımız gerçekliğe ilişkin temel yapıların ve bu yapıların belirlediği düşüce biçimlerinin radikal biçimde dönüşmesi gerekiyor. Doğanın işlenebilir ve tüketilebilir bir nesne konumundan çıkarak öznel bir varoluş olarak yeniden tanımlanmalı. Doğanın öznel bir varlık olarak algılanması ile ancak biyo-merkezli bir eşitlik ve adalet ilkesi yaşama geçer. Doğanın özgürleşmesi ile insanın özgürleşmesi birbirine karşıt işleyen bir süreç değil bir biri üzerinde olumlu etkileri olan bir süreçtir. (Luke, 1988, 71).

Tüm bu vurgularda belirtilmesi gereken temel değişken, doğanın ve insanı olmayan varoluş biçimlerinin eşit ve ada-

letli varolabilmesi için insan-merkezli yani pasif belirlenen özneler olarak bireylerin yerini farklı durum ve şartlar karşısında karar alan ve kararlarını özgürce yaşama geçiren özgür bireylerin oluşturduğu bir dünya olması gerekir. Soruna bu açıdan yaklaşıldığında gelişme sorunsalı yukarıda Arrighi'nin tanımladığı, biçimsel, özcü, ekonomist ve indirgemeci çerçeveden kurtularak, kapitalizme ilişkin tüm yaşam pratikleri ile bu pratiklerin eklemlendiği tarihsel - toplumsal ve ekolojik pratikler üzerinden yeniden tanımlanacaktır. Bu tanımlama için belirleyici olacak çerçeve ise, insan merkezli gelişme kavramından hareket eden bir biyo-merkezli kavramlaştırmanın gerçekleştirilmesidir.

Sonuç

15.Son yıllarda, kapitalizmin ulaştığı aşama ile birlikte gelişme ya da kapitalist gelişme artık sosyal yaşamın devamlılığı için kabul edilemeyecek sonuçları iyice açığa çıkarmıştır. Aşırı üretim (productionism)ve aşırı tüketim (consumerism) çerçevesinde örgütlenen ve kâr amacı etrafında tanımlanan tüm sosyal ilişki ve organizasyonları artık direkt olarak

- "özgür birey" olma pozisyonlarını,

- insanın yaşamını sürdürdüğü "doğal çevre olarak tüm biyolojik yaşamı",

- eşitsiz ilişkiye taraf olan kesimlerin "kültürel varoluşlarını" ve bu anlamda "bireysel kimliklerini",

- toplumsal zenginliklerin "eşitsiz dağılımını",

- toplumların kendine, kendi kaynakları üzerinde "inisiyatiflerini tamamen kaybetmelerine, bu ilişki ve değerlerin tahririne neden olmakta,

Sonuçta geline aşama "toplumların" ya da "ülkelerin" kalkınmasından çok varolanların korunması, yani belirli toplum ve belirli toplumdaki kesimler için yaşamın sürdürülebilirliği önem kazanmıştır. Tüm bu vurgulardan sonra gelişme kavramını yeniden tanıyabiliriz: Gelişme, insanların meta üretim aygıtının karşısında özgürleştiği, ve bu aygıt dolayımında yaratılan toplumsal doğasının sınırlılıklarından kurtulduğu anda gerçekleşecektir. Bu tür bir gelişme, aktif, yaratan, ve kendi yarattığı metaların nesnesi olmayan insan ve bu insanında içinde yer aldığı, biyolojik yaşam ortamının eşitlikçi ve adaletli bir yaşam ortaklığını paylaştığı anda istenebilir bir gelişme olacaktır.

Kaynaklar

Agraval,A.(1995)"Dismantling the Divide Beetwen Indengenous and Scientific Knowledge", *Development and Chance*., cilt 26, sayı 4.

AlaviH(1990) "The Structure of Peripheral Capitalism", (ed: H.Alavi ve T.Shanin)., *Sociology of Developing Societies*., Mac Millan., London.

Arrighi, E (1976) "Azgelişmişlik Mitlerine Karşı Gelişmişlik Miti", (çev:F.Güzelsoy), *Birikim*, sayı 18/19,

Ashley,D.(1991)"Playing with the Pieces: The Fragmentation of Social Theory" in (ed;Wexler), *Critical Theory Now*, London.

Banur,T(1990)"Development and the Politics of Knowledge: A Critical Interpretation of The Social Role of Mo-

Burada ileri sürülen biyo-merkezli kavramlaştırma için belirleyici olan çalışma Bill Devall ve George Sessions'un çalışmaları Deep Ecology (1985) ve çok daha özet bir özet çalışma olan T.Luke'nin(1988) çalışmasıdır. Diğer yandan sosyal ekolojist olarak tanımlanan ve ülkemizde çalışmaları ile tanımlanan ve en azından benimi için epeyce kafa karışıklığına yol açan Murray Bookchin'in önemli çalışması(1994) bu anlamda önemlidir.

dermization", *Domianting Knowledge, Development, Culture, Resistance*, (ed: F.A.Marglin ve S.A.Marglin), Clarendon Press, Oxford.

Beck,U(1992)*Risk Society Towards a New Modernity*, Sage Publications., London.

Blömström,M & Hettne,B.(1987) *Development Theory in Transition*, London.

Bookchin,M(1994)*Özgürlüğün Ekolojisi*, (çev:A.Türker), Ayrıntı Yayınları,İstanbul.

Corbridge,S.(1991)"Post Marxism and Development Studies: Beyond The Impasse", *World Development*, Vol.18/5.

Debord,G(1996)*Gösteri Toplumu*, (çev:A.Ekmekçi ve O.Taşkent), Ayrıntı yayınları, İstanbul.

Devall,B. ve G. Sessions(1985) *Deep Ecology*, Peregrine Smith Books, Layton.

Dhaouadi,M(1994)"Capitalism, Global Humane Development and The Other Development", (ed: L.Sklair), *Capitalism and Development*, Routledge., London.

During,S.(1990)"Postmodernizm or Post-Colonialism Today" (ed:A.Milner), *Postmodern Conditions*, New York.

Ercan,F(1996a) *Gelişme Yazını Açısından Kapitalizm, Modernizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal Yayınları, İstanbul

Goulet, D (1992a)"Development: Creator and Destroyer of Values", *World Development*; Vol. 20, No.3.

Goulet, D ve C.K.Wilber (1992b)"The Human Development", (ed: C.K. Wilber ve K.P.Jameson), *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, McGraw-Hil Inc., New York.

Haveman,R(1990)*Yarın; Sanayi Toplumu Yol Ayrımında Eleştiri ve Gerçek Ütopya*, (çev:E.Özbek), Ayrıntı Yayınları.,İstanbul.

Hettne,B.(1990) *Development Theory and Three World*, Longman Publishers, London.

Ingham,B(1993) "The Meaning od Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, cilt 21, sayı 4.

Johnston,D.S(1991) "Constructing in The Periphery in Modern Global Politics". (ed: N.M.Craig ve R.Tooze), *The New International Political Economy*, Boulder Lyne., Riener Publics.

Kiely,R(1995) "Third Worldist Relativism: A New Form of Imperialism", *Journal of Contemporary Asia*, vol 25 sayı 2.

Kitching, G (1990) *Development And Underdevelopment in Historical Perspective*, Routledge, London.

Luke,T.M(1988) "Deep Ecology", *Telos*, Sayı 76,Summer.

Luke,T.M(1991)"Touring Hypherreality:Critical Theory Confront Information Societies", (ed:P.Wexler), *Critical Theory*, The Palmer Press., London.

Mandle,J.R(1980)"Marxist Analysis and Capitalist Development in The Third World", *Theory and Society*, cilt 9, sayı 6.

Marglin,S.A,(1990a)"Lousing Touch:The Cultural Conditions of Worker Accomodation and Resistance", *Domianting Knowledge, Development, Culture, Resistance*, (ed:F.A.Marglin ve S.A.Marglin), Clarendon Press,Oxford.

Marx;K (1986) *Kapital-I*, (çev:A.Bilgin),Üçüncü Baskı,Sol Yayınları.Ankara.

Sen, A (1983), "Development: Which Way Now ?" , *Economic Journal* ,Vol.93.

Sen, A (1988)"The Concept of Development", (ed;H.Chenery ve T.N.Srinivasan) *Handbook of Development Economics*.

Spivak,G.C(1990)*The Post-Colonial Critics* (ed; S.Harasyam), Routledge, New York.

Streeten, P(1983)"Development Dichotomies", *World Development*,Vol. 11, No. 10.

Streeten, P (1984)"Basic Needs: Some Unsettled Questions", *World Development*, Vol.12.

Touraine,A(1988)*Return of The Actor Social Theory in Post-Industrial Society*,.Minessota Press, Minessota.

Turner,B(1984)*Marx ve Oryantilizmin Sonu*, (çev; Ç.Keskinok), İstanbul, Kaynak Yayınları.

Warren,B(1976)"Imperialism and Capitalist Industrialization", *New Left Review*., Sayı 81, September-October.

Wexler,P(1990)"Citizenship in The Semiotic Society", (ed;B.Turner), *Theories of Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, London.

Williams,R(1989)*İkibine Doğru*, (çev;E.Tarım), Ayrıntı Yayınları., İstanbul.

Ekodizgeye Odaklanmış Eko-toplumcu Gelişme

-Bol eleştirili, az ipuculu kısa metraj bir yazı-

İ.Melih BAŞ (*)

Giriş: İşbu yazıya dair

Bu yazının yazılma gerekçesi, özel sayı editörü arkadaşımız Dr.Fuat Ercan'ın bana telefonda ifade ettiğine göre, "Arslan Başer Kafaoglu'nun zaman kısıtı nedeniyle yazı ve rememesi ve bir yeşil ekonomi yazısına gereksinim duyulması" oldu. Çevreci toplumcu (enviro-socialist) ekonomi görüşü bizim eko-toplumcu (eco-socialist) görüşe göre ekonomistler camiasında daha bir öncelik taşıyor ve daha bir akıllı uslu karşılanıyor. Çoğu kişinin ikisi arasındaki ayrımı bilip bilmediğinden de pek emin değilim. Örneğin, gerçekten içerik kalitesi ile (dizgisi için aynı şeyi söylemeyeceğim) klasik bir ders kitabı sınırlarının çok üstüne çıkan *Gelişme İktisadı* (derleyenler T.İşgüden, F.Ercan, M.Türkay, İstanbul, Beta B.Y.D.A.Ş., 1995) adlı derlemenin içinde yer alan ve Tülay Ceylan tarafından hazırlanmış olan "Sürdürülebilir Kalkınma" başlıklı bölümde, büyüme merkezli kalkınma ve insan merkezli kalkınma anlayışı ikileminden söz edilmektedir, G.Demirer'e affen. Büyüme merkezli kalkınma zaten insan merkezli kalkınmadır. İnsan merkezli kalkınmanın zıddı olan kutupta bio (ya da eko) merkezli kalkınma vardır, oysa. Şimdi kuşkusuz eğer tercihini piyasa ekonomisinden yana yapmış olan ekonomistler ile Dünya Bankası vb. kurumların raporları, W.Daid Pearce'in kapitalizmi ve onun endüstriyalizmini aştığını sanan A.B.Kafaoglu ile endüstriyalizm tartışması yapmaksızın çevre sorunlarına giren G.Demirer gibi çevreci toplumcuların yaklaşımları bir tencereye konursa Ruslar'ın borç çorbası gibi bir şey çıkıyor ortaya. Aslında Ruşen Keleş ve Can Hamamcı ikilisinin de çevrebilim adlı kitaplarıyla kavram kargaşası yaratmalarını büyük zararını görüyor entellektüellerimiz. Bu konularla ilgilenen iktisatçılarımızın neredeyse çoğu, çevrebilimciler ile ekoloji bilimcilerin (bu ikisi aynı şeylerdir!) neredeyse tümü Türkiye'nin tek aylık yeşil politika dergisi olan *Ağaçkakan*'ı göremiyor, ulaşamıyorlar. Oysa İstanbul,

Ankara ve İzmir'de entellektüellerin uğradığı tüm kitapçılarda bulunuyor.

Bu yazının amacı, yukarıda andığımız Gelişme İktisadı adlı yapıtta tüm boyutlarıyla ele alınan ve bu derginin bu sayısında diğer bölümlerde yapılan tartışmaları başka kaynaklardan alıntılarla yinelemek değil; bunun bir yararı olacağına inanmıyorum. Bence, yararı olabilecek şey, bir ekotoplumculuğun (çevreci toplumculuktan ayrı olarak) ipuçlarını işaret etmek olacaktır.

Çevreci toplumculuktan farklı bir kavram olarak ekotoplumculuğa doğru bir bakış

Gelişme iktisadında kapitalist evrenin özdeş olmamakla birlikte örtüştüğü sanayi toplumu evresinde insan-insan ilişkisinde olsun, insan-doğa ilişkisinde olsun yabancılaşma ve tahribatı azamileştiren endüstriyalist teknoloji tartışmadan sürdürülebilirliğin tartışılması anlamsızdır. İleri ve temiz teknolojiyle çevrenin uyumundan söz eden piyasacı tezlerin, toplumcular tarafından da benimsenmesi halinde ortaya çevreci toplumculuk çıkmaktadır. Çevreci toplumcular, sürdürülebilir kalkınmanın biraz değiştirilerek mahçup birer savunusunun yükleniciliğini yapmaktadırlar. Bu yaklaşım iç tutarlılığa sahip değildir. Nitekim pratikte iflas etmektedir, hem küresel hem yörel örnekler verilebilir bu duruma: Uzun kirliliği, ozon deliği, Marmara'nın ölümü, Çernobil ve Three Mile Island nükleer kazaları. Çünkü burada piyasacıların üzerinde durarak, çevreci toplumcuların üzerinde durmadan gözardı ettikleri bir boyut var: Teknolojik riskin toplumsal denetimi. Bu denetim pratikte işlemediği gibi bu riskin sinerji boyutu da hesaplanamıyor. Başka bir deyişle yan yana iki fabrikanın baca gazları deşarj kalite standartlarına uygun olmakla birlikte ortak etkilerini ne yapmalı, nasıl öngörmeli? Burada bir husus ortaya çıkıyor. Gelişme iktisadı çok disiplinli perspektiflere gereksinim duyuyor. Kimi gelişme iktisadı yazılarında birbirinin içine geçen kavramlar,

sırf yabancı kaynaklardan alıntı olsun diye yan yana kullanılıyor. Örneğin sosyal yaşam, ekonomi, kültürel yaşam vb.. Oysa, gelişme kavramı doğası gereği bütüncül (holistik) bir kavramdır ve ekonomideki üretim araçları maddi kültür unsurlarıdır, her sosyal yaşam bir ekonomik örgütlenmenin türevsel yansımasıdır vb.

Başka bir deyişle konuya dizgelel bakılmalı ve odak kavram belki

İleri ve temiz teknolojiyle çevrenin uyumundan söz eden piyasacı tezlerin, toplumcular tarafından da benimsenmesi halinde ortaya çevreci toplumculuk çıkmaktadır. Çevreci toplumcular, sürdürülebilir kalkınmanın biraz değiştirilerek mahçup birer savunusunun yükleniciliğini yapmaktadırlar.

* Doç. Dr.

de daha doğru bir deyişle ana kavram eko-dizge (eko-sistem) alınmalıdır. Eko-dizge, F.Berkes ve M.Kışlalıoğlu'nun *Ekoloji ve Çevre Bilimleri* adlı yapıtlarında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır (meraklısına bir nottu!). Burada klasik anlamıyla (insan merkezci yaklaşımla) insan dışındaki tüm canlılar ve (kimi yazarlara göre) tüm cansızların arasındaki ilişkilerin oluşturduğu denge sistemi olarak tanımlandığını belirtelim. Ayrıca insan ekolojisini de içeren daha çağcıl ve doğru geniş bir tanımlı olduğunu da vurgulayalım. Bu eko-dizgeye insan müdahalesini inceleyen geo-ekoloji diye bir disiplin bile olduğunu da anımsatalım.

Eko-toplumculuğun ipuçları

Aslında bunların *Ağaçkakan* dergisinin şimdiye dek çıkmış üç ciltlik külliyatında tüm boyutlarıyla tartışmalarını bulabilirsiniz. Ayrıca Alan Yayınları'ndan yeni çıkmış olan *Ekonomiye Soldan Bakış* adlı kitapta da bunlar verildi. Her yerde aynı şeyleri yineliyor olmamak için ve ayrıntılarda diğer iktisatçı dostlarla tartışmayı beklediğimiz için ana hatları aşağıda vermeyi uygun gördük:

* Gereksinin (need) ve istek (want) kavramlarının tartışılarak temel gereksinimler kuramının özellikle Malinowski'nin yaklaşımı ışığında ele alınması (ayrıntılı bilgi için bkz. *Ağaçkakan* dergisi sayı: 17/18: Mayıs-Haziran 1994)

* Maddi tüketimdeki artışa endeksli refah anlayışının ve bunun dayandığı endüstriyalist tezlerin gerek piyasa tezleri gerek çevreci toplumcularla tartışılması ve bu tartışmanın kuzey-güney eko-çelişkisi eksenine oturtulması (bu tartışmalar için bkz. *Ağaçkakan* dergisi sayı: 2. Ekim 1992, sayı: 3 Kasım 1992, sayı: 9-10: Mayıs-Haziran 1993, sayı: 25 Temmuz-Ağustos 1995).

* Kovboy ekonomisinden yetinme (uzay) ekonomisine üretim öncesi-üretim-tüketim zincirinin tüm evrelerinde geçişe yönelme (ayrıntılı bilgi için bkz. *Ağaçkakan* dergisi sayı: 6 Şubat 1993, sayı: 11-12 Temmuz-Ağustos 1993)

* Pratikte tıkanan çevre ekonomisi uygulamaları (fayda-maliyet analizleri, yönetime katılma yerine "katılımcı yönetim" in o da kötü uygulamalarını içeren çevresel etki değerlendirmeleri-Bergama altın örneği vb.- gibi) konusunda iktisadi meslek gövenizminin aşılması (bkz. *Ağaçkakan* dergisi, sayı: 2 Ekim 1992)

* Rudolf Bahro'nun işaret ettiği ekolojiyi kent ekolojisi sınırları içinde düşünme sınırlarını aşarak, "çarpık mı kentleşiyoruz, yoksa kentin kendisi mi çarpık?", ya da "mimar ve mühendisler niye gökdelenlere, yerdelenlere karşı çıkmazlar?" gibi soruları dürüst bir iktisatçı gibi sormak (bkz. *Ağaçkakan* dergisi sayı: 30, Ekim-Aralık 1996)

* İyelik (sahip olmak) yoluyla değil olmak yoluyla mutluluğu yakalamanın peşine düşülmesi

* Daha kısa çalışma süreleriyle çalışma-tüketim sarmalından ve yabancılaşıma ile tahribattan kurtulma

* Takım çalışması, ortak kullanım, dengeli ve dönüşümlü iş bileşimleri organize etmek,

* Geriye kazanım, yeniden kullanım, tüketimi azaltma ilkelerine bağlı kalmak,

* İleri sınıai teknoloji fetişizmi yerine doğayla uyumlu teknolojiye yönelmek,

* Yeşil hukuk bağlamında eko-dizgesel öğeler arasındaki hiyerarşiyi sıfırlamaya doğru gitmek (türler ve cinsler itibarıyla)

* Gelişme göstergeleri köktenci bir biçimde değiştiril-

meli, örneğin kişi başına düşen doktor sayısının çoğalmasının, insanların daha fazla hasta olmasını getiren endüstriyalist yaşama bağlı olduğunun anımsanarak, bu çoğalmanın hayra alamet olmadığına bilinmesi.

Sonsöz:

Gelişme iktisadi açısından, vahşi kapitalizmin dizginlenmesi anlamına gelen sürdürülebilir kalkınmanın sürdürülebilirliği çok tartışmalara sahne olmaktadır. (Fikret Başkaya, Güney Kocasoy vd. kimi bilim insanları bu yaklaşımı Kuzey'in Güney'e söylediği bir ninni olarak ele almaktadır.)

Gelişme iktisadi, çok disiplinli bir perspektifle yeni-bi-omerkezli-ölçme araçlarıyla ve yeni bir refah paradigmasıyla güneyli bir eko-toplumcu ideolojik eksene oturmadığı sürece, iktisatçıların kum havuzunda oynatılması kaçınılmazdır. Bir eko-felaket tellalına gereksinim duymamak umuduyula...

Meraklısı için bir Ağaçkakan kaynakçası

• Sayı: 2, ss. 13-14:

"Yeşil Ekonomi İçin Mavi Kitap ve Düşündürdükleri"

• Sayı: 3, s.12

"Sıfır Kirlenme Hedefi"

• Sayı: 6, ss. 20-21

"Kovboy Ekonomisinden Yetinme Ekonomisine Doğru"

• Sayı: 9-10, ss. 5-6

"Kuzey-Güney Arasındaki Eko-Çelişki"

• Sayı 11-12, ss 11-12

"Sovboy mu Olmalı, Astronot mu?"

• Sayı: 13, ss. 9-10

"Savaşmayın, Ekolojik Sistemi Bozuyorsunuz"

• Sayı: 14, ss. 22-23

"Yeşil Bir Siyasal İzlençe Açısından Teknoloji ve Ekonomi"

• Sayı: 17-18, s.8-11

"İstek mi Yoksa Gereksinin mi?"

• Sayı: 23-24, ss 5-6

"Fazla Mal Göz Çıkarmazdan Bu Yana Yeter'e"

• Sayı: 25, ss. 5-6

"Moda diye diye"

• Sayı: 30, ss. 9-11

"Ereksiyon İndeksi ve İstanbulluların Gelmiş-Geçmiş-Geleceği"

Sürdürülebilir Kalkınma ve Kalkınma Teorisinin Yeşermesi(*)

Bill ADAMS

Sürdürülebilir kalkınma nedir?

1980'lerdeki sürdürülebilir kalkınma teorileri ile ilgili eski tartışmalar, kaçınılmaz bir şekilde "sürdürülebilir kalkınma" kavramı üzerinden hız kazanmış ve vurgu kalkınma planlamasındaki çevresel sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Dünya Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi (IUCN 1980) ve Yeryüzünün Korunması raporunun (IUCN 1991), yayınlanması arasındaki kısa sürede sürdürülebilir kalkınma, kalkınma planlamacılarının, yorumcuların ve bürokratların egemen söylemlerinin esas teması haline gelmiştir. 1980'lerin sonuna doğru kavram, uluslararası danışmanların raporlarında ve onları çalıştıran kurumlarda yaygınlaşmıştır (Rich 1991). Sürdürülebilir kalkınma kavramı, üçüncü ve birinci dünya politikacılarının söyleminde kabul görür hale geldi ve birinci dünyanın hükümet dışı çevreci organizasyonlarına yeni, etkili bir slogan ve propoganda teması sağladı. Lele, sürdürülebilir kalkınmanın, 1990'ların kalkınma paradigması olmaya hazırlandığını ileri sürmektedir (1991:607)

Bu anlamda 1980'ler 'sürdürülebilir kalkınma' yıllarıydı. Ancak yoksullara ve onların yaratıp katlandıkları çevresel çöküşe yönelik söylemde açıkça egemen hale gelen bu yaklaşım neydi? Kavram, şüphesiz geniş bir desteğe, dikkate değer bir duygusal başkaldırı ihtiyacını açığa çıkaran popülerliğe sahipti. Ayrıca doğa ve kalkınma süreci ile ilgili çok farklı çıkarların ifade edildiği yolları açan bir özelliği de vardı.

Bununla birlikte kalkınma teorisi bağlamında kullanışlı mıydı? Sürdürülebilir kalkınmanın yeni bir paradigma önerip önermediği ya da alışılmış, olduğu gibi yürüten işlerin

üzerine geçirilmiş yeşil bir kılıf olup olmadığı hiçte açık değildir. Uygulamada bir çok yorumcu bu kavramı teorileştirmeden ve gevşek bir biçimde kullanmıştır. En fazla atfı yapılan tanım, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun kendi içinde bir klasik olan: 'bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan karşılayan kalkınma' olmuştur (Brundtland 1987:43). Bu tanım şık, ancak kalkınma ile ilgili yeni teorik düşüncelerin üzerine oturacağı açık bir zemin olmaktan uzaktır.

Sürdürülebilir kalkınma birçok yönden, sıkı örülmüş bir kavram olmaktan ziyade bir slogandır (Conray 1988).

Lele hayal kırıklığı yaratan, herkesin saygı duyduğu ancak kimsenin tanımlayamadığı-moda bir kavram olduğundan bahsetmektedir (1991:607). Michael Redclift sürdürülebilir kalkınmayı sürekli tekrarlanan, sıkıcı bir kalkınma doğrusu olduğunu ve gücünü bulanıklığından aldığı ileri sürmektedir (Redclift 1987:3). Lele 'açık, analitik ve kuramsal bir çerçevenin yokluğundan kaynaklanan güçsüzlüğü net bir biçimde analiz etmektedir. (1991:607).

Bununla beraber elbette açık bir tanımlama eksikliğinin gerçek önemi, sürdürülebilir kalkın-

Sürdürülebilir kalkınma birçok yönden, sıkı örülmüş bir kavram olmaktan ziyade bir slogandır (Conray 1988). Lele hayal kırıklığı yaratan, herkesin saygı duyduğu ancak kimsenin tanımlayamadığı-moda bir kavram olduğundan bahsetmektedir

(*) Fransız J. Schuurman (ed.), *Beyond The Impasse, New Directions in Development Theory*, Zed Books içinde, s.207 - 222

manın başarısının, kavramın esnekliğinden ileri geliyor ol-
masındadır. Hem birleştirici hem de basit görünen, çeşitli
karmaşık fikirleri kapsar (Adams 1990). O'Riordan, sürdürü-
rülebilirliği "kalkınmacılar" ile "çevrecileri" birbirine bağ-
layan ara bir kavram olarak görmektedir. Sürdürülebilir kal-
kınma 1980'ler boyunca gerçekten dikkate değer bir geçer-
lilik kazandı. Bu durum sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı-
nın analitik gücünden değil, kolay bir biçimde pazarlanabi-
lirliğinden ve farklı, bazen de birbirlerine tamamen karşıt
kavramları bir arada kullanılabilir kılmasından kaynaklan-
maktadır.

Sürdürülebilir kalkınma, hakkındaki görüşlerin çeşitli-
liğine rağmen, içinde açıkça ayırt edilebilen ortodoks yakla-
şımın barındırmaktadır (Lele 1991). Bu çerçevede 1972'de
Stockholm'deki Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı ile
1992 Rio de Janeiro'daki Çevre ve Kalkınma Konferansı
arasındaki süreçte, üç dokümandan oluşturulmuştur. Sürdü-
rülebilir kalkınma tartışmasındaki dönüm noktaları, Dünya
Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi (IUCN 1980), Ortak
Geleceğimiz (Brundtland 1987) ve Yeryüzünün Korunması
(IUCN 1991), dokümanlarıdır. Bunlar sürdürülebilir kal-
kınma düşüncesinin ortodoks yaklaşımlarını içerirler. An-
cak bunlar hiçbir şekilde tartışmadaki tek unsur değildir.
Sürdürülebilir kalkınmanın ortodoks yaklaşımları bu alan-
daki düşünce yelpazesinin sadece bir ucuna işaret eder. Bu
düşünce içindeki diğer akımlar, kalkınma eylemi için, çok
farklı ve daha az reformist olan bir gündem sağlarlar.

Doğal kaynakları koruma stratejisi

Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi(WCS)1970'lerde
Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği
(IUCN), Dünya Vahşi Hayat Fonu(WWF) ve Birleşmiş
Milletler Çevre Programı(UNEP) tarafından hazırlanmış ve
1980'de yayımlanmıştır (IUCN 1980). WCS, doğal kay-
nakları koruma düşüncesinde önemli bir dönüm noktasını
temsil eder, çünkü vahşi hayatın türleri ve yaşam alanların-
daki kayıpların telafi edilmesi doğrultusundaki teşebbüsler-
den uzaklaşmaya işaret etmiştir. "Doğal kaynakları koruma
ile kalkınmanın amaçlarının birbirine yedirilmesinin sürdü-
rülebilir toplumun anahtarı olması ile ilgili büyüyen inancı
sağlamıştır" (McCormick 1986: 177). WCS, on yıl-
dan fazla süredir, özellikle IUCN'de gelişmiş olan fikirleri
şekillendirmiştir. Doğal kaynakları koruma ve kalkınma,
1972'de Kanada Banff'da yapılan IUCN genel toplantısının
temaları olmuş ve 1975'de IUCN ile UNEP, doğal kaynak-
ları korumaya stratejik yaklaşım nosyonunu geliştirmeye
başlamıştır (McCormick 1986). 1977'de hazırlanan tasla-
ğa, UNESCO ve FAO ile yapılan geniş kapsamlı görüşme-
ler ve bu kuruluşların değişiklik talepleri de dahil edildi.

Sonrakiler gibi WCS'de ortak bir belgeydi. IUCN or-
ganizasyonları üyelerinin ve diğer uluslararası kuruluşların
çeşitli gündemleri vardı ve WCS'de doğal
kaynakları koruma hakkında bir dizi farklı
görüş açısını ve düşünceyi benimsemeliydi.
O'Riordan bu belgeyi (1988:36) gelişmiş
dünyanın korumacıları ile gelişmekte olan
dünyanın şüpheli liderliği arasında birleştirici
bir köprü vazifesini gören bir "geçiş bel-
gesi" olarak tarif eder (1988:37). İlk taslak
'esas olarak vahşi hayatı koruma ders kit-
abıydı", fakat son versiyonunun doğal kay-

nakları korumanın uygulayıcıları ve kalkınma arasında bir
asgari müşterek haline geldiği iddia edildi (Talbot 1984:14).

Dünya Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi, doğal kay-
nakların korunması için üç amaç teşhis etmişti. Bunlardan
ilk ikisi "Temel ekolojik sürecin korunması" ve "Genetik
çeşitliliğin korunması" idi. Temel ekolojik süreçler, ekosis-
temler tarafından yönetilmiş, desteklenmiş ve uyumlu hale
getirilmiş olup, gıda üretimi, sağlık, insan hayatının devamı
ve sürdürülebilir kalkınma için gereklidir. "Genetik çeşitlili-
ğin korunması" hem yerel bitkilerin hem de hayvanların ge-
netik materyallerinin çeşitliliği ile ilgilidir. Bu tip genetik
çeşitlilikler, gelecekteki üretim için potansiyel bir katkı ni-
telindedir. Vahşi türler de yararlı bir ekonomik amaca hiz-
met edebilecekleri için önemlidirler : "Hangi türün bizim
için yararlı olacağını önceden tahmin edemeyiz"(IUCN
1980, paragraf 3.2). Genetik çeşitlilik hem bir sigortadır
(mesela bitki hastalıklarına karşı), hem de gelecek için bir
yatırımdır. (bitki yetiştirme ve eczacılık açısından) (Parag-
raf 3.2) Bu ilkelere bir üçüncüsü; "kaynakların sürdürüle-
bilir kullanımı" türemektedir.

WCS'deki doğal kaynakları koruma için yapılan bu
öneriler insan merkezli ve pragmatiktir. Doğal kaynakları
koruma; insanın biosferden yararlanmasının yönetimiyle
şimdiki nesillere en fazla sürdürülebilir yarar sağlarken
WCS, insanlığın varoluşu ve ekonomik kalkınma için türle-
rin ve ekosistemlerin kullanılabilirliğini vurgulamıştır.
O'Riordan (1988) WCS'nin sürdürülebilir yararlılığın
önemli ölçüde ekolojik kökenli bakış açısına dayandığına
işaret etmektedir. Geleneksel vahşi hayatı koruma politika-
ları da bu çerçevede ifade edilmiştir. Böylece park ve kay-
nakların kurulması için argümanlar geliştirilmiştir çünkü
bunların ormansızlaşmanın kontrolü gibi dolaylı ekolojik
faydaları veya ziyaretçi ödentilerinden sağlanan doğrudan
ekonomik getirileri söz konusudur.

Çevresel farklılaşma kalkınmanın doğal ve gerekli bir
bölümüdür. Fakat bu gibi farklılaşmalar "kalkınmanın sos-
yal ve ekonomik amaçlarının" gerçekleştirileceği anlamına
gelmez. (IUCN 1980 : Paragraf 1.12) Çözüm, doğal kay-
nakların korunmasına kalkınma sürecinde büyük bir öncelik
vermektir. Korumanın ve kalkınma süreçlerinin her aşama-
sını, "politikaların oluşturulması safhasından, nihai olarak
uygulanmalarına kadar entegre etmektir. (Paragraf 9,1)
Böylece bütün sektörler (sağlık, enerji ve endüstri) korun-
mayı kapsar. Bu tür bir yararlanmayı mümkün kılan yöne-
tim biçimi sürdürülebilirdir (Paragraf 1.6). Bu entegrasyon
doğal kaynakların korunması ve kalkınma arasında önceden
var olan aşikar çatışmayı sona erdirir.

Ortak geleceğimiz

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu raporu, orto-
doks sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarının ikinci ve en

**Çevresel farklılaşma kalkınmanın doğal ve
gerekli bir bölümüdür. Fakat bu gibi
farklılaşmalar "kalkınmanın sosyal ve
ekonomik amaçlarının" gerçekleştirileceği
anlamına gelmez.**

önemli unsurdur. Komisyonun "Ortak Geleceğimiz" raporu (Brundtland 1987), 1987 de B.M genel kurulunda sunulmuştur. Komisyon selefleri tarafından, Brandt raporlarında çizilen karşılıklı dayanışma ve çok yönlülüğe dayanan yolu izledi (Brandt 1980, 1983). Brundtland raporları, hem genel prensip şartlarında hem de çevre problemlerine yaklaşımda (eğer başka bir öncelik verilmemişse) Brandt raporları tarafından oluşturulan zemin üzerinde oluşturulmuştur. Kuzey - Güney yaklaşımı (Brandt 1980), uluslararası ilişkiler, dünya ekonomisine, ve gelişmekte olan ülkelere birlikte yeni ufuklar sunan önlemleri tartışır (Brandt 1980 : 64). Bu yeni ufuklar hem global olarak (Biosfer bizim ortak mirasımızdır ve el birliği ile korunmalıdır - 1980 : 73), hem güney ülkeleri bazında, çevreyi içerir. Brandt raporları, ekonomik bağımsızlığa ilişkin düşüncelerin ve Bretton Woods sisteminin karşılıklı bağımlılık içinde istikrarlı büyüyen bir dünya ekonomisi oluşturmaya yönelik Keynezyen anlayışının bir uzantısıdır. Corbridge'e göre kuzey-güney yaklaşımı, kuzeyli politikacılar için açıkça, iyi tanımlanmış öz çıkarlarına ilişkin sezgilerine hitap eden bir metindir (Corbridge 1986 : 222). İlk brandt girişimi, tabiki 1980 lerin başında hızla yükselen korumacı politikalar nedeniyle işlevsizleşmiştir. Corbridge, Brandt raporlarının karşılıklı fayda anlayışı, dünyanın fakirleri adına gerçekleştirilecek politik hareketlerde faydalı bir yol gösterici olarak hizmet etmesi bakımından, fazla özensiz ve yetersiz olduğunu iddia etmektedir (Corbridge 1982 : 253).

Brundtland raporu (Ortak Geleceğimiz), 1972 Stockholm ruhunu yeniden ele geçirmeye teşebbüs ederek ; sürdürülebilir kalkınma tartışmasının öğelerini, uluslararası kalkınmanın ekonomik ve politik bağlamı içine yerleştirir. Bu anlamda Brundtland raporu, çevresel sorunları kesin bir biçimde politik gündeme taşıyarak B.M. genel kurulunun çevre ve kalkınmayı tek bir sorun şeklinde tartışmasını sağlamıştır. Brundtland raporu, kalkınma ve çevre sorunlarının ayrılamayacağı varsayımından hareket eder: "Bu yüzden çevre problemlerine, dünyadaki fakirlik ve uluslararası eşitsizliğin altında yatan faktörleri kapsayan geniş perspektifi göz önüne almadan değinmeye kalkışma faydasızdır" (Brundtland 1987 : 3). Fakirlik ve çevre arasındaki karşılıklı bağlantılar kabul edilmiş, fakirlik global çevre problemlerinin temel nedeni ve sonucu olarak görülmüştür (Brund-

"Ortak geleceğimiz" raporunda sürdürülebilir kalkınma kavramı iki bakış açısı üzerine oturtulmuştur. Bunlardan ilki, fakir ülkeler için öncelikli olmasının doğrudan sonucu olarak Temel İhtiyaçlardır. İkincisi çevresel sınırlamalar fikrini içerir.

landt 1987 : 3).

"Ortak geleceğimiz" raporunda sürdürülebilir kalkınma kavramı iki bakış açısı üzerine oturtulmuştur. Bunlardan ilki, fakir ülkeler için öncelikli olmasının doğrudan sonucu olarak Temel İhtiyaçlardır. İkincisi çevresel sınırlamalar fikrini içerir. Bu sınırlamalar çevrenin kendisi tarafından değil, teknoloji ve toplumsal organizasyon tarafından oluşturulmuştur. Fiziksel sürdürülebilirlik, kaynaklara ulaşmak ve maliyetler ile kaynakların dağıtımı politikalarını etkin bir şekilde göz önünde bulunduran politikalar olmadan sağlanamaz. Oysa WCS, ekosistemlerin korunması varsayımından hareket ederek bunun neden iyi bir ekonomik anlamı olduğunu göstermeye çabaladı, -ki bu yaklaşım önemsenmemiş olmakla birlikte eşitliği sağlayabilir. Ortak geleceğimiz raporu, insanlarla başlayıp belirli sosyo-ekonomik bağları elde etmek için ne gibi çevresel politikaların gerekli olduğu tartışması şeklinde devam etmiştir.

Sürdürülebilir kalkınmada ortodoks yaklaşımlar

"Ortodoks Yaklaşımlar" sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik büyümeyi tehdit etmeden gerçekleştirilebilecek bir süreç olarak görür. Ortak geleceğimiz raporu sürdürülebilir, çevreye duyarlı, çoğulcu, sosyal ve ekonomik kalkınmayı entegre edici yeni bir büyüme biçimi önermektedir : "Maddi-ve enerji yoğun ve etkileri daha eşit dağılan" (Brundtland 1987 : 52). Ortak geleceğimiz endüstrileşmiş kuzeyin var olan ekonomik paradigmasının temelinde yatar. Büyüme, politika amaçlarının en önemli niteliğidir. (Bakınız tablo 1).

Ekonomik büyüme, fakirliğe çare olacak tek yol olarak görüldüğünden dolayı, çevre-kalkınma amaçlarına ulaşılmasında da aynı öneme sahip olmuştur. Brundtland raporunun sürdürülebilir kalkınma anlayışı öngörülerini, dünya ekonomisinin korunması ve yeniden canlanması ihtiyacı üzerine oturtmuştur. Bu "Hem endüstrileşmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için daha hızlı ekonomik büyüme, gelişmekte olan ülkelerin ürünleri için serbest piyasalar, düşük faiz oranları, büyük çapta teknoloji transferleri ve hem ticaret hem imtiyaz anlamında önemli ölçüde sermaye akışı anlamına gelir" (Brundtland 1987: 89). Cotgrove'un sınıflandırmasında (1982), bu rapor felaketçilikten ziyade kesinlikle bolluk ve berekete işaret etmektedir. Üçüncü dünyada çevreye baskı yapan fakirliktir ve bu baskıyı kaldıracak olan da ekonomik büyümedir. Bunun da ötesinde, bu ülkelerin çevre problemlerini geride bırakmalarını sağlayacak olan, bağımlılığın sona ermesidir. Ancak, büyümenin kendisinin ortaya çıkardığı baskılar neydi ? Enerji ve hammaddeye yönelik talebin baskıları ile kirlilik ne olacak ? Ortak geleceğimiz raporu kendi pastasını elde edip, onu yemeyi ümit ediyordu : "Komisyonun bütün değerlendirmeleri çevresel sınırlamaları göz önüne alan uluslararası ekonominin dünya-

Tablo 1

Brundtland raporunda çevre ve kalkınma politikaları için önerilen kritik amaçlar.

- ☐ Büyümenin yeniden canlanması.
- ☐ Büyümenin niteliğinin değişmesi.
- ☐ İş, gıda, enerji, su ve sağlık önlemlerinde temel ihtiyaçların karşılanması.
- ☐ Sürdürülebilir bir nüfus artış hızının sağlanması.
- ☐ Kaynak bazının korunması ve değerinin yükseltilmesi.
- ☐ Teknolojinin yeniden yönlendirilmesi ve yönetimi.
- ☐ Karar verme süreçlerinde çevre ve ekonominin birleşmesi.

nin ekonomik büyümesini hızlandırması gerektiği yönündedir" (Brundtland 1987 : 89). Raporda bu dengeleyici oyunun nasıl başarılabileceği açıklanmamaktadır.

1971'de sabit döviz kurlarının terk edilmesi, para piyasalarındaki hareketlilik ve son olarak petrol fiyatlarının istikrarsızlaşması ve 1973 petrol krizi (Strange 1986), çevreciliğin bir uzantısı olarak "Büyümenin Sınırları"na yönelik artan ilgi ile çıktı. Fazla vurgulanmış olan global karşılıklı bağımlılık, aynı zamanda sürekli ekonomik büyümenin istenirliği ve gerçekleştirilebilirliğine ilişkin tamamen farklı bir mesajdı. Bu sorunların bir araya getirilmesi sürdürülebilir kalkınmanın resmi ifadesini yarattı. Bu fikirlerin, Brandt raporları ile organize edilen, yönetilen ve büyüyen dünya ekonomisi anlamında Keynezyen düşüncenin yeniden dirilişine dayanmış olması şaşırtıcı değildir. Fikir birliğine dayalı, ustaca yazılmış olan Brundtland raporunun bu temel konularla baş edip edemeyeceği belirsizdir. Örneğin Stewart'a göre Brundtland raporu, olasılıkları abartma ve hayal kırıklıklarını besleme gibi önemli bir risk yaratmaktadır" (Stewart 1987 : 119).

Sürekli ekonomik büyümenin sürdürülebilir kalkınma için önemini belirten bu fikirler, 1970'lerde "Sıfır Büyüme"ci çevreci yaklaşımın fikirleri ile büyük bir tezat oluşur. ("Fizikçiler"-Corbridge 1986 : 194), "Büyümenin Sınırları" düşüncesi ekonomistler ve radikal yorumcuların dikkate değer düşmanlıklarına sebep oldu. Nüfus, Kaynaklar ve Çevre (Ehrlich and Ehrlich, 1970), Nüfus Patlaması (Ehrlich, 1972), ve Forrester (1971) ile Meadows'un (1972)'deki global hesap metodları gibi, neomaltusyan fazla nüfus artışı ile ilgili argümanlar şiddetle eleştirildi. Örneğin Beckerman, ekonomik büyümeyi sürdürmede ortaya çıkacak bir başarısızlığın, dünya nüfusunun sayısız, milyonlarca kısmı için yoksulluğun devamı, mahrumiyet, hastalık, yokluk, çöküntü ve toprağı tahrip edici sonuçlar ve köleliğe neden olacağını düşünmektedir. (Beckerman, 1974 : 9). 1970'lerdeki tartışmanın sertliği, belki de, istikrarlı durum ekonomilerinin sorunları ile meşgul olan bu ekonomistlerin mantıksal çekiciliklerini saklıyordu (notably Daly, 1973,1977).

Daha da ötesi, çevreci iktisada yönelik ve onun çerçevesinde yürütülen tartışmalar sürdürülebilir kalkınma hakkındaki artan tartışmalarda merkezi bir yere sahip olduğu halde (özellikle, Goodland and Ledee 1984; Turner 1988); sıfır büyüme konusu bir kere daha dışarıda bırakıldı. İronik bir biçimde, Brundtland raporunun başarısı elbette en azından kısmen de olsa bu gibi radikal düşüncelerden sakınmak gerçekçiliğinin sonucuydu.

Sürdürülebilir kalkınmanın ana akımları, sadece kapita-

list büyüme paradigmasına meydan okunmasında başarısızlığa uğramamıştır. Bu düşünce biçimi çevreci düşünce içindeki çevre merkezci ve canlı merkezci unsurlara karşı da dikkate değer bir direnç göstermektedir. Çevrecilik hem çevre merkezçiliği hem de teknoloji merkezçiliği içinde barındırır (O'Riordan 1981; O'Riordan and Turner 1983). Çevre merkezçilik, geleneksel olarak aşkındır ve hem biyolojik hakları hem de biyolojik etiği içermektedir. "Derin ekoloji"ye olan ilgi açıkça bu gelenek çerçevesinde yükselmiştir.(Devall and Sessions 1985). Teknoloji merkezçilik; rasyonalist, teknokratik ve idaridir.

Dünya Doğal Kaynakları Koruma Stratejisi, doğal kaynakların korunması için belirli ahlaksal argümanlar koyar. Biosferdeki radikal değişimleri etkileme kapasitesi ile "büyük evrimci" güç haline gelen insanlık, bu değişiklikleri tamamı ile kontrol edebilecek konuma gelememiştir. Sonuç olarak WCS 'nin ileri sürdüğü tez; "bizler ahlaki olarak gelecek kuşaklara ve diğer canlılara karşı özenli davranmak zorundayız"dır. (Paragraf 3.3). Ancak, WCS'nin önerileri bu ahlaksal pozisyon üzerine kurulmamış, onun yerine pragmatik, faydacı ve teknoloji merkezli fikirler üzerinde yükselmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili teknoloji merkezli unsurlar; ekosistem yönetimi, kaynakların ve toprağın rasyonel kullanımı ile normatif rasyonel planlama düşüncelerini kapsar. Teknoloji merkezli yaklaşımlar, kalkınmacılık üzerindeki etkileri bakımından doğal olarak reformisttir. (Adams, 1990). WCS, özellikle UNESCO ve IUCN çerçevesindeki onlarca yıldır oluşan düşüncelere dayanılarak oluşturulmaktadır. Bu anlamda UNESCO 1961'de Honolulu'da yapılan 10. Pasifik Bilim Kongresinde, "Ada ekosistemlerinde insanın yeri" sempozyumunun sponsorluğunu yapmıştır (Fosberg 1963). IUCN ise, çevre sorunlarını göz önüne alan ekonomik kalkınma için ekolojik yol göstericiliği gerçekleştirmiştir. "Ekonomik Kalkınmanın Ekolojik Prensipleri" kitabı bu yol göstericiliğe örnek teşkil eder (Dasmann et al. 1973).

Sürdürülebilir kalkınmanın ortodoks yaklaşımları, politik ekonomiyi analize yönelik net bir çerçeveden de yoksundur. Bunun yerine WCS, canlı kaynakların yönetimi üzerinde odaklanmış bir yaklaşımı teşvik ederek bunların nasıl gerçekleştirilebileceği konusunda politik rehberliği sağlamak eğilimindedir (IUCN 1980 : VI). Uygulamaları güçleştiren zenginlik ve bundan kaynaklanan gücün yapısı hakkında söyledikleri çok az şey vardı. Redclitt, WCS nin "Doğal kaynakları koruma amaçları için gerekli olan sosyal ve politik değişimleri dahi incelemeye başlamadığını" ileri sürmektedir (Redclitt 1984 : 50).

WCS dünya ekonomisinin ya da yoksulluğun ekonomi-politik çerçevedeki analizini sona erdirdi. Neopopülist fikirlerin, özellikle de büyük ölçekli merkezi planlamaya dayalı kalkınma plan ve projelerinin başarısızlığının eleştirisi üzerinde yoğunlaştı. Politik ekonomi yerine yerel bilgi ve kalkınmada yerel katılım çağrısı öne çıkartıldı. WCS, geleneksel vahşi hayatın korunması yönündeki çıkarların "insan merkezli" kalkınma için büyüyen talep ile tamamen uyum içinde olduğunu ileri sürmektedir. Bu tip bir kalkınma; temel ihtiyaçlar, beslenme, sağlık, eğitim, aile refahı, tam istihdam, daha kapsamlı bir gelir güvenliği, çevrenin tahribinden korunma ve daha geniş ve adil bir dağılımı gerçekleşt-

Üçüncü dünyada çevreye baskı yapan fakirliktir ve bu baskıyı kaldıracak olan da ekonomik büyümedir. Bunun da ötesinde, bu ülkelerin çevre problemlerini geride bırakmalarını sağlayacak olan, bağımlılığın sona ermesidir.

Sürdürülebilir kalkınmanın ana akımları, sadece kapitalist büyüme paradigmasına meydan okunmasında başarısızlığa uğramamıştır. Bu düşünce biçimi çevreci düşünce içindeki çevre merkezci ve canlı merkezci unsurlara karşı da dikkate değer bir direnç göstermektedir. Çevrecilik hem çevre merkezçiliği hem de teknoloji merkezçiliği içinde barındırır

tirme amacına yönelik olmalıdır. Bu haliyle WCS, genel çerçevesi kalkınma düşüncesinde fakirlik ve tarıma öncelik veren yaklaşımlarla, "aşağıdan yukarıya kalkınma" anlayışıyla düzenlenmiştir. (özellikle, Chambers 1983). Benzer şekilde WCS' nin kırsal kalkınma konusunda, endüstrileşme ve kentleşme stratejilerinden daha çok söylenecek sözü vardır. Bu anlamda üçüncü dünyanın kentleşme ve endüstrileşme derecesi yüksek Brezilya ve Uzak Doğunun yeni endüstrileşen ülkelerinden ziyade Sahra altı Afrika gibi çok düşük endüstrileşmeye sahip ülkelere uygulanmaya daha hazırdır.

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili ana akımlar, dünya doğal kaynakları koruma stratejisi (IUCN 1980) ve ortak geleceğimiz (Brundtland, 1987) ve yeryüzünün bakımı (IUCN 1991)'de belirtildiği gibi, ekosentrist değil teknosentrist, radikal değil reformcudur ve kesintisiz kapitalist ekonomik büyüme paradigması içine uygun bir biçimde yerleşmiştir. Kesintisiz kapitalist ekonomik büyüme paradigmasına yönelik çok sınırlı bir teorik eleştiri sağlar.

Sürdürülebilir kalkınma karşısında alternatifler

Benim burada açıkladığım ortodoks yaklaşımlar sürdürülebilir kalkınma tartışmasının tek unsuru değildir. Daha bir dizi radikal fikirler bulunmaktadır. Ben bunların üçünden bahsedeceğim. İlk olarak üzerinde duracağım yaklaşım dünya kalkınma sorunlarında "yeşil alternatif"i teorik düzeyde ayırt etmeye yöneliktir. Friberg ve Hettne (1985) hem mavi (pazar, liberal, kapitalist) hem de kırmızı (devlet, sosyalist) kalkınma stratejilerine yeşil alternatifler olduğunu ileri sürerler. Onlar bunu; bürokrasi, endüstrileşme, kentleşme, pazar ekonomisi, teknik/bilimsel sistem ve militarizmin 'modern karmaşıklığının' kurumsallaşmasına karşı koyuş olarak görürler (Friberg and Hettne 1985 : 207). Friberg ile Hettne Marksizmin kendi içinde, ortodoks marksizm ve karşıtlarının mücadelelerini içerdiğini ileri sürerler (1985 : 207). "Yeşil alternatif" fikirler ekolojik bilinç (bütün global ekolojik sistemi kapsayan) ve adil bir dünya düzenine olan güçlü inancı içermesi bakımından neopopülizmden ayrılmaktadır (1985 : 208).

Friberg ve Hettne, kalkınmanın toplumsal bir dönüşüm olduğunu ve dünya sisteminin işleyişinin özünde var olan tahrip edici ve kriz yaratıcı özelliklerine yöneltilmiş olması gerekliliği anlamında "sistem karşıtı" olduğunu vurgularlar. Yeşil alternatif, baskın kalkınma paradigmasına ve modern dünya sisteminin felsefesine karşı koyar(c.f. Aseniero 1985:51) ve onunla diyalektik bir ilişki içinde-dir(1985:207). Kalkınmacılık, (rekabetçi bireycilik, akılcı-

lık, büyüme, etkinlik, uzmanlaşma, merkezileştirme ve büyük ölçek değerleri üzerinde oturtulmuş ortak, birleşmiş bir endüstriyel kültür-Friberg and Hettne 1985:231), kalkınmanın hem kapitalist hem de sosyalist yaklaşımlarının temelini oluşturur.

"Sürekli modernizasyon süreci", dünya ekonomisinin sosyalist dünya hükümeti ile yer değiştirebileceği, üst bir sınıra kadar genişlemesini mümkün kılar. Yeşil demokrasizasyon stratejisi, modern kapitalist dünya ekonomisinden tedrici bir geri çekilmeyi ve yeni, modern olmayan, kapitalist olmayan kalkınma projesi ile yüklü donanmış olmayı içerir (Friberg and Hettne 1985 : 235). Bu yeni proje kapitalizm öncesi sosyal düzenlerin ve takip eden yeniliklerin, özellikle sömürüye dayanmayan ve insani ilerlemeci (özellikle, sömürücü ve gayri insani olmayan), unsurları üzerine inşa edilmektedir (1985 : 235). Yeşil prensiplere dayanan "endogen kalkınmanın" sosyal birimi, kültürel olarak tanımlanmış bir toplum olmalıdır. Bu anlamda kalkınması kendi değer ve kurumlarına dayanan bu topluluklar, kendine güvenli olmalı ve kalkınma süreci toplumsal adalet ile "ekolojik denge" ile karakterize edilmelidir.

Yeşil proje gücünü üç grubun biraradığından alır. İlki, kapitalist işleyişin devlet kurma, ticarileşme ve endüstrileşmesine direnç gösteren "gelenekçilerden" oluşur. Bu daha çok global çevre için geçerlidir ve baskı olmayan uygarlıkları ve dilleri, eski kabile devletleri, yerel toplulukları, akra-ba gruplarını, köylüleri ve bağımsız üreticileri, enformel ekonomileri, feminist kültür vb. yi içerecektir (Friberg and Hettne 1985 : 235). İkinci grup, "işsizler, akıl hastaları, özürlüler ve artan verimlilik rasyonalizasyon ve otomasyon baskıları sonucu mega-makinelerdeki anlamlı fonksiyonlarını kaybeden, gayri-insani işler yapan kişilerden oluşan "marjinalleştirilmiş insanları" kapsar (1985 : 264). Batılı çevreciliğe egemen olan üçüncü grup (Cotgrove 1982), "genç, iyi eğitilmiş ve post-materyalist değerlere inanan "post-materyalistler"den oluşur (Friberg and Hettne 1985 : 236).

Sürdürülebilir kalkınma tartışması ile ilgili ikinci radikal çıkış esas olarak radikal sosyalist düşüncenin bir uzantısıdır. Amin'e göre "yeşil" fikirler yeni değildir, kökleri köylü komünizmi ve ütopyacı sosyalizme kadar uzanır : "Baskı ve sömürüye uğrayanların isyanı her zaman adil, eşit ve karşılıklı bir karşıt-sistem ideolojisi üretmiştir (Amin

"Son tahlilde insan ve doğa arasında bir uyuma ulaşmanın kendi doğal çevresi ile kalıcı bir denge içinde yaşayan bir insan toplumu oluşturmadan, mümkün olmadığını" ileri sürer

1985 : 273). Amin'e göre, "yeşiller-yanlış bir biçimde-kendi karşı-toplamlarının aslında Marks tarafından formüle edilen komünizmden fazla bir şey olmadığını kabul etmezler" (1985:273).

Radikal kalkınma teorisinin, aslında genel olarak radikal teorinin doğa ve çevresel tahribat söz konusu olduğunda bir kör noktası vardı. 1970'lerin "çevresel krizleri" birçok radikal düşünürün anti-kapitalist retoriğin zenginleştirilmesine yönelik çabaları arasında es geçildi (Enzensberger 1974 : 9). Buna karşı Enzensberger, gerçek bilimsel problemlerin çevreci burjuva hareketlerin ve "katastrofik sonuçları"yla kapitalist üretim tarzının arkasında yattığını olduğunu ileri sürmüştür (1974:10). Son çalışmalar çevre ile ilgili bu eğilimi, özellikle Üçüncü Dünya bağlamında etkili bir biçimde doğrulamıştır (Özellikle, Blaikie 1985, Blaikie ve Brookfield 1987, Adams 1990).

Redclift, Marksist Politik ekonomin, Güney'in acil çevre krizini yansıtacak bir biçimde köklü bir revizyonuna olan ihtiyacı vurgulamaktadır (1984:18). İhtiyaçların yeniden tanımlanmasını, kaynakların yeniden dağıtılmasını ve endüstriyel üretim tarzının yeniden değerlendirilmesini içeren bir "ekososyalizmin" altını çizer. Radikal ekososyalizm daha da ileri gidebilir ve özel mülkiyetten sosyal adalet adına vazgeçen, "yabancılaşmayı devlet kontrolünü ve merkezileştirmeyi devre dışı bırakan, yeni toplumsal düzen ile yeni üretim tarzları arayışları üzerinde yoğunlaşabilir (Pepper 1984 : 197). Brown'un önerisi : "Mal ve hizmet üretiminin kıt kaynakları daha az tüketen ve çevreye daha az zarar veren yeni bir sosyal bileşimini bulmak için kapitalist kalkınma yolunu yeniden gözden geçirmeliyiz" yönündedir (Brown 1976 : 9).

Sosyal anarşizm ve ütopyacı sosyalizmin gelenekleri belki de sürdürülebilir kalkınma ile ilgili radikal teorinin gelişmesi için daha sağlam bir platform ortaya çıkartır. Toplum, ölçek, kontrol ve teknoloji (Örneğin derin ekolojistler ile böldeciler arasında) konusunda belirli "yeşil" fikirler ile sosyal anarşizm veya Kropotkin'in anarko-komünizmi arasında çok yakın bir benzerlik vardır (Kropotkin

Sürdürülebilir kalkınma tartışması ile ilgili ikinci radikal çıkış esas olarak radikal sosyalist düşüncenin bir uzantısıdır. Amin'e göre "yeşil" fikirler yeni değildir, kökleri köylü komünizmi ve ütopyacı sosyalizme kadar uzanır : "Baskı ve sömürüye uğrayanların isyanı her zaman adil, eşit ve karşılıklı bir karşıt-sistem ideolojisi üretmiştir

1972, 1974; Galois 1976). Kropotkin "gerçek bireyselliliğin, bilinçli ve düşünen insanlarla onların bireysel özgürlüklerini ve gelişmelerini sağlayan toplumsal çevre arasında karşılıklı etkileşimler sağlayabileceğine inanıyordu (Breitbart 1981 : 136). Buna karşın var oluş için blueprint (Goldsmith et al. 1972) gibi çevreci düşünceler ütopyaya ulaşmak için eylem adına insan boyutunun tali kaldığı ekolojik araçlar önerir (Pepper, 1984).

Murray Bookchin "Son tahlilde insan ve doğa arasında bir uyuma ulaşmanın kendi doğal çevresi ile kalıcı bir denge içinde yaşayan bir insan toplumu oluşturmaktan, mümkün olmadığını" ileri sürer (Bookchin 1979 : 23). Bookchin, anarşist anlayışın "Dengeli topluluk, yüz yüze demokrasi, insani teknoloji ve adem-i merkezi toplum" kavramlarını önerir. Bookchin'e göre "Ekolojik kriz", insanlar arasındaki ve dolayısıyla toplumdaki parçalanma ve dengesizlikten kaynaklanan ve bunun yansıdığı doğa-insan arasındaki ilişkilerin dengesizliği ile tanımlanan daha büyük bir sorunun yalnızca bir parçasıdır. Batılı toplum, "Yoğun bir kentsel kuşak, oldukça endüstrileşmiş tarım ve birbirini tamamlayan şişmiş, bürokratikleşmiş anonim devlet aygıtları etrafında organize edilmiştir" (1979 : 25). Bu organizasyon genişletilerek üçüncü dünya toplumlarını da aynı yolla ve aynı güç etrafında biçimlendirdi. Bookchin'in "ekolojik anarşizmi" esas olarak anti-endüstriyel, anti-bürokratik ve devlet karşıtıdır. Toplumsal normlara yönelik "devrimci muhalefet" talep eder. Eğer bu tür düşünceler üçüncü dünyaya yayılırsa, sürdürülebilir kalkınmanın birçok esas teması ile çakışır hale gelir.

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili radikal düşüncenin üçüncü alanı, ekofeminizmdir. Bu yaklaşım, hem kadının hem de doğanın patriyarkal endüstrileşme ve kapitalizm tarafından tahakküm altına alındığına ilişkin argümanlar ileri sürer (Mies 1986, Shiva 1988 : 15). Modern bilim, zorunlu olarak hem kadının hem de doğanın tahakküm altına alınmasını gerektiren "erkek egemen ve patriyarkal bir projedir. Shiva'nın analizi, Hindistanlı kadınların çevre ve mülkiyet hakları, özellikle de ortak kaynakların mülkiyetine yönelik mücadeleleri üzerine kurulmuştur.

Shiva, Hindistan'da ormanların tahribi ile kadınların yanlış konumlandırılmasının yapısal olarak bilimin indirgemeci ve kapitalist paradigmasına bağlı olduğunu ileri sürer. Aynı patriyarkal bilim anlayışı bilimsel ve kapitalist kaynaktan beslenen ormansızlaşma ile ilgili her eğilim başarısızlığa uğrayacaktır. Bu sadece insanlığın kurtuluşu ve çevresel bozulma krizini birleştirir. Shiva, ekolojik bozulmanın altında patriarşinin cinsiyet bazlı ideolojisinin yattığını ileri sürer ve "özgürlüğün cinsiyet bazlı olmayan ideolojisi"

Shiva, Hindistan'da ormanların tahribi ile kadınların yanlış konumlandırılmasının yapısal olarak bilimin indirgemeci ve kapitalist paradigmasına bağlı olduğunu ileri sürer. Aynı patriyarkal bilim anlayışı bilimsel ve kapitalist kaynaktan beslenen ormansızlaşma ile ilgili her eğilim başarısızlığa uğrayacaktır.

için çağrı çıkarır. (Shiva 1988 xvii). "Doğadaki feminist prensiplerin" ve yeryüzünü var oluşu sürdüren ve sağlayan olarak gören bakış açısının yeniden keşfedilmesi; bilgi, zenginlik ve değer hakkında yerleşik erkek egemen düşünce tarzları ile başarılı bir ideolojik karşı koyuşa bağlıdır.

Sonuç

Sürdürülebilir kalkınma, seyir halindeki farklı gemiler arasındaki uyumu sağlayan bir bayrak olarak düşünülebilir. Sürdürülebilir kalkınmanın, kalkınma tartışmalarındaki güç ve popülerliğini açıklayan da bu kavram çevresinde ortaya çıkan uyumdur. Buna rağmen bu durumun bir istisnası kendi söylemi içinde üzerinde anlaşmaya varılmış, açık teorik özün olmamasıdır. Teorik açıklık, hem tartışmanın devam etmesi, hem de sürdürülebilir kalkınmanın uzun dönemli bir güvenilirlik sahibi olabilmesi için gereklidir. Lele, sürdürülebilir kalkınmadaki terimlerin, kavramların ve analitik metodların açık hale getirilmesinin toplumsal kabul ve politik desteğin genişlemesi için gerekli olduğunu öne sürer. Bu amaca yönelik olarak Lele, sürdürülebilir kalkınmayı ileri süren ve analiz edenlerin beş sorun üzerinde odaklanması gerektiğini vurgular; İlki, ekonomik büyüme üzerine odaklanma eğilimini reddetmesi; ikincisi, "Neo-klasik ekonominin içsel tutarsızlıkları ve noksanlıklarının" farkında olmak (Lele 1991 : 618) ve ekonomik analizlerin yeniden yönlendirilmesi, üçüncüsü, çevresel bozulmanın ve fakirliğin yapısal, teknolojik ve kültürel sebeplerini kabul etmek; dördüncüsü, sürdürülebilir kalkınmanın birçok boyutu olduğunu anlamak; beşincisi, "kaynak talebinin hangi düzen ve örüntüde ekolojik ve sosyal sürdürülebilirliğin değişik biçim ve düzeyleri ile uyumlu olabileceğini araştırmak ve eşitlik ile adaletin farklı nosyonlarını" ortaya koymaktır. (1991 : 618).

Bu gündem çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmanın reformist ve radikal destekleyicileri arasında önemli bir gerilim söz konusudur. (Adams 1990) Lele'nin yorumladığı gibi sürdürülebilir kalkınmayı ileri sürenler "temel ilgi alanlarını ısrarla savunmak ile geniş politik kabul ve destek kazanmak arasındaki açıklık karşısında" zorlanmaktadırlar. (1991 : 618) Sürdürülebilir kalkınmanın sahip olduğu güç ve uzun dönemde taşıdığı risk, tartışmasız bu radikal ve reformist yaklaşımların bir arada bulunmalarıdır. Yalnızca, teorik tartışma bu verimli alanda bir sentez ya da güvenilir bir yol açabilir.

Lele'nin inancı, bu çizgiler üzerinde oluşmaya başlayan

konsensusun gözden geçirilen koruma stratejisi tarafından onaylandığı yönündedir. Bu strateji WCS'yi üreten kurumlar tarafından 1991'de 'Yeryüzünün Korunması' başlığı altında yayınlanmıştır. Yeryüzünün Korunması (IUCN 1991) sürdürülebilir kalkınma için dokuz prensip belirler (Tablo 2). Bunlar orjinal WCS ile benzer kaygıları içerir (örneğin yeryüzünün 'taşıya kapasitesi' ne yönelik sürekli vurgular), fakat aynı zamanda kalkınmanın öncelikleri konusunda ve askeri harcamalar, zenginlikteki eşitsizlik ile hayat standartları ve cinsiyet gibi sorunlarda açık tartışmalar vardır. Böylece bu tartışma O'Riordan'ın (1988), orjinal WCS'nin temel ihtiyaçlar hakkındaki tartışmayı ihmal ettiği yönündeki eleştirisi ile birleşmeye yönelir ve alt ulusal ve uluslararası ölçekte politik ekonominin en azından bazı kaygılarını paylaşır (Adams,1990).

Ayrıca öncelikli gereksinimleri gerçekleştirecek ulusal bütçeyi de içeren uygulamalara yönelik dikkate değer bir ilgi de söz konusudur. Ekonomik büyüme üzerine ise açık bir ifade yoktur. Uluslararası konsensus yaratma açısından neyin mümkün olduğu anlamında Lele'nin esas meselesine yönelik dikkat hala açıkça tartışma dışında kalmaktadır.

Teorik eklektizmi ve uyumsuzlukları ne olursa olsun, sürdürülebilir kalkınmanın bir çok önemli problem ve gerçek sorunlara dikkat çekme hususunda başarılı olduğu konusunda şüphe yoktur. Bunun da ötesinde ortaya çıkardığı anlayışın gücü, önemli oranda makro düzeydeki teorik tartışmalara değil, mikro düzeydeki pratiğe dayanmaktadır (B. Arts, kişisel iletişim). Neopopülizm anlayışları ve yoksulluk, güçsüzlük ve refah ile ilgili ahlaki söylemin her ikisi de, global periferide yaşayanların saha deneyimleri ile ortaya çıkmıştır. Bu tarz, sürdürülebilir kalkınmanın yoksulların kötü koşulları, çevrelerinin durumu ve onların içine yerleştirildikleri yapılanmış politik ekonomi için potansiyel bir destek sağlayabileceği bir tarzdır.

'Sürdürülebilir kalkınma teorisi' açısından gerekli olan, köylülükten uluslarüstü şirketlere, topraktan biyosfere kadar mikro ve makro ölçeği kapsayan bir söylemdir. Bütün bunların ötesinde insanların gündelik yaşamları çerçevesinde pratikle yoğrulmuş teorik bir söyleme ve insanların koşullarının yeniden yapılandırıldığı çevrenin planlanmasına gerek vardır. Bütün bunlardan sonra, sürdürülebilir kalkınma güç ve zenginlik, yoksulluk ile çevresel bozulma üzerine odaklanmış yeni bir öneri getirmese bile, bu sorunlara yönelik araştırmaların artmasını sağlayacaktır.

Sürdürülebilir kalkınma, kalkınma yazınında önemli bir yer edinmiştir. Lele'ninki gibi gündemler takip edilirse, kavram, teorik bakımdan daha açık bir pozisyonu temsil eder ve kalkınma söylemi içindeki yerini koruyabilir. Burada önemli olan Redclift'in 'bizim esas sürdürülebilir tanımımız kültürel ve politik eğilimlidir' önerisini hatırlamamızdır (Redclift 1990:5). Şimdilik 'sürdürülebilir kalkınma' kalkınmanın kendisi gibi, bir çok anlamı olan bir kelimedir ve büyük bir özenle kullanılmalıdır.

Kaynakça

Adams, W.M.1990. *Green Development: Environment and Sustainability in the World*. London, Routledge.

Amin, S.1985. 'Apropos the "Green" Movements'. In H.Addo et al., *Development as Social Transformation:Reflections on the Global Problematique*. Svenoaks, Hodder&Stoughton, for the United Nations University.

Aseniero, G. 1985 'A Reflection on Developmentalism:from Development to Transformation'. In H. Addo et al., *Development*

Tablo 2

Yeryüzünün bakımı için öncelikli gerekler,

- ☐ Toplumsal hayata saygı ve özen
- ☐ İnsan yaşamının niteliklerinin iyileştirilmesi
- ☐ Yeryüzünün canlılık ve çeşitliliğinin korunması
- ☐ Yenilenemeyen kaynakların tükenişinin en aza indirilmesi
- ☐ Yeryüzünün taşıma kapasitesini sürdürme
- ☐ Bireysel davranış ve alışkanlıklarda değişim
- ☐ Toplumların kendi çevrelerini korumak için yetkilendirmek
- ☐ Kalkınma ve doğal kaynakların korunmasını ilişkilendiren ulusal bir çerçeve oluşturulması
- ☐ Global bir dayanışmanın yaratılması

as *Social Transformation: Reflections on the Global Problematique*, pp. 48-85. Sevenoaks, Hodder&Stoughton, for the United Nations University.

Beckerman, W. 1974. *In Defence of Economic Growth*. London, Jonathan Cape.

Blaikie, P. 1985. *The Political Economy of Soil Erosion*. London, Longman.

- & H. Brookfield. 1987. *Land Degradation and Society*. London, Methuen.

Bookchin, M. 1979. 'Ecology and Revolutionary Thought'. *Antipode* 10(3)/11(1), pp 21-32.

Brandt, W. 1980. *NorthSouth: a Programme for Survival*. London, Pan Books.

-1983. *Common Crisis North-South: Cooperation for World Recovery*. London, Pan Books.

Breitbart, M. 1981. 'Peter Kropotkin: the Anarchist Geographer'. In D.R. Stoddart (ed.), *Geography, Ideology and Social Concern*. Oxford, Blackwell.

Brown, M.B. 1976. 'The Crisis of Capitalism and Commodity Production'. In M.B. Brown, T. Emerson and C. Stoneman (eds.), *Resources and Environment: a Socialist Perspective*, pp.5-9, Nottingham, Spokesman Books.

Brundland, H. 1987. *Our Common Future*. Oxford, Oxford University Press (for the World Commission on Environment and Development).

Chambers, R. 1983. *Rural Development: Putting the Last First*. London, Longman.

Conroy, C. 1988. 'Introduction'. In C. Conroy and M. Litvinoff (eds.), *The Greening of Aid: Sustainable Livelihoods in Practice*, pp. xi-xiv, London, Earthscan.

Corbridge, S.E. 1982. 'Interdependent Development? Problems of Aggregation and Implementation in the Brandt Report'. *Applied Geography* 2:253-65.

-1986. *Capitalist World Development: a Critique of Radical Development Geography*. London, Macmillan.

Cotgrove, S. 1982. *Catastrophe or Cornucopia: the Environment, Politics and the Future*. Chichester, Wiley.

Dasmann, R.F., J.P. Milton&P.H. Freeman. 1973. *Ecological Principles for Economic Development*. Chichester, Wiley.

Daly, H.R. (ed.). 1973. *Towards a Steady-state Economy*. New York, W.H. Freeman.

- 1977. *Steady-state Economics: The Economics of Biophysical Equilibrium and Moral Growth*. New York, W.H. Freeman.

Devall, B.&G. Sessions. 1985. *Deep Ecology: Livings as if Nature Mattered*. Salt Lake City, Peregrine Smith.

Ehrlich, P.R. 1972. *The Population Bomb*. London, Ballantine.

-&A.H. Ehrlich. 1970. *Population, Resources and Environment: Issues in Human Ecology*. New York, W.H. Freeman.

Enzenberger, H.M. 1974. 'A Critique of Political Ecology'. *New Left Review* 8, pp. 3-32.

Forrester, J.W. 1971. *World Dynamics*. Cambridge, Massachusetts, Wright-Allen Press.

Fosberg, F.R. 1963. *Man's Place in the Island Ecosystem*. Hawaii, Bishop Museum Press.

Friberg, M.&B. Hettne. 1985. 'The Greening of the World: Towards a Nondeterministic Model of Global Processes'. In H. Ado et al., *Development as Social Transformation: Reflections on the Global Problematique*, pp. 204-70, Sevenoaks, Hodder&Stoughton, for the United Nations University.

Galois, B. 1976. 'Ideology and the Idea of Nature: the Case of Peter Kropotkin'. *Antipode* 8, pp. 1-16.

Goldsmith, E., R. Allen, M. Allaby, J. Davoll&S. Lawrence. 1972. 'Blueprint for Survival'. *The Ecologist* 2, pp. 1-50 (also 1972, Harmondsworth, Penguin Books).

Goodland, R.J.&G.Ledec. 1984. *Neoclassical Economics and Principles of Sustainable Development*. Washington DC, World Bank Office of Environmental Affairs.

IUCN. 1980. *The World Conservation Strategy*. Geneva, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, United Nations Environment Programme, World Wildlife Fund.

-1991. *Caring for the Earth: a Strategy for Sustainable Living*. Geneva, IUCN, UNEP, WWF, 1991.

Kropotkin, P. 1972. *The Conquest of Bread*. London, Allen Lane (ed. P. Avrich; first published in English as a book in 1906, London).

-1974. *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*. London, Allen&Unwin (ed. C. Ward; 1st ed. London, Hutchinson, 1899).

Lele, S.M. 1991. 'Sustainable Development: a Critique'. *World Development* 19, pp. 607-21.

Mc Cormick, J. 1986. 'The Origins of the World Conservation Strategy'. *Environmental Review* 10(2), pp. 177-87

Meadows, D., J. Randers&W.W. Behrens. 1972. *The Limits to Growth*. New York, Universe Books.

Mies, M. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. London, Zed Books.

O'Riordan, T. 1981. *Environmentalism*. London, Pion (2nd. ed.).

-1988. 'The Politics of Sustainability'. In R.K. Turner (ed.), *Sustainable Environmental Management: Principles and Practice*, pp. 29-5, Boulder, Colorado, Westview Press.

-&R.K. Turner. 1983. *An Annotated Reader in Environmental Planning and Management*. Oxford, Pergamon Press.

Pepper, D. 1984. *The Roots of Modern Environmentalism*. London, Croom Helm.

Redclift, M. 1984. *Development and the Environmental Crisis: Red or Green Alternatives?* London, Methuen.

-1987. *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. London, Methuen.

-1990. 'Beyond the Buzzword: Defining Sustainable Development'. *New Ground* 24 (Spring), pp. 4-5

Rich, N.1991 'World Bank-Green Frankenstein'. *ECOS: A Review of Conservation* 12(1), pp. 82-3.

Shiva, V. 1988. *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. London, Zed Books.

Stewart, I.A. 1988. 'The Brundtland Commission: Pathways to Sustainable Development'. In A. Davidson&M. Dence (eds.), *The Brundtland Challenge and the Cost of Inaction*, pp. 117-21, Halifax, Nova Scotia, Royal Society of Canada and the Institute for Research on Public Policy.

Strange, S. 1986 *Casino Capitalism*. Oxford, Blackwell.

Talbot, L.M. 1984. 'The World Conversation Strategy'. In F.R. Thibodeau & H.H. Field (eds.), *Sustaining Tomorrow: a Strategy for World Conservation and Development*, pp. 10-15, University Press of New England.

Turner, R.K. (ed.). 1988. *Sustainable Environmental Management: Principles and Practice*. Boulder, Colorado, Westview Press.

Türkçesi:Arş. Gör. Zeynep Zafir M.Ü.İ.B.F. İktisat Bölümü

“Gelişme”nin Dinamiği Kadınlar Gelişme Yazınının Üvey Çocuğu mu?

Hatice KURTULUŞ

Dünyayı en kaba biçimi ile ikiye ayıran gelişme yazını, (gerek ortodoks kuramlar olarak tanımlanan yaklaşımlarında gerekse, bağımlılık okulu, çevreleşme teorileri, eklemlenme teorileri ve eşitsiz gelişme teorileri olarak adlandırılan yaklaşımlarda) kadının gelişme üzerindeki başat rolünü ihmal etmesinden dolayı “özürlü” bir yazın olarak sosyal bilim tarihine geçmeyi hak etmiştir

1970’lerin sonlarından itibaren yapılan pek çok araştırmanın ve özellikle 1980’lerin ikinci yarısı ve 1990’ların ampirik çalışmalarının bize sunduğu en kayda değer bilgilerden birisi kadın emeğinin II. Dünya Savaşı sonrasında hızla emek piyasalarına aktığına ilişkindir⁽¹⁾. Savaş sonrası dünyanın yeniden yapılanması “gelişmiş” ülkelerin kadınlarını ücretli emek olarak fordist fabrikalara yönettirirken, “gelişmemiş” ama siyasi bağımsızlığını kazanmış üçüncü dünya ülkelerinin kadınlarına da hızlı toplumsal değişimin başrollerinden birini, belki de en ağırını veriyordu: **Değişmenin motoru olmak.**

Dünyayı en kaba biçimi ile ikiye ayıran gelişme yazını, (gerek ortodoks kuramlar olarak tanımlanan yaklaşımlarında gerekse, bağımlılık okulu, çevreleşme teorileri, eklemlenme teorileri ve eşitsiz gelişme teorileri olarak adlandırılan yaklaşımlarda) kadının gelişme üzerindeki başat rolünü ihmal etmesinden dolayı “özürlü” bir yazın olarak sosyal bilim tarihine geçmeyi hak etmiştir⁽²⁾. 1980’lerin ikinci yarısından itibaren gelişme yazınının bu özürlü tarafı, kendileri de kadın olan bazı kalkınma iktisatçıları tarafından önemli bir eleştiriyeye tabi tutulmuştur⁽³⁾. Yine aynı yazarlar ve bu eleştirileri gelişme yazınına yönelmiş diğer kapsamlı eleştiriler kadar önemseyen erkek ve kadın kalkınma iktisatçıları, bu özürlü yönü tanımak ve gidermek için yaklaşımlar geliştirmeye başlamışlardır.

Gelişme yazınında teori, gerçeklik ve kadın

Gelişme yazını içindeki farklı yaklaşımların *İktisat Dergisi*’nin bu sayısında çok tartışılacağı varsayarak, doğrudan teorisinin temel varsayımlarıyla, toplumsal yapının hakiki yanı ve kadınların bu yapı içindeki rolleri üzerinde durmak anlamlı olacaktır.

Öncelikle gelişme yazınının tanımladığı iki farklı dünyanın, (gelişmiş ve gelişmemiş olanlar) kadınlarının savaş sonrası dünya kapitalizminin yeniden yapılanmasındaki rollerine kısaca gözatmak gerekir. Çarpıcı bir örnekle girecek, 1980’lerde Amerika’da yapılan çeşitli araştırmalar şunu göstermektedir: “Tipik Amerikan ailesi” olarak tanımlanan “ekmek parası kazanan baba”, “evkadını” anne ve iki çocuklu aile biçimi toplam Amerikan hanelerinin sadece yüzde 7’sini oluşturmaktadır⁽⁴⁾. Bu demektir ki, Amerikan ailelerinin yüzde 93’ü “tipik” olmayan, yani emeğini işgücü piyasasında satan annelerin, eşlerin ve yalnız ya da çift yaşayan bekârların oluşturduğu “aile”ler şeklinde yaşamını sürdürmektedir. Bir diğer kaynağın bize sunduğu verilere göre yine Amerika’da II. Dünya Savaşı

sonrasında, 14-64 yaş grubundaki kadın emek gücünün 1950 yılı rakamlarına göre toplam emek gücü içindeki yeri yüzde 28.3’iken, 1982’de bu oran yüzde 53’e yükselmiştir⁽⁵⁾. İngiltere’de de durum çok farklı değildir. II. Dünya Savaşı’ndan önce kadınların toplam işgücü içindeki oranı yüzde 16’lardan, savaş sonrası dönemde giderek artan bir ivmeyle yüzde 40’ların üzerine çıkmıştır. Burada çarpıcı olan bir diğer rakam da evli kadınların işgücüne katılmaları ile ilişkilidir: Savaş öncesinde evli kadınların toplam işgücü içindeki oranları sadece yüzde 4’iken bu oran 1980’lerde yüzde 26’ya çıkmıştır⁽⁶⁾. Bu oran diğer bazı gelişmiş ülkelerde bunun oldukça üzerine çıkmaktadır⁽⁷⁾. Bu demografik verilerin bize sağladığı olanaklarla, kadın emek gücünün savaş sonrası yeniden yapılanmanın en etkin itici güçlerinden biri olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Üstelik, emek piyasasına akan bu kadın emeği, (emeğin de cinsiyetsiz olmamasından dolayı) erkek emeğine göre daha ucuza satın alınmış, çalışma koşullarının ve çalışma yasalarının cinsiyetçiliği kadınların sattıkları emeklerinden artı kalan enerjilerini de sömürmüş ve belki de en önemlisi ailenin sürdürülmesi için gerekli olan ev içi işler de kadınların sırtında kalmaya (hem pratik hem de ideolojik olarak) devam etmiştir. Yeniden yapılanan kapitalizm kendi vatanında ucuz ve çifte vardiya (ev içi ve ev dışı işler) kullandığı kadın emeği sayesinde üretimde kullanılan toplam emek maliyetlerini aşağı çekebilmiştir. Ayrıca fordist üretim tarzına uygun olarak oluşturulan devasa fordist kasabalarda, kentlerde toplumsal sosyalizasyonun oluşturulmasındaki kadın emeğinin de hakkının verilmesi gerekir.

Bakışımızı gelişme yazınının sözünü ettiği diğer dünyaya, gelişmemiş üçüncü dünya ülkelerine çevirdiğimizde ise karşımıza çıkan manzaranın ana detaylarından biri olarak kadın değişkenini analizine katmamış olduğu için gelişme yazınının uğradığı eleştiriler pek de haksız değildir. Bilindiği gibi gelişme iktisadi, II. Dünya Savaşı sonrası, yeni bir dünya düzeni kurulma sürecinde ortaya çıkmış bir alt disiplindir. Varlık nedeni, gelişmemiş olarak tanımlanan ülkelerin gelişme evreleri ve yollarını referans olarak analiz etmek ve daha da önemlisi bu ülkeler için gelişme yolları, stratejileri öneren yaklaşımlar üretmektir. Gelişme iktisadına sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinden yöneltilen eleştirileri⁽⁸⁾ bu yazının sınırlarından dolayı ihmal ederek kadın bakış açısından yöneltilen eleştirilere geçtiğimizde karşımıza çıkan ilk çarpıcı ve ihmal edilmiş

gerçeklik şudur: II. Dünya Savaşı sonrası çeşitli müdahaleler ile gelişme sürecine giren ve hızlı bir toplumsal dönüşüm geçiren toplumsal yapılarda kadınlar bu değişimin motoru olmuşlardır. Hızlı değişim sürecinin toplumsal maliyeti kadın ve erkekler için eşit ağırlıkta olmamış, kadınlar için bu maliyet erkeklerden ağır olduğu gibi sonuçta elde edilen "gelişme"den de kadınlar erkeklere göre daha az pay alan cinsiyet olmuşlardır.

Değişim sürecine çok kısa değinirsek; savaş sonrası "gelişme" amaçlı müdahalelerin de katkısı ile kırdı hızla çözülen yapı nüfusun kentlere akmasına neden olmuş ama bu göç öncelikle erkek nüfusun yer değiştirmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte, bir yandan tarımsal üretimdeki kadın emeği sınırlı mevsimlik işler dışında ücretlendirilmemiş bir emek olarak kullanılmaya devam etmiş, diğer yandan ise kadın "gurbet"teki kocasına rağmen ailenin devamlılığını sağlama sorumluluğunu taşımıştır. Kente göçmüş erkek nüfus belirli bir zaman aralığından sonra ailesini kente getirebilmiştir. Bu süreç, üçüncü dünya ülkelerindeki kadınlar üzerinde "çifte denetim"e neden olmuştur⁽⁶⁾. Birincisi, kapitalist uluslararası iş bölümünün az gelişmiş ülkeler üzerinde kurduğu denetim, ikincisi ise bu toplumların kendi toplumsal iş bölümü süreçlerinde kadınların cinsiyet rollerinden dolayı üzerlerinde bulunan denetimin yeni boyutlar edinerek artmasıdır. Tarımda kalan kadın ücretsiz olarak üretim faaliyetini sürdürürken kentlere göçmüş kadınlar bu çifte denetimden paylarını toplumun en düşük statülü ve az ücretli işlerini yaparak almaktadırlar.

Az gelişmiş ülkelerin uluslararası ticarete rekabet şanslarını artıran ucuz emeğin yoğun olarak kullanıldığı sektörler olan giyim ve elektronik sektörlerindeki kadın emeğinin yoğunluğu bu mekanizmanın kanıtlarından yalnızca bir tanesidir. 1990'lı yılların başında Tayvan'da da bir fabrikada gece vardiyasında çıkan yangın sonucu 100'den fazla 13-18 yaş grubundaki kız çocuğunun yanarak ölmesi gelişme sürecinin kadınlar üzerindeki maliyetine bir diğer örneği teşkil etmektedir. Az gelişmiş ülkelerde kadın emeğinin bir diğer ucuza malediline şekli olan "eve iş verme" giderek yaygınlaşmakta hatta kurumsallaşmaktadır. Eve iş alan kadın için işveren çıplak ücret dışında (taşıma-yemek servisi, sigorta ve iş güvencesini sağlamak gibi) hiçbir maliyetle karşılaşmamaktadır. 1970'lerdeki dünya ekonomik bunalımının ardından gelen üretim yapılarındaki değişimlerin, kısaca "esnek üretim" olarak adlandırılan yeniden yapılanma pratiklerinin az gelişmiş ülke kadınlarına maliyeti iki açıdan oldukça ağır olmaktadır. Birincisi, kadınların yoğun olarak çalıştıkları tekstil ve elektronik sektörlerinde teknolojiye otomasyona gidildiği için açığa çıkacak iş gücü öncelikle kadınları vurmaktadır⁽¹⁰⁾. Özellikle becerisiz emek söz konusu olduğunda işveren öncelikle kadın işçileri gözden çıkarmaktadır (kadınların aile sorumlulukları, hamilelik, doğum ve süt izinleri gibi dezavantajlarından dolayı). İkincisi ise esnek üretimde önem kazanan fason atelyelere ve eve iş verme şeklindeki üretim organizasyonunun kadınlar üzerindeki etkileridir. Evlerinde veya fason atelyelerde çalışan kadınlar sosyal güvencesiz, sendikası, sendikası, gereğinde işe alınan, gereğinde işten çıkarılan bir statüde çalışmaktadırlar⁽¹¹⁾.

Pek çok araştırmanın ortaya koyduğu gibi dünyanın "yeniden" yapılanma sürecinin getirdiği üretim organizasyonları da üçüncü dünyalı kadınlar için olası "gelişme"den eşit pay alabilmelerini sağlamaktan çok uzaktır. Buna karşın kadın emeği, ucuz, itaatkar, disiplinli ve görece olarak apolitik olduğundan dolayı bu yeni üretim organizasyonlarının oluşumunda yine itici gücü oluşturmaktadır. Şu meşhur "esnek üretim", en azından üçüncü dünya ülkelerinde, emekleme döneminin maliyeti-

ni kadınların sırtından çıkarmaya çalışmaktadır.

Gelişim yazınının çok yakın yıllara kadar bütün beylik yaklaşımları da dahil olmak üzere, kadınların kalkınma süreci üzerindeki etkilerini dikkate almadan analizini sürdürmesini ve emeği cinsiyetsiz bir faktör olarak görmesi aslında kendi epistemolojik arka planından yani aydınlanma felsefesinin ilerleme kavramından ve bunun koşulu olarak da sanayileşme projesinden gelmektedir. Bu anlamda gelişim yazını kadın bakış açısından sorgularken kaçınılmaz olarak ilerleme ve sanayileşme projelerinin kadınlar için ifade ettiği anlamın da sorgulanması gerekmektedir⁽¹²⁾. Diğer yandan, son yıllarda gelişim iktisadı, analizine bu değişkenleri katmaya ve kadının özgürleşme süreci ile gelişim arasında ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımlar, kadının gelişmeden eşit pay alabilmesi bir başka deyişle "kadının gelişim ile bütünleşmesi" için sadece ekonomik refahın eşit paylaşımını talep etmenin yeterli olmayacağından aynı zamanda, kadını gelişimin gerisinde bırakan kültürel, politik ve toplumsal yapılara da radikal bir biçimde karşı çıkılması gerektiğinden söz etmektedirler⁽¹³⁾.

Gelişim yazını, kadının özgürleşme projesi ile gelişim arasında anlamlı teorik bir çerçeve kurabildiğinde, belki de griderek sorgulanan kendi varlığı için yeni bir meşruiyet alanı oluşturabilir. Ancak burada da yakıcı bir soru sapasağlam durmaktadır: Herkes bilmektedir ki, kapitalist yapının temel direği, üzerine kurulmuş olduğu eşitsizlikler düzeneğidir. Bu eşitsizliklerin bir tanesi de cinsiyetler arasında olmaktadır. Bu eşitsizlikler düzeni yani kapitalizm var olduğu sürece ve gelişim iktisadı da kapitalizm içi bir gelişim biçiminden söz ettiğine göre, kadının özgürleşme projesi ile gelişim iktisadı arasında kurulabilecek teorik bağlantılar biçimsel çerçeveler olmanın dışında bir anlam ifade edebilir mi?

Notlar

- (1) Pratt, G. ve Hanson, S., 1988, "Gender, Class, and Space", *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 6, 15-35
- (2) Yakın yılların yeni ve daha kapsamlı sınıflandırmalar yapan yazarların bunun dışında tutmak gerekir.
- (3) Spivak, G.C., 1990, *The Post-Colonial Cities* ed. Harasym, S., Routledge.
- (4) Pratt, G., ve Hanson, S., a.g.m. s.18
- (5) Dol, 1983, "Time of Change: Handbook of Women Workers", *US Department of Labor Bulletin* 298, s. 14 and Reskin and Hartmann, 1986, *Women's Work, Men's Work: Sex Segregation on the Job*, National Academy Press, s. 1.
- (6) Linda Medovel, 1989, "Women, Gender and Organization of the Space" *Horizons in Human Geography*, ed. Gregory, D., ve Walford, R., Macmillan, s. 144-145 and Crompton, R., 1990, "Gender Relation and Employment", *The British Journal of Sociology*, vol. 41 n. 3. September, s. 330
- (7) Dol, 1983, a.g.m. s. 15
- (8) Üçüncü dünyayı bir bütün olarak ekonomik kriterlerle tanımlayarak toplumsal yapıların birbirlerinden farklı dinamiklerini ihmal etmesi gibi.
- (9) Spivak, G.C. 1990, a.g.e.
- (10) Ansal, H., 1997, "Gümrük Birliği'nin Kadın Emeği ve İstihdamına Etkisi" konulu toplantıya sunulan bildiri.
- (11) Eraydın, A., 1997, "Gümrük Birliği'nin Kadın Emeği ve İstihdamına Etkisi" konulu toplantıya sunulan bildiri.
- (12) Konu geniş bir tartışma alanına sahip olduğundan dolayı bu yazının çerçevesi dışında tutulmuştur.
- (13) Moghdam, V.M., 1992, "The Development and Women's Emancipation: Is There a Connection", *Development and Change*, vol. 23, n.3

Hangi Modernitenin Sonu?

Immanuel Wallerstein (*)

1940'ların sonlarında kolej yıllarımda modern olmanın erdemlerini ve gerçeklerini öğrenmiştik. Bugün ise neredeyse yarım yüzyıl sonra, post-modern olmanın erdem ve gerçeklerinden söz ediliyor bizlere. Ne oldu bu moderniteye? Artık selametimiz olmak yerine bir iblis haline mi dönüştü? O zaman sözünü ettiğimiz modernite ile şimdi sözünü ettiğimiz aynı modernite midir? Biz şimdi sonuç olarak hangi modernitenin sonundayız?

Her zaman ilk bakılacak yer olarak Oxford İngilizce Sözlük, "modern" teriminin bir anlamının da tarihsel olduğunu; doğrudan (antik ve ortaçağ ayırımını yaparken) ortaçağı takip eden zaman süreci olarak açıklar. OIS ** "modern"i 1585 kadar erken bir tarihte başlatan bir yazarın tanımına da yer verir. Daha sı OİSin "modern"i'nin aynı zamanda "şimdiki çağ ya da döneme ait" anlamına geldiğini de ifade etmesi, bu durumda "post-modern" kavramının bir **oxymoron***** terim olarak yeniden tarif edilmesini gerektirmektedir.

Elli yıl öncesinde "modern" iki açık anlam taşımaktaydı. Birisi olumlu ve geleceğe yönelikti. "Modern" ileri teknolojiyi ifade ederdi. Bu terim teknolojik gelişmenin sonsuzluğunu kabullenen bir kavramsal çerçeve içinde sürekli yenilik anlamına gelmekteydi. Bu tür modernite neticede süresiz bir modernite idi, yani bu gün modern olanın yarın modası geçmiş olacaktı. Bu modernite biçim olarak oldukça maddesel bir görünümdeydi. Uçaklar, havalandırma aygıtları, televizyonlar, bilgisayarlar. Modernitenin bu türü hala albenisini yitirmiş değil. Yeni dünyanın milyonlarca çocuğunun bu sonsuz sür'ate ve çevrenin kontrolü açısından son derece sağlıklı olması ve çirkinlik yaratması nedeniyle bu tür moderniteye karşı çıkacakları şüphesizdir. Ancak milyonlar değil, milyarlarca insan; Asyalı, Afrikalı, Doğu Avrupa ve Latin Amerikalı, getto ve gecekonduyardakiler bu modernitenin keyfini çıkarmak için hasret çekmektedirler.

Bunun yanı sıra modern kavramına önemli bir ikinci anlam daha yüklenmiştir. Bu olumlu olmaktan daha çok zıt bir anlamdır. Bu diğer anlam geleceğe yönelik olmaktan ziyade daha militan (ve kendine yeten), maddesel olmaktan ziyade daha ideolojiktir. Modern olmak ortaçağ karşıtı olmak anlamına gelirken, "ortaçağ" kavram olarak dar görüşlülüğü, dogmacılığı, bütün otorite üstü zihniyet taşıyan bir **antinomy****** biçiminde ifade bulur. "Ecrasez l'infame!"***** diye bağırın Voltaire 'dir. "Kaybolan Cennet" isimli eserinde Lucifer'i, yani şeytanı yürekte kutlayan da Milton'dur. Kesin olan bir şey var ki, hepsi de klasik "devrimler"dir - İngiliz, Amerikan, Fransız ve hatta Rus ve Çin devrimleri. Amerika'da bu, kilise ve devletin birbirinden

ayrılması doktrini ve anayasadaki ilk on maddenin değişti-rilmesi, Bağımsızlık Bildirgesi vs. anlamına geliyordu.

Bu, kısaca kötülük ve cehaleti temel alan güçlere karşı insan özgürlüğünün kabul gören zaferi olmuştur. Teknolojik gelişme kadar kaçırılması mümkün olmayan bir yoldur. Ancak insanın doğaya karşı bir zaferi olarak nitelenemezdi. Bu daha çok insanlığın kendine ya da ayrıcalıklılarına karşı bir zaferiydi. Yörüngesi ise entelektüel buluşlardan değil, sosyal çatışmalardan kaynaklanıyordu. Bu modernite teknolojik modernlik değildi. Promete'nin kurtuluşu ya da sınırsız servetlerin modernliği de değildi. Bu daha çok bağımsızlığın, sürekli demokrasinin (aristokrasi hakimiyetine karşı halkın, yani en iyilerin hakimiyeti), insanlığın mutluluğunun ve tabii ki değişimin modernizmidir. Bu bağımsızlığın modernliği geçici değil ebedidir. Bir kere ulaşıldıktan sonra bir daha vaz geçilmesi mümkün olmayan türdendir.

Bu iki hikaye, bu iki saptama, bu iki arayış, yani bu iki modernite birbirlerinden tamamen farklı, hatta biri diğerine tamamen zıttır. Ancak tarihsel olarak da birbirleriyle iç içe olup karmaşaya dönen şüpheli sonuçlara, hayal kırıklıklarına ve tutarsızlıklara yol açmışlardır. Bu zoraki evlilik***** (symbiosis) bugün modern dünya sistemimizin, yani tarihsel kapitalizmin merkezi kültürel çelişkinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çelişki bugünkü kadar çarpıcı biçimde ahlaki olduğu meyan da kurumsal olan krizlere yol açmamıştır. Bu iki modernitenin - teknolojik modernite ile özgürlükçü modernitenin - karmaşık iç içeliğinin tarihini modern dünya tarihi üzerinden izleyelim. Hikayemi üç bölüme ayırıyorum: Bugünkü modern dünya sistemimizin kaynağı olan 15. yüzyıl ortalarından 18. yüzyılın sonlarına dek uzanan 300-350 yıllık süre; 19. ve 20. yüzyılın büyük kısmı ya da bu ikinci bölüm için sembolik tarihler verirse, 1789'dan 1968'e kadar ki süre; ve 1968- sonrası.

Modern dünya sistemi, her üç dönemde de farklı nedenlerden ötürü modernite düşüncesiyle tam olarak pek rahatlamış gözükmez. İlk dönemde dünyanın sadece bir bölümü (öncelikle Avrupa ve İki Amerikanın büyük kısmı) bizim kapitalist dünya ekonomisi diyebileceğimiz tarihsel sistemi kurgulamıştır. Kapitalist dünya ekonomisi o dönemdeki sistemi niteleyen bir sıfat olarak da kullanılabilir. Bu ekonominin üç belirgin özelliği de sistemde yerli yerindedir: Kendi sınırları içinde tek merkezli bir iş bölümü mevcuttur, merkez ve çevrenin ekonomik faaliyetlerinde kutuplaşma söz

(*) Birmingham Üniversitesi, New York

** OIS (OED) metinde Oxford İngilizce Sözlüğün kısaltılmışı olarak geçmektedir .ç.n.

*** Oxymoron zeki-apat, akıllı-salak gibi birbirine tezat teşkil eden ya da uygun olmayan terim veya kelimelerin birleşimidir .ç.n.

**** Antinomy iki eşit derecede geçerli prensibin birbirlerine karşı olması anlamına gelen bir terimdir. (Grekçe anti ve nomos=kanun,prensipden müteşekkildir).ç.n.

***** İğrençlikleri yok edin!ç.n.

***** Symbiosis biyolojide iki farklı organizmanın birbirlerinden yararlandıkları yakın birlikteliği ifade eder.

konusudur. Temel politik yapılar, devletleri birbirlerine kendi içlerinde bağlarlar devletlerarası sistemle sınırlıdır. Bu sınırlar merkezdeki işbölümü sınırlarına denk düşer. Son olarak da ortada dönen sonsuz kapital birikiminden yararlananların varlığı söz konusudur.

Ancak bu ilk dönemde, kapitalist dünya ekonomisinin **geo-kültür** yapısı henüz tam olarak yerine oturmuş değildir. Ama şurası da bir gerçek ki, bu dönemde dünya kapitalist ekonomisi içinde yer alan bölgelerde henüz sarıh bir geo-kültür normu da mevcut değildir. Devletlerin laik yapıda olması gerektiği gibi benzer temel konulara ilişkin hiçbir sosyal fikir birliği oluşmuş değildir. Çok- dinliliğin sosyal bakımdan kabulü ya da aydınlar için kısmi-müşterek otonominin yasalılığı hiç mevcut değildir. Bunlar hep bilinen hikayelerdir. Bunlar güçlü ve ayrıcalıklı sınıfların gelişme sürecini ele geçirmesinin ve temel sosyal ve politik kurumları kontrollerinde tutmak istemelerinin öyküleridir.

Burada belirtilmesi gereken en çarpıcı nokta ise bu uzun dönemde hem teknolojik moderniteyi hem de özgürlükçü moderniteyi aynı ayrı savunuların aynı güçlü politik düşmanlarla karşı karşıya gelmeleri eğilimidir. Kiliseye teslimiyete zorlanan Galileo "Eppur si muove"* diye mırıldanırken (bu hikayenin gerçek olup olmadığı hala tartışma konusudur) hem teknolojik ilerleme hem de insanlığın kurtuluşu için mücadele etmekteydi. Aydınlanmacı düşüncüyü yeniden kavramak bir bakıma teknolojik modernite ile özgürlükçü modernitenin aynı olduğuna dair inancı yerleştirmek olabilir.

Kültürel çelişki söz konusu olduğunda bunu kapitalist dünya sisteminin işlediği ekonomik ve politik çerçevenin onu yaşatacak ve güçlendirecek gerekli geokültürden yoksun olarak oluşmasına bağlamak lazımdır. Genel olarak tüm sistem kendi dinamik ivmelerine kötü intibak etmiştir. Kendi kendisiyle çatışan ya da boğuşan veya koordine olamayan bir bütün olarak da ifade edilebilir. Kapitalist dünya ekonomisinin başarılı olabilmesi ve kendi iç mantığının gerektirdiği gibi genişleyebilmesi için köklü düzeltmelere ihtiyaç vardır.

Bu çıkışı zorlayan sadece Fransa'nın değil bütün dünya sistemi yararına Fransız Devrimi olmuştu. Fransız Devrimi kendi başına kopuk bir olay değil belki de tam anlamıyla fırtınanın merkezi olmuştu. Her iki Amerikanın koloni olmaktan çıkışı - Kuzey Amerika'daki Anglosaksonların İngiliz, Orta ve Güney Amerikanın İspanyol ve Brezilyanın Portekiz hakimiyetinden çıkışları; Haiti'deki köle ayaklanması, Peru'daki Tupac Amaru'larınki gibi Amerikan yerlilerinin başarısız ayaklanmaları - Fransız Devrimi öncesi ve sonrası ile yakından bağlantılı idi. Devrim, Avrupa ve kıyılarında - İrlanda'dan Rusya'ya, İspanyadan Mısır'a her türden bağımsızlık savaşlarını, yeni doğan ve henüz gelişmeğe başlamış olan milliyetçilik akımlarını destekliyordu. Bu sadece adı geçen bölgelerde Fransız Devrimine karşı beslenen sempati titreşimleri olarak tezahür etmiyor, aynı zamanda Fransız Emperyalizmine, ki bundan kasıt Napolyon Fransasıdır, karşı tepkileri Fransız Devrimi doktrinleri namına kapsıyordu.

Her şeyin ötesinde teknolojik modernitenin ve özgürlükçü modernitenin aynı olmadığına bazı yönlerden ilk kez Fransız Devrimi açıklık getirmiştir. Teknolojik modernliği

öncelikle isteyenlerin özgürlükçü modernliğin bu derece güç kazanmasından tedirgin oldukları söylenebilir.

1815 yılında Napolyon yenilmiş; Fransa'da "Restorasyon" dönemi başlamıştı. Avrupalı güçler, en azından bazıları için reaksiyoner bir status quo garantilemek amacıyla bir Milletler Birliği (Concert of Nations) kurmuşlardı. Ancak bu aslında imkansız ispatlamak demektir. 1815 ile 1848 yılları arasında esasen teknolojik moderniteyi teşvik eden ve aynı zamanda özgürlükçü moderniteyi de içine alan bir geokültür modeli özenle hazırlanmıştı.

Her iki modernitenin iki-terafı iç içe (symbiotic) ilişkisi veriliğinde, bu ikisini kısmen birbirinden ayırmanın hiç de kolay olmadığı ortaya çıktı. Yine de bu bir şekilde başarılar, kapitalist dünya-ekonomisinin işleyişini yasalatacak geokültürel temeli yaratabilmişti. En azından 150 yıl kadar bu başarı devam edebildi. Bu işlemdeki anahtar, liberal ideolojinin özenle sunulması ve bunun kapitalist dünya-ekonomisinin sembolik ideolojisi olarak kabul edilmesi idi.

İdeolojilerin kendileri, Fransız Devriminin yaratmış olduğu yeni kültürel ortamın içinden doğan fikirlerdi. 1815'de düzen ve geleneği yeniden kurguladıklarına inananların birden fark ettikleri ise artık çok geç olduğu idi. Büyük bir mentalite değişikliği meydana gelmişti ve bunun da tarihsel olarak geri çevrilmesi imkansızdı. İki yeni radikal görüş geniş kitlelerce tek geçerli kanıt olarak kabul edilmişti. Bunlardan birincisi politik değişimin bir istisna değil, normal bir hadise olduğu; ikincisi de hakimiyetin "halk"denilen varlığa ait olduğu idi.

Her iki kavram da her an patlamaya hazır birer bomba gibiydi. Şundan emin olun ki, Kutsal İttifak her iki görüşü de tamamen ret etmişti. Ancak her nasılsa dünya sisteminin yeni egemen gücü olan İngiliz Tory Hükümeti Fransa'daki XVIII. Louis Restorasyon monarşisinden çok daha kararsız görünüyordu. İçgüdüsel olarak muhafazakar, güç kullanımında ise akıllı olan bu iki devlet kararsızdılar, çünkü her ikisi de kamu oyunundaki kasırganın gücünün farkındaydılar ve bunu kırmak tehlikesini göze almak yerine bükmeği tercih ettiler.

İdeolojiler, politik değişimin ve halkın ahlaki hükümlerliliğinin olağanlığı içinde gelişen yeni inançlarla uyumlu, uzun dönemli politik stratejilerin geliştirilmesinden doğarlar. Üç temel ideoloji doğmuştur. Birincisi muhafazakarlık (konservatizm), yeni düşünce ve fikirlerden rahatsız olup onları ahlaken doğru bulmayan, moderniteyi kötü ve çirkin olarak ret eden ideolojidir.

Liberalizm, moderniteyi savunuların onun asgari kesintili ve azami kontrollü bir manipülasyonla tam olgunluğa erişmesini isteyenlerin doktrini olarak ve muhafazakarlığa tepki biçiminde doğmuştur. ABD Yüksek Mahkemesi (Supreme Court) 1954'te ayrımcılığı yasaklarken, değişimlerin "temkinli bir sür'atte", yani hepimizin açıkça anlayacağı üzere "ne çok hızlı, ne de çok yavaş" olarak meydana gelmesi gerektiğine inanıyordu. Liberaller teknolojik moderniteye gönülden bağlanmışken özgürlükçü moderniteden hafifçe bulantı duymaktaydılar. Teknokratlar için özgürlük son derece harika bir düşünceyken sıradan insanlar için tehlikeler arz ediyordu.

19. yüzyılın en büyük üçüncü ideolojisi ise sonuncu

* Dönüyor istelç.n.

olarak ortaya çıkan sosyalizmdi. Sosyalistler de liberaller gibi ilerlemenin kaçınılmazlığını ve gerekliliğini kabul etmişlerdi. Modernitenin tüm nimetlerinden yararlanmak için sabırsızlanıyorlardı. Ancak liberallerin aksine yukarıdan aşağı bir reform konusunda şüphe duymaktaydılar, çünkü liberallerin, "liberalizm"i hem uygulama kapsamı hem de uygulanması istenen kişiler bağlamında sınırlandırma eğiliminde olduklarından haklı olarak kaygılıydılar.

Bu yükselen ideoloji üçlüsü içinde liberaller kendileri için politik merkezi uygun gördüler. Devleti, özellikle monarşik devleti, bir çok karar-alma alanından uzaklaştırmaya çalışarak onu rasyonel reformizmin merkezine yerleştirme konusunda ısrar ettiler. Örneğin, o dönemde İngiltere'de ses getiren "Tahıl Yasası" (Corn Law), şüphesiz, devleti iç piyasanın yabancı rekabete karşı korunma meselesinden uzak tutmak için sarf edilen uzun bir çabanın sonucuydu. Aynı on yıl içinde yine aynı parlamento bu sefer devletin çalışma ve istihdam koşullarını düzenlemesine olanak tanıyan uzun bir çabanın başlangıcı (sonucu değil) olarak Fabrika Sözleşmelerini (Factory Acts) onaylamıştı.

Liberalizm, özünde devlet karşıtı bir doktrin olmaktan çok uzak olarak devlet mekanizmasının etkinliğinin güçlenmesi için başlıca sebep haline geldi.2 Bunun nedeni liberallerin, devleti kendi ana hedeflerine ulaşmak için gerekli görmeleriydi. Bu hedef teknolojik moderniteyi hızlandırırken "sakıncalı sınıfları" da tedbirlice yatıştırmak amacını taşıyordu. Böylelikle özgürlükçü moderniteden türemiş olan "halklar"ın egemenliği kavramının aceleyle uygulanmasını kontrol altına alabileceklerini umuyorlardı.

Kapitalist dünya-ekonomisinin 19. yüzyıl merkez bölgelerinde liberal ideoloji kendini üç temel politik hedefle - seçme hakkı, refah devleti ve ulusal kimlik - ifade eder. Liberaller bu bileşimin "sakıncalı sınıfları" yatıştırmak amacını başarabileceğini umarken en azından teknolojik moderniteyi garantileyeceğinden emindiler.

Seçme hakkı üzerindeki tartışma tüm bir yüzyıl boyu ve ötesinde devam etmişti. Uygulamada, seçime katılımdaki artış sürekli yükselmekteydi. Öncelikle küçük toprak sahipleri, bunları takiben mülksüz erkekler, bunların ardından gençler ve nihayet kadınlar gelmekteydi. Liberal oyun, önceleri seçime katılamayanların seçim hakkını elde etmeleri neticesinde onların onlara politik haklar getireceğine inanarak ve böylece ortak karar almada daha etkin katılımı sağlayacak daha radikal kararlar ile ibaret etmemelerini temin etmek şeklinde oynanıyordu.

Refah devleti üzerindeki tartışma ise artı-değerin yenisinden bölüşümü ile ilgili sürekli bir tartışma idi ve 1980lere kadar ayrıcalıklar eğrisi sürekli yukarı doğru çıkan bir görünüm arz etti. Bu eğri 1980lerde ilk kez durakladı. Refah devletinin temelde ilgilendiği sosyal ücretti. Ücretli işçilerin gelirlerinde büyüyen bir payın doğrudan işverenin cebinden değil, dolaylı olarak devlet kurumu vasıtasıyla geldiği konusuydu. Bu sistem geliri kısmen istihdamdan bağımsız kılmuş; ücretlerin beceri düzeylerine ve ücret rantına göre az da olsa eşitlenmesine imkan verirken kapital ve emek arasındaki anlaşmaları kısmen politik zeminlere çekerek çalışanların oy hakkı ve dolayısıyla güç kazanmalarına yol açmıştı. Ne yazık ki, refah devleti ücret skalasında en altta yer

alanlara, gittikçe büyüyen ve aynı zamanda politik eğilimi nedeniyle de liberal ideolojinin fiilen güçlenmesine katkıda bulunan merkez hükümetlerin dayanağını oluşturan orta tabakadan (middle stratum) daha azını yapmıştı.

Ne oy hakkı, ne refah devleti, ne de ikisi beraber üçüncü bir hayati değişken olmadan sakıncalı sınıfların terbiyesi için yeterli olamazdı. Bu üçüncü değişken ulusal kimliğin yaratılmasıydı. Böylece sakıncalı sınıflar oy hakkı ve refah devletinin ne büyük ayrıcalıkları olduğunu yakından inceleme fırsatı bulamayacaklardı. 1845 yılında Beaconsfield Kontu Benjamin Disraeli, geleceğin "aydınlanmış muhafazakarı", İngiliz başbakanı, Sybil ya da İki Ulus adıyla bir eser yayınladı. Disraeli eseri tanıtırken konunun o yıl zaten çok kötü olduğu açıkça belli olan "İnsanların Durumu" ile ilgili olduğunu açıklıyordu. Böylece okuyucuları tarafından abartılı bulunma suçlamasından kurtulmuş oluyordu. "Fazla zeki olanların ezilmesi gerektiğine inanıyordu". Eserin kurgusuna o dönemin güçlü **Kartist (Chartist)*** hareketi de dahil edilmişti. Eser, "İngiltere'nin İki Ulusu, Zengin ve Fakir" üzerine kurulmuştu. Bu iki ulustan kasıt iyi ayrı etnik grup olan Normanlar ve Saksonlardı.3

Disraeli takip eden sayfalarda yer alan açıklamalarında klasik liberalizme ya da resmi politik reformun "şahsiyetlerine" gösterilen ilgiye karşı oldukça sert gözüküyordu. Kendi ifadesi ile metni aşağıdaki gibidir:

"Ülkemin son on hükümdarlık dönemini içeren yazılı tarihi sadece bir fantezidir. Bu, toplumdaki değişimlerin özüne ve sonucuna her yönü ile esas natura ve renginden farklı bir karakter ve renk vermek demektir. Bu güçlü gizem içine bütün olaylar ve düşünceler gerçek kalite ve biçimlerinden farklı değerler ve tanımlar taşır olmuşlardır: Oligarşi, bağımsızlık diye anılır olmuş; sıra dışı bir ruhban sınıfı ulusal kilise olarak takdis edilmiş; kendilerine halkın hizmetkârı diyenler mutlak kudreti ellerinde tutarlarken, hükümlarlık sahası bile olmayan bir şeye egemenlik denir hale gelmiştir. Bütün bu bencil hizipleşme kargaşası içinde İngiltere tarihinin iki büyük kayıp olmuştur, Hükümdar ve Tebaası; Saltanatın gücü azaldıkça Halkın ayrıcalıkları da yok olmuş; ta ki saltanat paganlaşmış tebaa serfleşerek soy-suzlaşana dek..

*Fakat zaman, İngiltere'nin aklına o güne kadar taptıkları idollerin, inandıkları kehanetlerin gerçek olmadıkları şüphesini getirmişti. Ülkede Sadakatın sadece sözden ibaret olmadığı, Vefanın hayal olmadığı ve Halkçı Özgürlüğün politik sınıfların hakimiyetin kutsal haklarını saygısızca tasarruf etmelerinden çok daha yaygın ve hayati bir şey olduğuna dair fısıltılar dolaşıyordu."*4

Eğer Büyük Britanya (ve Fransa, diğer ülkeler) "iki uluslu" Zengin ve Fakir olsalardı Disraelinin bu çözümü onları bütünleştirip "bir" hale getirebilirdi - duyguda bir, sadakatte bir ve ülküde bir. İşte biz bu "birlik"e ulusal kimlik diyoruz. Liberalizmin haşmetli programı uluslardan devletler yapmak değil, devletlerden uluslar yaratmaktır. Bu takip edilen strateji, önceleri kral 'tebaası olup şimdilerde hükmeden "halk" olanların devlet sınırları içinde ikamet etmekte olanları alıp "vatandaş" haline sokarak devletleriyle anılan kimlik sahibi yapmak demektir.

Bu aslında bir takım değişik kurumsal şartların yerine

* Chartism: 19. yüzyıl İngiltere'sinde çalışan sınıflar için daha iyi sosyal ve ekonomik koşulları savunan politik reformistlerin temel prensip ve uygulamaları ş.n.

getirilmesi ile gerçekleştirilebilirdi. Birincisi, siyasi üyeliğin yasal tanımlaması açıkça belirtilmeliydi. Bununla ilgili olarak yer alan hükümler devlete yeni gelenleri ("göçmenleri") dışarda bırakırken içeride "normal" olarak ikamet edenleri dahil ediyordu. Bu ikinci grubun birliği genellikle dil birliğine yöneltilmek suretiyle güçlendirilmekte, devlet içinde tek dil kullanılması ve önemli olan bu dilin komşu ülkelerin dillerinden farklı olmasıydı. Bu, bütün devlet ilişkilerinin tek bir dil ile yürütülmesi, dilde akademik birliğin sağlanması (örn.: ulusal akademik kurumların sözlüklerin kontrolünü yapmaları gibi) ve bu dilin başka dil konuşan azınlıklara kabul ettirilmesi şeklinde başarılmaktaydı.

İnsanları birlik olmaya iten büyük kurumlar eğitim sistemi ve silahlı kuvvetlerdi. En azından bu merkez ülkelerde böyleydi. İlk öğretim zorunlu olduğu gibi askerlik hizmeti de mecburi idi. Hem okullarda hem de askerde dil öğrenimi yapılırken sivil görevler ve ulusal sadakat öğretiliyordu. Bir yüzyıl içinde, iki "uluslu" Zengin ve Fakir devletler, buradaki özel durumda Norman ve Saksonların "İngiliz" oldukları gibi sonunda tek ulus haline geldiler.

Son olarak ulusal kimliğin yaratılmasında son derece önemli olan bir unsuru gözden kaçırmamak gerekir - ırkçılık. Irkçılık üstün olduğu farz edilen ırkı birleştirir. Bunu devlet içinde diğer azınlıkların tamamen ya da kısmen vatandaşlık haklarını ellerinden alarak sağlar. Ulus-devletin 'ulusunu' dünyanın geri kalanına karşı, komşularına karşı, daha ziyade çevre bölgelere karşı birleştirir. 19. yüzyılda merkez devletler ulus-devletler haline gelerek daha sonraları "uygarlaşma misyonu" adına sömürgeler kuran emperyal devletlerin öncüsü olmuşlardır.

Bütün bu seçme hakkı, refah devleti ve ulusal kimliği kapsayan liberal paketin merkez devletlerin sakıncalı sınıflarına sunduğu umuttu. Bu umut, liberal politikacılar ve teknokratlar tarafından vaad edilen yavaş fakat sürekli reformların neticede sakıncalı sınıfların iyiliğine olarak, eşitliğin telafisi ve Disraelideki "iki ulusun" yok oluşu anlamına geliyordu. Umud doğrudan sunulmakla birlikte dolaylı araçlarla da verilmekteydi. İnsan özgürlüğüne olan dayanılmaz istek başlığı altında bu koşulların iyileştirilmesini sağlayan bir tarih teorisi biçiminde sunulmaktaydı. Bu, tarihin Whig* yorumuydu. Teknolojik modernite ve özgürlükçü moderniteyi kapsayan çabalar 19. yüzyılda kesin olarak bireyin "sosyal kahraman" olmasına odaklanan tek bir gayret haline dönüşmüştü. Bu geriye dönük yorum kısmen ya da büyük bir bölümü ile 19.yüzyılda kapitalist dünya-sistemi için etkin bir geo-kültürün yerleştirilmesini sağlayan süreçti.

İşte tam bu tarihi anda, egemen olan tabakaların (dominant-strata) gözünde her iki modernitenin her zamankinden fazla zıt ve birbirleriyle çelişkili oldukları bir sırada, resmi ideoloji (dominant geo-kültür) her ikisinin de benzer olduklarını ilan etmiştir. Egemen-tabaka okul sistemleri ve silahlı kuvvetler vasıtasıyla sakıncalı sınıfları ikna etmek amacıyla kapsamlı bir eğitim kampanyası başlatmıştır. Bundan amaç sakıncalı sınıfların özgürlükçü moderniteye olan isteklerini kısmak ve olanca enerjilerini teknolojik moderniteye yönelmelerini sağlamaktır.

İdeolojik platformda bakıldığında 19. yüzyılın sınıf ça-

tışmaları bunları kapsamaktaydı. Emekçiler ve sosyalist hareket, merkezîyetçiliği ve hatta teknolojik modernitenin önceliğini de kabul eder noktaya gelmelerine rağmen sınıf çatışmasını kaybettiler. Özgürlükçü modernitenin en mütevazı ayrıcalıkları uğruna devlete bağlılıklarını ilan ettiler. Birinci Dünya Savaşı gündeme geldiğinde özgürlükçü modernitenin önceliği uğruna sarf edilen bütün çabalara son verilmiş ve her bir Avrupa ülkesinin işçileri kutsal bayrak ve millî şeref etrafında toplanmışlardı.

Birinci Dünya Savaşı, dünya-sisteminin Avrupa - Kuzey Amerika ekseninde liberal ideolojinin zaferi olmuştu. Aynı zamanda da dünya-sisteminde merkez-çevre politik bölünmesinin öne çıktığı noktayı belirlemişti. Avrupalı güçler 19. yüzyılın son çeyreğinde batının geri dönüşü ile dünyayı nasıl fethettiklerinin bilincine güçlülükle varabildiler.

Doğu ve Güney Asya, Orta Doğu ülkelerinde bağımsızlık hareketleri çeşitli biçimlerde ve değişen başarı oranları ile gündeme geldi. 1900den 1917'ye kadar süren dönemde Çin ve Meksika'da; İrlanda ve Hindistan'da; Balkanlar ve Türkiye'de; Afganistan, İran ve Arap dünyasında çeşitli milliyetçi ayaklanmalar ve devrimler meydana geldi. Yeni "sakıncalı sınıflar" artık başlarını kaldırmışlar ve özgürlükçü modernite için bayrak sallamaktaydılar. Bu kesinlikle teknolojik moderniteye karşı olmalarından kaynaklanmıyor, aksine teknolojik modernitenin kendi umutları olan özgürlüğün elde edilmesinde bir işlevi olacağı inancını taşıyorlardı.

1914'ten 1945'e kadar süren yıllar merkezdeki uzun bir mücadeleyi belirleyen süreç olarak ifade edilir. Bu mücadele özellikle Almanya ile ABD arasında dünya-sisteminde kimin egemen olacağına dayanıp ve hepimizin bildiği gibi ABD'nin galibiyeti ile son bulmuştur. Ancak aynı yıllar ve sonrası bundan daha önemli olan Kuzey-Güney çekişmesine tanık olmuştur. Bir kez daha, (Kuzeyde yer alan) egemen-tabakalar iki modernitenin kimliği hakkında yeni sakıncalı sınıfların aklını çelmeği denedi. Woodrow Wilson uluslara kendi meşruiyetlerini tayin etmeyi (self-determination) önerirken, Roosevelt/Truman/Kennedy az gelişmiş ulusların ekonomik kalkınmasını, evrensel katılımın dünya genelinde yapısal denkliklerini ve çevre eksenler içinde ulusal düzeyde refah devletini önerdiler.

Ayrıcalıklar son derece mütevaziydi. Egemen-tabakalar aynı zamanda Komünist dünyaya karşı hür dünya birliği biçiminde bir "kimlik" de sunuyordu. Ancak bu kimlik biçimi üçüncü dünya diye anılan ülkeler tarafından (yani çevre ve yan-çevre eksenler eksi Sovyet Blokundakiler) son derece şüphe ile karşılandı. Üçüncü dünyadakiler ikinci dünya diye anılanları aslında kendi eksenleri içinde görüyorlar ve bu nedenle kaçınılmaz olarak kendileriyle aynı kampta yer aldıklarına inanıyorlardı. ABD'nin gücü ile sembolik karşı güç rolü üstlenen Sovyetler Birliği gerçeği ile yüz yüze kalmış olsalar da üçüncü dünya uzlaşmamayı tercih etmiştir. Bu üçüncü dünyanın, merkezdeki emekçi sınıflarınki türünden üst-tabakalar ile paylaşılmış bir milliyetçilik ve ırkçılık anlayışında "özdeşleşmeyecekleri" anlamına gelir. 19. yüzyılda merkez eksenindeki ulusal skalada daha etkin işlediği gözükürken liberal geo-kültür 20. yüzyılda dünya skalasında daha az işler gözükmektedir.

* Whig: 18.yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında kraliyet otoritesinin gücünü kısıtlayıp parlamenter otoriteyi güçlendirmek isteyen politik akıma mensup kişi.ç.n.

Ancak liberalizm hala görünürde yoktu. Avrupa liberalizmi 19. yüzyılda nasıl sosyal demokrasiyi ırzına geçip ehlileştirdiyse, Wilson liberalizmi de Leninist sosyalizmi baştan çıkarıp uslandırmıştı.5 Leninist program bir dünya devrimine dönüşmedi, ama yakından bakıldığında, Wilson ve Rooseveltin kendi meşruiyetini tayin ve az gelişmişlerin ekonomik kalkınması gibi kavramlarına dayalı retorik değişkenler içeren sosyalist yapıyı bir anti-empyrializm idi. Leninist gerçeklikte teknolojik modernite bir kez daha özgürlükçü moderniteye karşı öncelik taşımaktaydı. Diğer etkin liberaler gibi Leninist-karşıtı sayılan gruplar da aslında her iki modernitenin de "aynı" olduğunu tartışıyorlardı. Leninistlerin de yardımı ile Kuzeyli liberaler Güneyin ulusal özgürlük hareketlerine hız kazandırırken iki modernitenin "aynılığı" hakkındaki görüşe de ikna ettiler.

Bundan tam 25 yıl önce, 1968'de bu iki modernitenin elverişli kavram kargaşası gürlütlü ve dimdik meydan okumayla dünya çapında bir devrime dönüşerek öncelikle öğrenci hareketleri tarzında bir ayaklanma olarak tezahür etti. ABD ve Fransa'da, Çekoslovakya ve Çin'de, Meksika ve Tunus'ta, Almanya ve Japonya'da zaman zaman ölümlerin de meydana geldiği yerine göre farklılıklar arz eden isyanlar, aslında aynı konuları paylaşmakta idiler. Bu konular içinde en önemlisi henüz erişilememiş olan özgürlükçü modernite idi. Teknolojik modernite ise kandırmayı hedefleyen bir tuzaktı. Her türden liberaler - liberal liberaler, muhafazakar liberaler, hepsinden öte sosyalist liberaler (Eski Sol) - güvenilmezdi ve özgürlüğün en temel engelini teşkil etmekteydiler.6

Ben de kendimi ABD'deki çatışmaların (Columbia Üniversitesindeki)7 göbeğinde bulmuştum. Bu "devrim"den iki de nefes kesen anım mevcuttur. Birisi binadaki öğrencilerin ortak özgürlük dayanışması içinde gerçekte kazandıkları bireysel özgürlük deneyiminden duydukları haklı haz ve sevinçleri, diğeri de profesörlerin büyük bir kısmının ve idarenin ve de aralarında bunların çoğunun da yer aldığı, kendini liberalizm ve modernitenin havarileri sananların bu ayaklanmayı teknolojik modernitenin o malum faydalarına mantıksız bir tepki olarak değerlendirenlerin kapıldıkları derin korku.

1968 dünya devrimi önce alevlendi, sonra yansıdı, daha doğrusu bastırıldı, 1970lere varıldığında az ya da çok her yerde idi. Yine de geo-kültür üzerinde pek derin bir iz bırakmıştı. Çünkü 1968 dünya-sisteminin geo-kültürüne hakim olan liberal ideolojinin egemenliğini sarsmıştı. Bu nedenle 19. yüzyılda liberalizmin zaferiyle kaplanmış olan soruları yeniden deşmiş ya da tartışmak üzere toplumun marjinal kesimine havale etmişti. Dünya sağı da solu da bir kez daha liberal merkezden uzaklaşmışlardı. Sözde yeni-muhafazakarlık diye anılan ise birçok yönü ile 19.yüzyılın ilk yarısındaki eski muhafazakarlığı diriltmekten başka bir şey değildi. Yeni sol da bir çok yönü ile 19.yüzyıl başlarındaki radikalizmin mezardan çıkarılmasıydı ve hatırlatmak gerekir ki, o dönemde gerçekten "demokrasi" terimi ile sembolize edilebilirdi. Bilirsiniz bu terim sonraları merkezdeki ideologlarca kendilerine mal edilmiştir.

Liberalizm 1968'de yok olmadı ama geo kültürü belirleyen ideoloji olarak rolünü kaybetti. 1970'lerdeki ideolojik

spektrum yeniden gerçek üçlüye (triad) geri dönerken bu üç ideolojinin muğlaklığı giderildiğinde, gerçekte 1850-1960'lar arasındaki liberalizmin üç varyantına ulaşılmış oluyordu. Tartışma sanki 150 yıl geriye dönüş gibiydi. Yalnız dünya bu arada iki anlamda ileri gidebilmişti: teknolojik modernite kapitalist dünya-sistemindeki sosyal ve ekonomik başlıkları yerinden oynatma tehditlerine dönüşerek dünyanın sosyal yapısında değişime neden olmuştu. Bu sistem içinde politik istikrarı sağlayan egemen-tabakaların bugünkü iktidarını belirleyen dünya sisteminin ideolojik tarihi ise artık bir anıdan ibaretti.

Önce ikinci değişime bakalım. Bazılarınız 1968'i bir dönüm noktası olarak fazlasıyla vurguladığıma hayret edebilir. Şöyle düşünebilirsiniz: Dünya-sistemi tarihinde 1989 Komünizmin çöküşünü ifade eden sembolik bir yıl olarak daha belirleyici değil midir? 1989 aslında sosyalizmin kapitalizme meydan okumasının çöküşü ve bu yüzden de liberal ideolojinin amacına ulaşmasında, yani sakıncalı sınıfların terbiye edilmesi ve de teknolojik modernitenin erdemlerinin evrensel olarak kabulü anlamında son zaferi değil midir? Ashında hayır, pek de değildir! Size 1989'un 1968'in devamı olduğunu söylemek için buradayım. 1989 liberalizmin zaferi, dolayısıyla kapitalizmin sürekliliğini işaretleyen bir tarih olmak yerine tam tersi, liberalizmin çöküşünü ve kapitalist dünya-ekonomisini besleyenler için büyük bir politik yenilgiyi ifade eder.

1970'lerde ve 1980'lerde iktisadi alanda meydana gelenler aslında dünya-ekonomisindeki bir Kondratieff-B kıskaçı* ya da genel stagnasyon sonucudur. Devlet bütçelerinin hemen her yerde şiddetle daraltıldığı, refah üzerindeki olumsuz etkilerin dünya-ekonomisi içinde özellikle çevre ve yarı-çevre eksenleri hırpaladığı iktisadi bir sonuçtur. Bu yalnızca 1980'lerin Doğu Asya eksenini için geçerli olmamıştır. Bu tür genel kıskaç bazı küçük bölgeler için fırsat yaratarak başarılı bir ekonomik durum sergilemelerine neden olur.. İşte 1980lerin Doğu Asya'sındaki büyüme de genel modeli bundan dolayı hiçbir şekilde yansıtmaz.

Modern dünya-sistemi tarihinde bu tür 'kıskaçlar' defalarca meydana gelmiştir. Ancak Kondratieff-B safhası bir öncekinden çok daha ciddi politik sonuçlar doğurmuştu. 1945 ve 1970 arasında cereyan eden A-safhası dünya genelinde ulusal bağımsızlık ve diğer sistem- karşıtı hareketlerin politik zaferi olmuştu. Şöyle ki, liberalizm 1945-1970 arasında çok başarılı gözüktüğünden (kendi meşruiyetini tayin ve ekonomik kalkınma), 1970 ve 1980'lerdeki düşüş hepsinden daha vahimdi. Bu tamamen değilse de özellikle çevre ve yarı-çevre bölgelerde umutların kırılması, hayallerin paramparça olması demekti. 1968'in sloganlarının daha fazla alkışlanması gerektiği anlaşıldı. Rasyonel reformizm (daha güçlü bir argüman olarak 'devrimci' lafazanlığa büründüğünde)kahreden bir aldatmaca gibi görünüyordu.

Üçüncü Dünya ülkelerinde birbiri ardına, yığınlar Eski Sol hareketlere cephe alıp onları sahtekarlıkla suçladılar. Bu yığınlar Eski Solun yerine ne koyacaklarını bilemediler - şurada bir ayaklanma, burada kökten dincilik, başka bir yerde politika karşıtları -, ama Eski Solun sözde radikalizminin aslında bir avuç elite çıkar sağlayan sahte bir liberalizm olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Şu ya da bu şekilde bu ülke-

*downturn: Kriz ekonomisi terminolojisinde geçen bu terim büyümede düşüş ve daralma anlamını taşırsa da tam tatmin edici bir karşılık değildir. Bu yüzden metinde **downturn** karşılığı olarak 'kıskaç' ifadesi kullanılmıştır.ç.n..

lerdeki yığınlar söz konusu eliti yerinden etmeyi denediler. Özgürlükçü modernitenin aracı olan devlete güvenlerini yitirmişlerdi. Burada, özgürlük için var olan arzularını değil, sadece onu elde etmek için kullanılan eski stratejiye olan inançlarını yitirdiklerini açıkça belirtmekte fayda vardır.

1989-1991 arasında Komünizmin çöküşü bu uzun dönemli seride sonlara düşüyordu. Bu aynı zamanda en radikal söylemin dahi özgürlükçü modernitenin değil teknolojik modernitenin az da olsa garantörlüğünü yaptığı keşfiydi.8 Umarsızlık içinde ve geçici bir süre için bu yığınlar yeniden canlanmış olan dünya sağının sloganlarını kabullendiler ve türi artık ne ABD ne de Batı Avrupa'da bulunmayan "serbest pazar" mitolojisine kapıldılar. Ama bu geçici bir hayaldi. Lituvanya, Polonya, Macaristan'da meydana gelen bu politik hayal kırıklıklarını hala görmekteyiz.

Şurası bir gerçek ki, ne Doğu Avrupa'da, ne de dünyanın herhangi bir yerinde insanlar artık sosyalist devrim adı altında rasyonel reformizmin Leninist biçimine pek inanaçlı gözüküyorlar. Zira Leninizme olan inanç dünya-sistemi içindeki sakıncalı sınıflar üzerinde başlıca zorlayıcı güç (constraining force) olarak en azından elli yıl boyunca iş görmüştür. Leninizm uygulamada, halkın kaçınılmaz zafarından (aynı zamanda zımnen sabrından) bahsederken son derece muhafazakar bir etki yaratmıştı. Leninizmin koruyucu örtüsü yerini bugün artık modern dünya-sisteminde egemen-tabakalara bırakmıştır.9 Sakıncalı sınıflar artık gerçekten sakıncalı olabilir. Çünkü politik bakımdan dünya-sistemi istikrarsız bir hal almıştır.

Aynı zamanda dünya-sistemindeki sosyo-ekonomik destekler gittikçe ciddi biçimde zayıflamaktadır. Size bu eğilimlerin sadece dördünden burada söz etmek istiyorum. Ama bu dört eğilim yapısal değişimler listesinin tamamı değildir. Birincisi, dünya hazır ucuz emek havuzu önemli biçimde yer değiştirmektedir. Son dört asırdır kentli ücretli-emek kesimi emeğinin karşılığı olarak yaratılan artı-değerden aldığı payı artırabilmek için sıklıkla pazarlık gücünü kullanmıştır. Kapitalistler de keza bu durumun kar oranında yaratacağı negatif bir etkiye karşı emek havuzunu aynı sıklıkla genişleterek, ücretli emek piyasasına daha önce ücret-dışı olan, bu yüzden çok düşük ücretle çalışmaya razı, yeni grupları sokmuştur. 19. yüzyıl sonlarında kapitalist dünya ekonomisindeki dünyayı tümtüyle içine almaya çalışan son coğrafi genişleme dünya emek gücünün kırsaldan kopma (deruralization) sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç çok ilerlemiştir ve yakın bir gelecekte de esas itibarıyla tamamlanmış olabilecektir.10 Bu da kaçınılmaz olarak dünya genelinde emek maliyetlerinin dünya üretimindeki toplam maliyet oranı olarak birden fırlaması anlamına gelir.

İkinci bir yapısal sorun ise orta tabakaları daraltmaktır. Bu kesit doğru bir şekilde halen mevcut olan dünya-sisteminin politik çatışımı oluşturan tabaka olarak algılanmıştır. Ancak hem işverenler, hem de devletler üzerindeki talepleri sürekli artmakta olan, giderek büyük çapta genişleyen bir orta tabakayı daha yüksek per personam düzeylerinde yaşatmanın dünya maliyeti hem şirketler, hem de devlet hazineleri için baş edilmez bir hal almaktadır. Bu, son on yılda tekrar refah devletine dönülebilmesi için defalarca yapılan hamlelerin arkasında yatan esas meseledir. Ama ikisinden sadece biri. Ya bu maliyetler geri dönmeyecek, devletler de şirketler de yerin dibine girecek kadar başları belada olacak

ve iflaslar başım alıp gidecek, ya da geri dönecek ve mevcut dünya-sistemine en büyük desteği veren bu tabakalar içinde belirgin bir politik hoşnutsuzluk yaratacaktır.

Üçüncü yapısal sorun ise dünya-sisteminde müzmin ekonomik problemler yaratabilecek olan ekolojik çöküntüdür. Beş asırlık kapital birikimi artık şirketlerin maliyetlerini dışsallaştırma kabiliyetine kalmıştır. Bu esasen toplam maliyetlerde dünya kaynaklarının aşırı kullanımı anlamına gelmekle beraber gerçekte şirketlere hiçbir maliyet yüklememektedir. Ama kaynaklar belli bir noktaya kadar kullanılmakta ve negatif kirlilik devam etmesi imkansız bir düzeye erişmektedir. Günümüzde bu kirliliği temizlemek için büyük yatırımlar yapmak zorunda olduğumuzu görüyoruz. Bu sorunları tekrar yaşamamak için de kaynakları tasarruflu kullanmayı öğrenmeliyiz. Ama bu eylemlerin, şirketlerin bas bas bağırdıkları gibi global kar oranlarını düşüreceği aşikardır.

Son olarak, Kuzey ile Güney arasındaki ekonomik uçurumu katlayan nüfus açığı azalacağına gittikçe artmaktadır. Bu durum Güneyden Kuzeye doğru göç hareketlerine sebep olan inanılmaz bir baskı yaratırken, Kuzeyde buna karşılık eşit güçte bir anti-liberal politik tepki gündeme getirmektedir. Ne olabileceğini önceden kestirmek gayet kolaydır. Artırılan bütün engellere rağmen, yasal olmayan göç hareketleri Kuzeyde her yerde hızlanacak, aynı şekilde ne idüğü belirsiz hareketler de görülecektir. Kuzey devletlerinin iç demografik dengelerinde radikal değişiklikler olurken baş edilebilmesi güç sosyal çatışmaların çıkması da beklenbilir.

Böylece bugün ve gelecek 40-50 yıl için dünya-sistemi kendini sürekli olarak ahlaki ve kurumsal bir krizin içinde bulacaktır. İki modernite ile ilgili baştaki tespitlerimize dönersek, teknolojik modernite ve özgürlükçü modernite arasında kesin ve açık bir gerilim olduğu ortadadır. 1500 ile 1800 arasında her iki modernite de birbirleriyle uyum içinde gözükmektedir. 1789'dan 1968'e kadar ise iki modernite arasında mevcut olan gizli çelişki, ikisini de başarılı çabasıyla birbirinin aynısıymış gibi gösteren liberal ideoloji sayesinde kontrol altında tutulabilmiştir. Ama 1968'de maske düşmüş ve her ikisinin de birbirleriyle açık bir çatışma içerisinde oldukları ortaya çıkmıştır.

İki modernite arasındaki çelişkiyi belirleyen iki tane temel kültürel 'emare' mevcuttur. Bunlardan biri "yeni bilim"dir (new science). Buna kompleksite bilimi (science of complexity) de denebilir. Birden son on yıl içinde çok sayıda zuhur eden matematikçi ve fizikçiler, 500 yıldır bilimin mevcut ve mümkün tek ifadesi diye sarıldığımız Newton-Bacon-Kartezyen ideolojiye sırt çevirmişlerdir.19. yüzyılda ise Newtonun bilimi liberal ideolojinin zaferi ile evrensel gerçek olarak kutsanmıştı. Yeni bilimciler Newton biliminin geçerliliğine değil, evrenselliğine meydan okuyorlardı. Newton kanunlarının, gerçeğin sınırları belirli özel bir hali ile ilgili olduğunu ileri sürerek, aslında gerçeğin bilimsel olarak anlaşılabilmesi için analiz araçları ve referanslarımızın çerçevesini çok daha fazla genişletmemiz gerektiğini vurguluyorlardı. Halbuki, bugün 'kaos', 'çatallaşma', 'belirsiz mantık', 'kesirsel' ve özellikle 'zaman tüneli' gibi yeni bir takım zırva terimlere katlanmak zorundayız. Doğal dünya ve ona ait olan her şey tarih olmuştur.11 Yeni bilimin doğrusal olmadığı gayet açık. Oysa teknolojik modernite

ancak doğrusallığın desteğinde ayakta durabilmişti. Bu nedenle yeni bilim, teknolojik moderniteyle ilgili en temel sorularını en azından klasik olarak yorumlana geldiği biçimiy-le gündeme getirmektedir.

İki modernite arasındaki çelişkiyi belirleyen diğer bir kültürel 'emare' de öncelikle beşeri ve sosyal bilimlerdeki "post-modern" harekettir. Post-modernite, umarım iyice açıklığa kavuşturabilirim, asla post-modern demek değildir. (modern-sonrası literal anlamını taşımaz.ü.e.). Bu özgürlük-çü modernite yüzü suyu hürmetine teknolojik moderniteyi red edişin bir biçimidir. Bu ucube haliyle ifade bulmuştur. Bunun da nedeni post-modernistlerin tespitlerimizde mevcut olan liberal ideolojinin dilbilgisi hakimiyetini kırmak için bir çıkış yolu arayışlarıdır. Post-modernite açıklayıcı bir kavram olarak kafa karıştırıcıdır. Post-modernite haberci doktrin olarak ise şüphesiz son derece uyarıcıdır. Çünkü farklı bir tarihi sistemin yönünde hareket ettiğimiz kesindir. Modern dünya-sistemi sona ermektedir. Yeni bir sosyal düzene geçmeği ümit edebilmemizden önce, son krize, yani "kaos"a varmamıza daha en azından 50 yıllık bir süre vardır. Günümüzde ve bundan sonraki 50 yıl içinde bize düşen görev, ütopyaların görevidir. Yeni bir sosyal düzen yaratmanın hayalini kurmak ve bu uğurda çırpınmaktır. Zira eşitlikçi olmayan tarihi bir sistemin sonu daha iyisinin geleceğinin teminatı değildir. Çarpışma ya da çırpınmanın ne olduğu gayet açıktır. Bugün insan özgürlüğünün ifade bulduğu somut kurumların kesin olarak tanımlanmasına gerek vardır. Mevcut olan dünya-sistemimizde bu güne kadar liberal ideolojinin bize sunduğu şekilde, yani liberallerin, aslında karşı koydukları eşitliği ve demokrasiyi geliştirmek için çabaladıkları gerçeğine inandırmaya uğraştıkları tanımlar içinde yaşadık. Başarısız sistem -karşıtı hareketlerin yarattığı hayal kırıklıkları içinde yaşadık. Bu hareketlerin kendileri çözümün olduğu kadar sorunların da parçaları idiler.

Dünya çapında kocaman bir multilog içinde olmalıyız, zira sunulan çözümler ortadadır. Bugünü başka görüntü altında devam ettirmek isteyenler çok güçlüdürler. Hangi modernitenin sonu? Umalım ki, sahte modernitenin sonu olsun ve senaryonun başlangıcında da ilk kez dürüst bir özgürlük-çü modernite yer alsın.

Açıklama: Bu tebliğ "Modernitenin Sonu" adı altında Başkanlar Forumuna hitaben 30 Eylül 1993'de Bucknell Üniversitesinde verilmiştir.

Notlar

¹Daha detaylı argüman için *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms* (Cambridge: Polity Press, 1991), 7-22 deki "The French Revolution as a world-historical event" isimli makaleme bakınız.

²Bu argüman *Social Justice* 19/1 (Spring 1992):22-33 de yayınlanan "Liberalism and the legitimization of nation-states: An historical interpretation" adlı makalemden açıklanmıştır.

³Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, *Sybil or the Two Nations* (London: John Lane, The Bodley Head, 1927 - orig. ed. 1845).

⁴ibid, 641.

⁵G. Marks ve L. Diamond, eds., *Reexamining Democracy* (Newbury Park:Sage, 1992),79-89 daki "The concept of national development, 1917-1989" isimli makaleme bakınız.

⁶1968 dünya devriminin daha detaylı analizi için *Geopolitics and Geoculture: Essays in the Changing World-System* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 65-83'deki "1968 Revolution in the world-system" adlı makaleme bakınız.

⁷Daha detaylı bilgi için bkz.: Jerry L. Avorn et. al. . *Up Against the Ivy Wall: A History of the Columbia Crisis* (New York: Atheneum, 1968).

⁸1989'un 1968'den nasıl doğduğunun adım adım analizi için bkz.: G. Arrighi, T. K. Hopkins, ve I. Wallerstein, "1989, The continuation of 1968", *Review* 15/2 (Spring 1992): 221-242.

⁹Bununla ilgili daha geniş açıklamalar için bkz.: "The collapse of liberalism", R. Miliband ve L. Panitch, eds. , *Socialist Register* 1992 (London: Berlin Press, 1992), 96-110.

¹⁰Bkz.: P. McMichael, ed. , *Food and Agricultural Systems in the World-Economy* (Westport, CT.: Greenwood Press, 1995), 79-93'deki R. Kasaba ve F. Tabak, "The restructuring of world agriculture, 1873-1990".

¹¹Bunun sosyal analiz uygulamaları için bkz. "The 'new science' and the historical social sciences", *Review* 15/1 (Winter 1992) nin özel sayısı.

Türkçesi: Yrd. Doç. Dr. Ümran Ersoylu-
M.Ü. İktisat Bölümü